

Дервянко К.В., Бобров Г.Л.

УКРАИНКА ПРОТИВ УКРАИНЫ

Луганск
2012

*Посвящается украинцам и украинкам,
которые считают себя христианами.*

Деревянко К.В., Бобров Г.Л.

Украинка против Украины — Луганск: ООО «Виртуальная реальность», 2012. — 462 с.

Все ли украинцы думают так, как Л. Украинка? Нет не все. И при этом остаются самыми настоящими украинцами. Это означает, что присвоение такого громкого псевдонима вовсе не дает права говорить от имени всех украинцев. Пришло время задуматься о том, кто украшает своим ликом наши скудные гривны и по какому праву. Пришло время осознать, чьи вирши вынуждены заучивать наши дети.

«Украинка против Украины». Но как это возможно? Не она ли была мастером украинского слова? Она. А как же мастер украинского слова может быть против Украины? Да очень просто. О таких «мастерах» она писала: **«У нас велика біда, що багато людей думають, що досить говорити по-українськи (а надо вже коли писати децицю), щоб мати право на назву патріота, робітника на рідній ниві, чоловіка з певними переконаннями і т.п. Така легкість репутації приманює многих. Ще тепер можна у нас почути таку фразу: «Як це? От Ви казали, що NN дурень і тупиця, а він же так чудово говорить по-нашому!». «Говорить по-нашому» – се вже ценз! А послухати часом, що тільки він говорить по-нашому, то, може б, краще, якби він говорив по-китайськи»** [Здесь и далее слова Л.Украинки выделены жирным шрифтом. Источником цитирования, как правило, является ее собрание сочинений в 12т. Его электронную версию см. на ресурсе (1). – Авт.].

Эти справедливые слова касаются также их автора. Сама Украинка наговорила «по-нашому» много такого, что лучше, если бы она «говорила по-китайськи» (хотя за что такое китайцам?). Например, выдающийся украинский литературовед (убиенный большевиками на Соловках) Н.Зеров справедливо усматривал в ее творчестве «антихристиянську, майже ніцшевської сили проповідь» (2, 2, 396).

© Деревянко К. В. Бобров Г. Л., 2012
© ООО «Виртуальная реальность», 2012

1. УКРАИНКА ПРОТИВ БОГА.

У нас большая беда. Приходит человек и на чистом украинском языке заявляет: библейский Бог «вмер». За компанию со всеми остальными «богами»: **«Вони вже вмерли, їх не оживить, – тепер уже пора змінити мову».**

Естественно, у читателя возникают вопросы. Откуда автору стало известно об этом факте? Может быть, со слов других атеистов (ее дяди М. Драгоманова или Ф. Ницше)? А они откуда узнали? Ведь доказательства этого тезиса, как известно, не существует. Или еще вопрос: что значит «вмерли»? Жили-жили, а потом «вмерли»? Наверное, автор хотел сказать, что их вообще никогда не было? Но именно о таких «авторах» пророк Давид и говорил три тысячи лет назад: «Сказал безумец в сердце своём: нет Бога» (Пс. 13:1). Поколения приходят и поколения уходят. А грабли вечны. И вот, наконец, очередь дошла до украинцев. И украинок.

Христос учил: «Когда молитесь, говорите: Отче наш, сущий на небесах! Да святится имя Твое; да придет царствие Твое; да будет воля Твоя и на земле, как на небе...» (Лк.11:2). Но Украинка не согласна. Причем – с обоими:

**В небі ми жодного доброго батька не маєм;
Ну що ж такого!
Тут, в світовій заметні, проживаєм, як знаєм,
Хоч і без нього.**

Так начинается один перевод, о котором ее попросил галицкий радикал М. Павлык (верный последователь Драгоманова): «Шановний друже! Давно вже я думав просити Вас перевести оці вірші на українське і нарешті посилаю їх. Ану спробуйте; се справа дуже болюча, та що? Треба і її признати» [Здесь и далее все цитаты без ссылок приведены по выпискам из первоисточников. – Авт.]. Украинка «признала». И родился перевод с немецкого «на українське». Тексту предшествует эпиграф: **«Чи є, сину, бог, чи нема, бог його знає, а тільки ти нікого не займай, то й тебе ніхто не зачіпатиме (Народна мудрість)».** Неизвестно, правда, какого народа эта «мудрость». Однако, в любом случае, народ мудрее иных стихотворцев. Если не знаешь, так и скажи: «не знаю». Но некоторым кажется, что они знают всё:

**В небі ми жодного доброго батька не маєм;
Ну що ж такого!
Тут, в світовій заметні, проживаєм, як знаєм,
Хоч і без нього.
З того ж усього,
Що я з побожних філософів міг прочитати,
Навіть собаці нічого не може принадою стати.
Був би хто-небудь отам в небесах,
Чи ж він стерпів би, щоб в нього в очах
Так без жалю, так пекельно-завзято
Люди і звірі всі вкупі боролись,
Гризлись зубами, труїлись, кололись,
Мучились з розмислом, тонко, завзято?
Батьківське серце того б не стерпіло,
Бурею-гнівом воно б закипіло,
Тисячострілий перун би на землю злетів
І повбивав би усіх ненаситних катів.**

Такую логику можно назвать железной: 1) люди совершают бесконечные преступления; 2) если бы Бог существовал, то обязательно «повбивав би катів»; 3) а если не убивает, то Бога нет.

Доказательство закончено. Даже не начавшись. А начать можно было бы с первого братоубийцы Каина и его наказания. «И сказал ему Господь: за то всякому, кто убьет Каина, отмститися всемеро. И сделал Господь Каину знамение, чтобы никто, встретившись с ним, не убил его. И пошел Каин от лица Господня...» (Бытие 4:15). Почему же Он не убил Каина? Ответ готов: «Потому что Бога нет». И далее в Библии Бог ведет себя так же «непоследовательно». Почему так? «Потому что Бога нет». А кто есть? Только человек, который со своей «логикой» желает устроиться без Бога:

**...Може, гадаєте: «він нам за тее
В іншому світі віддячить за злеє,
І за страшне на землі бідуння
На небесах він нам дасть раювання?»
О, хоч би навіть могли на тім світі
Всі ті замучені люди ожити,
Певне б, сказали: «Спасибі за жарт!
Вдруге сього починати не варт!**

**Все вже минуло. Нема що журитись.
Краще заплющитись, щоб не дивитись.
Ще тут знову де візнуться люде,
Знов обіймання нещирее буде...
Ні, вже кладіть мене краще в труну,
Там я принаймні спокійно засну!»
Поки живеш ти, то треба, щоб знав,
Що, як життя своє прокалатав,
Досить тяжкої роботи!
Добре, коли ти упевнився в тім,
Але при тому не втратив зовсім
Духа величності й цноти.
Тільки в душі, що за ціле життя
Не заглушила в собі до людей співчуття,
Що вкупі з іншими, сміло
Робить велике діло,
Сорому й страху не знає, –
В ній тільки бог пробуває.**

Такое воззрение называется «человекобожие»: пока живет человек – живет и его «бог»; человек умирает – его «бог» умирает вместе с ним.

Однако форма этих стихов переводчице не понравилась: «**Признаюсь Вам, що німецькі вірші мені не подобаються по формі, важкі вони і занадто німецькі... Краще їх нігде не друкувати, тим більше що і переклад «не дуже добрий» (він не може бути добрим, принаймні у мене)**». И она сочиняет свои вирши аналогичного содержания:

**Коли вже зачепили сі питання
Про бога й про посмертне проживання,
То й я Вам думку висловлю свою,
Коли не так, як німець ваш, поважно,
Але, я думаю, не менш одважно.
Не буду я тепера говорить
Про Зевса, Одіна, про Брану і Єгову, –
Вони вже вмерли, їх не оживить, –
Тепер уже пора змінити мову...**

Среди прочего предлагалось изменить язык Священного Писания. «Бог сказал Моисею: Я есмь Суший (Иегова). И сказал: так скажи сынам

Израилевым: Суший послал меня к вам» (Исход 3:14). Иегова – имя Бога Библии. В переводе с древнееврейского оно означает «Суший»; «Тот, кто есть». Именно о Нем Украинка и заявила безапелляционно: «вмер».

Если сегодня кто-то из всех сил старается не отстать от Европы (не желающей даже упоминать в своей конституции, что когда-то была христианской и чем-то обязана Христу), то тогда европейской знаменитостью был Ницше (1844-1900). Этот безумец сказал в сердце своём: «Бог умер». И вскоре умер. Но последние 10 лет жизни провел в доме для душевнобольных по поводу сифилиса головного мозга. Не говорил ни слова. Иногда блеял по-овечьи. Иногда лаял по-собачьи. Спал на полу около кровати. Мог употребить в пищу экскременты. Но дело его жило и побеждало. Именно в это время (1894) молодая Украинка (1871-1913) писала:

**...Тепер уже пора змінити мову,
Тепер сказати треба: бог дійств,
Бог скептиків і бог детермініств.
Що каже бог дійств мому серцю?
Я юшки не люблю без солі і без перцю.
Імення бога скептиків: «Не знаю»,
Щось я такого й богом не вважаю.
В детермініств світ наладжений так стало,
Що там для бога місця вже не стало.
Всі три боги не влад, створить нового трудно,
Та й віршувать на сюю тему нудно.
До того ж на землі у нас так мало волі,
І без богів начальства в нас доволі...**

Мысль не новая. «Если Бог есть, то я не свободен, но я свободен, поэтому Бога нет». Таким софизмом «обосновал» свой атеизм известный революционер М. Бакунин. Логика безукоризненна: если есть источник моего бытия, то я не свободен; но я свободен, поэтому никакого источника моего бытия не существует. Так подростки (начиная с библейского блудного сына) обосновывают свою свободу от «предков».

Спаситель сказал: «И познаете истину, и истина сделает вас свободными» (Ин. 8:32). И далее: «Я есть путь и истина и жизнь; никто не приходит к Отцу, как только через Меня» (Ин. 14:6). Но для Украинки наличие давшего бытие Творца (и давшего спасение Спасителя)

ущемляло її свободу. Їй не нужен был источник жизни вечной. Да и самой жизни вечной не нужно:

**Тепер питання друге. Далєбі,
Повірте слову, мій шановний друже,
Посмертного життя не хочу я собі,
Мені про нього гірше ніж байдуже.
Туманне «там» подобатись не може,
«Загробний світ» спіритський – боронь боже!
Попастись в пекло, може, се й цікаво,
Але воно занадто вже яскраво
Описано у Данта. І, здається,
Я знаю трошки, що то пеклом зветься.
Піти у рай (хто має цю надію!), –
Немає там ні горя, ні зітхання,
Але нема ні дружби, ні кохання, –
Такого раю я не розумію.**

А то, чого я не розумію – того і бути не може. Или все наоборот? Если я чего-то не понимаю, то это еще не повод отбрасывать непонятное. И лучше в таком случае ставить не точку, а многоточие. Тогда есть шанс узнать что-то новое. Вот рай: общение человека с Богом здесь было и будет максимальным, а «Бог есть любовь» (1Ин.4:8). Так есть ли в раю любовь?

А дружба? Христос сказал: «Сия есть заповедь Моя, да любите друг друга, как Я возлюбил вас. Нет больше той любви, как если кто положит душу свою за друзей своих. Вы друзья Мои, если исполняете то, что Я заповедую вам. Я уже не называю вас рабами, ибо раб не знает, что делает господин его; но Я назвал вас друзьями, потому что сказал вам всё, что слышал от Отца Моего» (Ин.15:15). Так есть ли в раю дружба? Оказывается, всё есть: и любовь, и дружба, и еще то, о чём человек понятия не имеет. Ибо «не видел того глаз, не слышало ухо, и не приходило на сердце человеку, что приготовил Бог любящим Его» (1 Кор. 2:9).

Но бедная артистка продолжает иронизировать по поводу рая, которого она не понимала:

**Там, крім набожної нема літератури.
Я ж артистичної, як знаєте, натури,
Поезія виключно релігійна,
Як всяка річ, занадто тенденційна,**

**Чогось мене не радує зовсім,
Отак, як ці німецькі мудрі вірші
(Мої здадуться вам далеко гірші), –
Здається, можна покінчить на сім.**

На этом, кажется, можно было бы и закончить рассмотрение вопроса об атеизме и антихристианстве Украинки. Тем более, что он давно решен. Зеро прав: она была антихристианкой, а её творчество – антихристианской проповедью. Она вела «персональную войну» с христианством. Её «жизтьову філософію» критик охарактеризовал так: «перше, що впадає в око, це якийсь антихристиянський цієї філософії дух і тон». Однако интенсивность этого антихристианства можно оценить, только рассмотрев всё творчество в целом.

Творчество же писателя соотносится со всей его личностью. А личность Украинки была сложной и неоднозначной. Например, писателю О.Маковею она рассказывала: «**Що ж власне, до смутного колориту в моїх поезіях... У мене ж сей настрої поетичний залежить найбільш від того, яка погода в душі, і я пишу найбільше в тії дні, коли на серці негода, тоді чогось швидше робота йде**» (1893). Однако упомянутые выше атеистические стихи писались в совершенно ином настроении: «**Я переклад зробила для Вашої, власне, потіхи і прочитання – правда ж, це досить вже безкорисно? Німецькі вірші, здається, Вас трошки засмутили і настроїли на поважний лад, у мене ж, як бачите, отримався інший ефект! А може, се й незалежно від них якийсь такий майже дитячий настрої у мене сьогодні (вже аж сестра Рада з мене сміялась). Я сього вечора тричі сміялась до сліз і тепер навіть не можу пригадати над чим... Се рідко буває...**». Действительно, редко бывает, чтобы человек в течение вечера трижды смеялся до слез и не помнил, о чём. Так бывает, когда он не совсем владеет собой. Тогда им владеет кто-то другой. А кто этот другой – об этом можно судить по содержанию тех произведений, которые были созданы в состоянии такого «вдохновения».

В 1902 году Украинка говорила: «**...Я вообще истеричка и склонна к трагическим настроениям, но мои друзья могут этого не бояться, опасности в этом нет**». Однако войти в число её друзей было дано не каждому. Так, например, она писала Павлыку: «**Ваші галицькі справи засмутили мене... Не то засмутило, а просто розлютило до крайнього ступня, я навіть не думала, що маю в собі стільки**

злості, аж сестра Рада дивувалась на мене, дивлячись, що я сама не своя». Вот и Богу, как некоторым галичанам, не повезло.

Один из признаков истерии состоит в том, что больной человек не владеет своими страстями, а напротив – страсти владеют им. Но там, где бушуют страсти, такую страстную натуру обязательно подкарауливают нечистые духи... Письмо с безбожными стихами завершалось так: «Ой доленько, вже друга година ночі, а завтра треба рано вставати! Бувайте здорові, та нехай Вас не скандалізують оці дурниці, що я сьогодні понаписувала. Не все ж, справді, журитися. Вдармо лихом об землю, хай вороги плачуть. От як!». И кто же может заплакать от такого «творчества»? Враг рода человеческого от него только радуется. А плакать о душе рабы Божьей Ларисы могут только враги врага рода человеческого. Так кто были её враги? И кто – друзья?

Приведенные стихи написала девушка 23-х лет. А каких только глупостей ни напишешь и ни скажешь по молодости. Но вот беда: и на четвертом десятке эта женщина повторяет всё то же своё безбожное кредо. В 1902 году Ольга Кобылянская описала ей сеансы спиритизма, в ходе которых вызывались духи умерших и один из духов приказал ей не забывать Л.Украинку. Последняя стала предостерегать подругу против увлечения спиритизмом, а затем перешла к отрицанию всего сверхъестественного вообще: «Хтось [Л. Украинка. – Авт.] не дуже радий, що хтось [О. Кобылянская. – Авт.] зайнявся тим спіритизмом, хтось того, признаю по правді, не любить. Ще коли хтось тим тільки бавиться, то нічого, але коли трактує те поважно, то не добре, бо то дуже шарпає нерви і вже не одного допровадило до сильної нервової хвороби. Надто коли чиясь сестра «добре медіум», то їй би слід покинути ту забавку, бо то значить, що її нерви дуже вразливі і приходять на сеансах в дуже подразнений, ненормальний стан. Я знаю два випадки, коли такі медіуми (обидві мої знайомі) мусили по якімсь часі такої «духовної служби» вдаватися до лікарської помочі, бо дістали напади гострої істерії і не хутко від неї вибавились. Отже, то забавка дуже небезпечна, і нехай хтось дуже уважає, коли б то не пошкодило і сестрі, і комусь бо і хтось тепер не дуже сильний нервами. В тому, що «дух» наказав не забувати когось, хтось не бачить нічого надприродного – очевидно чийсь дух і пам'ять навіть несвідомо бувають зайняті кимсь, але се хтось і без «духів» знає, і радий тому і вдячний за те, але вже не не духам, тільки своєму вірному, дорогому приятелеві, комусь».

Коли хтось хоче, щоб хтось *об'єктивно* сказав, що думає про спіритизм, то хтось скаже так: я припускаю, що в спіритизмі не все шарлатанерія і самооблуда, можливо, що закони, ще дуже мало досліджені, але вже признані наукою, закони гіпнотизму, нервової енергії і т.і., відіграють тут значну роль і що спіритизм, управління і досліджений експериментально людьми науки *поважно і безсторонньо*, з холодною науковою критикою, може колись так послужить для нової психології, чи скоріш нейропатії, як в свій час середньовічна алхімія послужила новітній хімії. Але в такому виді, як тепер, напівзабавки, напівхвороби, напівшарлатанерії, спіритизм мене не інтересує, – я тільки раз в житті могла витримати один сеанс до кінця і то потім як заснула, то аж у другій годині дня прокинулася, так то мене знудило і змучило. Я гадаю, що якби *такі* духи, які звичайно показуються на салонних сеансах, і справді *безперечно* існували, то вони мене теж не інтересували б, принаймні не більше, ніж інтересують звичайні, безперечно існуючі, але смішні люди, що до старих літ бавляться маскарадами та містіфікаціями...».

Т. е., духи её не интересуют. Но отсюда вовсе не следует, что их нет. И что она не интересуется их (например, Кобылянская получила от них приказ не забывать свою подругу).

«...Коли тії духи справді існують, то вони не добрі і не щирі...». Само собою розуміється, потому что они – нечистые духи.

«...Коли вони все знають, то чому не кажуть просто, без загадок, замилювання очей, при помочі якихсь дурних столиків, мисочок і т. і.?».

«...Коли не знають нічого, то чому так просто не признаються: не питайте, люди добрі, бо ми такі самі мудрі як і ви? коли знають, та невільно їм щиро казати, то чому не мовчать, а кокетують з бідними людьми: а я щось знаю, а тобі не скажу!». Потому что слово «диавол» в переводе с греческого означает «лжец».

«...У всякім разі такі, якими вони показуються на сеансах, вони дуже подібні до гарних масок і доміно банальних маскарадів і мені особисто дуже несимпатичні...». Эти духи ей не симпатичны. Зато она симпатична им. Чем? Неуправляемыми страстями, на которых и паразитируют бесы.

«По-моєму, так поводитись, як вони, можна порядній людині тільки на 1-го квітня, – зрештою, може, у духів інша етика, і я до неї

не доросла...» Да, у бесов «інша етика». И ведут они себя совсем не так, как «порядна людина»: у них круглый год стоит безбожное 1-е апреля.

«Бачите, яка я невдячна, – духи мене протегують перед кимсь, а я так про їх! Ой же, побачимо, чи дуже розсердяться». А чего сердиться? Им очень нравится, когда их не признают. С такими людьми, которые не соблюдают правил душевной и духовной техники безопасности, они делают всё, что пожелают.

«Я собі подумала, що, може, хтось буде вражений отим, що тут написано? Нехай вибачить, я не хотіла його вразити ні насміятися над його вірою, коли то вже віра. Тільки ж хтось питав, як хтось думає, то хтось мусив щиро сказати, інакше було б негідно нас обох...». С такой бы деликатностью, как к своей любимице, да и к другим верующим относиться. Однако здесь, как и во всём, – двойные стандарты. Что дозволено Юпитеру (т. е. Ольге Кобылянской), то не дозволено быку (т. е. христианину). Ниже еще увидим рвение Украинки в ее воинствующем атеизме.

«Я взагалі давно вже втратила віру в духів і спиритичних і всяких інших, добрих і злих, небесних і підземних (та, власне, свіdomo й не мала ніколи тії віри), а часом, в хвилини подразнення нервового, щось одживається, як, напр., страх дзеркал вночі, прикре почуття від темряви і т. і., певне, се якісь спогади фанстасичного настрою мого дитинства, але я знаю, що то «пережитки», – вірю ж я тільки в одного духа, того, що про нього співав Гейне в своїй «Гірській ідилії» і що йому служили всі найсвітліші душі людські. І з мене тієї віри досить. Той дух може замінити всіх духів, що грають на столиках, бо той дух грає просто на серцях людських і що може, то творить просто, без містифікацій, і створив він найкращі діла людської штуки через своїх обранців. А що створили спиритичні духи, окрім нападів істеричних? «По ділах їх пізнаємо їх», – сказано в Євангелії».

Вопрос интересный: **«А что створили спиритичні духи, окрім нападів істеричних?»** Ответ прост. Спиритизм возник в Америке в XIX веке. Но эти «духи», т. е. бесы, существовали и раньше. Они действуют и помимо спиритических сеансов. Только делают не «что», а «кого». Они «делают» несоудержимых. А их «дела» – это всё то, что натворили несоудержимые люди. Поэтому Спаситель и повторял в Нагорной проповеди: «Берегитесь лжепророков, которые приходят к вам в овечьей одежде, а внутри суть волки хищные: по плодам их узнаете их. Собира-

ют ли с терновника виноград или с репейника смоквы? Так всякое дерево доброе приносит плоды хорошие, а худое дерево приносит и плоды худые: не может дерево доброе приносить плоды худые, ни дерево худое приносить плоды хорошие. Всякое дерево, не приносящее плода доброго, срубают и бросают в огонь. Итак по плодам их узнаете их» (Мф.7:20).

Украинка не верит в духов. Но их от этого не убудет. Потому что незнание законов природы не отменяет их действия. Незнание принятых в обществе законов не освобождает от ответственности за их нарушение. А нежелание признавать духов не освобождает от их присутствия. В первые века христианства Отцы Церкви предупреждали, что никогда враг рода человеческого не будет так силен, как в эпоху, когда люди перестанут в него верить и перестанут прибегать к Божьей помощи. Это справедливо для всего человечества (атеистический и богоборческий XX век по эффективности человекоубийства превзошел все прошлые столетия вместе взятые). Это справедливо и для отдельного человека.

Апостол Павел учил: «Плод же духа: любовь, радость, мир, долготерпение, благость, милосердие, вера, кротость, воздержание» (Гал. 5:22). Украинка же, еще в начале знакомства, предупреждала Кобылянскую: **«Ви порівнюєте мене навіть з ангелом, але, дорога пані, щоб ви знали, тому ангелові приступна часом така ненависть, яка запевне скинула б його з неба, коли б навіть він туди достався якимсь чудом. Не така сторона наша російська (ба й австрійська!) Україна, щоб виховувати ангелів...»** Но неужели Украина способна воспитывать только падших ангелов, т. е. чертей?

Длинное письмо против духов заканчивалось так: **«Хтось когось дуже жалує і любить, з охотою і сів би, і ліг навколо когось, і розважив би ліпше, ніж ті духи (хтось на них ревнивий), духи не можуть любити, а хтось може і любить. Хтось».**

Итак: **«По ділах їх пізнаємо їх», – сказано в Євангелії**. Полезный совет. Но из Евангелия отброшено главное. Апостол Павел говорит: «Господь есть Дух» (2 Кор. 3:17). Но Господь Украинке ни к чему. В Благоую Весть она не верит. А верит она Гейне.

1.1. Авторитеты.

Что же это за «дух», о котором пел Гейне в своей «Горной идиллии» и которому служили **«все́ најсвітліші душі людські»?** Эту «идиллию» она перевела:

**А тепер дійшов до літ я,
І читав, і мандрував,
Я в святого духа віру
Щирим серденьком прийняв.
Дух святий із давніх давен
Та й тепер вчиня дива,
Він ярмо неволі й замки
Злих тиранів розбива.**

Этот «дух», разбивая ярмо неволи и замки тиранов, занимается революционной деятельностью. Иисус Христос, будучи носителем всей полноты Святого Духа, ничем подобным не занимался. Он призывал отдать кесарю кесарево, а Богу – Богово. Святой Дух прежде всего соединяет стяжавшего Его человека с Богом. У Гейне о Боге нет ни слова. Его «дух» занят только мирскими делами:

**Давні смертні рани гоїть,
Відновля людські права,
Поміж людом чесним, добрим, –
Рівність, воля настава.
Дух святий жене темноту
І химери чорні пріч,
Що псують кохання й втіху,
Дражнять нас і день і ніч.
Збройних лицарів багато
Дух святий собі обрав, –
Щоб його чинили волю,
Душу їм одважну дав.**

Эти гордые рыцари (а гордыня с благодатью Святого Духа, как известно, несовместима) вооружены дорогими мечами. Со своими хоругвями они напоминают каких-то крестоносцев:

**Дорогі мечі в них сяють,
Корогви святі у них!
Ти б хотіла, любко, бачить
Гордих лицарів таких?
Ну, поглянь на мене, любко,
Сміло глянь і поцілуй,
Бо святого духа лицар,
Сам такий я, – не здивуй!**

Любка, очевидно, была заинтригована: оказывается, один из этих гордых рыцарей – это сам певец, её собеседник. Каков «дух» этого поэта, такие у него и молитвы. Вот «молитва» Гейне:

**Хто благає матір божу,
Хто святих Петра і Павла,
Я ж одну благаю тільки –
Сонце ясне, любку гожу:
«Будь до мене прихильніша,
Дай розкоші, поцілунків!
Ти, з дівчат найкраще сонце,
З сонців дівчина ясніша!»**

Любке уже молиться начинают. Таков был «дух» Гейне. Таким же был и «дух», в которого верила Украинка. Любка, правда, была другая.

* * *

«Дух» Гейне – чисто мирской «дух», или «дух» мира сего. И стоит за ним князь мира сего. Именно он бросает людей в атеизм, богоборчество и революцию. Другьями политического эмигранта Гейне в Париже были политэмигранты Маркс, Энгельс и прочие революционеры. Советы Маркса поэт очень ценил и учитывал. Гейне хорошо узнал своих друзей и справедливо называл их «обожествившими себя безбожниками». Он знал, о чем говорит. Маркс, например, дебютировал в печати со своими «Неистовыми песнями». В одной из них фигурирует некий скрипач, у которого «скрипка яростно хохочет». У него интересуются:

Что поешь на скрипке дикой,
Вкруг глядя с тоской великой?
Кровь в тебе, огня ль поток?
Стой! Не выдержит смычок.

А тот отвечает:

Что пою? Спроси, что к скалам
Волны мчатся, вал за валом!
Чтобы разорвалась грудь,
Чтобы душу в ад метнуть. (3)

Ему говорят:

Не кошунствуй! Кто поет,
Светлым богом избран тот.

В ответ он угрожает:

Ты о чём? О песнях рая?
Саблей зарублю тебя я.
Бог не знает песен, – нет.
Песни – это адский бред,
Что ведет к безумью души.
Мне напел их дьявол в уши,
Дьявол такт мне отбивает,
Он – смычок мой направляет.
Сердце, струны и смычок!
Разорваться – вот ваш рок.

Кроме «Неистовых песен» у Маркса имелось множество других песен, не менее неистовых. Так в «Песне моряка в море» он сравнивал себя с мореплавателем:

Я с бурей в борьбе закаляюсь
И помощи бога не жду.

В песне «Человеческая гордость» говорил о себе скромно:

Я бы мир весь вероломный
Вызвать мог на беспощадный бой,
Пусть бы он упал, огромный –
Пламя б он не погасил собой!
Словно бог, по мирозданью
Средь развалин шествовал бы я,
Слово каждое – деянье,
Я творец земного бытия!

Я, я, я... Марксистские воззрения Украинки будут рассмотрены ниже. Поэтому еще только один, последний, фрагмент – из незаконченной трагедии молодого Маркса. Её герой, презирая и отвергая него-степриимный мир, хочет погрузиться в небытие и увлечь за собой всю вселенную:

Всё гибнет! Час прошел, недвижны Оры,
И падает пигмеево строенье!
Прижму я скоро вечность к сердцу крепко
И ей людское прокричу проклятье...
И мне вплестись в то колесо огня
И в круге вечностей плясать от счастья?

Когда б всепоглощающую бездну
Вне их нашел – я бросился б в нее,
Мир сокрушая между ней и мной,
Он развалился б от моих проклятий,
Я обнял бы глухое бытие,
Оно в моих погребло бы объятых
И погрузилось бы навек в ничто;
Исчезнуть и не быть – вот жизнь была бы!..

Да, это было бы круто. Но – не судьба:

Расколоты и связаны навек,
Привязаны мы к глыбе бытия,
Привязаны мы к ней, навек, навек,
Миры, поняв свой рок, катятся прочь
И песню смерти собственной поют,
А мы, мартышки пред холодным богом,
Еще отогреваем мы змею
На полной страсти и огня груди,
Она же вырастает в Облик Мира
И жалит нас с высот недостижимых!
А скучная волна шумит все время,
Чтоб гнусность сделать хуже, в ухо нам,
Но хватит – жребий брошен – все готово,
И лживое разрушено заклатье,
Проклят конец того, что создало проклятье! (3)

Таким был юный сатанист, друг и единомышленник Гейне. Если Маркс был сильнее в философии, то Гейне – в поэзии. Но оба дышали одним духом.

* * *

Итак, «дух» Гейне не имел ничего общего со Святым Духом. Бог его не интересовал. Он желал устроиться без Него: «Ибо я верю в прогресс, верю, что человечество создано для счастья...» Кем создано? Может стоит сказать хотя бы «спасибо»? Но вопросы повисают в воздухе, а Гейне продолжал: «Уже здесь, на земле, хотел бы я, при благородном посредстве свободных политических и промышленных учреждений, утвердить то блаженство, которое, по мнению набожных людей, воцарится лишь на небесах в день Страшного Суда».

Хотеть, как известно, не вредно. Но вредно отворачиваться от источника жизни вечной. Потому что «в день Страшного суда» блаженство ожидает того, кто не прятался от Святого Духа при жизни, а выполнял волю Творца. А кто от Него отворачивался и бегал, тому будет не очень приятно. Стоит только представить себе летучую мышь на ярком солнечном свете. Это больно. Это страшно.

Гейне в молодости был не просто атеистом. Он был богоборцем. В стихотворении «Мировая тьма», например, описывается штурм небес подземным воинством:

**Ти бідна земле, біль твій розумію!
Пекучий пломінь бачу в твоїх грудях,
Я бачу – з жил невинно кров тече,
Я бачу, як відкрились твої рани,
І вибухнули дим, огонь і кров.
Я бачу, горді велетні, твої синове, –
Одвічне плем'я, – повстають з безодні,
Червоні світочі в руках палають;
Залізнії драбини наставляють
І дико пруться на небесний бенкет.**

Причем, на небесный банкет эти гордые великаны дико прутся не одни. Рядом с ними – маленькие черные уроды (т. е. черти):

**Малі потвори чорні лізуть вгору.
Трищать і падають злотисті зорі.
Завісу золоту рука зухвала
Зірвала з божого намету, – заридали
І впали ниць всі ангели святії.
І сам господь поблід на свому троні,
Зірвав корону з голови і кинув.**

Мечты, мечты, где ваша сладость? Воевать с Богом – затруднительно. Поэтому Гейне попытался Его высмеять. Для этого в сатирической поэме «Атта Троль (Сон в летнюю ночь)» в уста (т. е. в пасть) медведя он вложил такое описание «небес»:

**Там у зорянім наметі,
На престолі золотому,
Владар наш сидить величний, –
Се ведмідь здоровий білий.**

**Біла, наче сніг, без плями,
Ясна шерсть його; над чолом
Діамантова корона, –
Небеса всі осіяла.
Скрізь гармонія в обличчі
І діла німії думок;
Тільки берлом він порушить –
І лунають співом сфери.
А в ногах сидять лагідно
Ведмеді святі, що в світі
Тихо все терпіли, – в кігтях
Держать мученицькі пальми.
Часом інший раптом скочить,
Потім другий, святим духом
Зрушений, і – глянь! – танцюють
Дивний танець урочистий...**

При чтении данного «шедевра» вспоминаются слова Спасителя: «Будут прощены сынам человеческим все грехи и хуления, какими бы ни хулили; но кто будет хулить Духа Святого, тому не будет прощения вовек, но подлежит он вечному осуждению» (Мк. 3:29).

Но Спаситель Украинке не указ. Она предпочитала Гейне: «...**Цікаво, як здається Вам мій переклад «Атта Троля», я старалась, як могла, щоб він вийшов непоганий, бо сю поему я дуже люблю. Я перекладала її з правдивою втіхою, не знаю, чи одбилось це на вартості перекладу.**

А как же? Очень даже «одбилось»:

**Ласки божої проміння
Заміня талан ім в танці
І, раюючи душею,
Виплигнуть хотять із шкури!
Чи то й я, Троль недостойний,
Буду гідний того щастя, –
Від земної злої долі
Перейти в той край віради?
Чи й мені перед престолом,
Там, у зорянім наметі,
Танцювати доведеться
З пальмою, в промінні слави?**

Гейне продовжував изгалятися над Священним Писанием и християнськими святами, а Українка продовжала усердно и с удовольствием работати над переводом. Вот ночью перед поэтом скачет «дикая охота», т. е. кавалькада всякой нечисти. Почетное место среди нечистой силы занимает Иродиада. Выдавая плоды своего извращенного воображения за «народный переказ», Гейне описує, как Иродиада «любила» Иоанна Крестителя:

**На руках вона тримає в мисі голову Івана,
Раз у раз її цілує, так, цілує у нестямі.
Бо вона любила Йвана, – сього в Біблії немає,
Та народний є переказ про кохання те криваве.
Зрозуміть інакше трудно дивну примху теї дами:
Жінка зроду не скарає нелюба такою смертю.
Може, гнівлася трошки на коханця, то й скарала;
Як побачила ж по тому любу голову на мисі,
Заридала і умерла від кохання й божевілья
(Плеоназм! адже кохання все одно, що божевілья!)
І тепер у зграї дикій завжди возить за собою
Тую голову криваву, – та з жіночим пустуванням
Підкіда її у гору і сміється, мов дитина,
Кине, потім знов уловить дуже зручно, наче пилку.**

Читая этот «переклад», хочется сказать одно: Святыи великий Иоанне Предтече Господень, моли Бога о нас грешных!
Затем лирический герой поэмы влюбляется в Иродиаду:

**Як повз мене проїздила, глянула вона й кивнула
Так зальотно і жадібно, що мені зов'яло серце.
І, хвилюючи в повітрі, згряя тихо пролетіла,
Кожний раз мене вітало те привиддя чарівне.
І коли вже згряя зникла, і замовк останній гомін,
Все мені палило мозок теє любее вітання,
Цілу ніч я потім кидавсь змучений, зовсім знебулий,
На соломі – бо перини не було в хазяйки в хаті.
Все гадав я: що то значить те кивання таємниче?
Нащо глянула на мене любо так Іродіада?
В дикій тузі я запрагнув смерті, сну, чи божевілья,
Чи тих постатей коханих, що я в зграї духів бачив.**

**Ох ви, любії привиддя! Вас зоря прогнала рання.
Ви скажіть, куди ви скрились? Де ви днюєте, скажіте?**
Оказывается, все эти «любії привиддя» составляли свиту языческой богини Дианы. А потом

**...Діана скрилась від Христа денної влади.
Тільки в темряві півночі важиться вона гуляти
І втішатись полюванням в нехрещенім товаристві.
Але ж ти, Іродіадо, де ти? Ох, я знаю тебе!
Мертва ти й лежиш в могилі в місті Єрушолаїмі.
Цілий день сном мертвим, міцним спиш ти в гробі мармуровім!
І тебе упівніч будять ляск нагаїв, свист, гукання!
І летиш ти в дикій зграї край Абунди та Діани,
У веселім товаристві, що хреста і мук не любить.
Ох чудове товариство! Як би хтів я з ним по ночах
Полювати! Поруч тебе все б я був, Іродіадо!
Я тебе найбільш кохаю! Більш над ту богиню грецьку,
Більш над ту північну фею я люблю тебе, жидівко!
Так люблю тебе! Те знати по тремтінню мого серця.
Будь коханою моєю, ти, красо Іродіадо!
Будь коханою моєю! Кинь ту голову дурную
Вкупі з мискою, та краще спробуй ліпшої потрави.
Лицар я якраз для тебе, мало то мене обходить,
Що ти мертва і проклята, – я не вірю в забобони.**

Какие же «забобони» могут быть у бесоодержимого?

**Як там ще з моїм спасенням діло буде, та чи й сам я
До живих людей належу, я в тому зовсім не певний!
Лицарем твоїм я стану, буду я слугою вірним.
Плащ носитиму і буду норови твої терпіти.
Буду їздити щоночі поруч тебе в дикій зграї,
Вкупі будем ми сміятись з божевільних слів моїх.
Бавити тебе я буду уночі. А вдень одразу
Зникне радість, я в сльозах на твоїй могилі сяду.
Так, удень я буду плакати на руїнах склепів царських,
Де коханої могила, в місті Єрушолаїмі.
Там старі жиди запевне будуть думати, що я плачу
Над руїнами святими міста Єрушолаїма.**

Но «старі жиди» ошибутся: молодому еврею Гейне было наплевать и на веру отцов. Во всяком случае, до тех пор, пока его не разбил паралич. В последние годы жизни он писал, что давно покончил бы самоубийством, но не может этого сделать, поскольку вернулся к личному Богу Библии. Секретарь читал больному поэту вслух сочинения по богословию и истории церкви; он читал и целые главы из Библии, которую Гейне знал почти наизусть. Однако религиозная эволюция Гейне Украинку не интересовала. Она перевела более ста стихотворений поэта. Но все это был ранний Гейне – богохульник и революционер.

* * *

Такой знаток поэзии, как И. Франко оценивал раннее творчество Украинки не слишком высоко. О сборнике «На крыльях песен» (1893), который включал в себя все, до того времени ею созданное, он писал: «слабенький відгомін шевченківських балад, без їх широкої мелодії, без того твердого підкладу життєвої обсервації та соціальних контрастів, що надавав тим романтичним баладам ваги й принади вічно живих творів» (6). В это самое время несколько лет подряд она вместе с М. Славинским настойчиво работала над переводами из Гейне, которые вышли во Львове в 1892 г. Ее любимый дядя (политэмигрант и атеист) М. Драгоманов наставлял из Софии, чтобы юные переводчики побольше внимания обращали на злость и сарказм Гейне: «Переклади з Гейне читаються легко. Це вже багато, тільки досить далеко переложені. Особливо злість Гейне не вийшла, може, через те, що ви з М. добрі люди» (цит. по: 7, 124). Племянница отвечала: «**Вашу думку про наші переклади я прийму собі до відома і перекажу Максиму Славинському, може, він після сього більше злості набереться.**»

Работа над переводами продолжалась, мастерство переводчиков «оттачивалось». Славинский вспоминал: «Леся Українка немовби закінчила на них свою мистецьку освіту. Гайневський вірш, простота й органічна ефективність образів у корені переробили її техніку, надали її картинам різьбленої виразності, і легкості – її віршеві». Совершенствовались и форма, и содержание. Целью было – приблизиться к оригиналу. Украинка благодарит дядю и тетю за ценные советы: «**Спасибі Вам і дядині, що показуєте *недохват* у нашому Гейне. Я сама завжди була проти лібералізму у справі перекладу, і тільки брак техніки примушував мене уживати ліберальних способів. Тепер, може, у нас обох і лібералізму буде менше і злості більше,**

бо, здається, ми обоє лихіші робимось дедалі. Я вже викінчила переклад «Атта Троля», і люди наші казали, що він порядно вийшов, – дай-то боже!» Каким он вышел – мы уже видели. Лихой перевод. И лихая переводчица. Только благодарить за богохульство нужно не Бога, а кого-то другого.

Ранний Гейне остался любимым поэтом Украинки на всю жизнь. Только Гейне менялся, а она – нет. Так и получилось, что она повторяла только те заблуждения молодого Гейне, от которых он многократно отрекся и в которых со слезами раскаивался.

1.2. Гейне против Украинки.

В конце жизни Генрих Гейне (1797-1856) вернулся к Богу. В 1851 году он писал: «С тех пор как я сам нуждаюсь в милосердии Божьем, я даровал амнистию всем своим врагам... Стихотворения, хотя бы отдаленно заключающие в себе колкости против Господа Бога, я с боязливым рвением предал огню. Лучше пусть горят стихи, чем стихотворец. Да, я пошел на мировую с Создателем, как и с созданием, к величайшей досаде моих просвещенных друзей, которые упрекали меня в этом отступничестве, в возвращении назад, к старым суевериям, как им угодно было окрестить мое возвращение к Богу. Иные, по нетерпимости своей, выражались еще резче. Высокий собор служителей атеизма предал меня анафеме, и находятся фанатические попы неверия, которые с радостью подвергли бы меня пытке, чтобы вынудить у меня признание во всех моих ересьях. К счастью, они не располагают никакими другими орудиями пытки, кроме собственных писаний. Но я готов и без пытки признаться во всем. Да, я возвратился к Богу, подобно блудному сыну, после того как долгое время пас свиней у гегельянцев...» (4, 2, 159).

Возвратиться к Богу можно было только от левых гегельянцев. Потому что ни Гегель, ни правые гегельянцы от Него никогда не уходили. Гейне продолжал: «...Были ли то несчастья, что пригнали меня обратно? Быть может, менее ничтожная причина. Тоска по небесной родине напала на меня и гнала через леса и ущелья, по самым головокругительным тропинкам диалектики. На пути мне попался бог пантеистов, но я не мог с ним сблизиться... Обладать волей можно только будучи личностью, а проявить волю можно только тогда, когда не связаны локти. Когда страстно желаешь Бога, который в силах тебе помочь, – а ведь это все-таки главное, – нужно принять и его личное

бытие, и его внемирность, и его священные атрибуты, всеблагодать, всеведение, всеправедность и т. д. Бессмертие души, наше потустороннее существование, достается нам в придачу... Я говорил о боге пантеистов, но не могу при этом не заметить, что он, в сущности, вовсе не бог, да и, собственно говоря, пантеисты – не что иное, как стыдливые атеисты; они страшатся не столько самого предмета, сколько тени, которую он отбрасывает на стену, или его имени... В теологии... возвратился я, как уже заявлено выше, к старому суеверию, к личному Богу. Этого никак нельзя затушевать, что пытались сделать иные просвещенные и доброжелательные друзья...» (4, 2, 160).

Через год, переиздавая свою известную книгу «К истории религии и философии в Германии», Гейне снова изложил это кредо: «Говоря по совести, мне было бы приятно, если бы она вовсе не появилась в печати. Дело в том, что после появления ее многие мнения мои о многих вещах, особенно по вопросам религиозным, значительно изменились, и многое такое, что я утверждал тогда, противоречит теперь моим лучшим убеждениям. Но стрела не принадлежит стрелку после того, как он спустит ее с лука, и слово не принадлежит говорящему после того, как оно слетело с его уст, а тем более, когда разнесено по свету печатью... Но у честного человека во всевозможных обстоятельствах сохраняется неотъемлемое право открыто сознаваться в своем заблуждении, и я бесстрашно пользуюсь здесь этим правом. Потому я открыто объявляю здесь, что все, относящееся в настоящем моем сочинении к великому вопросу о божественном начале, точно так же ложно, как необдуманно. Точно так же необдуманно, как ложно утверждение мое со слов школы, что теизм в теории совершенно истреблен и только жалким образом проявляется в мире явлений. Нет, неправда, что критика разума, разрушавшая доказательства бытия Божьего, известные нам со времени Ансельма Кентерберийского, положила конец и самому бытию Божьему. Теизм живет, живет самую живою жизнью, он не умер, и меньше всего его убила новейшая немецкая философия...» (5, 2, 356).

Теперь Гейне подвергает самокритике не только свое прежнее мировоззрение, но и свою гордыню: «В то время я был еще здоров и свеж, я находился в зените моего жира и был так высокомерен, как царь Навуходоносор до своего падения. Ах! несколько лет спустя произошла телесная и духовная перемена. Сколько раз с тех пор думал я об истории этого вавилонского царя, который считал самого себя богом, но жалостно пал с высоты своих мечтаний, пресмыкался по земле, как зверь,

и ел траву (вероятно, это был салат). В великолепно грандиозной книге пророка Даниила находится это сказание, которое я рекомендую для назидательного соображения не только доброму Руге, но и гг. Фейербаху, Даумеру, Бруно Бауэру, Герстенбергу и всей прочей братии, этим возводящим себя в боги безбожникам. Да и вообще в Библии есть много прекрасных и достопримечательных рассказов, которые были бы достойны внимания этих господ...» (там же).

«В моей последней книге... я уже сказал о перевороте, происшедшем в моем уме, по отношению к божественным вопросам. С тех пор многие обращали ко мне с благочестивою настойчивостью запросы, каким путем пришел я к такому духовному просветлению... Моим просветлением я обязан просто знакомству с книгой. Книгой? Да, и это старая, простая книга, скромная, как природа, и естественная, как она; книга, такая же беспритязательная и обыденная, как солнце, согревающее нас, и хлеб, насыщающий нас; книга, глядящая на нас так же приветливо, с такою же благословляющею добротой, как старая бабушка, читающая ежедневно эту книгу милыми дрожащим губами и с очками на носу; и эта книга называется также просто – книга Библия. Справедливо называют ее также Священным Писанием; кто потерял своего Бога, тот снова найдет Его в этой книге, а кто никогда не знал Его, на того повеет из нее дыхание божественного слова... Один еврейский священник, живший в Иерусалиме за два столетия до пожара второго храма... высказал о Библии мысли своего времени, и я считаю нужным привести здесь его прекрасные слова. Они богослужебно торжественны и вместе с тем так усладительно свежи, как будто только вчера вылетели из живой человеческой груди, и гласят так: «Все это есть именно книга союза, заключенного с Всевышним Богом, она закон, завещанный в сокровище Моисеем дому Иакова. Из нее истекает мудрость, подобная воде реки Пизон во время ее полноводья и воде Тигра, когда он разливается весной. Из нее истекает разум, подобно Ефрату во время его полноводья и Иордану во время жатвы. Из нее вышла добрая нравственность, как свет и как вода Нила осенью. Никогда еще не было человека, который изучил бы ее всю, и не будет человека, который вполне проникнет смысл ее. Потому что ее смысл богаче всякого моря, и ее слово глубже всякой бездны» (5, 3, 8).

* * *

В 1854 году поэт писал в своих «Признаниях»: «Когда я увидел, что всякое отренье, сапожное и портняжное подмастерье, на своем грубом

кабачком жаргоне принялось отрицать существование Бога, когда атеизм начал сильно вонять сыром, водкою и табаком – тога глаза у меня вдруг открылись, и чего я не понимал умом, то понял теперь обонянием, неприятным чувством тошноты, и моему атеизму, слава Богу, наступил конец. Говоря по правде, не одно это чувство отвращения было причиной, уронившей в моих глазах принципы безбожников и заставившей меня отступить от них. Тут играло также роль некоторое житейское беспокойство, котрого я не мог преодолеть; именно, я заметил, что атеизм заключил более или менее тайный союз с самым страшным, самым голым, неприкрытым даже фиговым листиком, вульгарным коммунизмом. Мое отвращение к этому последнему право не имеет ничего общего со страхом счастливого, дрожащего за свои капиталы, или с досадой зажиточных промышленников, боящихся стеснений в своих эксплуатационных делах; нет, меня гнетет, скорее, тайное опасение художника и ученого, видящего, что победа коммунизма грозит падением всей нашей современной цивилизации, тяжелому приобретению стольких веков, плодам благороднейших трудов наших предшественников... Мы не можем скрывать от себя, чего следует ожидать, как только начнется фактическое господство огромной грубой массы, которую одни называют народом, а другие чернью...» (5, 2, 343).

Он вспоминал, как во время революции 1848 года покончил со своей гордыней и человекобожием: «Будь я в это безрассудное, стоявшее вверх ногами время разумным человеком, то наверно потерял бы свой разум, благодаря этим событиям; но с таким сумасшедшим, каким я был тогда, должно было случиться обратное – и странное дело! именно во дни всеобщего безумия, ко мне снова вернулся разум! Подобно многим другим павшим богам этого периода разрушения, мне тоже пришлось плачевно отречься от власти и снова вернуться в положение частного человека. Это было, впрочем, самое умное, что я мог сделать, я возвратился в низменный круг Божьих творений и снова преклонился перед всемогуществом высшего Существа, которое управляет судьбами мира сего и которое отныне должно было руководить и моими собственными земными делами... Да, я рад, что избавился от своего узурпированного величия, и никогда уже больше ни один философ не уверит меня, что я божество! Я просто бедный человек, который, сверх того, еще не совсем здоров, и даже очень болен. В этом состоянии для меня является истинным благодеянием то, что в небе есть некто, перед кем я могу постоянно изливаться в бесконечных жалобах на свои страдания...» (5, 2, 351).

Гейне признал также свою некомпетентность в философии Гегеля (хотя сам слушал его лекции): «По чести говоря, я редко понимал его... Как трудно понимать Гегелевские сочинения, как легко впасть при этом в ошибку и вообразить, что понимаешь их, тогда как на самом деле выучился только построению диалектических формул...» (5, 2, 48). Однако, когда левые гегельянцы стали настаивать на атеистических выводах из этой философии, он от них отмежевался: «Дело в том, что в это время в душу мою уже внедрилось вышеупомянутое отвращение к атеизму» (5, 2, 349). Уничтожив одну из своих философских рукописей, он сетовал: «Ах, если бы я мог точно так же уничтожить все, что когда-то напечатал о немецкой философии! Но это невозможно, и так как, о чем я недавно узнал, к своему великому огорчению, я не могу даже воспретить вторичное печатанье распроданных уже книг, то мне ничего больше не остается, как открыто признаться, что мое изложение немецких философских систем... содержит самые греховные заблуждения...» (5, 2, 352).

Он повторяет «признания насчет того влияния, какое имело чтение Библии на позднейшую эволюцию моего духа. Тем, что во мне снова проснулось религиозное чувство, я обязан этой священной книге, и она была для меня столько же источником спасения, сколько предметом благоговейного удивления. Странно! Целую жизнь я шатался по всем танцклассам философии, отдавался всем оргиям ума, вступал в любовную связь со всевозможными системами, не находя удовлетворения, как Мессалина после распутной ночи – и вот теперь очутился вдруг на той же точке зрения, на которой стоит дядя Том, на точке зрения Библии, и преклоняю колена рядом с этим черным богомольцем, в таком же набожном благоговении.

...Мое пристрастие к Элладе с тех пор уменьшилось. Я вижу теперь, что греки были только прекрасные юноши, евреи же были всегда мужи сильные, непреклонные мужи, не только во время оно, но и по сей день, несмотря на осьмнадцать веков гонений и бедствий... Подвиги евреев так же мало известны миру, как и их настоящая сущность... Может быть, она раскроется в тот день, когда, как сказал пророк, будет только одно стадо и один пастырь, и праведник, пострадавший за спасение человечества, будет со славой признан всеми.

Как видите, я, прежде обыкновенно цитировавший Гомера, теперь цитирую Библию, как дядя Том. В самом деле, я обязан ей многим... Она снова пробудила во мне религиозное чувство...» (5, 2, 355-356).

Поэт выражает свои симпатии к известным ему христианским деноминациям. Сначала – к протестантизму: «Прежде, когда философия имела для меня первенствующий интерес, я ценил протестантизм только за то, что он завоевал себе свободу мысли, ибо ведь она – та почва, на которой впоследствии могли действовать Лейбниц, Кант и Гегель. Лютер, этот могучий человек с топором в руке, должен был пройти впереди этих воинов и прорубить им дорогу. В этом смысле я на реформацию смотрел, как на начало немецкой философии, и этим оправдывал то увлечение, с каким я ратовал за протестантизм. Теперь, в более зрелые годы, когда во мне снова с преобладающей силой заволновалось религиозное чувство, и когда потерпевший крушение метафизик крепко ухватился за Библию – теперь я особенно ценю в протестантизме ту заслугу, что он открыл, и распространил эту священную книгу» (5, 2, 358).

А затем с симпатией говорит и о католицизме: «О фанатической вражде к римской церкви у меня не может быть и речи, так как мне всегда недоставало той умственной ограниченности, которая необходима для такого рода неприязни... Как мыслитель, как метафизик, я всегда удивлялся последовательности римско-католической догматики; при этом могу похвалиться, что никогда не преследовал остроумиями или насмешкой ни догматов, ни культа... Я был всегда поэтом, и потому поэзия, цветущая и пылающая в символике католического догмата и культа, должна была открываться мне гораздо глубже, чем другим людям, и нередко во дни моей юности увлекала и меня эта поэзия своей бесконечной прелестью, таинственно блаженной беспредельностью и приводящим в трепет стремлением к смерти; и я когда-то благоговейно мечтал о благодатной Царице Небесной, облакал в изящные рифмы легенды о Ее милости и благодати, и мое первое собрание стихотворений носит следы этого чудного мадонновского периода – следы, которые я со смешною заботливостью изгладил в последующих изданиях.

Время пустого тщеславия миновало, и я позволяю всякому улыбаться, читая эти признания.

Полагаю, мне нечего говорить, что подобно тому, как не было во мне слепой ненависти к римской церкви, так же точно не могло гнездиться в моей душе и мелочной злобы против ее пастырей; знающие мое сатирическое дарование и потребность своевольного пародирования многих вещей, конечно, засвидетельствуют, что я всегда щадил человеческие слабости духовенства... Даже в порывах самого гневного отворачивания, я все-таки всегда сохранял уважение к истинному духовенству,

возвращаясь памятью в прошлое и думая о тех заслугах, которые оно некогда оказало мне. Ибо в детстве моими первыми преподавателями были католические священники; они руководили моими первыми умственными шагами... Как бы мы ни относились к иезуитам, но должны все-таки признать, что в деле преподавания они всегда сохраняли большой практический смысл...

Бедные отцы общества Иисуса! Вы сделали пугалом и козлом отпущения либеральной партии; но она поняла только грозящую от вас опасность и не поняла ваших заслуг. Что до меня касается, то я никогда не мог вторить воплям и крикам моих товарищей, приходивших всегда в ярость при произнесении имени Лойолы, как быки, когда им показывают красный лоскут! И затем, не изменяя ни на йоту интересам моей партии, я не мог, однако, не сознаться в голубине души, что если мы попали в ту, а не другую партию и в настоящую минуту не принадлежим к совершенно противоположному лагерю, то это зависело часто от самих мелких случайностей...» (5, 2, 368).

В последний год жизни Гейне прославил Бога в стихотворении «Аллилуйя». Его, разумеется, не перевели «на українське». А жаль:

В вас, солнце, звезды и луна,
Мощь Вседержителя видна.
Чуть праведник на небо глянет –
Творца хвалить и славить станет.

...

Создатель! Благодать твою
Познали небо и земля,
И «кирие элейсон» я
И «аллилуйя» воспою.

Как милосерд, как добр Господь
К людским сердцам, и нашу плоть
Своим он духом оживил, –
Тот райский дух – любовный пыл.

Сгинь, Греция, с бряцаньем лир!
Сгинь, пляска муз, весь древний мир
Сластолюбивый, сгинь! Я пенем
Творца восславлю с умиленьем,

Сгинь, звон языческих пиров!
На арфе, в трепете святом,

Как царь Давид, спою псалом!
Лишь «аллилуйя» – гимн певцов! (4, 2, 266)

«Кирие элейсон» в переводе с греческого означает «Господи, помилуй!». «Аллилуйя» в переводе с еврейского – «Хвалите Бога!».

Таким образом, поэт мудрел. Разумеется, в советских изданиях поздний Гейне подвергся значительному обрезанию, но зато в дореволюционных можно было проследить весь его путь. Если советские поклонники поэта могли не знать о его идейной эволюции, то дореволюционная поклонница не могла этого не знать. Гейне во всеуслышание предупреждал всех, чем чреват атеизм, коммунизм и революция. Однако Украинка и ей подобные приложили все усилия для скорейшего прихода светлого будущего.

1.3. Другие переводы.

С русского языка перевода удостоилось стихотворение в прозе И.Тургенева «Нимфы» (1895). За что же такая честь? За симпатии к язычеству и неприязнь к христианству. Автор рассказывает: **«...Що мав сили я гукнув: – Воскрес! Воскрес величний Пан! І в ту ж мить, – о диво! – на відповідь моему поклику, по всьому широкому півколу зелених гір, залунав одностайний раптовий сміх, знявся радісний гомін і плескіт. «Він воскрес! Пан воскрес!» – гомоніли молоді голоси... То німфи, дріади, вакханки збігали з верхів'їв у долину... І сміх, променистий олімпійський сміх, рине й котиться разом з ними... Попереду лине богиня... Діано, се – ти? Коли се богиня спинилась... і в ту ж мить, слідом за нею спинилися всі німфи. Дзвінкий сміх завмер... Обличчя богині раптом заніміло, смертельно зблідло; я бачив, як скам'яніли їй ноги, як невимовний жах розкрив їй уста, розширив очі, що дивились в далечінь... Що вона побачила? Куди вона дивилась?»**

Как это куда? Хорошо известно, чего (или Кого) боятся языческие «боги», которые суть бесы. Если у Гейне «Діана скрилась від Христа денної влади», то и с этой дело обстоит так же:

«Я обернувся в той бік, куди вона дивилась... На самому краю неба палив огненною цятою золотий хрест на білій дзвінниці, на християнській церкві... Той хрест побачила богиня. Я почув за собою тремтяче, довге зітхання, подібне до тремтіння пор-

ваної струни, – і коли я знов обернувся, від німф не залишилося й сліду... Та як же мені було жаль тих богинь, що зникли!».

Бесов жаль. А Спасителя? Вопрос, конечно, риторический. Не у нимфоманов спрашивать об этом. От них не услышишь радостного: «Христос Воскресе!»

* * *

Перевода на русский язык с немецкого удостоился рассказ Л.Яковлевского «Как я раз боженьку забыл» (1901). Переводчица сообщает читателям, что **«смерть неожиданно прервала благородные начинания модерниста-народника»**. А рассказ такой:

«Когда я был маленький, я был умница и набожный мальчик... Да, я был набожный ребенок, потому что я был умница и был очень маленький. Однажды на рождество отец сунул мне в руки большую книжку «Грех безбожных крестьян, которые взбунтовались против власти»... Я стал читать... В этот день я не мог прочесть молитвы перед обедом. Уста мои были бессильны и не годились для божьего слова... Тогда-то я забыл боженьку и все молитвы мои».

Так пишет человек уже далеко не маленький и уже не верующий. Почему же он использует детскую лексику? Может он так и остался инфантильным? Все проясняется, когда он поведал о причинах, побудивших его забыть Бога:

«Вот что я прочел в большой книге: «Ганс был страшно упрям... Ему уже кончилось 20 лет, и хотя он был беднее всех в деревне, душа его была исполнена самой глубокой гордости...».

«Страшно упрямый» и «исполненный самой глубокой гордости» Ганс вступил в классовую борьбу. Но потерпел поражение. Итог был плачевным: **«...Взошло солнце, и разложен был костер, и двое слуг повели Ганса на костер. Он не сказал ни слова. Поднялась первая струйка дыма от стружек к привязанному крестьянину. Тогда он заплакал горькими слезами.**

– Ах, вот я уже умираю, а еще как есть ни разу не наелся досыта хлеба!

А пламя подымалось да подымалось, и вспыхнуло высоко, подобно тому огненному столбу, который был возжен над Содомом и Гоморрой...» Вот когда я забыл боженьку».

Такова «детская» логика: Каин убил Авеля – поэтому Бога нет.

Еще раз. Медленно. Кто убил? Каин. А Бог этому учил? Нет. Так почему Бога нет? «Потому что Каин убил Авеля».

По поводу ранней смерти Якобовского Украинка писала: **«Шкода чоловіка, бо талановитий був і симпатичний, і не час би ще йому вмирати»**. Но дело атеистической пропаганды не умерло. Его продолжили другие, такие же талантливые.

* * *

Незаконченные переводы Украинки также весьма красноречивы. Из «Макбета» Шекспира была переведена сцена с ведьмами. Из «Божественной комедии» Данте – фрагмент под названием **«Пекло. Пісня V»**. Из Байрона – «Каин»: **«Якось трапилось, що я досі ні в якому перекладі «Каїна» не читала і, певно, се ліпше, бо він зробив на мене найсвіжіше і найповніше враження, ніж всі інші поеми Байрона, що були мені раніш відомі з перекладів»**.

Под этим свежим и полным впечатлением зарождался перевод. Сначала Каин в гордом одиночестве богохульствует и хулит своих родных:

**...На всі питання
У них одна відповідь: «Божа воля,
Бог добрий». Хто се знає? Чи з того,
Що він всесильний, значить, що він добрий?
Я знаю тільки плід – а він гіркий, –
За гріх чужий я мушу плід сей їсти.**

Тут подходит Люцифер и между ними возникает оживленный диалог, в ходе которого враг рода человеческого выражает надежду: **«Може, станеш ти, як ми»**. В дальнейшем, как мы знаем, эти надежды с лихвой оправдались.

Такими были творческие предпочтения переводчицы.

1.4. «Научный» атеизм.

«Научный» атеизм – это вера в отсутствие Бога. Вместо Него атеисты веруют во что-нибудь другое. Например, в «материю»:

**Вірю я в правду свого ідеалу,
і коли б я тую віру зламала,
віра б зламалась у власне життя,**

**в вічність матерії, в світа буття,
власним очам я б не вірила і слуху,
я б не впевнялась ні тілу, ні духу.
А ж бо для віри найвища міра!..**

Современная наука, правда, вечность материи отрицает. Вместо нее предлагается теория Большого Взрыва, после которого возникла Вселенная. О причинах этого Взрыва науке сказать нечего. Ибо это не ее компетенция. Это вопрос уже для философии и религии. Однако наука XIX века бодро уверяла легковерных, что материя всегда была, есть и будет. Этой науке и верили на слово «научные» атеисты. Верили сами и других вводили в заблуждение.

Например, в 19 лет Украинка, еще не закончив собственного образования, принимается с чужих слов учить сестру. Сохранились воспоминания сестры Ольги под названием «Як Леся Українка зложила курс «Стародавньої історії східних народів»: «Леся Українка, як була ще зовсім молодою дівчиною, то вчила свою молодшу сестру. Перед тим як починати вчити її історії, Леся Українка звернулася до звісного історика, свого дядька Михайла Драгоманова, і попросила його поради йти, як краще та по яких джерелах складати курс стародавньої історії. Драгоманов віднісся дуже уважно до того прохання своєї улюбленої племінниці, вибрав німецькі та французькі книжки, які радив їй яко джерела, і прислав їй, додавши до них докладні поради про складання курсу історії. Відповідно до порад Драгоманова і по джерелах, присланих ним, Леся Українка в роках 1890-1891 ізложила курс «Стародавньої історії східних народів». Жила вона тоді в селі Колодяжному в Ковельському повіті на Волині» (цит. по: 8, 75).

Усилиями сестры книга вышла уже после революции: «Л.Українка. Стародавня історія східних народів. Катеринослав, 1918». В ней имелись разделы: **«Первістні люде. Історія індусів, мідійців і персів, єгиптян і фінікійців, асирійців та вавілонців»**. Последняя часть называлась **«Історія Ізраелітів (Жидів)»**.

Итак, в 1891 году работа над рукописью была закончена. А примерно через год пришла пора и самой разобраться в предмете. Для этого Украинка написала родственникам в Софию: **«Кохані мої дядьку й дядино!.. Ще я думаю, що мені слід би мати якісь книжки по історії релігії і культури жидівської, а то мені трудно добратись толку в тих різних пророчих книгах, в тих фантастично-туманних образах та чудній міфології»** (1892).

Разобраться самой было трудно. Поэтому для сестры легче было переводить европейские атеистические прописи: **«Кожний, кому цікава історія культури і віри людської, мусить уважно перечитувати легенди біблійні, до того йому багато допоможе критика Біблії, що вже міцно розвилася в літературі наших часів».**

* * *

Так, относительно пророков старательно пересказывалась следующая «информация» из первых рук: **«Пророком міг бути кожний чоловік, на якому «спочив Дух Божий», себ то хто мав до того талан... Пророки провіщали людові божу волю, себ то говорили промови на різні політичні і моральні теми в релігійному напрямку. Самуїл дав, як видно, міцнішу організацію пророчому станові. Він заснував школу пророків у своєму рідному місті Рамі в країні Веніаміновій. Такі школи були ще в Бетелі, в Гілгалі, в Єрихоні. Пророки жили там братствами, училися складати промови і набиралися духу пророчого при допомозі музики та співу; поезія та музика, видно, були дуже розвиті за часів пророків ізраельських. Штучними способами пророки доводили себе до нестяму і тоді імпровізували «Божі провісти», а люд їх слухав з увагою й страхом, уважаючи їх за «Божих людей». Вони і сами себе звали Божими людьми. Між ними часто бували люде з великим поетичним таланом, тямущі політики, але всі вони були дуже фанатичні люде, ненависні до чужих народів і чужих релігій...»**

Библия говорит о сходявшем на пророков Святом Духе. Церковь Христова на Вселенских Соборах установила Символ Веры, в котором учит о Духе Святом, говорившем через пророков. Украинка повторяет «современные» сведения, пришедшие от дяди: **«Штучними способами пророки доводили себе до нестяму і тоді імпровізували «Божі провісти».** Остается только напомнить слова Спасителя: «Если же кто скажет на Духа Святого, не простится ему ни в сем веке, ни в будущем» (Мф. 12:32); «Кто будет хулить Духа Святого, тому не будет прощения вовек, но подлежит он вечному осуждению» (Мк. 3:29).

Итак, все пророки якобы **«були ненависні до чужих народів».** Эта «гипотеза» нуждается в проверке. К счастью, такую проверку каждый может произвести лично с помощью Библии. Вот, например, что говорится о чужих народах в знаменитом видении пророка Исайи:

«И пойдут многие народы, и скажут: придите, и взойдем на гору Господню, в дом Бога Иаковлева, и научит Он нас Своим путям... И будет Он судить народы, и обличит многие племена; и перекуют мечи свои на орала, и копья свои – на серпы; не поднимет народ на народ меча, и не будут более учиться воевать» (Ис. 2:3-4). А вот как Исайя бичует собственный народ: «Возгорится гнев Господень на народ Его, и прострет Он руку Свою на него, и поразит его, так что содрогнутся горы, и трупы их будут как помет на улицах. И при всем этом гнев Его не обратится, и рука Его еще будет простерта. И поднимет знамя народам дальним, и даст знак живущему на краю земли, – и вот, он легко и скоро придет» (Ис. 5:25-26). Исайя спрашивал: «На долго ли, Господи? Он сказал: доколе не опустеют города, и останутся без жителей, и дома без людей, и доколе земля эта совсем не опустеет. И удалит Господь людей, и великое запустение будет на этой земле» (Ис. 6:11-12).

Пророк Амос: «Так говорит Господь: за три преступления Иуды и за четыре не пощажу его, потому что отвергли закон Господень, и постановлений Его не сохранили... И пошлю огонь на Иуду, – и пожрет чертоги Иерусалима... Так говорит Господь: за три преступления Израиля и за четыре не пощажу его... Вот я придавлю вас, как давит колесница, нагруженная снопами... И самый отважный из храбрых убежит нагой в тот день, говорит Господь... Слушайте слово сие, которое Господь изрек на вас, сыны Израилевы... Так говорит Господь Бог: вот неприятель, и притом вокруг всей земли! Он низложит могущество твое, и ограблены будут чертоги твои... Ибо Я знаю, как многочисленны преступления ваши и как тяжки грехи ваши... Вот я, говорит Господь Бог Саваоф, воздвигну народ против вас, дом Израилев, и будут теснить вас... А ты умрешь в земле нечистой, и Израиль непременно выведен будет из земли своей... Я повелю и рассыплю дом Израилев по всем народам, как рассыпают зерна в решете, и ни одно не падает на землю. От меча умрут все грешники из народа Моего...» (Амос. Гл. 2-9).

Пророк Осия: «Слушайте слово Господне, сыны Израилевы; ибо суд у Господа с жителями сей земли, потому что нет ни истины, ни милосердия, ни Богопознания на земле... И что будет с народом, то и со священником; и накажу его по путям его и воздам ему по делам его... Отверг Израиль доброе; враг будет преследовать его... Так как они сеяли ветер, то и пожнут бурю... Отвергнет их Бог мой, потому что они не послушали Его, – и будут скитальцами между народами... Вы возделывали нечестие – пожинаяете беззаконие, едите плоды лжи...» (Осия, гл. 4-10).

И так далее, и так далее... Так что «гипотеза» Українки не підтверджується. Зато рождається друга гіпотеза: коли вона излагала для сестри «Історію Ізраелітів (Жидів)», то Библиї не знала, а читала тільки європейські брошури от дяди.

* * *

Последняя гипотеза находит свое подтверждение. Вот, например, Українка пересказывает эпизод из 1-й книги Царств (гл. 28): **«Саул запрягся Богом, що ворожці ніхто не зробить лиха, тільки нехай вона викличе йому Самуїла з того світу. Саул упав ниць перед ним і питав його, що робити, як одбитися від Філістимців, як привернути божу ласку до себе. Самуїл замість поради сказав Саулові, що Бог на віки відступився від нього і що Давид стане по ньому на царство... Саул вжахнувся від сих грізних слів і зомлілий упав до долу»**. Пересказ как пересказ. И вдруг следует вывод: **«Ся легенда, єдина в Библиї, показує слід віри в загробне життя, більш сеї віри не видно ніде»**. Из этого «вывода» всякий сделает однозначный вывод: Библия не прочитана.

В другом месте она пишет: **«Бог розсунув води морські перед Жидами і вони перейшли по сухому дні межі двома лавами води, коли ж по їхньому сліду пішов Фараон з військом, то був залитий водою і потоплений. Другий варіант легенди про вихід Жидів каже, що єгипетську погоню одігнав Ангел божий з огнем мечем, себ то морове повітря (чума, чи інша повальна хвороба)»**. Теперь сравним с Библией: «И двинулся Ангел Божий, шедший пред станом Израильтян, и пошел позади их; двинулся и столп облачный от лица их, и стал позади их; И вошел в средину между станом Египетским и между станом Израильтян, и был облаком и мраком для одних и освещал ночь для других, и не сблизились одни с другими во всю ночь. И простер Моисей руку свою на море, и гнал Господь море сильным восточным ветром всю ночь, и сделал море сушею; и расступились воды» (Исх. 14:20-21). Затем «простер Моисей руку свою на море, и к утру вода возвратилась в свое место; а Египтяне бежали на встречу воде. Так потопил Господь Египтян среди моря» (Исх. 14:27). Таким образом, **«другий варіант легенди»** происходил ночью, за несколько часов до «першого». Это два последовательных события, описанных на одной странице. А до них и после них происходило много других событий. Может быть это также «варианты легенды»?

Автор книги «Атеїстичні погляди Л.Українки» М.Олексич добросовестно пересказывал: «Поетеса підкреслювала існування в біблії прямо суперечливих тверджень, описів подій. Так, в одному місці говориться, що фараонове військо, яке погналося за покидаючими Єгипет євреями, було затоплене, а в іншій легенді говориться, що це військо було відігнане огнем мечем ангела...». Тоже, наверное, не удосужился прочитать в Библии описание этих последовательных событий.

«До чистого монотеїзму Жиди дійшли вже в дуже пізні часи, та й то не всі, а в Библиї скрізь видно признавання чужих богів, хоч би тільки яко злих духів». Но разве признавать «злих духів» означает признавать «чужих богів»? Разве **«признавання злих духів»** – это многобожие? Спаситель также признавал «злих духів». И изгонял их. Следовательно... «В огороді бузина, а в Києві – дядько» (вернее, не в Киеве, а в Софии).

«Що за часів Моїсея Жиди були ще далеко не тверді в своєму монотеїзмі, то се видно хоч би з тих численних легенд, в яких Жиди показуються раз у раз бунтуючи ми проти Моїсея і його Бога, за що і приймають люту кару кожний раз». Если бы во времена Моисея евреи были тверды в своем монотеизме, то не нужен был бы и закон Моисеев, в котором данная Богом первая заповедь гласит: «Я Господь Бог твой, который вывел тебя из земли Египетской, из дома рабства. Да не будет у тебя других богов пред лицом Моим» (Исх. 20:2).

Тот же исследователь ее атеизма Олексич писал: «Розкриваючи зміст легенди про Іакова, улюбленого героя єврейської релігії, який виступив на боротьбу з богом і, поборовши його, заставив себе благословити, за що був прозваний Ізраїль (борець божий), поетеса говорить, що легенда ця надихана вірою в багатьох богів». Какая-то извращенная логика. Как из «боротьби з богом» можно вывести «віру в багатьох богів»? В Библии сказано вполне определенно: «Отныне имя тебе будет не Иаков, а Израиль; ибо ты боролся с Богом, и человеков одолевать будешь» (Быт. 32:28).

Олексич: «Розглядаючи легенду про зустріч Мойсея з богом і про відповідь останнього на питання «хто він такий» – «я суций (той, хто єсть), так скажи синам Ізраєльовим: суций послав мене до вас», Леся Українка зазначає, що критичний аналіз цього місця в біблії показав, що ця вставка була сфальсифікована значно пізніше». Хорошо известно, что наука сама то и дело меняет свои «незыблемы истинны». Вот и Українка тут же, как ни в чем не бывало, заявляет: **«Ягве був богом**

Мойсеєвого клану...» Но ведь «Ягве» и означает в переводе: «Я сущий (той, хто єсть)». Так когда же Моисей узнал Имя своего Бога: «значно пізніше» или при жизни своей, как о том и сообщает Библия?

Олексич: «Леся Українка вказує, що відома біблейська легенда про потоп перейшла до біблії з священних книг «Вед», і що ця легенда зустрічається майже в усіх релігіях світу». И о чем же это говорит? Наверное, все-таки о том, что потоп имел место.

По мнению «научного» атеиста, таких же «противоречий» она отыскала много: «Вкрай суперечливі легенди про обрання Саула царем ізраїльтян, про Давида і його царювання після Саула, про вавілонський полон і т. д.» Однако цена всем этим «находкам» та же: пятачок за пучок.

* * *

Искажающему Библию можно только посочувствовать. Потому что это занятие трудное и неблагодарное. Многие читали, каждый может легко проверить и сказать: «Не туліть горбатого до стінки». Зато легкой добычей для всякого рода «научных» атеистов всегда были бедные «первістні люде». С них и Українка начала свой «курс».

Видный религиовед Мирча Элиаде в конце XX века писал: «Если сегодня все уже в принципе согласилось, что у палеоантропов была религия, то охарактеризовать ее содержание на практике трудно или вообще невозможно». Но поэтесса, как натура художественно одаренная, представляла себе в деталях даже внутренний мир палеоантропа: «Для первісної людини все, що має рух, – має життя, отже в світі все живе, все має душу. Міцні сили природи, дивні істоти, незрозумілі появи світові – все то боги. Первістна людина бачить своїх богів навколо себе, вона їх чує. Де лише обернеться, всюди бачить таємницю, всюди бачить своїх богів. Така віра кожного первістного люду, тільки в кожного народу вона має свої відмінні»; «Віра у первістних людей теж була проста, немудра. Віра почалася у людей з їхнього погляду на світ. Де чого в світі вони боялись і вважали ворожим, друге знав сприяло їм, і вони любили його, от звідси повсталла віра в злих і добрих богів. За богів давні люде вважали сили природи: вітер, грім, дощ і т. п., і навіть створіння де-яки... Потім вибирали навіть окремих людей, що повинні були служити богам. Тії люде провіщали народові божу волю. Коли бог був розгніваний, все віддавалось, аби загодити його, навіть людей віддавали йому на жертву. Звісно, чим дичій-

ші та первіснійші були люде, тим дичійша та первіснійша була й віра, бо в вірі одбивається натура і світогляд народу».

Не менее элегантно решалась и проблема возникновения монотеизма: «**В первістних релігіях боги – се сили природи, потім же пізнійше люде починають вірити в богів, що з'являють собою різні цноти людські... Помалу віра в богів природи перейшла в чисту віру в людські цноти та людську думку і душу... Мислячи та міркуючи над тим, що то власне таке та найвища душа, люди поставили її в своїй думці надто високо, почали уважати її чимсь неможливим до зрозуміння, чимсь таким чистим, високим, всеобіймаючим і вічним, що вкінці, замість якогось всім зрозумілого бога природи, почали собі в'являти бога, що з'являв собою щось безпочаткове, безконечне, існуюче і неіснуюче, або краще сказати якесь велике «Ніщо».**

М.Элиаде писал: «Священное» входит в самую структуру сознания, а не представляет некую стадию его истории». Поскольку оно ориентирует человека на то, что выше него, то представит себе человека без того, что выше него, невозможно. Однако для Украинки ничего выше человека нет и быть не может: «**Фантазія стародавніх людей взагалі мала нахил творити на небі дублікати всього того, що вони бачили на землі**». Так ее научил атеист Фейербах. Так она научила сестру (кстати, много ли требуется «фантазії» для создания «дублікатів?»).

С легкостью необыкновенной «реконструировалась» и эволюция священного: «**Веди не наказують людові бути цнотливими, в їх не говориться ні про святість духовну, ні про повинність до рідного краю та громади. Одна тільки повинність виставляється там: догода богам... Де далі почали уважати святым усе, що тільки приходилось до служби божої: ножі, ложки, палки і все, що потрібне було для поданку, святыми уважались молитви, слова і міра святих гімнів. Люде, що гляділи божих поданків та святого багаття, сами почали зватися святыми – Devas. Вони ж бо творили самих богів, добуваючи вогонь та Сому, викликаючи ранню зорю, день і сонце силою свого співу. І от з патріархальної громади арійської витворилася помалу і непримітно сувора святецька Браманська держава, де святці запанували міцно над усім людом і закували його у святі кайдани**». Все хорошо. Вот только никак не удается уловить переход от полного отсутствия «священного» к его наличию. Он скрывается за емким термином «**Де далі**».

Почти все в этом «курсі» было взято из иностранных источников. Поэтому один эмигрантский исследователь резонно призывал: «читаймо наперед уважно текст Менара». И приводил целые фрагменты, взятые из французского источника: «У рухливому і змінливому видовищі з'явищ первісний чоловік вбачає таємні сили, які він називає Богами. Він відчуває їх у собі і поза собою, він їх бачить і чує, він віддихає ними. Кожний рух, кожне враження напоює його Божественним життям» (цит. по: 9) и т.д. Именно эти тексты Украинка переводила «на українське» или просто пересказывала своими словами. Поэтому, когда через 20 лет возникла идея издать эту «історію», она писала сестре: **«Назвати її слід «Історія давніх народів Сходу. Зложила Леся Українка по Менару, Масперо і інших»».**

Почти все в этом курсе было чужое. Но кое-что – явно от себя. Например, такой пассаж: **«Отже віра була вся в руках магів, а народ не розумів навіть тих святих одправ, що співали маги. Се врешті не дивно, коли собі пригадаємо, як тепер в православних церквах співають давньою славянською мовою, в католицьких латинською, в жидівських давньою гебрійською, в турецьких арабською і всіх тих мов теперішні люде не розуміють, однак одправу слухають і святою називають».** Некоторые в православных храмах не только «слухають», но даже и понимают услышанное. Об этом лучше спросить у тех, кто участвует в богослужениях. Проведем мысленный эксперимент. Вот, например, **«теперішні люде»** слушают на церковно-славянском языке молитву «Отче наш». Можно посчитать, сколько слов им непонятно: «Отче наш, Иже еси на небесах! Да святится имя Твое, да приидет Царствие Твое, да будет воля Твоя, яко на небеси и на земли. Хлеб наш насущный даждь нам днесь; и остави нам долги наши, якоже и мы оставляем должникам нашим; и не введи нас во искушение, но избави нас от лукавого». Кому непонятно одно слово, кому два. Разница между латынью и современными европейскими языками (немецким, английским, французским) – посущественнее. Но приравнять отношение между турецким и арабским языками к отношению между русским и церковно-славянским можно только при особой симпатии к православию и особой лингвистической одаренности.

* * *

Сотрудничество Украинки с дядей продолжалось. Е.Огнева в статье «Про створення підручника Лесі Українки «Стародавня історія східних

народів» сообщает: «У жовтні 1892 року Леся Українка читає «Основи єврейської історії», надісланої Драгомановим. Це – «Священна історія. Частина перша. Основи єврейської історії» М.Верна... Вона перекладає праці Верна «Євангеліє» та «Історія жидів», опубліковані І. Франком у журналі «Житє і слово» (1895). Її звернення до Біблії, окрім власної зацікавленості, пояснюється бажанням допомогти М.Драгоманову, який у 90-ті рр. працював над критичним оглядом релігійних течій» (цит. по: 9).

Драгоманов советовав племяннице переводить на украинский язык работы Мориса Верна и Ренана для распространения на Украине критических взглядов на религию. Несомненно, их труды были для него авторитетны. Однако она была не согласна с обоими: **«Мені здається, що М.Верн занадто легковажить чужі теорії і перехвалює дуже геній жидівський. Мені видиться, що він в кінці обох розправ робить реверанси перед попами і всіма правовірними християнами, але, може, се мені так здається. Нема що і казати, що в Галичині за ці статті предадуть анафемі і видавця, і перекладачів, і коментатора з усім їх нащадком і накоренком. Для мене се буде, може, і цікаво, бо ще ново. А врешті, все одно, – цур їм!»** (1894).

Другое письмо Драгоманову – по поводу рекомендованной им «Жизни Иисуса Христа» Ренана: **«Цікаво було мені те, що Ви пишете з поводу Ренана. Але що те читання не всіх врятувало від попівсько-розкольниківського туману, се я теж знаю. Я знаю, наприклад, одного ще молодого чоловіка, що Ренана читав, а ще в часи початку «угоди» сушив собі голову над тим, кого слід підтримувати, чи уніатів, чи православних (якось у нього вийшла така дилема!), і мучився довго над тим «або-або», поки додумався до «ні тих – ні тих» (то й то не знаю, чи наміцно додумався)...»**

До своего атеизма она додумалась «наміцно», чего и другим желает: **«...У нас, бачте, сидить у многих головах ідея про «дві правди», що ми, мовляв, можемо бути собі і вільнодумцями, і Ренанів читати, а для мужика це «опасно», та й нащо його, бідного, з «непосредственности» збивати, «аналогізмом роз'їдаючим» душу труїти, од рідної традиційної релігійної «почви» одривати. Шкода тільки, що ніхто не зна як слід, яка вона, тая «почва»...»**

Я уважаю моє теперішнє життя й працю за роки навчання, я знаю, що багато дечого виходить у мене або недоладним, або незграбним, та, може ж, я таки колись вилюднію, а «не уподоблюся крученому барану в християнському стаді, яко Терешко».

Чуть позже о том же французском авторе – тете: **«Скажіть дядькові, що Ренан при всій його історії, критиці і пр., і пр. все-таки піп, і се йому шкодить».** И еще раз – дяде: **«Останні дні я завзято читаю Ренана і все одкриваю Америки для себе... Оце прочитала «Євангелісти» і стала на один сантиметр розумніша. Тільки здається мені, Ренан даремне так нехтує неканонічними євангеліями і всякими апокрифами, се, певне, його католицьке виховання сьому виною».** Неканонические евангелия и «всякие апокрифы» – это то, что не вошло в христианский канон как недостоверное и ложное. Именно этого и не хватает атеистке у Ренана. Да и как вообще может открыть настоящую Америку атеист, т. е. тот, кто заранее решил, что никакой Америки нет и быть не может?

В другой раз Павлык просит ее: «Старий заповіт» Верна ж для дітей (малих і великих – мужиків), для котрих я думаю те надрукувати тут. Зробите добре діло, бо, як я переконуюсь, що тільки зваживши старі основи народного світогляду, можна пхнути народ на нову дорогу» (1894). Так они и «пхнули» к безбожью свой народ, который держали за «великих дітей». Получилась атеистическая книжка: «Моріс Верн. Біблія, або книга Старого завіту. Пер. Л.Українки. З передмовою М. Драгоманова. Львів, 1903».

Она в свою очередь просила львовянина: **«Репера хотілось би мати...».** В примечаниях читаем: «Книжка американського соціолога Ропера «Історія боротьби між релігією і наукою», переклад М.Павлик. Львів, 1898». Или еще просьба: **«Будьте ласкаві, пришліть нам «Основи біблійної критики», хочу, щоб сестра їх прочитала»** (1899). Ну как не уважить...

* * *

Драгоманов в эмиграции писал брошюры (в том числе атеистические) и нелегально переправлял их в Россию. Украинка не только участвовала в переброске, но также использовала их для пополнения своего образования и атеистического воспитания.

Дядя написал статью «Про рай і поступ». Племяннице очень понравилось: **«Рай і поступ» мені дуже сподобався – факти відомі, але зложені до купи зручно і стисло і освічені ідеєю, яка запевне і многим «просвітителям народу» здається новою, тим просвітителям, що хотять житіями святих підіймати ідеалізм. Я з ними на Україні попробую поговорити ще про царство небесне і про-**

грес, хоч, певне, толку вийде мало. Я думаю, що слід би, щоб оті чорніговські раціоналісти прочитали цю річ і «Заздрих богів» теж, се, певне, було б для них добре, треба, щоб до їх дістались сі книжки...» И они «дістались». «Оповідання про заздрісних богів» – это очередная популярная брошюра Драгоманова. А жития святых – тот жанр, который особенно раздражал Украинку (см. ниже).

Еще дяде: **«Вашу «Віру» ми отримали. Вона мені сподобалась... Мені здається, що з усіх пишучих українців тільки Ви вмієте писати таким простим популярним складом без жадного туману в ідеях і мові...»** (Статья Драгоманова «Віра й громадські справи» появилась в журнале «Хлібороб» в 1892 году).

Однажды она упомянула о влиянии его сравнительно-теологических работ: **«Я колись бачила вплив порівнюючо-теологічних праць на людей релігійних».** Он заинтересовался и попросил подробностей, на что последовал подробный рассказ: **«Що я тоді писала про вплив порівнюючого методу на релігійних людей, то я собі пригадала на той час один приклад, який бачила на власні очі (щоправда, я й не один такий приклад бачила). Колись у мене в гостях було дві молодих дівчини, дуже релігійних, і один молодий хлопець, зовсім не релігійний, і одного разу вступили вони в дуже завзятий теологічний спор, при тому, як звичайно, ніхто нікого на свою сторону не склонив, а тільки роздрочилися всі троє до крайності, бо всі троє, спорячи, не добирали виразів. Я до того спору не втручалася, бо він мені не подобався, коли ж потім мої люди заспокоїлись і зайшла у нас спокійна розмова про різні обряди та звичаї релігійні, то я почала порівнювати (наскільки тямила) наші обряди з чужими, наші вірування з «поганськими» – а при тому помагала мені Ваша брошурка, – то мої дівчата перше були дуже здивовані, бо деякі факти їм не були зовсім відомі, а другі хоч і відомі, та якось так раніше в око не впадали, а тепер теє все показалося їм у іншому світлі. Дедалі вони вже самі почали факти наводити і самі себе запевняти, що справді наші всі релігійні звичаї та поняття не з неба впали; дедалі бесідниці дійшли самі до такого «вільнодумства», про яке ще за три години і згадувати не хотіли. При тому ми вже не спорились, а просто собі вели розмову, і якось вона нікому так-то дуже вуха не дерла. Подібні до сього приклади мені не раз потім траплялось бачити».**

Работа проводилась и в народе. Крестьянин Федор Иллюх вспоминал: «Шість років служив у Косачів наймитом... Леся давала мені читати революційні книжки, вона мене вчила, вчила таємно. Вона говорила, що цар – то змії полосатий, що царя не потрібно. Вона не вірила в бога і говорила мені, що бога нема на світі. А якщо їздила у церкву в село Волошки, то не молитися, а слухати, як співають. Була соціалісткою». Другой крестьянин подтверждает: «Леся приходила в церкву в село Волошки, але чи вірила в бога, то я маю сумнів. Духовенства вона не любила, як і вся передова інтелігенція того часу. Поглядами своїми була демократка».

В 1918 году сестра издала составленную 19-летней девушкой «Историю» (и, нарушив волю составительницы, назвала ее автором). Все годы безбожной Советской власти эта книга активно использовалась не столько для изучения истории Востока, сколько для преподавания «научного» атеизма. В известной статье «О значении воинствующего материализма» (1922) Ленин тоже хлопотал за «многомиллионные народные (особенно крестьянские и ремесленные) массы, осужденные всем современным обществом на темноту, невежество и предрассудки»: «Этим массам необходимо дать самый разнообразный материал по атеистической пропаганде, знакомить их с фактами из самых различных областей жизни, подойти к ним и так и эдак для того, чтобы их заинтересовать, пробудить их от религиозного сна, встряхнуть их с самых различных сторон, самими различными способами и т. п.». Примерно по такой же методе и украинская ровесница Ленина с юности занималась воинствующим атеизмом. И сегодня бойкий украинский пересказ дешевых французских брошюр позапрошлого века выдается за духовную пищу первого сорта: «Видання адресовано науковцям, викладачам, студентам і школярам – усім, хто цікавиться творчістю Лесі Українки» (9). Караул...

* * *

Особую неприязнь у нее вызывали «Жития святых». Племянница писала дяде: «Ох, певне, мороку й туману багато ще в наших «головах слухаючих»! А таки справді багато його. Коли слухаю, як тут старі люди говорять про народну просвіту, що, мовляв, «житія святых» – найкраща література для народу, бо вона розвива в народі дух героїзму, то мені так і хочеться лишню свічку в хаті засвітити, щоб світліше було. Хіба вони не бачать, куди сей «дух героїзму» доводить? Мальованці виходять з їхніх героїв та наповнюють собою шпиталі для божевільних».

Какова же связь между «Житиями святых» и больницами для душевнобольных? Оказывается, в 1892 г. в Тараще под Киевом страдающий паранойей Кондратий Малеванный провозгласил себя Христом (как сто лет спустя – комсомолка Мария Дэви или милиционер Виссарион). Жители нескольких окрестных сел в ожидании Страшного суда распродавали имущество, бросали работу, собирались толпами, входили в молитвенный экстаз и пребывали в состоянии радостного возбуждения. Академик В.М. Бехтерев описал этот случай в статье «Параноик Малеванный как виновник своеобразной психопатической эпидемии», а профессор Иван Сикорский – в работе «Психопатическая эпидемия 1892 года в Киевской губернии» (К., 1893). Сикорский писал: «У малеванцев больше всего поражает ненормальное состояние духа, необычное благодушие, часто переходящее в сплошное экзальтированное состояние, лишенное внешних мотивов. Среди общего шума, крика и беспорядка одни падают, как пораженные молнией, другие восхищенно или жалобно кричат, плачут, прыгают, плещут в ладони, бьют себя по лицу, дергают себя за волосы, бьют себя в грудь, топают ногами, танцуют...». Что-то подобное происходило с последователями Марии Дэви. Сегодня за Христа себя выдает бывший красноярский милиционер Сергей Тороп (Виссарион). Но никому не приходит в голову искать причину этих феноменов в том, что эти люди начитались «Житий святых». Святой Димитрий Ростовский (украинец по фамилии Туптало) составил 12 томов «Житий святых», где собраны жизнеописания христианских святых за 2 тысячи лет. И как это связано с сектой «мальованців»?

«Якби я могла, то я б віником вимела усе те «героїчне» сміття на смітник, там би йому лежати, а не людям голови туманити. Може, Вам чудно, що такі труїзми так палко словами побиваю, але я про сі речі не можу спокійно говорити, бо мене болить, коли я про се згадую, я занадто близько бачу, як людей в тім'я б'ють героїчними кенегами і як мало людей, що борються проти сього. Погибель і нещастя наше сей героїчний напрямок в ділі народної просвіти. Треба думати, як би найкраще з ним боротись, бо вже «хай буде, як буде» тут ніяк не вистачить».

Воинствующий атеизм снова и снова выплескивался на окружающих. Это не всем нравилось. Поэтому племянница жаловалась дяде: «Пришлось мені раз показати незалежність думки при меценатах та при батьках України – бідна вона з такими «батьками» правдяньського толку. Страх, як вони грають такими словами як «то-

лерантність», «моральна тиранія», «патріотизм», «українство» і т. п., обертають їх на всі боки, як самі хочуть. У них, наприклад, «толерантність» вимагає миритись з клерикальними виданнями «Просвіти» і навіть підтримувати їх, а коли хто намовляє своїх товаришів до якого іншого видавництва, то се вже виходить «моральна тиранія...» До пори до времени тиранія була моральною, но когда «научные» атеисты дорвались до власти, то началась уже самая настоящая тиранія. И новояз стал соответствующим: «толерантностью» при Советской власти называлась именно нетерпимость к любым клерикальным изданиям.

«...Коли хто каже, що він не признає «Житій святих» для народу, то се вже у них «не толерантне відношення до людей з релігійними переконаннями...» Одним словом – логіка!» В эпоху воинствующего «научного» атеизма пришло время другой логики. Тогда «толерантным отношением к людям с религиозными убеждениями» стали называть запрет на чтение Библии, «Житий святых» и любой подобной литературы под угрозой Гулага и мучительной смерти. Этот безбожный эксперимент все человечество наблюдало в XX веке. История этого столетия шла по Гоголю и Достоевскому. Гоголь писал в своем «Размышлении о божественной литургии»: «Ежели люди до сегодняшнего дня не пожирают друг друга заживо, то тайная тому причина – служение божественной литургии». Достоевский предупреждал: раз отвергнув Христа, люди неминуемо дойдут до антропофагии. Что и произошло вскоре после революции.

1.5. Сектоведение.

Самым ненавистным из всех конфессий для дяди и племянницы было православие. Другим деноминациям при случае можно и пособить, если только они способствовали разрушению православной России (и Украины): «Переписала для друку дядькову брошуру для штундарів («Неволя веры в теперешней России») – переробка «Віра й громадські справи», написала й сама дещо про штундовий рух, так от дядько ніяк не скінчить переглядати, а то б я послала досі Вам сю замітку. Нехай згодом...». Так писала она редактору Львовской радикальной газеты «Народ» Павлыку. А «штундизм» – это религиозное движение в России второй половины XIX века, ставшее переходной формой между русским сектантством и протестантскими

сообществами. Так что секты бывают разные. Есть секты полезные. Они вполне устраивали безбожников и революционеров.

В других же случаях для того, чтобы скомпрометировать христианство (в частности – православие), ставился знак равенства между религией и явным бесоодержанием. Так в газете «Народ» появилась статья Украинки «Релігійний дурман на Україні (Із Полтавщини)» (1895). В письме к Павлыку она писала: «Посилаю Вам оце до «Народа» виписку з одного листа з Полтавщини про одно діло, тяжко вражаюче. Як я його прочитала, то й сама стала на увесь день немов божевільна, тільки вже запевне моя манія не була релігійна! Там, у Полтавськiм, у Гадяцькiм, Роменьськiм і других повітах розпросторила ся манія релігійна (люди світла шукають!), і до чого доводить та спотворена віра!»

Казалось бы: если вера «спотворена», то на ее месте должна находиться не «спотворена». Но Украинка желала доказать, что всякая вера есть зло, т. е. «релігійний дурман» (естественно, кроме веры атеистической). «...Якраз позаторік, коли я була там, трапилась біля Гадяча в селі оця страшна пригода, але тоді ще не відомі були її подробиці, відомо тільки було, що один чоловік, начитавшись якихсь книг, зарізав свого брата, аби «увести його в царство небесне», а потім хотів і всю свою родину порізати, та люди не дали. Було слідство (я вже тоді не була в тому місті), чоловіка того посадили в цитадель для божевільних, і завелось діло. Оце тепер згадала я про се діло і просила одну знайому людину, що живе на місці, розпитати і мені написати, як воно все було, власне. Ось що вона мені передає зо слів родички тих нещасних людей: «Їх було чимало: батько, мати, старший брат (жонатий і мав п'ятеро діток), менший брат (недавно оженився). Люди вони багаті. Старший брат хлібороб був, а менший у школі вчивсь, і усього діла було у його, що книжки читав. Був він на вид блідий, немов змучений, мало здоровий. А старший дуже кріпкий був чоловік. З сторони вони були, як і всі люди: і в хаті так було, як у людей, і у церкву ходили, і причастя приймали (тільки люди казали, що вони, одходячи, випльовували те причастя)».

Уже после этих слов можно предположить в данном случае наличие тяжелого бесоодержания или даже сатанизма со всеми его безбожными и бесчеловечными атрибутами. «...Усі вони молились якось по-своєму (не знаю як) у коморі, де не було ікон. Тільки одна

із їх сім'ї (жінка меншого брата) не держалась їх віри. Чоловік принуждав її прийняти їх віру, бив її за те, що вона не хотіла цього. Обидва брати жили із жінкою старшого брата, а друга жінка плакала у волості, що її даром покрили, що вона дівчина. Перед великодніми святами вони говіли у страсну неділю, і все було як слід. Понесли паски святити, тільки тих пасок не їли, а після обідні пішли у комору богу молитись по-своєму. Трохи згодом повиходили із комори і пішли в хату. Потім брати пороздягались дочиста і стали бігати голі по огороду із свічками засвіченими. Повироблялись у грязь, у навіз, і повходили в хату. Тоді повдягались такі нечисті, як і прийшли, позасовували двері, позавішували вікна і посідали. Менший почав шити чобіт. А старший каже: «Лучче заріж мене». – «Ще не прийшло времня, – одказав менший і став ходити по хаті. Бігла кішка, він її піймав за ноги і вдарив нею матір по виду. Мати засміялась. Жінка його злякалась і думає: «Як би його втекти?» А він глянув на неї і каже: «Як утечеш, так заріжу», немов знав, що вона подумала. Тоді взяв шило і став штрикати куди попало старшого брата, а той його. І ніхто з них ні кричав од муки, ні стогнав. Так вони довго штрикали один другого. Потім менший узяв великий-великий ніж і став рубати голову старшому. А вони усі сміються (і жінка старшого!). А меншого невістка зомліла. На дрібні шматочки порубав голову (а той і не застогнав ні разу!), тоді розрізав тому живіт, кишочки випали... Менша невістка одійшла та й вискочила з хати. Батько тоді каже: «Синку, що ти робиш?» А він: «Мовчи». Прибігли люди, а двері знов засунуті. Виломали двері. Менший брат не дававсь, на силу десять чоловік його звалили (а який хворий був!). Зразу одвезли у острог, а потім одіслали у Полтаву на освідительство-ваніє і усіх домашніх. Через місяць, чи що, вони усі, як є, вернулись додому. Самі розказують, що вони були тоді як дерев'яні, і ніхто з їх не знав, що вони робили. Як вернулись, то мати і менший брат раз у раз у чобіт дують, так як у самовар. Мати і тоді, як те все діялось, дула у чобіт. А як убийцю взяли у острог, то він казав, що таке зробиться ще у двох мужиків, тільки не скоро. Він знов узяв до себе свою жінку, котра утекла тоді у друге село до братів. Живуть тепер, як і допреж сього случая». Ось що розказувала їх двоюрідна сестра. А вона тоді ходила до їх дуже часто. Які книжки вони читали, того не зна. Фершал, що робив «вскры-

тие», казав, що все це було зроблено «в религиозном экстазе», чи то пак у «религиозном аффекте». Как раз «фершалу» здесь и карты в руки. Это именно его компетенция. Вот и у Достоевского последнее предложение романа «Бесы» (после самоубийства Ставрогина) гласило: «Наши медики по вскрытии трупа совершенно и настойчиво отвергли помешательство». Шутка гения.

Украинка, однако, отыскала другие аналогии: «Аналогічний випадок був у той же час у Роменському повіті. Кажуть, що такі урочисті дні, як Великдень, та читання житія святих і євангелія привели їх у екстаз і вони робили, самі не знаючи що. Кажуть, що книг у них ніяких особливих не було, окрім тих житій, що вони накупили у «офеней» та по ярмарках; секти у них не було ніби ніякої, а так якесь безпам'ятство. Їх і не судили, вони всі вернулись додому». Улавлюєте «аналогію» с предыдущим случаем? И она далеко не последняя: «Таких «религиозных помешательств» розвелось дуже багато. Один хлопець, років двадцяти, усе виспівує псалми, тричі плює – одганяє нечистого – перед тим, як хреститься. Одна жінка казала про себе, що вона Єва, зривала із себе сорочку і ходила голісінька, соромні речі говорила і кожену мить кричала: «Давайте мені яблуко! Де Адамово яблуко!..» Не иначе – Библии начиталась... Или, может быть, «Житий святих»?

Но нет: «Жінка ся неписьменна була. Торік привозили таких божевільних у больницу щотижня по двоє, а то й більше... От Вам і мальованщина, або ще гірше. Шкода, що про такі діла трудно як слід довідатись, бо вони все якось скрито розбираються, певно, щоб не дуже лякати людей!.. Добре, якби люди, що близько бачать такі події, не мовчали про них, бо такі ж «епідемії» гірші від усякої холери, а ради їм не хотять давати. І за що стільки людей гине? Бувайте здорові! Правду кажучи, і сей лист такий, що саме б у піч годився... Та нехай же люди знають, що робиться у нашому світі».

Последние слова объясняются тем, что начало письма было таким: «Я було написала до Вас листа та й спалила його, щось він мені дуже недоладним здався, – видно, то вже така пошесть була на невдалі листи. І причина якраз та сама: такий лист вийшов «вішальний» (хоч вішайся); погано було в нас, дядькові погіршало (та й тепер все погано), мені ніхто листів не писав з дому (і тепер так), ваші галицькі справи засмутили мене, а надто

дурне плутання людей з Барвінським не то засмутило, а просто розлютило до крайнього ступня, я навіть не думала, що маю в собі стільки злості, аж Рада дивувалась на мене, дивлячись, що я зовсім сама не своя. Ну, все оце не перемінилось, але вже так я взяла себе в руки, роздумалась і прийшла до можливості писати більш-менш по-людськи».

И далее шел рассказ про «релігійний дурман на Україні». А. Барвинский был выдающимся педагогом, общественно-политическим деятелем, историком. Его перу, например, принадлежала «Илюстрована історія Русі від найдавніших часів після руських і чужих істориків. Львів, 1890». Українка жаловалась дяде: **«Найбільш мені приходилось завважати брак книжок по історії, своїй і чужій, а їх би читали напевне, тільки треба знати, як писати, – не так, наприклад, як написана історія Барвінського»**. Ненависть к Барвинскому объяснялась просто: это был галицкий общественный деятель христианского направления. Что и вызывало крайнее озлобление Украинки. Верный соратник Павлык был с ней абсолютно солидарен: «На Барвінського тут за його уваги у «Правді» всі обурені. Окуневський назвав його в очі падлюкою...»

По поводу же «релігійного дурману» он ее успокоил: «Ви не дуже сумуйте з powodu гадацьких релігійних убивств: для мене вони все-таки доказ гарячого шукання правди і геройської безстрашності цих людей. З них могли бути прекрасні люди, якби їм дійсна просвіта, а не попівський чи навіть священно-письменний туман». Українка про одержимих писала: **«люди світла шукають»**. И для него религиозные убийства также были доказательством горячего искания правды и геройской бесстрашности этих людей вопреки поповскому туману (или даже «туману» Священного Писания). Два сапога пара. Не зря же Павлык присылал Украинке для перевода «на українське» немецкие безбожные вирши.

Про ее дядю О. Забужко пишет: «Драгоманов був чи не найкваліфікованішим у нас і досі релігієзнавцем-єресіологом, ба більше – як доводить І. Лисяк-Рудницький, свідомо робив ставку на єресі як на єдино продуктивний для України «третій шлях» духовного розвитку, альтернативний... «духовбивчому» офіційному православ'ю, – котре ненавидив не менш палко, ніж згодом його небога» (10). С подачи брата и его сестра (мать Украинки) также пыталась использовать сектантство в антиправославных целях: «У кінці 80-х років Олена Пілка зацікавилася сектантським рухом, сподіваючись використати його в культурницькій діяльності

як рух «опозиційний до уряду, ідейний, хоч і на релігійному ґрунті». Але ближче знайомство з сектами переконало її в його реакційній, антинародній суті... Викриттю мракобісся сектантства присвячені оповідання «За правдою» (1889) та «Рятуйте!» (1897). Молоді герої оповідання «За правдою» студент-народник Лук'яненко, праля Надезя в пошуках правди, справедливості, людяності звертаються до сектантів, але знаходять там лише фанатизм, невігластво і обман. В оповіданні «Рятуйте!» жертвою сектантського фанатизму стає молода селянська дівчина Оряся, яка перед шлюбом накладає на себе руки, щоб зберегти «душу невинну». Раньше эта девушка прекрасно пела в православном храме, собиралась замуж и все было хорошо. И вдруг: после знакомства с сектантами – повесилась в подвале. Казалось бы, мораль очевидна: не оставляй православного храма. Но нет. Пчилка была недовольна: там «дітям забивають голови біблійними легендами» (рассказ «Півтора оселедця»). Имелись в виду уроки Закона Божия. Родных детей она заботливо оберегала от таких уроков. Однако, получив домашнее атеистическое образование, самоучка Украинка без колебаний бралась за религиозные сюжеты. Преследуя при этом свои безбожные цели. Поэтому любой христианский сюжет в ее творчестве неминуемо превращался в антихристианский.

Никогда не церемонилась она ни с Новым, ни с Ветхим Заветом. Современный биограф это подтверждает и горячо одобряет: «Франко чи не перший вказав на те, що Леся у поемі «Самсон», взявши за основу біблійний сюжет про Самсона та Далілу (з «Книги Судіїв»), повелася з біблійним текстом дуже вільно (як, між іншим, і її мати при написанні «Дебори»). Зокрема, він зауважував, що у Лесі Українки «Даліла не менша, а навіть більша патріотка від Самсона», але ж «оригінал нічого про це не знає!» Відтак уже при написанні «Самсона» зовсім юна поетка вийшла за рамки звичаєного, здолала межі канонів. Вона показала, що не сприймає раз і назавжди встановлених норм, зразків, відкидає будь-які табу. Світ [не говорячи уже о Священном Писании. – Авт.] вона хоче й буде міряти своїм власним мірилом, відтворюючи все тільки так, як їй одній і дано бачити своїм неповторним поглядом. Усією своєю подальшою творчістю вона доведе, що література – не історія, де треба прагнути найточнішої реконструкції фактів. У літературі не може бути протипоказань. Усе навколо – лише матеріал, з яким митець може поводитись як душа бажає» (7, 159).

Т. о., Українка вовсе не одинока: не только ей начхать на Библию и ее содержание. Но к биографу возникают кое-какие вопросы. Ее зага-

дочные фразы интригуют: «У літературі не може бути протипоказань». Что бы это значило? «В литературе не может быть противопоказаний». Противопоказаний к чему? К оперативному вмешательству или к медикаментозному лечению? А может быть – к физиотерапии? Ну хорошо: противопоказаний быть не может. А показания бывают? Внести некоторую ясность помогает Интернет.

Оказывается, Мария Степановна Кармазина – не просто биограф, а еще кандидат исторических (отсюда характерное отношение к истории) и доктор политических наук. Самые неблагодарные студенты Киево-Могилянской академии жалуются: «суб'єктивізм тут аж пре», «злісна баба», «скажена, несправедлива і хвора на всю голову»; а благодарные хвалят: «отличнейший специалист! сама до сих пор в поте лица трудится над познанием сфер, неведомых ей...» Из написанного ею в области социально-политической истории обращает внимание монография «Президентство: український варіант» (К., 2007). В эпиграф автор вынес крик души: «О роде суетный, проклятий./Коли ти видохнеш? Коли/Ми діждемося Вашингтона/З новим і праведним законом?» (Т.Шевченко). Если вспомнить, что 20 лет назад население Украины составляло 52, 2 миллиона человек (а сегодня уменьшилось на 7 миллионов), то Вашингтон уже, видимо, на подходе. Мечты сбываются. Говоря о «политической науке», нельзя не вспомнить о политической практике. Припоминается известный депутат с такой же фамилией, который в роли штатного «защитника отечества» с утра до вечера поучает всех и вся. И сколько раз на всю страну заявлял он о своем христианстве. Так научил бы Марию Степановну, как обращаться с Библией. Ведь бедная женщина «сама до сих пор в поте лица трудится над познанием сфер, неведомых ей». Впрочем, у таких людей (совсем как в литературе) не может быть противопоказаний. У них – только показания. Дело Украинки находится в надежных руках.

1.6. Одержимая.

Поставлена непростая творческая задача: похулить Бога, апостолов, святых – и при этом сохранить чувство собственного нравственного превосходства над ними. Как это возможно? У Шевченко получалось легко. Например, в поэме «Неофіт» (1857) автор «настойчиво» искал ответ на вопрос «за что распят Христос». Искал, конечно, безуспешно. Потому что вопрос неправильно поставлен: не «за что» (никакого гре-

ха за Спасителем не числится), а «для чего» (Он добровольно пошел на крест ради людей, для спасения каждого). Не найдя несуществующего ответа на свой «хитрый» вопрос, поборник справедливости с чувством праведного гнева обрушивается с бранью на «виновников»:

За що? Не говорить
Ні сам сивий верхотворець,
Ні його святії –
Помощники, поборники,
Кастрати німіє!

Таким же образом действует Украинка в драматической поэме «Одержима» (1901). Ее героиня якобы любит Христа больше всех прочих. И на этом основании проклинает всех остальных. **«Берег понад озером Гадаринським... Міріам, «одержима духом», в глибокій тузі блукає поміж камінням понад берегом, далі зіходить на шпиль скелі і дивиться не на берег, а в глибину пустелі, вона бачить там когось удалині».**

В Евангелии (Лк. 8:30) сказано, что в земле Гадаринской Иисус изгнал легион бесов из бесноватого (это место Достоевский сделал одним из эпиграфов к роману «Бесы»). В поэме «одержима духом» (каким?) смотрит на Спасителя и жалеет Его:

**...О, яка ж то кара
Месією, що світ рятує, бути!
Всім дати щастя і нещасним бути,
Нещасним, так, бо вічно самотнім.
Хто міг би врятувати його самого
Від самотини, від страшної слави?**

«Страшная слава»... Это про кого? Неужели про Спасителя? Для кого же «страшная»?

А Его «одиночество» существует, конечно, только для тех, кто не воспринимает всерьез Его слов: «Я и Отец – одно» (Ин. 10:30).

Он спрашивает: **«Ти прийняла мої слова?.. І вслід їх підеш?»**. Ответ отрицательный:

Месія:
**Вони слідом за мною підуть всюди,
волаючи: «Ти йдеш в неправу путь!»
Уперта річ твоя, ти мов рабіння,
що знає волю пана і не слуха.**

**Таких рабів сувора кара жде.
...У тебе мало віри. Якби ти
хоч зерня віри мала...**

Далее она описывает Ему всю черноту своей души:

**...Учителю, вона чорніша,
ніж хата-пустка, що після пожежі
чорніє порожнечю. Вода
твоїх речей, цілюща та живуща,
душі моєї вигоїть не може.
Вода боронить від огню живого,
згорілу ж хату дарма поливати.**

Христа она якобы любит. И именно поэтому не может любить людей: это выше ее сил.

**Міріам: Мушу всіх любити?
Месія: Так, всіх.
Міріам: Всіх, крім тебе, – се можливо.
Але тебе і всіх – се понад силу.
Та за що ж, за що ж маю їх любити?**

Сконструирована ложная дилемма: или любить всех людей, кроме их Спасителя; или любить Спасителя, но только не тех, кого Он спас. «Третьего не дано». А если так: любить и Его и тех, кого Он спасает? Только это и возможно. Но автору нужно было нечто иное: возможность «во имя любви ко Христу» проклясть всех на свете.

Героиня предлагает Спасителю какой-то нелепый обмен: вместо своего собственного самопожертвования, спасающего всех людей, Он зачем-то должен взять в виде «выкупа» ее жизнь:

**Міріам: Якби ти хотів прийняти від мене викуп,
щоб не лилась твоя свята кров!
Месія: Ти хочеш викупити мене?
(Міріам потакує мовчки головою). Даремне!
Міріам: Нехай даремне! Та позволь загинуть
хоч не за тебе, то з тобою вкупі!
Месія: Ваалові дають даремні жертви,
Я ж не приймаю їх.**

Христос учил апостолов: «Сыну Человеческому много должно пострадать, быть отвержену старейшинами, первосвященниками и книж-

никами, и быть убиту, и в третий день воскреснуть. И говорил о сем открыто. Но Петр, отозвав Его, начал прекословить Ему. Он же, обратившись и взглянув на учеников Своих, воспретил Петру, сказав: отойди от Меня, сатана, потому что ты думаешь не о том, что Божие, но что человеческое» (Мк. 8:33).

«Сатана» в переводе на русский язык означает враг. Мириам могла бы получить именно такой ответ. Вместо этого сконструированный атеисткой «месия» говорит своей собеседнице нечто несуразное: **«Ні, для тебе я не месія. Ти мене не знаєш»**. Но Христос потому и Спаситель, что победил первородный грех Адама, т. е. всех и каждого человека, независимо от того, знает тот Его или не знает. Автор этого не понимает и «месия» у него превращается в карикатуру.

Христос никому не может уступить своего места, потому что они – люди, а Он – Богочеловек. Никто из людей не способен понести Его крест. Мириам этого не понимает:

**Месія: Про царство божє на землі ти чула?
Міріам: Та я ж тепер ніде його не бачу.
Месія: Ти дивишся й не бачиш, маловірна.**

Царство Божие находится перед ней, но она этого не понимает. Ее обуревают страсти:

**Месія: Та що тобі спалило душу, жінко?
Міріам: Не знаю: чи ненависть, чи любов.
Месія: Кого ж ненавидиш ти?
Міріам: Ворогів...
Я від них далека, наче від єхидни.
Месія: Вони не відають, що творять.
Міріам: І єхидна
Несвідома, а всяк її розтопче,
як стріне на шляху.**

Всякий ли растопчет ехидну? А за что, собственно, ее топтать? Она ведь никого не трогает. Бедная ехидна...

Сначала ненависть одержимой направляется на врагов Христа:

**Міріам: ...проклята я навіки,
бо я любить не вмю ворогів.
О, кожний тихий усміх фарисєя
для мене гірш від скорпіона злого.**

**Мені бридка не так сама отрута,
Як все оте гнучке, підступне тіло.
Я вся тремчу, коли його побачу.
В моїх очах я чую зброї полиск,
в моїх речах я чую зброї брязкіт,
так я озброєна в свою ненависть,
як вартовий коло царської брами,
що радий вихопить на кожного свій меч,
хто тільки зле замислить на владаря.**

А затем ее ненависть обращается и на всех апостолов. Но для этого нужно немного подкорректировать Евангелие, где сказано: «Пришли в селение, называемое Гефсимания; и Он сказал ученикам Своим: посидите здесь, пока Я помолюсь. И взял с Собою Петра, Иакова и Иоанна; и начал ужасаться и тосковать» (Мк. 14:33). В поэме читаем: **«Гефсиманський сад. 12 учеників сплять непробудним сном»**. Иуда, видимо, спал вместе со всеми. Не спится только главной героине:

**Міріам: ... Моя душа
тепер чорніша. Я тепер не тільки
до ворогів його ненависть маю,
але й до друзів. О, до сих ще більшу!
Ви, сонне кодро! Світло опівночі
не будить вас? Вам заграва кривава
очей лінивих не здола розплющить?
Бодай вам вічний сон наліг на груди
і зморою душив вас без кінця!
Мені сто раз від вас миліші гади,
бо в них таки, либонь, тепліша кров.
(З відразою відвертається від сонного товариства).**

Христос молиться Богу Отцу: **«Нехай мине ся чаша...»**

Одержимая все это слышит и по тому же адресу вставляет свои пять копеек:

**Саваоф! Чи й ся молитва
всю ніч твого престолу не досягне?
Вовкам даси ти на поталу сина?**

Спаситель завершает свою молитву всецелым согласием с волей Отца: **«Але хай буде так, як ти бажаєш, а не як я»**. Для одержимой же (вместе с ее автором) это только повод поставить под сомнение мило-

сердие Бога Отца: **«Сам Вельзевул, напевне, почув би милосердя»**. Да уж, милосердие Вельзевула общеизвестно. Если замысел Бога Отца (и согласного с Ним Сына) превышает понимание одержимой, то это еще не повод ставить Вельзевула выше Творца. Но именно такую операцию и проделала Украинка с помощью своей героини. Шевченко отдыхает.

Ни Богородица, ни Мария Магдалина не проклинали Бога Отца или апостолов. Мириам прокликает. Все потому, что она якобы любит Спасителя больше всех остальных (и на Небе, и на земле). В этом мы должны поверить на слово автору.

**Міріам: Я обізвусь... Ні, голосу не стане.
Коли ж і стане, дико забринить,
немов шакала голос опівночі,
бо туга стиснула за серце... Я не можу,
не можу бачити сього! Прощай!
ох, Міріам, ти проклята від бога.**

Чтобы не видеть страданий Спасителя, она уходит и возвращается уже после казни: **«На Голгофі. Ніч. Три хрести з розп'ятими, все мертвими. Міріам сама під хрестом Месії»**. Она беспардонно оттирает всех по воле автора, который не церемонится с Евангелием, в котором сказано: «Там были также и смотрели издали многие женщины, которые следовали за Иисусом из Галилеи, служа Ему; между ними были Мария Магдалина и Мария, мать Иакова и Иосии, и мать сыновей Зеведеевых. Когда же настал вечер, пришел богатый человек и Аримафеи, именем Иосиф, который также учился у Иисуса; он, пришед к Пилату, просил Тела Иисусова. Тогда Пилат приказал отдать Тело. И взял Тело, Иосиф обвил его чистою плащаницею и положил его в новом своем гробе, который высек он в скале; и, привалив большой камень к двери гроба, удалился» (Мф. 27:60).

Однако Евангелие во внимание не принимается. Вместо него были созданы оптимальные условия для монолога, в котором одержимая прокликает всех и вся. Ей приписывается любовь большая, чем у Бога Отца, Богородицы и всех учеников вместе взятых:

**...Я не можу їм простити за нього.
Я всіх і все ненавиджу за нього:
і ворогів, і друзів, і юрбу,
отой народ безглуздий, що кричав:
«Розпни його, розпни!» – і той закон**

**людський, що допустив невинно згинуть,
і той закон небесний, що за гріх
безумних поколінь вимагає
страждання, крові й смерті соромної
того, хто всіх любив і всім прощав...**

Здесь требуется комментарий из Закона Божьего: не «за гріх безумних поколінь», а за первородный грех всех людей, начиная с Адама (что в переводе с древнееврейского означает «человек»). Подвиг Спасителя состоит не в том, что Он «всіх любив і всім прощав», а в том, что Он полностью выполнил волю Отца и тем победил смерть, искупив первородный грех. Но для нее:

**...Умер він, зражений землею й небом,
як завжди, одинокий. А тепер
я тут сиджу, як завжди, одинока,
даремні сльози ллю і проклинаю
все те, що він любив, і з кожним словом
все більш надію трачу на рятунок.
...Тут завтра придуть ті прихильні друзі,
що тричі одрікалися від нього, [только Петр]
і та родина, що ніколи в ньому [и правильно: Он не пророк]
не бачила пророка; придуть, здіймуть
його з хреста, – бо вже ж він неживий
і більше мучитись за них не може, –
покроплять млявими слізьми й лагідно
спов'ють у хусти, понесуть покійно
під наглядом ворожих вояків,
сховають у печері й розійдуться.
А може, потім зйдуться до купи
тепльким словом згадувать про того,
про кого за життя так мало дбали!
Ох, як би я тепер хотіла кинуть
отрутними словами їм в обличчя
немов гарячим приском! Хай би очі
їм випекло, ті очі безсоромні,
що сміли тут дивитися на муку
того, чийого всі не варті мізинця!
...Я прокляла себе і душу,**

**ту душу, що не хотів прийняти Месія
собі на жертву. Де ж ще більше горя,
як не могли віддати за друга душу?**

Спаситель принес себя в жертву за каждого из людей. Поэтому никто из людей не может принести себя в жертву вместо Него. Человек может только взять свой посильный крест и идти за Ним. Что и сделали апостолы: все они приняли мученическую смерть, выполняя волю посланного их после Своего Воскресения Иисуса Христа. Однако воскресший Спаситель героиню с ее немислимой любовью почему-то совершенно не интересуется:

**Йоганна: Месія наш воскрес!
Міріам: Отже, в вас надія,
що є кому і друге кров пролить,
як прийде знову час!
(Гірко сміється).
А я не вірю,
щоб він воскрес, бо ви його не варті!**
**Йоганна: Він не вважав, чи вартий хто, чи ні.
Міріам: Се правда! Він ніколи не вважав
на те, що з вас ніхто його не вартий.
І все-таки не вірю, що воскрес він.
...Для сеї самої юрби воскреснуть?
На се, либонь, не стало б і Месії!**

Ей подтверждают: да, Он воскрес. Но ее интересуется вовсе не встреча с «горячо любимым», а что-то совсем другое.

**Міріам: Що, батьку,
чи правду кажуть, що воскрес Месія?
Старий: Так правда, як і те, що він пролив
за всіх нас кров свою святу, невинну.
Міріам: Він не за всіх пролив. Неправда, значить.
Старий: Як не за всіх!
Міріам: За мене він ні краплі не проливав...
Старий: (зо страхом) Хто ти така?
Міріам: Я? «Одержима духом»!
Старий: Благай Месію, що зцілив тебе
і визволив від того злого Духа
святою силою своєї крові й тіла.**

А вот на это одержимая не согласна категорически:

**...Чи в огняній гесні,
чи в темряві без краю доведеться
мені на вік віків з душею пробувати,
та радощі моєї не зруйнує
сам князь темноти, радощі від того,
що на мені не важить кров Месії,
що він її за мене не пролив
ані краплини.**

Старий: Як могло те статись?

Міріам: Ненависть врятувала від гріха.

Старий: Кого ж ненавидиш?

Міріам: Всіх вас, себе і світ.

Старий: За тебе теж пролита кров, та дармо,
бо ти не прийняла святого дару.

«Богословский» диспут закончен. Неправы оба. Ибо печать первородного греха имеет на себе каждый смертный человек – хочет он того или нет. Спаситель искупил первородный грех. Поэтому воскреснет каждый – хочет он того или нет. И не принять «святого дару» не получится ни у кого. Ни один из героев Украинки, ни все они вместе со своим автором не могут отменить того факта, что Спаситель спас каждого. Только одержимая может радоваться и тешить себя мыслью, что ее «ненависть врятувала від гріха». В смысле: от спасения.

Не веря ни в спасение, ни в воскресение Спасителя она, тем не менее, пугает Им римлян:

Міріам: ...Нехай там стережуться цар, і цезар,
і весь синедріон, пекельна рада!

Преторіанець: (хапає її за руки, киває на слугу)
А дай шнурка, ми спутаємо кізку,
щоб не брикала дуже.

Міріам: Що? В'язати?

(зручно нахилиється, бере камінь і пускає в голову слугі)
Хоч одного, та все ж покарубувала!

(Слуга одною рукою обтирає кров, а другою помагає в'язати
Міріам)

Хотіла б я всю вашу кров пролити,
віддячити за жертву... О, будьте прокляті!

Слуга: Хто?

Міріам: Всі ви! Цезар,
синедріон, і цар, і весь народ!
...Я проклинаю вас прокльоном крові!

Слуга: Що суджено клянучому?

Голоси в юрбі: Каміння.
(люди набирають каміння і з диким ревом кидають на Міріам)

Міріам: Месіє! Коли ти пролив за мене
хоч каплю крові дарма... Я тепер
за тебе віддаю... життя... і кров...
і душу... все даремне!.. Не за щастя...
не за небесне царство... ні... з любові!

(Падає під градом каміння).

Для атеиста непонятно, что Царство Божие – это совершенное единение с Богом. А «Бог есть любовь» (1 Иоан. 4:8). И вот якобы «з любові» героиня отказывается от Царства Божия. Пойми, кто сможет. Каким же духом была одержима Мириам? Понятно, что не Святым Духом. Отсюда становится понятна хула на Бога Отца и на всех, кто составил христианскую церковь (Тело Христово).

Как известно, поэма была написана за одну ночь. Эту ночь Украинка провела у постели умирающего от чахотки С.Мержинского. Именно в ночь его смерти она занималась своим «богословием». Каким же духом вдохновлялось это творчество?

Взгляды автора не очень отличались от взглядов героини. Она неплохо относилась к своему «лирическому герою». Потому что одержимая героиня поэмы – это второе Я автора. Она писала А.Крымскому: «Коли що надається до щирої ідеалізації в первісному християнстві, то... те нове для античного аристократичного світу почуття всепрощаючої симпатії, що так красило відносини Христа до його зрадливих і тупих учеників (не один класичний філософ не простив би в такому становищі своїм друзям)». Разумеется, разделить это чувство «всепрощающей симпатии» она была не в состоянии. Потому что в Бога не веровала.

Мержинский – это «російський соціал-демократ, пропагандист марксизму в Києві і Мінську». Когда он смертельно заболел, друзья-марксисты тут же испарились. Украинка вспоминала: «найближчі приятелі мого нещасного друга боялись «розстроїти собі нерви» його видом». Их общей знакомой она писала: «Из всех его старых

друзей только Вы одна относитесь к нему так, как следует другу, иные же... но лучше я не буду говорить о них, иначе много может вылиться горьких и бесполезных слов. Не только друзья, но и шапочно знакомые люди могли бы выказать больше человечности и внимания к такому бесконечно несчастному человеку, как Сергей Константинович. Сколько камней было брошено! Сколько проповедей произнесено! И как немного сделано для помощи и нравственной поддержки».

Приближаясь к смерти, он начал думать о судьбе своей бессмертной души. Но разве с такими друзьями (и подругами) пробьешься к Богу? Разве они дадут? **«Я часто не узнаю теперь своего друга, так он бывает странен, как будто даже отчужденность какая-то чувствуется. Я искала этому причин в его, откуда-то теперь явившейся (конечно, от болезни) религиозности, проявляющейся и в бреде, и наяву, но он сказал мне вчера в одну минуту просветления: «Это отчужденность смерти, других причин не ищите». Да, конечно, он прав. Он теперь уже совсем «не от мира сего». Да, разбойнику на кресте было легче пробиться к Христу: приятели не мешали. Самые сердобольные из них могли и убить: «В последний день я не стала бы удерживать его при жизни, если бы даже это было в моей власти; только присутствие его родных мешало мне впрыснуть ему морфий (меня упорно преследовала эта отчаянная мысль), если бы только я могла, я дала бы ему Gnadenstoss, – Вы знаете, что это такое?»**. К счастью, рядом с больным находились родственники, а не только подруга. Поэтому он и не получил того «удара милосердия», которым победитель добивает побежденного.

Почему же эта любовь выражалась в такой необычной форме? Потому что с детства ее самую любили именно так. Олена Пчилка писала Ивану Франко о своей дочери: «По-моему, не велику прислугу роблять надто недолугим дітям, коли, так сказавши, силою затримують їх при житті. Принаймні я, дивлячись на Лесю, не раз і не два винуватила себе, що виратувала її, коли вона дуже слабувала на першому році життя. О, моральні слабості. Чи ж смерть не була б кращею долею, ніж теперішнє єї життя, котре і у неї, і у всіх найприхильніших до неї людей будить тільки тяжкий жаль». Уже взрослая дочь писала своему брату о материнской любви: **«Шкода мені тільки тебе, що тебе от уже з рік раз у раз «дерев'яною пилою пилять», за се я часами почувваю немов якусь уразу до мами, хоч знаю, що вона не винувата.**

Що ж, коли у неї такий сей фасон любити, що вона безпощадна до того, кого любить». Сестра Ольга писала о матери: «добра загалом, але могла бути жорстокою і то навіть, або й особливо до тих людей, що їх сильно любила». Именно такой же **«фасон любити»** был и у самой Украинки. В ее произведениях он встречается снова и снова.

В ночь смерти своего бедного друга, вместо молитвы об умирающем, она неутомимо занималась творчеством: мастерила свою бесноватую Мариам, которая проклинала всех и вся. А позже похвалялась перед Иваном Франко: **«Я її в таку ніч писала, після якої, певне, буду довго жити, коли вже тоді жива осталась. І навіть писала, не перетравивши туги, а в самому її апогею. Якби мене хто спитав, як я з того всього жива вийшла, то я б теж могла відповісти: «J'en ai fait un drame...»** Последние слова известного французского драматурга в переводе означают: **«Я з того створила драму...»** Я, я, я, я...

В этом же письме, помимо прочего, отрицается сама возможность чудес (что естественно для атеиста) и предлагается их «разгадка»: **«Я думаю, що, коли по наказу тавматургів (чудотворців): «Встань і йди!» – мертві і хворі люди справді вставали і йшли, то, певне, вони не були мертві і такі хворі, як здавалось. І хто марить для себе про таке чудо, то чи не єсть то якесь несвідоме почуття, що йому справді досить тільки почути слова: «Встань і вийди!», щоб встати і вийти?»** Вот и все чудеса. Т. е., никаких чудес вовсе нет. А есть только внушение, гипноз, самовнушение, психотерапия и прочие проявления бессознательного. Где Ницше с Марксом, там и Фрейд недалеко.

Итак, задание успешно выполнено: под предлогом любви к Христу в поэме «Одержима» возведена хула на Бога Отца, а также – на всех людей, включая Богородицу, апостолов и т. д. Без поношений остался только Иисус. Но это непорядок. А как бы похулить и самого Спасителя? Здесь также пути были проложены давно. Еще Шевченко (ее высший авторитет) писал: «Наробив ти, Христе, лиха!»

1.7. Обвиняется Спаситель.

Как же обосновать, что Иисус «наробив лиха»? Нет ничего проще. Людей (Богородицу, апостолов, святых и всех вообще) можно поносить под предлогом любви к Христу. А Спасителя всех людей – под предлогом любви к людям. Что и было сделано в произведении **«Прокляття Рахілі»** (1898). В черновике оно называлось «Легенда», а затем было переименовано в «Апокриф». Но апокрифом называется дошедшее до

нас из прошлого неканоническое описание Священной Истории. В данном же случае перед нами просто выдумка атеистки.

Всем известен виновник избиения младенцев. Ирод приказал их убить, чтобы среди них истребить и младенца Иисуса. Но святому семейству удалось бежать в Египет. «Ирод, увидев себя осмеянным волхвами, весьма разгневался и послал избить всех младенцев в Вифлееме и во всех пределах его, от двух лет и ниже, по времени, которое выведал от волхвов. Тогда сбылось реченное чрез пророка Иеремию, который говорит: «Глас в Раме слышен, плач и рыдание, и вопль великий; Рахиль плачет о детях своих и не хочет утешиться, ибо их нет» (Мф. 2:18).

В книге пророка Иеремии читаем: «Так говорит Господь: голос слышен в Раме; вопль и горькое рыдание; Рахиль плачет о детях своих и не хочет утешиться о детях своих, ибо их нет. Так говорит Господь: удержи голос твой от рыдания и глаза твои от слез, ибо есть награда за труд твой, говорит Господь, и возвратятся они из земли неприятельской» (Иер. 31:16).

Чтобы приписать свои богохульные слова Рахили, автор вызывает ее из преисподней («шеол»):

**Скрізь голосіння, плач і крик великий,
Риданням Іудея поїнялась,
В Шеолі темному озався гомін дикий,
І давня Рахіль із гроба підвелась,
По дітях страчених вона ридає,
Прокляття, скарги, мов пожежі дим
Знялись до неба...**

«Давня Рахіль» не может рыдать о «страчених» детях, потому что ее дети попали в Вавилонский плен, а Бог обещает их возвращение из плена: «И есть надежда для будущности твоей, говорит Господь, и возвратятся сыновья твои в пределы свои» (Иер. 31:17).

Кого же обвиняет эта сконструированная Украинкой «Рахиль»? Может быть Ирода? Но в произведении даже имени этого нет. Для всех людей слово «ирод» давно стало нарицательным, обозначая крайнюю степень богоборчества и человеконенавистничества. Здесь же в преступлении Ирода устами героини (и ее автора) обвиняются Бог Сын и Бог Отец:

**Месія! Що йому до нашої недолі?
Він пан землі, безсмертний божий син.**

**Мої сини в понурому Шеолі,
Не вернеться вже звідти ні один.**

Для того Христос и пошел на крест, чтобы воскресли все. Но «Рахиль» с упорством, достойным лучшего применения, гнет свое:

**Ніхто їх звідти визволить не може, –
Важкий, холодний сон наліг на груди їм...
Ягве, страшний Ягве! Таємний Єлогім!
Адонаї-Шаддаї, грізний боже!
До тебе я за помстою вдаюся,
Тобі я, тінь ображена, молюсь!
Ніхто не може літери змінити
Твоїх міцних одвічних установ,
Чотирнадцять колін заледве може змити
Пролитую безвинно людську кров, –
Дивись, тепер її пролито ціле море
Для того, щоб живим зоставсь один!
За кров дітей моїх, за материне горе
Нехай заплатить сей, Марії син!
Бо коли ні, то в день страшного суду
На Йосафатові долині стану я
І перед зборищем мерців волати буду:
Себе суди, неправий судія!..**

И без ее директив Спаситель по своей воле взошел на Голгофу для искупления греха Адама и всех «адамов» вообще (это слово в переводе с еврейского означает просто «человек»).

А кликушество продолжалось... «Рахиль» Украинки в знак кровной мести проклинает Вифлеемскую звезду и младенца Иисуса:

**На зірку глянула з ненавистю Рахіль,
Блідії руки здійняла з грізьюбою:
«Гори, проклято зірко! На сто миль
Марії й синові освічуй путь собою.
Маріє, радуйся! Твій син, твоя любов,
Живий у захисті, та прийде та година,
Даремне згине так твоя дитина,
Як сі мої нащадки. Кров за кров!»**

Для христиан Христос распят и воскрес в третий день ради всех, в том числе и ради убитых Иродом младенцев. Считать же, что Спаси-

тель **«даремне згине»**, можуть тільки нехристи. В том числі сочинена **«Рахіль»** разом з її безбожним автором.

Таким образом, свою порцію оплеух получили все, причастные к возникновению Церкви Христовой. Все – кроме Иуды. Ему предоставляется последнее слово. Но вовсе не для оправданий, а для обвинений. Кто же провинился перед Иудой?

1.8. Оправдывается Иуда.

Писание гласит: «Тогда Иуда, предавший Его, увидев, что Он осужден, и раскаявшись, возвратил тридцать сребренников первосвященникам и старейшинам, говоря: согрешил я, предав Кровь невинную. Они же сказали ему: что нам до того? смотри сам. И бросив сребренники в храме, он вышел, пошел и удавился. Первосвященники, взявши сребренники, сказали: не позволительно положить их в сокровищницу церковную, потому что это цена крови. Сделавши же совещание, купили на них землю горшечника, для погребения странников; Посему и называется земля та «землею крови» до сего дня» (Мф.27:3-5).

Но Украинка сочинила другого «Иуду», который вовсе не удавился. На деньги, вырученные за кровь Христа, он купил себе участочек земли и трудится, не покладая рук. Не только он ни в чем не раскаивался, но и раскаиваться ему не в чем, поскольку Спаситель сам виноват перед ним. Проходящему мимо паломнику рукотворный «Иуда» излагает свою драматическую историю и разворачивает такой образ «Христа»:

**Він був такий, як всі! Авжеж, як всі!
Не кращий ані трошечки! Любив він
вино і пахощі. Любив, щоб завжди
жінки йому вродливі слугували, –
вони за ним ходили цілим роєм,
а він їм дозволяв, щоб ноги мили
йому коштовним нардом і волоссям
розкішним, як буває у блудниць,
вони йому ті ноги витирали.
О, ти його не знав!**

Поскольку скромному «Иуде» все эти излишества не нравились, он ходил с печальным видом. Заметив отсутствие радости во взоре, в ответ

на такую неслыханную дерзость, «Христос» развязал против честного юноши клеветническую кампанию:

**Либонь, не райське щастя відбивалось
в моїх очах! Учитель те завважив.
Він звик, щоб ми, як песики, лагідно
йому дивились в вічі та ловили
його слова. І він мене почав
словами дошкулять. Напроти мене
він байку склав про гостя, що понурий
та нечупарний втисся на весілля
і з соромом був вигнаний. Дедалі
про зрадників почав заводять річ:
чи руку покладу на стіл – він каже:
«Ось зрадницька рука побіля мене»;
чи хліб у страву я вмочу – знов слово:
«Сьогодні зрадник хліб вмочає з нами»,
було, не дивлячись на мене, каже,
мов ненавмисне, але всі навколо
на мене витріщалися одразу,
неначе я одмінок був між ними.
(Задумується. Потім здіймає голову вгору.)
Що він посіяв, те й пожав! Сам винен!
(Знов задумується. Раптом шпарко, напосідливо.)
Нічого в світі я не мав, крім нього, –
хіба ж не мав я права знов змінити
його на те добро, що я втерпав
з його причини?**

Но паломник вместо ответа проклинает «Иуду»: **«Геть від мене, сатано! Будь проклят!.. Тебе убити мало! (Здіймає камінь і кидає на Юду, але камінь не долітає до Юди...)».**

Финал: **«Юда стоїть хвилинку, стиснувши голову руками, далі стукає себе кулаком по голові, хапає мотику і, не розгинаючись, не втираючи поту, працює до нестями».** Так заканчивается поэма «На полі крові» (1909). И что характерно: в ней нет ни слова о Воскресении Христа. Поскольку драматургом был «Иуда», то и «Христос» у него был соответствующий. Ни для такого «Иуды», ни для его создательницы Воскресения просто не существовало.

Зеров так писал о ее псевдохристианских творениях: «Він не завжди простий, цей зв'язок між українським життям і не українськими на пер-

ший погляд персонажами цих поем, не завжди видно цю «передачу», цей пас, що сполучає українські враження поетки з великим колесом її творчості, – але уважному читачеві не так тяжко відчутти його в «Руфіні і Прісциллі» і в «Адвокаті Мартіані», і в «Оргії», і навіть у тверезому, статечному Іуді («На полі крові»), що зрікся матеріальних достатків для великої, хоч і чисто земної цілі, але, побачивши, що його надії покладено на людей мрії, не акції, на владик «не з цього світу», – просто й хазайновито «продає» їх, щоб повернути собі хоча б частину свого добра й господарського спокою». Кого продал «тверезий» і «статечний» Іуда, всім хорошо відомо.

1.9. Против Церкви Христовой.

В день Пятидесятниці после сошествия на апостолов Святого Духа образувалась Церковь Христова, которая являет собой Тело Христова. За первые триста лет своей истории Церковь претерпела десять натисков гонений со стороны язычников, но, проливая только свою собственную кровь, распространялась все дальше. Вот она-то и стала объектом яростной критики со стороны Украинки. Обычно критики Церкви начинают обличать ее грехи, приобретенные с IV века после обретения ею статуса государственной. Но Украинку не устраивала Церковь как таковая, начиная уже с I века, с века апостолов. Ее обличению была посвящена драматическая поэма «У катакомбах».

Спаситель послал апостолов: «Итак идите, научите все народы, крестя их во имя Отца и Сына и Святого Духа, уча их соблюдать все, что я повелел вам; и се, Я с вами во все дни до скончания века. Аминь» (Мф. 28:20). Апостолы шли, основывали христианские общины, рукополагали епископов и уходили дальше. А епископы совершали богослужения и таинства, рукополагали священников и руководили общинами. В случае гонений епископы, которые были на виду, становились первыми жертвами за Христа. Именно их и берет на мушку Украинка.

А.Крымский вспоминал: «Я не наважусь назвати іншого письменника, який би з такою відповідальністю ставився до своєї праці, як Леся Українка. Вона готувалася написати драми «У катакомбах» і «Адвокат Мартіан» і звернулася до мене з проською дати їй кілька наукових праць, де можна було б ознайомитись з християнським підпіллям, з розвитком влади митрополитів, коли їх переслідували. Я послав їй

спеціальну дисертацію Гідулянова «Развитие власти митрополитов в первые три века христианства» (цит. по: 8, 164).

Но отыскать компромат на первых христианских епископов оказалось не просто. «Леся Українка ґрунтовно вивчила цю велику дисертацію, а потім пише мені: **«Це мене не задовольняє. Мені потрібні оригінальні документи»**. А вона знала класичні мови – латинську, грецьку. І писала що саме їй треба діставати. Я послав їй ще величезну дисертацію Олара «Переслідування християн Римською імперією», написану французькою мовою, – товста книга. Поетеса місяців два читала її і знову пише, що не може тільки розвідкою обмежитись» (там же).

Конечно, не могла. Потому что требовались не многочисленные факты преследований христиан, а демонстрация **«развитку влади митрополитів, коли їх переслідували»**. Поэтому поиск настойчиво продолжался. «Вона замовила ще ряд книжок. Я їй цілу бібліотеку послав. Вона всі ці книжки уважно перечитала. Якби який-небудь приват-доцент стільки прочитав, скільки вона! А вона стільки працювала лише для того, щоб написати дві коротесенькі одноактові драми. Без перебільшення можу сказати, що Леся Українка була справжнім ученим, дослідником» (там же).

В итоге всех «досліджень» обнаружилось именно то, что автор задумал с самого начала: **«Студії потвердили мені тільки те, що я давно думкою почувала, тільки не могла фактами доказати»**. Интуиция художника – великая вещь (что-то вроде «классового чутья» у пролетария). Так родилась драма «У катакомбах». Нет таких крепостей, которых бы не взяли «научные» атеисты. Главный герой поэмы – это alter ego автора. Она назвала его «неофіт-раб». На самом деле никакой он не неофит. Ибо слово это в переводе означает «новообращенный в христианскую веру». А как раз христианской веры у него нет и никогда не было:

**Своєї крові я не дам ні краплі
за кров Христову. Якщо тільки правда,
що він є бог, нехай хоч раз пролетється
даремне божа кров і за людей.**

Ни капли крови Спасителя не пролилось **«даремне»**. Это так хотелось бы бесноватым. Один из них (как и его автор) отрицает всех «богов»:

**Мені дарма, чи бог один на небі,
чи три, чи триста, хоч і міріади.**

Христу он противопоставил другой идеал: «титана» из языческой мифологии:

**Я честь віддам титану Прометею,
що не створив своїх людей рабами,
що просвітив не словом, а вогнем,
боровся не в покорі, а завзято,
і мучився не три дні, а без ліку,
та не назвав свого тирана батьком,
а деспотом всесвітнім, и прокляв,
віщуючи усім богам погибель.**

Кстати, о Прометее. Сестра Ольга вспоминала: «Образ Прометея Леся збожнювала з раннього дитинства, коли зачитувалася з братом грецькими міфами. Вона дивувалася, що **«не утворилося релігії прометеїстів»**. Адже Прометей, на Лесину думку **«був божественним альтруїстом, бо хоч знав, що вічно буде мучитись за те, однак приніс людям божий вогонь»** (11, 28). Как известно из греческой мифологии, Прометей вообще не был богом. Т. о., ребенок желал какой-то небывалой религии. Но и взрослая женщина недалеко ушла от детских желаний. Зеров писал: «Прометеївські тиради розгортаються таким чином в цілу релігію прометеїзму, що протиставляє християнському лицемірному опортунізму бунтарство, покорі – гордість, авторитету громади – сміливу людську індивідуальність. Той самий конфлікт між громадянством і одиницею бачимо і в другій пізній драмі – «У пущі». І тут Леся Українка так само воює во ім'я прометеїзму з християнською покурою, владою громади (общини), з цілим християнським світоглядом... І в більшості своїх драм Л. Українка з'являється поетом індивідуальних змагань, краси і сили прометеївськи настроєної одиниці. Недарма і Дм. Донцов в своїй статті назвав її поезію «поезією індивідуалізму»... Прометеїзм «Катакомб» і антихристиянські настрої раба-неофіта були б прегарно доповнені «Руфіном і Прісціллою», а образи перших приклонників Христа, що «борються в терпінні і покорі», замкнулися портретом мученика обов'язку – «Адовокатом Мартіаном».

Таким образом, неустанной борьбой с христианством писательница занималась на протяжении всего творческого пути. «Неофіт-раб» в 1905 году говорит примерно то же самое, что молодая Украинка писала в 1894 году про всех богов **«і Єгову, – вони вже вмерли, їх**

не оживить, – тепер уже пора змінити мову». Прежде всего его интересует классовая борьба против рабовладельцев:

**...хоч на час, на мить
здолало жити не рабом злидненным,
а вільним, непідвладним, богорівним,
то я щасливим і на смерть піду,
і без докору на хресті сконаю.**

Но если кто-то желает быть «богоравным», то по меньшей мере должен признавать существование Того, с Кем хочет равняться. Однако никакой логики здесь искать не приходится.

Сконструированный Украинкой «епископ» христианской общины констатирует тождество (на самом деле – совершенно произвольное) между библейским сатаной и античным титаном, бросившим вызов олимпийским богам:

**Він поклонився духом Прометею,
а той єсть сатана, одвічний змії,
що спокусив на гріх і непокірність.**

Помочь настырному одержимому довольно трудно. Поэтому «епископ» говорит:

**Покиньмо нечестивця, одсахнімось,
ходім од зла і сотворімо благо.**

Тот ему в ответ:

**А я піду за волю проти рабства,
я виступлю за правду проти вас!**

Таковы заключительные слова поэмы. «**Проти вас**» – означает против христиан, последователей Иисуса Христа, сказавшего: «Я есть путь и истина и жизнь» (Ин. 14:6).

Первая редакция поэмы заканчивалась просьбой «неофита» к одной христианке:

**І знаєш, я хотів тебе просити:
якщо я згину, спом'яни мене,
не словом голосним, а тихим серцем,
для мене стане се за царство боже
тут, на землі.**

В дальнейшем Украинка сняла сначала эти слова, а затем и всю сцену разговора с христианкой. Вместо нее была дописана короткая боевая концовка, призывающая к борьбе классово и борьбе с христианством.

Роль христианства в истории освобождения человечества хорошо известна. Правда, современная Европа об этом не хочет ни знать, ни упоминать в своей конституции. Но Гегель в «Философии духа» (§482) справедливо писал: «Ставился вопрос, в чем лежит основание того, что в современной Европе исчезло рабство, и для объяснения этого явления привлекалось то одно, то другое особенное обстоятельство. Истинное основание того, почему в христианской Европе нет больше рабов, следует искать в принципе самого христианства. Христианская религия есть религия абсолютной свободы, и лишь для христиан обладает значимостью человек как таковой в его бесконечности и всеобщности; с того момента, когда индивидуумы и народы ввели в круг своего представления... понятие свободы, ничто другое не имеет такой непреодолимой силы именно потому, что свобода есть подлинная сущность духа, и притом как его действительность. Целые части света не имели этой идеи и не имеют ее до сих пор... Эта идея пришла в мир благодаря христианству, согласно которому индивидуум как таковой имеет бесконечную ценность, поскольку он является предметом и целью любви Бога и тем самым предназначен к тому, чтобы установить к Богу как к духу свое абсолютное отношение, дать этому духу поселиться в себе, другими словами, что человек в себе предназначен для высшей свободы».

Таково всемирно-историческое значение христианства. Но только не для Украинки. Она продолжает выдвигать все тот же, что и в юности, страшный компромат на христиан: они называют себя «рабами Божиими». Но, как известно, Христос сказал ученикам: «Вы друзья Мои, если исполняете то, что Я заповедую вам. Я уже не называю вас рабами, ибо раб не знает, что делает господин его; но Я назвал вас друзьями, потому что сказал вам все, что слышал от Отца Моего» (Ин. 15:15). И если христианин называет себя «раб Божий», то это только вследствие своего собственного желания: он хочет подчеркнуть дистанцию, которая еще отделяет его (со всеми его грехами) от Того единственного, Кто без греха.

Еще христиане были «виновны» в том, что вслед за апостолом Павлом повторяют: «нет власти не от Бога» (Рим. 13:1). Да, повторяют. И правильно делают. Имеющий власть получил ее (вместе с бытием) от Бога. Но вовсе не для злоупотреблений властью, а наоборот: «На-

чальствующие страшны не для добрых дел, но для злых. Хочешь ли не бояться власти? Делай добро, и получишь похвалу от нее» (Рим. 13:3). Если же власть имущий делает зло, то это его грех и он за него ответит перед Господом, который сказал: «У Меня отмщение и воздаяние» (Втор. 32:35). Но «неофиту» и его создательнице не терпится: **«Коли ж та помста?»**. Руки чешутся поквитаться с эксплуататорами здесь и теперь. До второго пришествия Христа они ждать не могут. Да и само второе пришествие их не интересует:

**Про мене ж, хай воно й ніколи,
те царство боже, не приходить!**

Христиане обвиняются в том, что главный герой пришел к ним

**...шукати правди, волі і надії.
А що я в вас найшов? Слова облудні
і марну мрію про небесне царство
та про царя єдиного в трьох лицах,
що над панами нашими панує,
а їм дає над нами панувати
від першого до другого пришествия,
а може, й далі. Може ж, і по смерті
у тім небеснім вашім царстві божім
довіку буде так, як тут до часу, –
безплотні душі ваші будуть вічно
терпіти і «боротися в покорі».**

Поэтому вместо Царствия Божия он выбирает геену огненную:

**Ні, далєбі, не знаю, чи не краще
було б мені в самій геєні вічній,
ніж у такому рабстві безнадійнім,
з якого й смерть вже визволить не може.**

Когда епископ его прогоняет, то в ответ получает отказ. Уходит еще не время. Осталось найти виновных в грехах «неофита». Виноват в них, разумеется, не он. А кто? Правильно: христиане.

**Ні, ти мене не смієш проганяти,
бо я сюди прийшов по твому слову,
повіривши обітниці лукавій,
немовби тут знайду любов і спокій,**

**і вічне життя. А ви забрали
остатній спокій і любов остатню
навіки отруїли, і тепер
душа моя вмирає. Я не знав,
що значить гріх, я тільки знав нещастя,
а ви мене навчили, що то гріх
і нечесть перед богом. Я був певний,
що смертю покінчуються всі муки,
а ви мені відкрили ціле пекло
в просторі вічності за гріх найменший.**

По этой же методе, помнится, Шевченко обвинял Бога в том, что поэт... проклинает людей и Бога:

Чому Господь не дав дожити
Малого віку в тім раю.
Умер би, орючи на ниві,
Нічого б на сіті не знав.
Не був би в світі юродивим,
Людей і Бога не прокляв!

Безбожный «неофит» заканчивает свой диспут с христианами:

**Так чи не краще залишити мрії
Про вічне і піти на часове,
замість агап – на оргію криваву?**

И отправляется на кровавую оргию. Время написания этого шедевра – 1905 год.

А. Крымский пытался было защитить первых христиан. Но получил категоричный ответ: **«Власне, я давно вже думала, що теперішня форма християнства є логічним і фатальним наслідком його найпервіснішої форми. Я готова зробити Вам хіба одну уступку і то в такій неуступчій формі: коли мій єпископ нетипічний для пересічного християнина-мирянина перших віків, так зате він зовсім типічний для тодішнього єпископату. Відколи з'явився на світ єпископат і перші початки церковної єрархії, відтоді єпископи заговорили мовою мого єпископа, і задержалась ся традиція аж до сучасного нам архієрейства. Я не приймаю теорії Толстого і багатьох інших, ніби теперішнє християнство є аберацією, хворобою сеї релігії. Ні!»**

Лев Толстой и многие другие критики христианства считали первых христиан наилучшими христианами. Но для радикальной атеистки христианство никуда не годилось уже с момента своего возникновения. «Доказательства» этому она легко находит даже в Новом Завете:

«...Ні! В найдавніших пам'ятниках, в «подіях апостольських», в листах апостола Павла, в автентичних фрагментах первісної галілейської пропаганди я бачу зерно сього рабського духу, сього вузькосердого квієтизму політичного, що так розбуявся дедалі в християнстві. Як хочете, але не дарма в притчах і скрізь у Євангелії так часто вживається слово «раб» і антитеза «пана і раба», яко єдиної можливої форми відносин межи людиною і її божеством. Прочитайте листи апостола Павла (в данім разі не важно, котрі з їх автентичні, а котрі ні), і Ви побачите, що збудувалось на сій антитезі і як хутко воно збудувалось».

Ну что же, почитаем апостола Павла. Это всегда полезно. В первом послании к Тимофею он пишет: «Верно слово: если кто епископства желает, доброго дела желает. Но епископ должен быть непорочен, одной жены муж, трезв, целомудрен, благочинен, честен, страннолюбив, учителен, не пьяница, не бийца, не сварлив, не корыстолюбив, но тих, миролюбив, не сребролюбив. Хорошо управляющий домом своим, детей содержащий в послушании со всякою честностью; ибо, кто не умеет управлять собственным домом, тот будет ли пещись о Церкви Божией? Не должен быть из новообращенных, чтобы не возгордился и не подпал осуждению с Дьяволом. Надлежит ему также иметь доброе свидетельство от внешних, чтобы не впасть в нареkanie и сеть дьявольскую» (1 Тим. 3:7).

Апостол Петр в своем первом послании ко всем христианам говорит: «Вы были, как овцы блуждающие (не имея пастыря); но возвратились ныне к Пастырю и Блюстителю душ ваших» (1 Пет. 2:25). Имеется в виду Христос как Пастырь добрый. Именно это и вызывает «обурення» Украинки:

«Ви уявляєте собі, що типічний християнин тих часів марив би, що всі стануть колись слугами Христа – чи се ж не все одно, що рабами? Чи ж не проти сього повстає мій раб-прометеїст? Він зовсім слушно думає, що поки будуть пани і раби (на землі чи на небі, все одно), доти будуть і посередники межи ними, дозорці, економи і т. п. Що ж ідеальнішого міг йому виставити пересічний християнин найперших, навіть, часів, як не «єдину отару з єдиним пастирем», і як міг відповісти на питання про підпасків?

Я думаю, – тільки так, як відповів єпископ. Моя поема відноситься до середини II віку християнської ери (або до другої половини його), а тоді вже вирізнілась досить духовна тиранія усяких підпасків *божих* – зоставалось тільки будувати далі на прекрасно заложеному підмурівку духовної темниці».

«Духовна темниця» – это Церковь Христова, которая была основана Спасителем и существует уже две тысячи лет благодаря живущему в Ней Святому Духу. И опять вспоминаются слова Христа: «Истинно говорю вам: будут прощены сынам человеческим все грехи и хуления, какими бы ни хулили; но кто будет хулить Духа Святого, тому не будет прощения вовек, но подлежит он вечному осуждению» (Мк. 3:29).

Письмо заканчивается так: **«Мій єпископ вигодуваний павлініанською традицією, як воно и справді було в римському єпископаті тих часів. Візьміть котрого хочете з найдавніших...»**

«Павлініанська традиція» заключалась в следующем. Апостол Павел, отправляясь в Иерусалим (где он будет арестован и лишен свободы вплоть до его казни в Риме), обратился к пресвитерам из Ефеса: «Итак внимайте себе и всему стаду, в котором Дух Святой поставил вас блюстителеми, пасти Церковь Господа и Бога, которую он приобрел Себе Кровию Своею» (Деян. 20:28).

Апостолы Петр и Павел были казнены в Риме. А властолюбивый **«римський єпископат»** продолжал действовать в том же ненавистном для Украинки духе:

Св. Телесфор (125-136 гг.) был известен своим мученичеством;

Св. Сотер (166-175 гг.) известен тем, что написал послание к Коринфской Церкви (поводом послужило оказание помощи беднякам и исповедникам, осужденным на каторгу);

Св. Виктор через христианку Марию, близкую к императору Коммоду, добился освобождения христиан, работавших на рудниках в Сардинии;

Дионисий Коринфский писал римским христианам около 170 года: «Издrevле ведется у вас обычай оказывать всем братьям различные благодеяния и посылать вспомоществования многим Церквам».

Во внутреннем управлении римской общиной епископу содействовала коллегия пресвитеров (старейшин), которая вместе с ним председательствовала на собраниях, разбираала споры, привлекала новых последователей и обучала их. Как и в других общинах, диаконы и диаконисы занимались хозяйственными делами и благотворительностью. Епископ в первые века еще не возвышался над пресвитерами, как в последующие времена, а духовенство не обособлялось так резко от мирян.

Император Деций (249-251 гг.), преследовавший христиан, говорил в это время, что охотнее потерпел бы в Риме претендента на императорство, чем одного епископа. Украинка, видимо, была того же мнения.

В каком же духе действовал римский епископат первых веков христианства? Что это был за дух? Очевидно, Дух Святой, которого Украинка и на дух не переносила. Профессор В.В. Болотов в своих знаменитых «Лекциях по истории Древней Церкви» писал: «В продолжении трех столетий на Римском Престоле сменилось двадцать восемь епископов, и ни один из них не помрачил славы своего православия. Были примеры, что они выступали с претензиями, которые встречали сильный отпор со стороны их современников, но – замечательная историческая случайность – то мнение, которое они отстаивали, в конце концов одерживало победу. Так было с вопросом о праздновании Пасхи, о дисциплине относительно падших, о крещении еретиков. Все это не могло не импонировать на весь христианский мир».

И все это не может импонировать на весь мир нехристианский. Украинка писала А.Крымскому о своей поэме: **«Я занадто горіла, як її писала, і її ідея занадто для мене близька... Я Вам її згодом пришлю, а Ви мені потім одішліть, тільки дуже довго не тримайте, бо вона рветься в світ, хоч і не знаю я, чи судиться їй побачити його хутко. Я її спиняти не буду, нехай летить, коли попи не з'їдять, бо вона на релігійно-соціальну тему, ще гірша від «Одержимої».** Ну, это вряд ли. Обе хороши. Кстати о Крымском. Забужко со знанием дела констатирует: «з останнім її, з усього знати, єднала особлива «духовна приязнь», що змушує уважніше поставитися до гіпотези С.Павличко про латентний гомосексуалізм А.Кримського. Довірча «ідеальна дружба» гетеросексуалок-жінок з чоловіками-гомосексуалістами – феномен, на сьогодні добре вивчений у психологічній літературі» (10).

Письмо Крымскому было написано в ноябре 1905 года. Революция на подьеме. Украинка очень довольна: **«Тим часом в поезії я тепер обдарована несподіваною гармонією настрою моєї музи з громадським настроєм (се далеко не завжди було!). Мені якось не приходиться навіть нагадувати сій свавільній богині про її «громадські обов'язки», так обмарив її суворий багрянець червоних корогв і гомін бурхливої юрби. Я навіть не розумію, яка приємність сій громадянці музі воловодитись тепер з таким недолугим створінням, як я; на її місці я вибрала б собі поета з такою героїчною поставою, як В.Гюго, з голосом, як у Стенто-**

ра, приставила б йому рупор до уст і гукала б через таке вдосконалене знаряддя моєї волі на весь світ».

В качестве усилителя планировалось использовать СМИ: «Тут у нас проектується аж три українські газети, то я, може, до котроїсь запряжуся, тоді вже кінець волі!.. Візьму на свою долю, либонь, найчорнішу роботу в мужицько-пролетарській українській газеті, лишивши білу роботу чистої ідеології в двох «інтелігентних органах» непоетам. Такої газети, до якої я хочу пристати, давно вже виразно просять «голоси з народу», навіть гроші той народ хотів на те давати, значить, моя робота там вже безперечно «паразитською» не буде...» Письмо завершалось: «Знаю, що це зараз, як ляжу спати, будуть снитись мені червоні корогви, – переслідує мене сей сон!..».

Несомненно, это было вдохновение. Только вот каким духом?

После революции, в 1908 году журнал «Рідний край» (который редактировала мать Украинки О.Пчилка) признавал: «Останні три роки показали, що народ наш можна намовити на злочинство: палити панські економії, різати худобу, вбивати панів і т.і.» (12, 257). Свой посильный вклад в это кровавое дело внесла и Украинка.

И вот революция закончилась. Но революционеры и антихристиане остались. Работа продолжалась... Продолжается она и сегодня. Украинское радио, например, регулярно транслирует радиопостановку «У катакомбах». Ее антихристианский дух по-прежнему в цене. При этом слушателей всегда старательно приглашают поделиться своими впечатлениями. Ведь запись сделана выдающимися украинскими актерами. Правда, еще при Сталине, но мастерство не тускнеет. Так стоит ли обращать внимание на антихристианское содержание? Главное, чтобы звучало «по-нашому» и чтобы автор был не москаль.

1.10. «Адвокат» и прокурорша.

В конце 1911 г. после завершения драмы-феерии «Лісова пісня» Украинка писала матери: «**В холоднішому настрої я обіцяю собі зробити щось і «для хліба й води» і, певне, таки зроблю».** «Для хлеба и воды» с холодным расчетом была сконструирована пьеса «Адвокат Мартіан». Ее герой христианин. От епископа и пресвитеров он получает спецзадание: выдавая себя за язычника, отстаивать интересы христиан в судебных процессах. Успешное выполнение задания явилось для бедного адвоката причиной всевозможных бед.

Сначала к богатому язычнику ушла жена. Дети остались с отцом. У них якобы имелись задатки настоящих христиан:

Мартіан: ... Моя дочка
Святою мрією горіти здатна –
з таких бувають мучениці, брате.
мій син одважної, твердої вдачі –
незгірший був би з нього проповідник.

Однако из соображений строжайшей конспирации им запрещено практиковать свое христианство: они не имеют права входить в христианскую общину, участвовать в таинствах и т. д. В итоге дочь («потенциальная мученица») с ненавистью покидает отца:

Аврелія: ... Мати завтра
збирається в Єгипет, бо вітчим
від цезаря туди легатом їде.
Якщо сьогодні я прийду до неї,
вона мене в Олександрію візьме,
і там я буду жити, як царівна
єгипетська!

Мартіан: Дочкою Клеопатри?
**Аврелія мовчки метнула на батька погляд, повний ненависті,
і швидко подалась по сходах.**

Это были ее последние слова в драме и последний взгляд на отца христианина. Такой представляла себе Украинка потенциальную христианскую мученицу, которая желает жить «**як царівна єгипетська**». Остается вопрос: а веровала ли эта «христианка» в Бога?

Сын адвоката также не имеет права быть христианином:

Валент: ...Я не проламувався через мур,
шануючи твоє завдання, батьку.
Мартіан: ...громада наша, й сам єпископ
мене запевнили, що більше значить
для церкви ся моя таємна служба,
ніж якби я пішов хоч і на смерть.
Валент: Ми в тебе в домі тільки бути смієм,
а жити нам не можна, щоб не стати
для тебе каменями спотикання
на трудному шляху...

**...я – з твого наказу, батьку –
здаюсь байдужим до змагань за віру.**

В итоге «потенциальный проповедник» уходит за славой в армию языческого императора. Остается вопрос: а веровал ли этот «христианин» в Бога?

Адвокат все терпит и продолжает выполнять задание:

**Мартіан: Але шляхи господні таємничі,
Хто може їх збагнути? Може, треба
і господа рабів глухонімих...**

У него остается сестра (та еще «христианка»). Она говорит о своей болезненной дочери:

**...Я кидала те хворе немовлятко
для служби віри, я його труїла
своїм перегорілим молоком.
От, я її струїла ще в утробі
своєю кров'ю, що горіла палом
надземних поривань!..**

По мнению героини (и ее автора) так пагубно действует Божья благодать.

**Мартіан: Ти для дитини занедбала віру,
я ж – навпаки.
...Християни
у мене діти, але тяжко їм
в такому домі, де не тяжко жити
хіба глухонімому.**

Больная племянница умирает от одного взгляда римского легионера. После этого ее мать (свою сестру) адвокат отправляет куда подальше:

**Я мушу бути сам. Таким, як я,
не можна мати кровної родини,
не можна й другом називать нікого.**

Иначе провал неминуем.

Еще у адвоката имеется приемный сын (тоже «христианин»). Он разбивает языческую статую. За ним гонятся преследователи. Он хочет спрятаться в доме адвоката. Но тот (из соображений конспирации) от-

дает его на растерзание свирепым язычникам. Перед смертью молодой человек проклинает приемного отца:

**Господь тебе не пустить в царство боже!
Будь проклятий! Пілат!!!**

Короче говоря, все умерли. И только посевший адвокат продолжает выполнять секретное задание церкви. А клерикалы продолжают гнуть свое:

**... Ти повинен, брате,
послухатъ нас, коли ти раб христовий
і церкви-матері слухняний син.**

И в этой драме Украинку также интересовал прежде всего «**розвиток влади митрополитів, коли їх переслідували**». Их преследуют, а они и в ус не дуют: знай себе наращивают власть. Устрашающие размеры этой власти автор изобразил в цветах и красках на примере плачевной судьбы бедного Мартиана-Штирлица. Епископ для нее – это враг номер один. Именно о таких как она врагах Церкви Христовой герой этой драмы говорил, перефразируя Писание:

**Наш ворог тямить, чим держиться церква, –
і вже не важить на овець, лиш цілить
у пастирів, щоб розточить отару.**

Таким образом, иногда герои Украинки могут выражать и не искаженные автором, а вполне адекватные для христианина мысли. Но чаще такие эпизоды просто не входят в окончательный текст, а идут в корзину. Так, например, в драме «Руфин и Присцилла» главная героиня христианка Присцилла справедливо отвечает патриоту Рима язычнику Руфину:

**Був час, що не було на світі Риму,
а Божий рай цвів людям і в пустині.
Так може бути знов. Ніщо не вічне,
крім Бога і його святої правди.**

1.11. Болезная.

О своей драме «Камінний господар» (на тему Дон Жуана) Украинка писала Крымскому: «**Не знаю, звісно, як воно в мене вийшло,**

добре чи зле, але скажу Вам, що в сій темі є щось диявольське, містичне, недарма вона от уже хутко 300 літ мучить собою людей. Кажу «мучить», бо писано на неї багато, а доброго написано мало, може, на те її і видумав «ворог роду людського», щоб розбивались об неї найщиріші натхнення і найглибші думки». Може бути. Но тогда придется признать существование этого «врага». А враг он не только человеку, но и Создателю, и Спасителю, и Святому Духу. В таком случае можно бы и к Отцу Небесному обратиться... Но не состоялось. Очень жаль.

Забужко пише: «Камінний *господар*» – це не що, як відкрито заявлена *антитеза*, свого роду фехтувальний випад проти «Камінного *гостя*», підкреслено демонстративний, мов кинута рукавичка, *полемічний жест*, вцілений не стільки проти ні в чім, зрештою, не винного Пушкіна, скільки проти «**Струве і всієї чесної компанії наших «старших братів», з наміром показати їм, «до чого дерзость хохлацкая доходит»** (10, 402). В другому месте Украинка свідетельствовала: «**Я таки трохи здуріла на пункті сеї драми**». Итог был следующим.

Оригинальним вкладом Украинки в разработку темы был образ Долорес. Эта героиня была близка автору: «**Долорес ближча моїй душі**». В переводе это слово означает «болезная». При написании драмы состояние автора тоже было не очень хорошим: «**Ох, я й так починаю боятись за себе, щось дуже вже я розписалась остатнього часу! І все так якось шалено, з безсонням, з маніакальним станом душі, до вичерпання думки, до виснаження сили фізичної**». Что же родилось в таком состоянии? Что делает в драме близкая душе автора Долорес? Она любит Дон Жуана. И не просто любит. Ее любовь – нечто беспримерное. Это становится ясно уже с первой сцены. На кладбище двое – донна Анна и Долорес. «**Анна ясно вбрана, з квіткою в косах, вся в золотих сіточках та ланцюжках. Долорес в глибокій жалобі, стоїть на колінах коло одної могили, убраної свіжими вінками з живих квіток**». Долорес в глибоком трауре плачет «на гробі рідних». Неискушенный зритель может подумать, что она плачет за своими новопреставленными родственниками. Но нет. Все не так банально:

**Ти думаєш, я плакала по мертвій
своїй родині? Ні, моя Аніто...**

Плакала она за Дон Жуаном. А поплакав, стала перечислять для донны Анны его «подвиги». Как то:

**...Він, у вигнання їдучи, підмовив
щонайсвятішу абатису, внуку
самого інквізитора...
Ще потім абатиса та держала
таверну для контрабандистів;
...Толедська рабинівна – віри
зрелась для нього. – Потім що? – Втопилась.**

И так далее, и тому подобное. Всем этим бедным женщинам Долорес смертельно завидует:

**Я заздрю їм, Аніто, тяжко заздрю!
...Чому я не жидівка? – я б стоптала
під ноги віру, щоб йому служити!
Корона – дар малий. Якби я мала
родину – я б її не ощадила...**

Но ей, к сожалению, не повезло: семья уже в могиле. Донна Анна пытается урезонить неистовую подругу: «**Долорес, бійся бога!**». Но той на Бога начхать:

**...Ох, Аніто,
найбільше заздрю я тій абатисі!
Вона душі рятунок віддала,
вона зрелась раю!**

(Такие обычно поют несвоим голосом: «Я душу дьяволу отдам за ночь с тобой»).

Дон Жуана преследуют король и католическая церковь. Но любящая женщина решает ему помочь. И не абы как, а радикально: ошачливить. Сказано – сделано. Горячо любимый освобожден от всех неприятностей вместе взятых, прошлых и будущих:

**Дон Жуан (швидко переглядає пергаменти):
Декрет від короля... і папська булла...
Мені прощаються усі злочини
і всі гріхи... Чому? З якої речі?..**

Очень уместный вопрос: «**З якої речі?**». Ведь он ни в чем не раскаивался и не раскаивается. Создатель уважает свободную волю своего творения и не может лишить человека его грехов вопреки его воле. Но в творчестве Украинки воля Бога – вовсе не высшая инстанция. Есть и покруче.

У Долорес разговор короткий: хочешь – не хочешь, а тебе без всякого с твоей стороны покаяния **«прощаются усі гріхи»**. И баста. Дон Жуан приговаривается к высшей мере счастья: к Царствию Божью. (Так «научные» атеисты, захватив власть, приговорили человечество к высшей мере наслаждения – коммунизму, когда «все источники общественного богатства польются полным потоком...»). См. Программу КПСС).

В таком случае не только гордый Дон Жуан, но даже его не слишком гордый слуга может поставить резонный вопрос: «А меня спросили?». Но сконструированного «Дон Жуана» интересует другое:

**...Чому? З якої речі?..
І як до вас дістались сі папери?**

Не дождавшись ответа, этот «свежий кавалер» торопится отблагодарить свою благодетельницу:

**Уже ж я... гранд іспанський,
і вам не сором буде стать до шлюбу
зо мною.**

«Испанский гранд» (словно последний совок) не заметил, что у него ампутировали суверенную волю. Но если субъект позволяет обращаться с собой как с объектом, то это уже не субъект, а объект. Просто вещь: вешалка, на которую автор может вешать любые бирки («испанский гранд», «идадьго» и т. п.) и приписывать любые слова. Бумага все стерпит. Это уже не личность, а ходульный персонаж, исполняющий волю всемогущей сценаристки:

**...Сей декрет, ся булла...
ви як їх здобули? Я вас благаю,
скажіть мені...
Ще, може, я зречуся тих дарів.**

На это следует «исчерпывающий» ответ Долорес: **«Ви їх зречтись не можете, я знаю»**. Автор сценария также знает (в отличие от читателя). А этого уже более, чем достаточно. Бывают предложения, от которых нельзя отказаться. Например, те, которые делает своим картонным персонажам всемогущий драматург. Раньше он назывался Deus ex machina, а в данном случае – это Dea ex machina. Украинкиного «Дон Жуана» не интересует «второстепенный» вопрос: почему это он не может отказаться. И он как попка повторяет (правда, с чужого голоса):

**...Як до вас дістались сі папери?
... Ні, скажіть.**

Ответ до банального прост: **«я за декрет сей тілом заплатила»**. Разве «король Испании» может устоять перед телом какой-то болезненной Долорес, если этого не желает создательница обеих персонажей? Или декреты короля с его подписью приобретаются у кого-то еще?

А откуда взялась булла от папы?

**...Не побоялась я і душу
віддати, щоб за буллу заплатити...
... Я щаслива,
що я душею викупляю душу, –
не кожна жінка має сее щастя.**

Оказывается, душа одного грешного человека может по желанию владельца (после его будущей кончины) заменить в аду душу другого грешника (выбранного первым благодетелем), который вовсе и не думал каяться. Поистине: **«не кожна жінка має сее щастя»**. Но как же это все делается? И каков механизм подобной телепортации? А очень просто: через папу римского. С ним можно обо всем договориться: нераскаянный грешник Дон Жуан папской буллой назначается безгрешным и после своей богомерзкой жизни пойдет в рай, а монахиня, которая будет за него молиться всю оставшуюся жизнь, по своему хотению (и папскому велению) пойдет в ад. Правда, для этого папе пришлось бы, очевидно, договариваться с Кем-то повыше. У Ватикана, конечно, длинные руки. Но не настолько же. Да и в чем тут интерес папы? Не тело же болезненной? Так реальные махинации Ватикана пополнились еще одной: на сей раз – выдуманной и нелепой.

Все прочие христиане в монастырь идут, чтобы спасти душу, а эта «монашка» будет там готовиться к избранной ею преисподней. Сценаристка писала: **«Долорес... і в монастир пішла не так, як всі, не для рятунку власної душі, а для пожертвування нею!»**:

**Святий отець вам душу визволяє
від кар пекельних через те, що я
взяла на себе каяття довічне
за ваші всі гріхи...**

А за ее собственные грехи кто будет каяться? Пушкин?

**...В монастирі
з уставом найсуворішим я буду
черницею. Обітницю мовчання,
і посту, й бичування дам я богу.
Зректися маю я всього, Жуане,
і навіть – мрій і спогадів про вас!
Лиш пам'ятать про вашу душу буду,
а власну душу занедбаю. Піде
моя душа за вас на вічні муки.
Прощайте.**

Дон Жуан стоїть мовчки, приголомшений.

В отличие от него, читатель «**мовчки, приголомшений**» сидит (или лежит). И вдруг припоминает: что-то подобное уже было. Одной женщине мерещилось, что она владычица морская, а золотая рыбка у нее на посылках. Так и Украинке мнилось, что она владычица миров (посю- и потустороннего), а папа римский у нее не посылках. Другому читателю вспоминается Жванецкий («Сколько стоит похоронить?... А без покойника?») и он представляет себе диалог в Ватикане: «Сколько стоит отпустить все грехи?... А без раскаявшегося?».

Далее «Дон Жуан», как ему и полагается, искушает ее. Она не возражает против дальнейших искушений, но исключительно для укрепления своей сверхчеловеческой воли:

**Долорес (экстатично, як мучениця на тортурах):
Я не прошу мене не спокушати!**

В конце концов «испанский гранд» спокойно принимает «дар» и, как О.Бендер, заявляет Долорес, что, вообще-то, он ей ничего не должен:

**...Я ж тепера бачу,
що я і вам не завинив нічого.
Адже ви через мене досягли
високого, пречистого верхів'я!**

Это «**верхів'я**» ведет прямо туда, куда (по словам Долорес) «**піде моя душа за вас на вічні муки**». Т. е., в глубокие «зияющие высоты».

А преступления «безгрешного» (на основании папского мандата и по воле драматурга) «Дон Жуана» продолжают. И это естественно. (Ведь когда «авангард прогрессивного человечества» приговорил всех к высшей мере блаженства, люди от этого не изменились – их гре-

хи остались при них). Он соблазняет донну Анну, убивает Командора и т. д. Но это равным счетом ничего не меняет: доктор сказал – в рай, значит – в рай. А Долорес – в ад. Да на меньшее она и не согласна. Не для того ее создавала писательница с «**маніакальним станом душі**».

Понятие «свобода совести» для Украинки – звук пустой. (Как и для других «научных» атеистов. Захватив власть, свободу совести они пытались уничтожить в государственном масштабе). Если для Аристотеля «говорящим орудием» был раб, то для Украинки «говорящими орудиями» были «Дон Жуан» и другие ее марионетки. (Под властью же атеистов в XX веке в грандиозных масштабах возродилось уже реальное рабство, перед которым померкли Египет и Вавилон).

Только один герой драмы был не вещью, а субъектом. Этот образ – «второе Я» автора. Она разъясняла Кобылянской: «**Долорес ближче моїй душі... Такі, як Долорес, мусять відходити в тінь перед Аннами і стаються жертвами – властиво не Дон Жуанів, а власної своєї надлюдської екзальтації...**» Иначе и быть не может: там, где «бог умер», обязательно жди «сверхчеловека» с его подвигами.

«**Се тип мучениці природженої, що все мусить гинути розп'ята на хресті, хоч би мала сама себе на той хрест прибити, коли бракує для того катівських рук. Якби не було Дон Жуана, то знайшлося би щось інше, для чого вона б «душу розп'яла і заколола серце», бо там, де Анна могла б уже бути щасливою, Долорес ще б таки не знайшла свого святого Грааля...**» С.Аверинцев писал: «Святой Грааль – в западноевропейских легендах таинственный сосуд, ради приближения к которому и приобщения его благим действиям рыцари совершают свои подвиги. Обычно считалось, что это чаша с кровью Иисуса Христа, которую собрал Иосиф Аримафейский, снявший с креста тело распятого Христа...» Обычно считалось так. Но только не в этом случае. Ибо там, где находится Христос («одесную Отца»), нет места никаким «**вічним мукам**». Общение со Спасителем мучительно разве что для сатанистов.

«**...Не знайшла свого святого Грааля, а се тому, що над нею ніщо «камінне» не має влади, і всі ті усталені форми життя, яким нарешті таки покорилась горда Анна саме тоді, як їй здавалось, що вона опанувала своєю долею, ті форми не покорили б ніжно упертої вдачі Долорес, бо, отже, вона і в монастир пішла не так, як всі, не для рятунку власної душі, а для пожертвування нею!**» Конечно, таких монастырей отродясь не существовало. Но раз автору надо – появятся.

«...Вона і заручилась без надії на заміжжя, знов не так, як всі...»
И опять «не так, як всі». Это у нее идея фикс: быть «не так, как всі».

«...Отже, усталені форми для неї тільки якісь містичні формули, що мають виражати, власне, невиразимі ні в яких формах почуття, але те, що в тих формах є «камінного», пригнітаючого, позбавляючого волі, не може мати влади над її вільною душею. Так я думаю про Долорес, але, на жаль не вміла передати тої думки читачам». Зато убедительно удалось передати читателям другу мысль: в этом произведении имеется одна-единственная «вільна душа». Все остальные – «говорящие орудия». Чьи? Автора с ее авторитарным менталитетом. Какова «господарка» – таково и «господарство», т. е. драма «Камінний господар».

«Долорес» в переводе означает «болезная». В данном случае болезнь была прежде всего духовной.

1.12. Украинка и черти.

В Бога она не верила. Но без чертей обойтись никак не могла. «Чорт», «диявол», «біс» были частыми гостями в ее письмах:

- «Вся громада галицька, здається, скоріш би з чортом помирилась, ніж з поляками, в сьому я вже певна, бо придивилась добре до тутешніх польсько-руських відносин»;
- «То тепер уже и «сам чорт не брат!»;
- «Добре чорту в дудку грати, в очереті сидя, – одну злавав, друга буде, а нам інше діло!»;
- «То ще побачимо, чий чорт старше буде, чи мій, чи того туберкульозного бацила!»;
- «Хіба тільки яка диявольська сила мене затримає»;
- «Чи отримали Ви мого листа з чортами?».

Последнюю запись объясняется так. По просьбе своего дяди прислать ему записи поверий про чертей, Украинка прислала три записи, сделанных в селах:

- «Кажуть, що комарі – чортівські слуги і ту кров, що випивають, несуть чортові»;
- «Земля, що в чоловіка під нігтями, то чортова земля»;
- «Розплата з чортом душами родичів».

Сама она чертыхалась регулярно и по самым разнообразным поводам:

- «Утну я колись щось із Байрона, аж чортам жарко здається!»;
- «Я так була сердита на себе... що аж мене чорти брали»;
- «Йдіть до біса»;
- «Тип галицького поповича єсть і у нас, з таких найбільш складається «темна сила». Але цур їм проти ночі згадувать»;
- «Ну, та нехай їм біс!»;
- «Ох, галицькі справи, галицькі справи! Хай чорт мене вхопить, коли що-небудь в тому розумію!»;
- «Скука у неї диявольська, але чого чоловік не втерпить, як знає, що се треба!»;
- «Врешті скажу знов: хай чорт мене вхопить, коли що-небудь в тому розумію! Ну, та що вже, біс біду перебуде, одна мине, друга буде!»;
- «Ганни Барвінок оповідання – просто чортівщина»;
- «Так тільки годилось би хоч «чорте-бісе» відповісти»;
- «Спішу, як чорт»;
- «Може, і мине назавжди ся чортовичина з ногою»;
- «У нас почалась якась чортяча зима»;
- «Хіба тільки яка диявольська сила мене затримає»;
- «От чорти! Що ж було їм хоч раніш так сказати, то ти б не гибіла цілі свята чорт зна над чим!»;
- «Немов чорти зірвалися з ланцюгів»;
- «Іностранна література стоїть в Києві чорт зна як»;
- «Хоч би навіть істерія чи який там інший диявол скрутила мені навіть праву руку...»;
- «Та дурна істерія, хорея, слабість серця чи біс її зна, як вона зветься»;
- «Сей конвульсивний напад не перший і не остатній, бо я те пер взагалі трохи біснувата»;
- «Вся ця диявольська аптека»;
- «Стан душі «як у чорта перед утреною»;
- «Диявольськи ніяково»;
- «Кінчаю листа як диявол»;
- «Все ще чортовиння знов розпочинається»;
- «Щоб не дуже як диявол оглядати»;
- «В Києві всяка «правильность режима» пішла до диявола»;
- «Я вже було просто «до чортиків» дійшла»;
- «Ну і чорт з ними, коли так»;

- «Та нехай їй чорт, тутешній дирекції»;
- «На Кавказі сам чорт не розбере, де та малярія єсть, а де її нема»;
- «Коли я можу жити тільки в Єгипті, та й то з якимсь «інтерстиціальним» бісом в тілі»;
- «Коли б мені здоров'я і гроші, то я б ніякого чорта не просила, сама дала б собі раду»;
- «Коли б мене чорт не прибив до ліжка, то, може б, діло було скоріш»;
- «Я не написала Вам ні разу «через тих чортів», як було обіцяла»;
- «Де мене тільки чорти не носили і куди ще хочуть понести!»;
- «І ось усе чортовиння знов починається»;
- «Чим чорт не жартує»;
- «А щодо «легіона чортів», то й вони не найсильніші, і проти них знаходиться сила...»;
- «Чорт зна куди і сила й час ішли»;
- «Ті чорти, як почнуть сіпати, то вже трудно відчепитись»;
- «І вродиться ж отакий чортовий організм!»;
- «Ет, та чорт з ним, нарешті!»;
- «Чорт знає, що таке!»;
- «Мене аж чорти беруть, що оце мушу в хаті сидіти».

И так далее в том же духе в течение всей жизни. Если сюда добавит бесконечные «Цур їм» («Нехай їй цур!»; «Та цур їм, лихим!»; «А нехай йому цур врешті!»; «Та цур їм врешті»; «Хай їм цур!»; «Цур їй!»; «А врешті, все одно – цур їм!»; «А цур їм навіки»; «Ся зима збридила мені Київ – цур йому!» и т. д., и т. п.), то получают неповторимые особенности эпистолярного стиля. А стиль – это человек.

«Ну и что тут особенного? С кем не бывает? Подумаешь, слова-паразиты?» Да, слова-паразиты. Но за *этим* словами-паразитами стоят именно *эти* сущности-паразиты. И если ты их регулярно поминаешь, то они – тут как тут. Если человек регулярно поминает нечистых духов, то они его тоже не забывают и паразитируют на нем. И в жизни, и в творчестве. (А за словами «Отец», «Сын», «Святой Дух», «Богородица» – стоят именно эти личности. Кто их поминает и к ним обращается, тот входит в общение именно с Ними).

Один из последних трудов, который разыскивала Украинка при жизни, назывался «Знадоби до галицько-руської демонології»

(сей останній найбільш мені бажаний)». Эта книга была нужна для реализации замысла, который по первой строчке называется «**Яка ж дивна, яка ж дивна оця щаслива сторона!..**» В нем впечатляет уже простой перечень действующих лиц:

«Морока.

Домовик.

Дід запічаний.

Дід покутний.

Відьма родима.

Відьма учена.

Злидні.

«Фараони», що співом надять в «Золотий город», що зблизка сирій. Виряджають шукати зброї від злиднів на дні моря.

Рахмани.

Песиголовці, одноногі людоїди, що скачуть по парі або гуртом, обіймаючись поза шиї, – від сих лютих навчається доброго єднання».

Одноногие людоеды, которые скачут по двое или группой (коллективом), обнимаясь за шеи – как наставники доброго единения. Такое не забудешь (только бы не приснилось). Вот такими замыслами была обуреваема Украинка в конце жизни. И видела все это как наяву: «Юрба образів не дає мені спати по ночах, мучить, як нова недуга, – отоді вже приходить демон, лютіший над всі недуги, і наказує мені писати, а потім я знову лежу розслаблена, як порожня торбина. Отак я писала «Лісову пісню» і все, що писала остатнього року». Зеров говорил: «В останніх роках життя Леся Українка завжди мала високу температуру ввечері, і та температура її виснажувала. Коли ж вона бралася писати, то писання її мучило ще більше: це була друга гарячка, друга маячня, що приносила їй нові образи. Нові видива, розмови. Задуми, деталі намислів, віршові рядки – все це треба було занотовувати, записувати, поспішаючи, – поки є сила і снага...» Содержанием этой «маячні» зачастую была всевозможная нечисть.

А первый раз поминание нечистой силы встречается в письме пятiletней девочки к дяде и тете Драгомановым: «**Мене перезвали на Лесю. Миша колысь нарысовав на сьтіні чорта та шче на дверях напысав козячі ріжкы і якесь лыце...**»

В этом же возрасте ребенок узнал и про мавку.

1.13. Языческий культ природы.

Зеров был прав: «антихристиянська, майже ніщевської сили проповідь сполучалася у Лесі Українки майже з поганським культом природи» (2, 2, 396). К язичеству она относилась очень и очень уважительно. Забужко справедливо замечает: «Тільки таким шанобливим евфемізмом – «релігія предків моїх», «релігія батьків моїх» – Леся Українка всюди й величає *поганство*, терміна ж «поганство» уникає (між іншим, як і «єресі!»), і не дивно: то поняття-присуди, що походять із дискурсу влади, з «енкратичного соціолекту» (у чорновій версії драми «У пущі» Річард Айрон на заввагу, що бути митцем – значить бути «поганином», відповідає: «Ну, коли так, То я повік поганином зостанусь, Хоч би сім раз на день мене хрестили!» – *credo*, під яким з певністю підписалась би й авторка). Зрозуміло, що еретики не звать самі себе «єретиками», подібно як партизани не звать себе «бандитами», і Українчин «не-ортодоксальний» словник у питаннях релігійних номінацій чи не найкрасномовніше зраджує її дійсні вірознавчі преференції власне тим, що не є нейтральним, як у типової «вільнодумної інтелігенції» її доби (навіть у Драгоманова!)» (10, 374).

Одним из главных ее произведений была «Лісова пісня». Закончив свою «пісню», она писала матері: «**А я таки сама «неравнодушна» до сеї речі, бо вона мені дала стільки дорогих хвилин екстазу, як мало яка інша... Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними. А то ще я й здавна тую мавку «в умі держала», ще аж із того часу, як ти в Жабориці мені щось про мавок розказувала, як ми йшли якимсь лісом з маленькими, але дуже рясними деревами...**» Тогда ребенку было пять лет.

«**Потім я в Колодязному в місячну ніч бігала самотою в ліс (ви того ніхто не знали) і там ждала, щоб мені привиділася мавка.**» В это время ей было 11 лет. В Бога она не верила, а в мавку – даже очень.

Одна из ее сестра вспоминала: «Найбільше ж Леся згадувала з приводу народної творчості с. Жаборицю на Звягельщині, куди мама вивозила із Звягеля Лесю, ще зовсім маленьку, й брата Михайла літувати з свідомим наміром (як вона сама розказувала мені), щоб вони проймалися там українським народним духом. Леся прекрасно пам'ятала перебування в Жабориці, дарма що була там малою... Видко було, що перебування в Жабориці зробило на Лесю дуже велике враження і дуже їй сподобалося: вона, бувало, раз у раз із втіхою згадує, що те або те чула чи бачила в Жабориці, те або те відбувалося там. В Лесиній «Лісовій

пісні» нема ні одного персонажа, ні одного повір'я, ні одної мелодії, щоб були мені незнайомі, – все то мої знайомі поліські, все те я чула і знала ще в Колодязному...»

В начале драмы-феерии помещен «Спис діячів». Правда, в переводе с украинского «спис» означает копые. Но если не особенно «перейматись» чистотой языка классика, то этот «спис» впечатляет. Среди прочих персонажей там были такие представители лесной нечисти:

- **«Той, що греблі рве»;**
- **Потерчата – т. е. «двоє маленьких, бліденьких діток у біленьких сорочечках»,** которых утопила мать;
- **Русалка, живущая там, «де темно, холодно, на дні лежить рибалка, над ним сидить Русалка»;**
- **Русалка Польова;**
- **Водяник – а «шати на ньому – барви мулу»;**
- **Лісовик;**
- **Перелесник;**
- **Пропасниця;**
- **Куць – это «молоденький чортик-панич»;**
- **«Той, що в скалі сидить» – это «темне, широке, страшне Марище»;**
- **Злидні – «малі, заморені істоти, в лахмітті, з вічним гризким голодом на обличчі».**

Вся эта публика находилась в душе у сестер Косач с самого детства. Как сказала сестра: «все то мої знайомі поліські». Про Украинку она вспоминала: «Написала вона «Лісову пісню», як сама каже в листі до матері, тому, що затужила за рідними волинськими лісами і за всіма тими істотами, що ними заселяла ті ліси уява старих и молодих волиняків-поліщуків, Лесиних приятелів дитячих і юнацьких днів. Найбільше ж затужила за мавкою...». Скажи, за кем ты тоскуешь и я скажу, кто ты.

Украинка – матері: «**І над Нечімним вона мені мріла, як ми там ночували – пам'ятаєш? – у дядька Лева Скулинського...**» Это уже в 13 лет. Сестра дополняет подробности: «Ходячи по лісі та коло озера, надто ж сидячи біля вогнища, почули ми багато, багато оповідань про той ліс, про озеро, про всяку «силу» лісову, водяну, польову та про її звичаї і відносини між собою і людьми».

Отношения между различными «силами» (т. е. духами) и человеком составляют содержание драмы. При чем симпатии автора – явно

на стороні лесной нечисти. В центрі – образ мавки, о котрій автор пише: **«Видно, вже треба було мені її колись написати, а тепер чомусь прийшов «слухний час» – я й сама не збагну чому. Зачарував мене сей образ на весь вік...»** Зеров справедливо отримав: «Серед сім'ї Лукашевої мавка може бути тільки з дядьком Левом, що, одвіку живучи в лісі, приятелює з **«лісовим кодлом»**».

Чей же это был образ? В воспоминаниях об Украинке читаем: «Народный образ мавки є продукт дуже давніх уявлень і вірувань людей нашого Полісся і, навіть ширше, українського народу, реальна основа яких, треба вважати, була закладена у далекій глибині віків. Слово «мавка» значить «мертва» і походить від старіших назв «навка», «навь».

Но, несмотря на всю свою древность, мавки поддерживают отношения с людьми. Здесь же был опубликован рассказ сверстницы Украинки – Федоры Якимчук, которая в молодости как-то заблудилась в лесу и от усталости стала терять сознание: «Раптом людина стоїть і манить мене пальцем... Я перелякалась. Переді мною стояла мавка... Уся в зеленому. Лице й руки також зелені... Коси зелені, розпушені, довгі-довгі, аж стеляться по землі... Вона засміялась, а потім заплакала... Ліс зашумів. Навкруги стало темно...»

Энциклопедия «Мифы народов мира» дает следующее определение: «Мавки (навки), в восточнославянской мифологии злые духи (часто смертоносные), русалки. По украинским поверьям, в мавок превращаются умершие до крещения дети. Имя мавки (навки) образовано от «навь» (воплощение смерти). Мавки спереди имеют человеческое тело, а спины у них нет, поэтому видны все внутренности».

После всей этой информации не удивителен финал произведения: **«Лукаш сидить сам, прихилившись до берези, з сопілкою в руках, очі йому заплющені, на устах застиг щасливий усміх. Він сидить без руху. Сніг шапкою наліг йому на голову, запорошив усю постать і падає, падає без кінця...»** Любовь к мавке ничем, кроме скоропостижной смерти, закончиться не может. Только некоторые любители оптики могут такой финал считать оптимистическим: «А панує над усім – білий колір, той, з якого й постає, зрештою, кольоровий спектр. На білій, символічній, «ноті», що характерно, закінчується драма: Лукаша вкриває сніг. І такий кінець є по-своєму оптимістичний – з білого постануть інші кольори, постане життя природи й людини» (7, 390).

Зачарованность образом мавки до добра не доводит. Украинка же прямо впадала в экстазы: **«А я таки сама «неравнодушна» до сеї**

речі, бо вона мені дала стільки дорогих хвилин екстазу, як мало яка інша». Эти «экстазы» выглядели так: **«Юрба образів не дає мені спати по ночах, мучить, як нова недуга, – отоді вже приходиться демон, лютіший над всі недуги, і наказує мені писати, а потім я знову лежу розслаблена, як порожня торбина. Отак я писала «Лісову пісню» і все, що писала остатнього року... Та ще, як навмисне, ледве зберуся до якоїсь спокійнішої роботи, так і «накотить» на мене яка-небудь непереможена, деспотична мрія, мучить по ночах, просто п'є кров мою, далєбі. Я часом аж боюся цього – що се за манія така?.. Я пишу «только в припадке умопомешательства», бо я тоді тільки можу боротись (чи скоріше забувати про боротьбу) з виснаженням, високою температурою і іншими пригнітаючими інтелект симптомами, коли мене попросту гальванізує якась нав'язлива ідея, якась непереможена сила».**

Вскоре после этих слов было написано еще одно письмо: **«...Роїться мені в думці кілька тем – із боротьби християнства з «релігією предків моїх», «Камінний господар»... Не знаю, звісно, як воно в мене вийшло, добре чи зле, але скажу Вам, що в сій темі є щось диявольське, містичне... Ох, я й так починаю боятись за себе, щось дуже вже я розписалась остатнього часу! І все так якось шалено, з безсонням, з маніакальним станом душі, до вичерпання думки, до виснаження сили фізичної...»** Обращает на себя внимание противопоставление християнства и «релігії предків моїх», т. е. язичества. Украинка отрицает наличие среди своих предков християн? А если они за тысячу лет все же были? Для нее это – печальный эпизод. Ей по душе язичество. Причем – вовсе не любое. Из язических богов она выбирает что покрасивше. А все уродливое щедро уступает. Кому? Соседям с севера: кацапам, финнам и прочим неукраинцам.

Вот ее мнение о выдающемся скульпторе XX века С.Коненкове и его цикле «Лесное царство»: **«Коненков має деякий талан, але до «генія», либонь, тут ще далеко, а що його боги чисто кацапські, коли не фінські, то се безперечна правда, і я в них зовсім не пізнаю «релігії батьків моїх», що відбилась такими прекрасними лініями і барвами у веснянках, колядках, обрядах та легендах...»** Какие «линии» в обрядах и колядках – непонятно. Но ясно, что язические боги тоже нуждаются в пятой графе. Украинская нечисть прекрасна и не чета кацапской или финской. Бывает национализм зоологический, но есть еще, оказывается, и «божественный».

«...Чому слов'янські боги конче мусять бути косолапими, кривоносими потворами – всі? Коли в наших казках навіть ворожа сила – «змій» – уявляється часто в подобі знадливого красуня. А «перелесник»? А русалки? А «золотокудрі сини» тої богині-царівни, що має на чолі зорю, а під косою місяць? Се ж, либонь, близька родина того Дажьбога, що вийшов таки «ідолищем поганим» у Коненкова?...» Она забула назвати самого красивого из всей нечистой силы – светоносного Люцифера.

«...Зрештою, коли хто собі уявляє, наприклад, лісового бога «без спини, с одной ноздрей», то чому ж його таким і не зображати, тільки нема чого розпросторювати сього «ідеалу» на всіх слов'ян, а треба виразно зазначити, до кого саме він належить. Ну, та цур їм, тим чужим богам! Що вони мене обходять?» Очевидно, некоторым националистам трудно себе представить что-нибудь красивше своей родной нечисти.

Ранее Украинка писала Кобылянской: «Я взагалі давно вже втратила віру в «духів»... добрих і злих, небесних і підземних (та, власне, свідомо й не мала ніколи тії віри), а часом, в хвилини подразнення нервового, щось одзивається...» Не слишком ли близко (для атеиста) к сердцу принимает она «релігію батьків моїх», т. е. язичество?

Еще в 18 лет, как истинный ариец (с характером нордическим и твердым), она писала: «Люд Арійський зовсім не знав того почуття, що зветься страхом божим. Ні, він не боявся богів своїх, він щиро дивувався їм, він любив їх, він радів, утішався ними, дякував їм за їхню добрість, але не боявся їх. В його вірі нема нічого темного, страшного, хоч багато єсть величного. Його віра і поезія була ясна, чиста, радісна. Він співом голосним вітав кожну ранню зорю, до сонця озивався щирою хвалою, дива природи південної проймали його душу подивом, але не гнітили страхом. Він радів з свого життя, він любив цілим серцем свою розкішну матір-природу» (9, 16). Естественно, что такой «люд Арійський» не имел страха Божия, потому что просто не знал о Творце природы. Или забыл о Нем. А кроме того, ариец арийцу рознь. Бывают истинные арийцы (украинцы, например), а бывают – так себе (какие-нибудь кацапы или финны).

* * *

Однако наука не подтверждает гипотезы о какой-то особой симпатичности украинских богов. Современными исследователями у восточ-

ных славян описаны языческие обычаи человеческих жертвоприношений, проанализированы жестокие обычаи принесения детей в жертву умершим жрецам и языческим богам. Один из них пишет: «Про людські жертвоприносини у східних слов'ян розповідають не лише вітчизняні літописи, але й іноземні автори. Крім того, сучасні археологи знаходять значну кількість залишків людей у східнослов'янських язичницьких святилищах. Таким чином,... звичай приношення людей у жертву язичницьким богам східних слов'ян був повсякденним явищем... За археологічними даними, звичай людських жертвоприносин існував у давніх слов'ян ще задовго до виникнення інституту державності... Приносили наші предки в жертву богам і дітей, ще у праслов'янську епоху... Візантійський автор VI ст. Псевдо-Кесарій стверджує у своєму творі «Відповіді на питання», що древні слов'яни у важкі для них часи вбивали за спільною трапезою дітей, розбиваючи їх об каміння, подібно до мишей... Ібн-Даста, арабський мандрівник X ст., повідомляє наступне: «Є в русів знахарі, з яких інші керують царями начебто вони їх начальники. Трапляється, що вони наказують принести жертву творцеві їхньому тим, чим вони побажають: жінками, чоловіками, кіньми. І якщо знахарі наказують, то не виконати їхнього наказу ніяк не можна»... Середньоазійський автор IX ст.: «Велику владу в русів мали волхви, які користувалися правом ритуального вбивства чоловіків і жінок»... Про приношення в жертву полонених східними слов'янами повідомляє й візантійський автор Лев Діакон... Найбільшого розвитку звичай людських жертвоприносин досяг у пізніх язичницьких громадах в епоху християнізації Русі... Язичницький культ у пізніх язичницьких громадах став значно жорстокішим ніж у язичницьких громадах дохристиянської епохи... Таким чином, у східних слов'ян, які у більшості інших індоєвропейських народів існував страшний звичай приношення в жертву людей язичницьким богам» (13, 85).

* * *

Для истинного атеиста арийские «боги» являются таким же излишеством, как и все прочие. Но Украинка не только их не отбрасывала. Иногда она себя с ними отождествляла. Ее мать писала: «Сербські пісні в перекладі Старицького дуже полюбила Леся. Тії пісні про віли (русалки) призвели були до того, що Леся сама себе називала Вілою»; «Рідні пригадуватимуть, як Леся... гралася – у «Юнака та Вілу» (цит. по: 7, 43).

В примечаниях к поэме **«Віла-посестра»** читаем: «Віла – міфічна істота, що часто виступає в південнослов'янському епосі, вдачею і поведінкою нагадує нашу мавку». Для чого нужны мавки, мы уже видели: «слово «мавка» значить «мертва» і походить від старіших назв «навка», «навъ». Поэтому Лукаш перед смертю и сливається с неї: **«Мавка спалахує раптом давньою красою у зорянім вінці. Лукаш кидається до неї з покликком щастя»**. Исход – летальний.

Если «віла вдачею і поведінкою нагадує нашу мавку», то побратим «Віли-посестри» обречен. Произведение построено таким образом, что не убитий свого побратима эта «віла» не может. Просто не имеет права. Для оправдания этой необходимости молодой герой в кратчайшие сроки превращен автором в старого деда:

**Не юнак лежав там молоденький,
тільки дід старий, як голуб сивий,
весь потертий сировим ремінням,
а кризь рани жовті кості світять.**

Обвиняются в такой трансформации турки-янычары. Но они тут вовсе не причем. В поисках молоденького побратима вила находилась совсем недолго: **«Так літали три дні і три ночі»**. За эти три дня по воле автора побратим и превратился из юноши в глубокого старца. Именно это и было необходимо, чтобы вила могла выполнить свою функцию и зарезать его. Что она и сделала. Вилы они и есть вилы.

* * *

Но это еще не все: «Мавки (навки), в восточнославянской мифологии злые духи (часто смертоносные), русалки».

В «Лесной песне» есть «Русалка Польова» и есть просто Русалка:

**Ми спустимось на дно,
де темно, холодно,
на дні лежить рибалка,
над ним сидить Русалка...**

Еще в 14 лет Украинка написала поэму «Русалка». Там тоже все закончилось смертью. И не одной. Сначала, не выдержав измены, утопилась девушка. Перед этим она горевала:

**Нема щастя, нема долі,
лиш врода сама...**

**І кохання зневажене,
Дружини нема!**

(Первое стихотворение 9-летнего ребенка начиналось аналогично: **«Ні долі, ні волі у мене нема...»**).

Затем следует самоубийство:

**Нема, нема дівчиноньки,
Лиш пливле вінок...
А дівчина під водою
Русалкою стала.
Та не має русалонька
І там супокою:
Не втопила свого лиха
Навіть під водою!
...Всі русалки, мов рибоньки,
Веселії грають,
А у неї завжди хмари
Чоло укривають.**

Русалка готовится к мести. И вот как-то раз тот казак с женой положили ребенка спать под копной,

**та вдвох собі лагіденько,
любо розмовляють.
Русалонька на ту пару
Тільки подивилась,
Змінилися у личеньку,
За серце схопилась;
Потім знову подивилась,
Промовила тихо:
«Побрався ти, козаченьку,
Та на свое лихо!
Не завжди там буде щастя,
Де твоя хатина, –
Зостануться сиротами
Жінка і дитина!
Будеш знати, козаченьку,
Як русалка любить,
Скоро ж тебе це кохання
З сього світу згубить!»**

Призывные песни русалки подействовали на казака:

**Біжить милий до русалки,
Та й не добігає,
Бо із річки – русалочок
Юрба впливає;
Обступили козаченька,
В гаю залунало, –
Наче крик, неначе регіт, –
Далі тихо стало...**

Тихо, как на кладбище. Потому что всегда близкие контакты любой степени с нечистой силой (русалки, вилы, мавки) заканчиваются для героев Украинки одинаково.

Она отождествляла себя с русалками и вилами (в 14 лет) или с мавками (в 40 лет). Но имел место и встречный процесс: лесная нечисть очеловечивалась. Один исследователь, изучая «номенклатуру демонів» в работе «Лексика демонології у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня», пречислил два десятка героев (мавка, русалка, мара, марище, лісовик, водяник, перелесник, куць, потерчата, пропасниця, трясовиця, злидні, відьма, чортиця, літавиця, лісовичка, чаклунка, вовкулака, упирця; той, що греблі рве; той, що в скалі сидить) и заключил: «Кожен з демонів-персонажів «Лісової пісні» не просто механічне перенесення витвореної народною фантазією відповідної надприродної сили. Залишивши їх демонічними істотами, Леся Українка разом з тим наділила їх загальнолюдськими рисами: вони по-людськи сприймають, відчують і переживають радощі, невдачі, горе; по-людськи демони «Лісової пісні» родичаються, гніваються. І зовнішній вигляд їх такий, як звичайних людей...» (14, 175). Они были наделены «общечеловеческими» ценностями, а людей наделяли своими. Разумеется, такая прикладная демонология до добра не доводит.

1.14. Ересарша.

Драгоманов не принимал христианство «за фактично національну віру» украинцев: «Коли взяти пам'ятники «народної мудрості» – легенди, пісні, прислів'я українські – та по них характеризувати народну релігію, то побачимо, що в ній над ґрунтом натуралістично-політеїстичним лежить найбільше кора релігії маніхейсько-богумильської, так що

коли б треба було застосувати до якої з історичних релігій наш народ, то я б його застосував скорше всього до богумильства, і наперед хвалюсь, що одолію кожного свого противника в науковому спорі про цю справу» (цит. по: 10, 280). Однако ограничивать спор о вере народа только его легендами, песнями и пословицами – насколько это научно? Даже племянница не ограничилась исключительно этими источниками. Поэтому и не могла игнорировать историю христианства. Но поскольку оно было для нее, как кость в горле, в конце жизни она собирала материал для произведения «з боротьби християнства з «релігією предків моїх». Забужко считает, что «*нааявність* в українській духовній історії «великої релігійної альтернативи» була для неї безперечно» (10, 281). И во всех прочих культурах она так же неумолимо искала «релігійної альтернативи» христианству, что по-гречески и называется «ереси».

Зеров писал, что «кінець кінцем її американські пущі й середньовічна Іспанія, Рим і Єгипет – то тільки більш-менш прозорі псевдоніми її рідного краю» (цит. по: 10, 386). Однако Забужко доказывает, что она не столько приравнивала чужие культуры к своей, сколько сама ориентировалась на лучшие еретические образцы: «Зеров пішов «по горизонталі» – наклавши Лесину Україну на її ж таки «чужину», – а треба, як бачимо, таки «по вертикалі». «поверхом вище»: шукаючи те *спільне* між Україною й «чужиною», що насамперед і вабило нашу Велику Єретичку в *усій* історії світової культури як «своє кровне» і що вона всюди й вишукувала з несхибним місіонерським інстинктом. Далі шлях «майбутніх дослідів» має пролягати туди, куди я не смію сягнути «от необразования» й зупиняюсь «на межі», підсліпувато мружачись і розрізняючи тільки неясне миготіння великих тіней: «на Схід», «до Заратустри», до першовитоків гностичної ересі, – туди, куди Леся Українка весь вік тяглася з невтолимою цікавістю, надто ж в останні роки (окремою «білою плямою» на нашій літературній мапі залишається, як і в часи Зерова, «її Єгипет», – тема, на яку конче потрібен фаховий єгиптолог» (10, 387).

Еретическая «чуттєвість» Украинки кардинальним образом отличается от христианской. По мнению Забужко, процесс их взаимного отталкивания «розпочався з «Одержимої»: з трагічного бунту Психеї/Лесі Українки/Міріам проти самої серцевини християнської чуттєвості – проти всепрощення на ґрунті синівського й дочірнього послуху волі Бога-Отця. Завважимо, що для самої Лесі Українки, точніше, для Лариси Петрівни Косач, бунт почався ще раніше» (10, 87). «Досвід та-

кого близького переживання смерті... для нашої Психеї-Орфея це ще й досвід одночасно веденої запеклої, лютої й безупинної *війни* з «землею й небом»... з усіма трансцендентними силами (= богами), які готують коханій людині такий гнітючо безславний кінець. На перший погляд, це богоборство відверто старозаповітного, дохристиянського зразка» (10, 88). «З точки ж зору міфа та архетипів колективного несвідомого, сюжет виглядає ще цікавіше й провадить нас у глибину тисячоліть, до «Магабгарати» і «Бгагавадгіти», – тільки там знаходимо в такому чистому вигляді постать божого помічника (царевича Арджуни), який *добровільно обирає для себе довічне пекло*, щоб у цей спосіб довести свою абсолютну відданість богові Кришні. У неортодоксальній, гностико-маніхейській традиції можна знайти вказівки на те, що подібну місію ранньохристиянська екзегетика (згодом скваліфікована ортодоксальною церквою як еретична) певний час була схильна приписувати Юді. Власна «есхатологічна програма» Міріам звучить на диво схоже до цієї ідеї, загубленої в нетрях давніх релігій і ересей Сходу (на яких, нотабене, Леся Українка таки несогірше зналася – ще змолоду спромігшись самотужки написати підручник стародавньої історії східних народів!), – ідеї найбільшої, *трансцендентної* жертви, яку здатна скласти людина своєму божеству» (10, 90). Т. е., добровільно вибрати для себе «довічне пекло». И что же это будет за «божество» такое?

Но Забужко таких смешных вопросов не задает: «Жарти набік – така Психея не вдовольнилась би від богів мізерною, як на її есхатологічний максималізм, подачкою у вигляді тимчасового [Это еще как? – Авт.] воскресіння свого коханого (Міріам і не вдовольняється вісткою про Воскресіння, навпаки – сприймає її як остаточну поразку Месії в його спробі змінити людей на краще)...» (10, 91). Для кого-то Воскресення Спасителя – победа над первородным грехом и над смертью. А для кого-то – «остаточна поразка Месії». Каждому свое.

«Міфологічна пригода *такої* Психеї, як бачимо, не просто ставить її в позицію онтологічного виклику, – вона дає підстави говорити про народження (чи *відродження*) якісно іншої, незнайомої ортодоксальному християнству міфологічної героїні, пов'язаної з набагато древнішими пластами культурної пам'яті людства. Ця героїня виступає не коханкою, не нареченою, а своєрідною «тіньовою» (видимою вже хіба що крізь «окуляри» езотеричних учень і ересей) *партнеркою*, «іноверсією» вмираючого й воскресяючого бога, – чи в перекладі з мови міфа на мову історичних реалій, тією Христовою ученицею й жінкою-апостолом,

котру отці церкви могли й справді хіба що проклясти... – і чие «Євангеліє від Міріам» (бо саме таким «апокрифічним євангелієм», в остаточному підсумку, і є «Одержима»!) могло мати свої аналоги, в кращому разі, серед знищених гностичних апокрифів II – III ст.» (10,92).

Вот так: «иноверсия» и «партнерка» умирающего и воскресяющего бога. Ни больше – ни меньше. Для Забужко очевидно, что когда герои Украинки молятся Гелиосу, то это касается и автора: «це її *«еретичка» молитва* – української лицареси Святого Духа, вірної жриці того гнаного й репресованого жіночого божества, що під натиском ересей все ж увійшло в західнохристиянський канон під іменем, *симетричним Божому*, – Notre Dame, «Наша Пані» (10,609). По-руски «Notre Dame» можно перевести словом «Богородица». Например, выражение «Собор Notre Dame de Paris» переводится как «Собор Парижской Богоматери». Теперь легко сообразить, как перевести название книги Забужко: «Notre Dame d'Ukraine». Такая вот история. Оказывается, Украинка – это и есть «Наша Пані» для украинцев. Так сказать, «іноверсія» и «партнерка» Христа. Того и гляди – появится собор... этой самой матери. А далее может возникнуть и молитва, адресованная к этой «пані». Из всех ассоциаций на ум почему-то приходит только неудобоваримая «Молитва про гетьмана Мазепу». А еще – тот диагноз, который поставила сама Забужко своей науке: «напівкоматозний стан нашої гуманітаристики» (10, 405).

Она считает, что Украинка создала «образ *жінки-єресіарха*», но сделала это не «свідомо й цілеспрямовано» (10, 93). В других произведениях еретическое мифотворчество также шло бессознательно: «Ця «домашня», «своя» версія гностицизму, незаперечна на рівні *чуттєвості*, жодним чином не могло конкурувати з західною за рівнем *свідомої культурної репрезентації*, «проговореності», як у лицарській літературі» (10, 282). «Аби уникнути непорозумінь, зовсім не виключених при сучасному сумному стані нашої гуманітаристики, застережуся, що досі цілий час вела тут мову про *об'єктивне значення* Українчиної мифотворчості, а не про свідомо переслідувані авторські стратегії, – кожній-бо людині, освіченій не на радянських стандартах «творчого методу»... очевидно й самозрозуміло, що такі речі письменник ніколи не «ставить собі планом», і – продовжуючи цитату – «es kam ja von selbst!», «воно само так вийшло». А проте питання, якою, власне, мірою гностична ересь, так недвозначно сповідувана й практикована героями Лесі Українки, усвідомлювалася й визнавалася нею самою, далеко не є риторичним.

Авжеж, прямих звірянь на тему своїх віровизнавчих преференцій вона здебільшого уникала (**«я не вмію викладати свого credo в стислій, консеквентній і догматичній формі»**), – всі ті звіряння аж надто глибоко заховані, вживлені в тканину текстів, звідки їх доводиться тепер виколупувати хірургічним «пінцетом» деконструкції» (10, 283).

На самом деле, Українка неоднократно декларировала свое мировоззрение. Забужко это прекрасно знает и характеризует ее как «вишколену на позитивістський лад «людину наукового світогляду». На словах она считала себя атеисткой и отрицала существование «духов». В действительности же они распоряжались в ее душе, как у себя дома. Это и было состояние бесоодержания. Об этом расщеплении личности Забужко пишет: «...Мислення Лесі Українки мало, за всіма ознаками, природу суто візіонерську, пророцько-шаманську, що саму її, як вишколену на позитивістський лад «людину наукового світогляду», не тільки не могло вдовольнити, а навпаки, радше бентежило (**«що се за манія така?»**). Як і її Кассандра, і всі «Кассандри» в європейській історії післяпророцької доби, у своїх несамовільних прозріннях у майбутнє – не раз, далєбі, так моторошно-точних! – Лєся Українка **«собі не вірила»**, ніколи не мала певности, чи то **«правда родить мову»**, чи, чого доброго, навпаки, **«мова родить правду»**, і взагалі, за інерцією «нормальної думки» (чи пак, «наукового світогляду»), воліла відносити всі такі «думи і мрії» на рахунок «поетичної фантазії». Ті ж із них, котрі в таку кваліфікаційну рубрику вже явно не вписувалися, заховувала виключно «для себе» й ніколи не публікувала (як-от вірш «Не хутко те буде... Чи й буде, чи ні?», один із «хімічно найчистіших у європейській ліриці, після св. Терези де Хесус, описів візіонерського стану») (10, 221). Здезь же Забужко приводить точку зрення А.Маркарова, которий также писал «про її семантику «мрії» як поняття, що позначає візіонерські «гіпнагогічні галюцинації» в стані, пограничному між уявою і сном, «напівсні» (цит. по: 10, 221).

«Свій мистецький дар Лєся Українка, в усьому іншому людина цілком «по-драгомановськи» скептичного вишколу, *суб'єктивно* сприймала й переживала як явище суто метафізичної природи, свого роду «mania poetica», **«певну форму нападів божевілля, за які людина здебільшого ручити не може»** і в стосунку до якої почувається як стародавні пророки – як та ж таки Кассандра, авторчине alter ego, – інструментальним знаряддям, виконавцем необорної, ба й «деспотичної», *зовнішньої* волі: **«ледве зберуся до якоїсь спокійнішої**

роботи, так і «накотить» на мене яка-небудь непереможна, деспотична мрія, мучить по ночах, просто н'є кров мою, далєбі. Я часом аж боюсь цього – що се за манія така?» – причому ця «манія» настільки *сильніша від фізичної хвороби*, що навіть цю останню змушує відступати: **«я тоді тільки можу боротись з виснаженням, високою температурою і іншими пригнітаючими інтелект симптомами, коли менепростугальванізує якась idee fixe, якась непереможена сила. Юрба образів не дає мені спати по ночах, мучить, як нова недуга, – отоді вже приходить демон, лютіший над всі недуги, і наказує мені писати, а потім я знову лежу *zusammengeklappt*, як порожня торбина»**. Імовірно, що саме цю свою «одержимість духом» їй якраз найменше й хотілося афішувати, і не лише тому, що всякий містичний досвід, навіть у такій «секулярній» його формі, як художня творчість, взагалі належить до найбільш сокровенно-інтимної сфери людських почуттів, а й із причин, сказати б, ідейних: ще раз наголошу, що *свідомо*, з переконання Лєся Українка була не містиком, а, як тоді (і довгий час по тому!) мовилося, «людиною наукового світогляду», у термінології XIX ст. «вільнодумною», – і будь-яка містифікація й дотепер не з'ясованої до кінця «справжньою наукою» тайни творчості не могла не відпихати її, зокрема, відразу для всякого «вільнодумця» спекулятивністю» (10, 72). «Одержимість духом» (не-святым) у «вільнодумної людини наукового світогляду» – это далеко не редкость.

Забужко підчеркиває: «Що Лєся Українка (точніше – Лариса Петрівна Косач) була абсолютною несвідома свого містичного обдаровання і, знов-таки як її Кассандра, на власний розсуд користуватися ним не вміла («тільки бачила» те, що «показувано», і давала собі з тим раду виключно шляхом «перекладу» на мову художніх образів), видно вже з того, що вона повторює найпоширенішу, за Ямвліхом, «помилку початківців» – коли «божисту одержимість неслухно вважають рухом мислення в сполучі з даймонічним натхненням»... Саме на «рух мислення, очищеного від земних пристрастей, і покладається Лєся Українка у своєму прагненні вступити в храм таємного знання, інакше званий *гнозисом*» (10, 222). В итоге такого бессознательного «сотрудничества» с духами и родилась эта ересь: «Її персональна «історія ересі» розбудовується в самостійній авторський *гностичний міф*» (10, 216). «Ліміт функції» її міфа – *позасвітний, «рухаючий світилами», частково привнесений колись на землю завдяки визвольній жертві титана Прометєя, вічно-недосяжний і вічно-провідний божистий Абсолют*» (10, 288). Таким образом, человек был

материалистом и атеистом, но одночасно – еретиком и мифотворцем. Это говорит о расщеплении его личности. Для христианина такое состояние является типичным примером бесоодержания.

1.15. Последний антихристианский замысел.

Последний антихристианский замысел Украинки связан с Египтом, где она лечилась: **«Бачили ми великі піраміди і великого сфінкса – се справді щось єдине на цілім світі! Ніякі картини, фотографії і т. п. не можуть дати справжнього поняття про душу сих каміних істот. Особливо сфінкс – він має велику тисячолітню душу, він має живі очі, він немов бачить вічність. А який там пейзаж перед очима в сфінкса!.. Не розчарував мене Єгипет, а ще більше причарував, і тепер тільки я зрозуміла його до кінця геніальний хист, як побувала в Каїрському музеї».** Душа у сфінкса? Да сколько угодно. Но бессмертная душа у человека – это уже «забобон». Потому что материализм так сказал.

Ветер из пустыни (хамсин) тоже не просто летящий по ветру песок: **«О, якби ти бачила того рудого демона хамсина, як він світ у жовтий кошмар змінє! Справді злий дух – Тіфон!..»** Злые духи? Да. Сколько угодно. Но благодать Святого Духа – этого низзя. Это уже «забобон». Потому что «научный» атеизм так сказал.

Солнце также одушевлялось: **«Сей прекрасний осяйний день, освячений великим Ра, що знов став до нас ласкавий після тижня гніву. А він таки був дуже розгнівався за щось: цілими днями віяв шалений вітер і застилав густим серпанком порошу обличчя Ра».** Затем **«Великий Ра змилювався і послав нам літо справжнє...»**

Такое мировоззрение обычно называется анимизм. Но последний антихристианский замысел этим далеко не исчерпывался: **«На передмісті Олександрії живе сім'я грецька (еллінська) в той час, коли нова віра взяла силу і, в свою чергу, стала тіснить і гнати тих людей, що держалися давнішої віри й кохалися в давній науці».**

Теокрит, дуже вчений еллін, не христианин, кохається в давньому писанні, має цілу бібліотеку – збір папірусів. Його діти, син 17-ти літ і дочка 15-ти, теж привчені до давньої науки, вірні давній релігії.

Ясний день, по полудні. Син і дочка Теокрита сидять у своєму середньому дворикові; син чита й оповіда сестрі. Приходить ста-

рий чоловік, сусіда, дуже збентежений, і каже дітям, що їх батька схопили в храмі (на сходах до храму); його ув'язнено за те, що він «ширив єресь», проповідував думки грецьких філософів».

Как известно, «давня релігія» и «думки грецьких філософів» – это две большие разницы. Сократ был казнен сторонниками «давньої релігії» за отрицание им традиционных богов и почитание «нового» божества. Не зная Библии, он понял, что настоящий всемогущий Бог может быть только один-единственный. За что и был убит. Того же мнения придерживался его ученик Платон. Того же мнения придерживался и ученик последнего Аристотель. И т. д., и т. д. То есть, выдающиеся греческие философы вовсе не поклонялись слепо олимпийским богам, но искали единую первопричину всех вещей. Кстати, о «преследованиях» греческой философии. Платоновская Академия в Афинах была закрыта императором Юстинианом в VI веке. К этому времени она существовала уже 900 лет. За такое время можно сказать все, что хотел. Наверное, «дуже вчений еллін» все это знал. Но его создательница этого не знала. Поэтому приписала ему языческое многобожие, борьбу с рабством и свое собственное антихристианство (игнорируя общеизвестные факты, что греческие философы были сторонниками рабства, а христианство положило конец рабовладельческому обществу):

«...Його ув'язнено за те, що він «ширив єресь», проповідував думки грецьких філософів, одвертав од догматів віри християнської. Він казав: «Нема рабів божих, – єсть і повинні бути люди, вільні «тілом і духом». «Начувайтесь лиха», – сказав старий. «Прийдуть і в господу до вас: заберуть всі папіруси, понищать, поपालять яко писання «єретицьке», «поганське».

Дівча плаче, потім радиться з братом, що робити. Зважають, що треба поховати хоть найдорожчі писані речі... Ждуть вечора з турботою, чи встигнуть поховати. Уночі засвічують світло у сховах, у покої вибирають писання. Ідуть, ховають в пустині, просто в пісок. Ніч кінчається, сонце ледве встає. Обоє стають на коліна, припадають до землі, молять Геліоса берегти їх скарби. Може, настануть кращі часи. Може, колись хтось знайде ті скарби – і дізнається великої мудрості: «Геліосе! Рятуй наші скарби! Тобі і золотій пустині доручаємо їх!»

Такая вот жалостная история. Вспомним, что по Аристотелю «раб есть говорящее орудие»; одни люди рождаются по природе свободными (это эллины), а другие – по природе своей от рождения рабы (это ски-

фы, славяне и прочие «варвары»). Это солнечная и светлая античность. На смену ей пришло очень «мрачное» средневековье, утверждающее вслед за апостолом Павлом, что для Христа нет ни эллина, ни иудея, ни раба, ни свободного, ни мужчины, ни женщины, но каждый – сын Божий и несет в себе искру Божью.

Кто-то предпочитает молиться Гелиосу. А почему не Зевсу? Почему не Аполлону или Дионису? Почему не всем, вместе взятым? Наверное, это – не принципиально. Лишь бы не Христу.

Этот замысел был записан в начале июля 1913 г. (последний месяц жизни Украинки). О.Пчилка вспоминала: «Коли я в початку липня прибула до Лесі на Кавказ, у Кутаїсі, вона, лежачи хвора в ліжку, однак поривалась думкою до своїх творів. Одного разу... згадала про свою обітницю, про ту поему, й сказала: **«Ану, спробую зазначити, як би то воно виходило»**. Отож вона говорила, а я писала з її слів подаваний тут зміст її надуманої поеми. Проказуючи, Леся дещо змінювала: місце дії, останні слова. Перше хотіла закінчити прокляттям, потім сказала: **«Ні, нехай «останнім акордом» буде молитва до Геліоса**, – та й проказала ті слова, що стоять в кінці конспекту. – **Отак і буде!** – додала Леся наостанку. – **Як тільки зможу писати, зараз напишу й пошлю»**. Та сьому бажанню не судилось справдитись! Зостався конспект».

Таким образом, бескомпромиссная борьба Украинки против христианства длилась до последнего вздоха. И даже после.

* * *

Еще в 1900-м году она писала:

**Моя душа не буде «со святыми»,
Не буде «вічна пам'ять» по мені,
Чужі мені пісні з словами тими
І дзвони сі, потвори мідяні.**

Все было именно так, как она хотела. Львовская газета «Діло» писала: «Похорон був дуже урочистий, хоч духовенство не брало майже в нім ніякої участі. Така була воля покійної... Похід посувався в поважній тиші. Церковного співу не було, бо духовенство не йшло за труною...» Г.Палецкий вспоминал: «За добу до похорону стало відомо, що згідно бажання небіжчиці проводи домовини відбудуться без духовенства». Через год К.Квитка написав воспоминания «На роковини смерті Лесі»: «В замітках газети «Киевская мысль» під час похорону Лесі Українки було написано, що, згідно з волею покійниці, в похоронному

ході не брало участі духовенство і на труну не було кладено металевих вінків, тільки з живих квіток... В сьому є стільки правди, що авторка таких речей, як «В катакомбах», розуміється, не могла признавати ваги за церковними обрядами... Не тільки розпоряджень щодо похорону, але взагалі ніяких розпоряджень на випадок смерті Леся Українка ні давніше, ні під час останнього гострого періоду хвороби не робила (Коли не вважати на один ненадрукований вірш, про який пишуть ще рано. Цей вірш і не буде надрукований. Розпорядження)».

Что это за вирш – неизвестно. Но, чтобы судить о его содержании, достаточно знать, какие похороны устроили Украинке те, кто его читали (муж, мать, сестры). Квитка был прав в том, что «авторка таких речей, як «В катакомбах», розуміється, не могла признавати ваги за церковними обрядами». Поэтому, когда украинское радио, с одной стороны, то и дело повторяет в своем эфире эту антицерковную пьесу, а с другой – регулярно транслирует церковные богослужения, это выглядит как-то диковато (очевидно, множество «научных» атеистов окопалось в этих СМИ еще с советских времен). Но когда *один* человек (например, Ющенко) одновременно превозносит Украинку и желает «розбудувати єдину українську помісну православну церкву», то это напоминает уже расщепление личности (по-научному – «шизофрения»).

1.16. Безбожное «счастье».

В 1895 г. писательница сочинила легенду под названием «Щастя» о первопричине всех человеческих зол: **«Се було в початку віків. Новостворений світ сіяв чудовою красою, скрізь була гармонія, ясне, повне життя. Цвіла божа мрія, розкішна й лагідна. Людське життя пліло тихими хвилями і зливалось з тією мрією в одне осяйне, спокійне море. Великий спокій був на землі, й люди жили в спокою. Так було довго.**

Злий дух спав у підземній країні. Він спав довгі віки, і сон його був лихий. Прокинувся злий дух і покликнув: «Лихі сни мучать мене! Душа моя рветься, нема мені спокою! А там, на землі, панує ясний спокій, мрія ворога мого цвіте і витає – і ніщо не бентежить її. Чи маю я носити сам мою тугу огненну, чи маю ховати мій смуток темний? Ні, я кину тугу в серце наймиліших дітей ворога мого, я розкину над ним смуток чорним покривом, і потьмариться мрія ворога мого».

Сначала он напустил на людей голод, потом – смертельную заразу. Но все это было как-то не очень эффективно. И тогда враг рода человеческого пустил в ход свое самое опасное оружие – утопию:

«Злий дух сидів у підземній країні і думав. І він створив думкою своєю дивну постать. Вона була блискуча, як рання зоря, і міняла свій вид щохвилини, як вогонь. Злий дух дав їй життя і назвав її: щастя. Він взяв її на свої дужі крила і полетів з нею геть високо понад землю. Була темна ніч, табори спали, тільки молоді пастухи сиділи навколо багаття – пастухи не спали вночі, – вони співали. Наймолодший грав у сопілку, дивився на зорі, і очі йому були спокійні, як зорі. З неба покотилася велика блискуча зоря. Пастух покинув сопілку і вхопився за серце. Він бачив зорю, і вона йому серце вразила. Він крикнув угорло: «Дивіться, дивіться!» – і всі дивились туди, куди показувала його рука, – там упала зоря. Вона впала на високу гору, і на горі спалахнуло світло, горіло і вабило серце. Пастух сказав братам своїм: «Ходім туди!» – і всі пішли до світла. Всі бачили у світлі те, що було їм над життя миле, і всі бачили різно. Їм було так, мов у душі в них горів вогонь. Вони йшли все далі, і світло далі ставало. Вони все йшли, кололи ноги на колюче зілля, шарпали одержу об гострі терни, кров була на слідах їх, йшли і падали один по одному, бо сила покинула їх. А ясна, дивна постать все далі ставала, все більше мінилась і зникла в тумані. Настав день, а вона не верталась, і ніхто не знайшов її.

Був знов вечір, і пастухи співали. Вони співали: «О щастя, о ясне, загублене щастя!» І ті пісні отруїли серце всім людям. Всі прагнули щастя, а ніхто не знав його, всі хотіли бачити його, мати його на хвилинку і вмерти потім, бо воно стало їм миле над життя. І кожний бачив його, хоч у сні, хоч на малу хвилинку. На одного воно глянуло коханими очима, іншому заблищало золотом, іншому засіяло світлом слави. Всіх зачарувало воно навіть, і чари його були отрута. Воно летючою зорею падало в серце, і серце починало горіти. Хто раз бачив його, той не забував його до смерті. Пекельний вогонь прокинувся в душах всіх людей. Всі шукали щастя, всі хотіли мати його ціле в своїх руках. Для нього віддавали все найдорожче, губили себе і других, сльози й кров лились річками во ім'я його. А щастя літало по світі зорею, блискавицею, вогником бродячим і ніде не спинялось надо-

вго, і ніхто не мав його ціле в руках. І чутний був великий крик по всій землі: «Щастя! Щастя!..» З того часу не стало на землі ясного спокою, потьмарилась блискуча божа мрія. І злий дух утишився працею своєю». Среди борцов за счастье человечества Украинка и заняла свое видное место.

Искаженное отношение к Богу (грех) по-гречески называется *hamartia*, что дословно означает «промах». На украинский это можно перевести как «збочення». «Збочення» в отношениях с Богом не могут не повлечь за собой «збочень» в межчеловеческих отношениях.

Зеров писал: «Змолоду пережила вона глибокий вплив Драгоманова; сприйняла вона і науку європейської індивідуалістичної думки, від такого запізненого в українській літературі Байрона до Ібсена та Ніцше; схвилювала її й глибока соціологічна та політично-економічна думка Маркса, і доктрина європейського соціалізму, що до нього пильну увагу заповідав українському громадянству ще Драгоманов. В другій половині 90-х років Леся входить до невеличкого гуртка шести (Кавковський, Стешенко і інші), що цілком своєю ставив студіювання Маркса. В 1900 році вона бере участь в російському соціал-демократичному журналі «Жизнь», де містить різні статті, присвячені то українському письменству, то соціалістичній літературі утопій, – тема, до якої потім вертається в «Новій громаді» Чикаленка-Грінченка 1906 р. У неї рано складається власний світогляд і власне світопочуття, обвіяні вольовою стихією та тонким сприйняттям трагічного... І індивідуалістичні настрої Ніцше, і марксієвська наука перетворилися в ній органічно й ґрунтовно і дали своєрідний проріст... Перше, що впадає в око, це якийсь антихристиянський цієї філософії дух і тон. Змолоду перечитуючи праці, присвячені Біблії та пророкам, пильно раннім християнством займаючись, Леся Українка ніяк і ніколи не могла помиритися з основами християнського світогляду. Її «Грішниця»... «одержима» Маріам, що з природи не може прийняти проповіді всепрощення, раб-неофіт... – всі вони носять у собі частку душі авторової. І навіть досить пласка критика християнської теорії й практики у Іуди («На полі крові») набирає часами яскравості й енергії, бо до його слів, природних в устах статечного господаря, дещо своєї нехоті докидає сама Леся... Образ Прометей, горді заповіді прометеїзму – це у Лесі Українки не випадковий, не хвилиний настрій. Прометеїєвська непримиренність і богоборство носилися перед нею здавна... Як і Мавка, зчарував її цей образ на все життя. Антихристиянська, майже ніцшеєвської сили проповідь сполуча-

лася у Лесі Українки майже з язичеським культом природи...» И добавляет еще один компонент ее мировоззрения: «Безперечний факт, що по смерті Драгоманова Л.Українка була близька до Марксової науки і під впливом її зоставалась досить довго, так що навіть в добу «Дзвону» видавці журналу вважали її за свого однодумця».

2. БЕЗБОЖНАЯ КЛАССОВАЯ БОРЬБА.

«Бог есть свет, и нет в Нем никакой тьмы», – говорит апостол Иоанн. Если же человек усиленно отталкивается и отказывается от света, он обрекает себя на блуждания в потемках. Тогда все его способности и таланты превращаются в силу разрушительную. И чем больше способности, тем разрушительнее потенциал. (Из героев Достоевского самыми способными были убийца Раскольников, бесоодержимый Ставрогин, отцеубийца Иван Карамазов). Реформы их не устраивают. Таким нужны революции. В конце XIX и начале XX века многие жаждали революции пролетарской. Они вдохновлялись идеями Маркса. Эти идеи были руководством к действию и для украинских революционеров. Украинка писала: **«Я можу виразити свій погляд на історію підмосковської України такою перифразою Маркса: «Ми гинули не тільки від клясового антагонізму, але й від недостачі його» – хотілось би доказати сю тезу, та, звісно, се залежатиме від снаги».** Ей не хватало «клясового антагонізму», классовой борьбы. А Маркс учил, что для разжигания классовых антагонизмов нужно формировать у пролетариата классовое самосознание. И Украинка внесла свой посильный вклад в пробуждение классового самосознания среди украинцев.

В коммунизме, как и в безбожии, высшим авторитетом для нее являлись Гейне и Маркс.

2.1. Гейне и коммунизм.

Немецкий еврей Генрих Гейне стал революционером в юности: «Взяться за оружие меня давным-давно принудило издевательство недругов, наглость чванных аристократов. Маршрут всей моей жизни лежал уже в моей колыбели». «Издевательство недругов» заставило «взяться за оружие» и девятилетнюю Ларису:

**Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна...**

Революционность органично сочеталась в немецком поэте с антихристианством: «Ни один поп не в силах заточить теперь в темницу немецкий дух; ни один благородный дворянчик не вправе больше кнутом гнать на барщину немецкие тела, и потому также немецкая муза снова должна стать свободной, цветущей, простодушной, честной немецкой девушкой, а не быть томной монашенкой или кичащейся своим происхождением рыцарской девой».

Гейне (как и Украинка) преклонялся перед идеями Великой французской революции и ее «наследником» Наполеоном. После победы Июльской революции 1830 года в Париже он, ликуя, записал в своем дневнике: «Исчезла моя жажда покоя. Теперь я снова знаю, чего хочу, что должен, что обязан делать... Я сын революции, и я снова берусь за неуязвимое оружие, над которым мать моя, благословляя, произнесла заклятье... Цветов! Цветов! Я украшу главу свою венком перед смертным боем. И лиру, дайте мне лиру, чтобы запел я боевую песнь... Слова, подобные пылающим звездам, что падают с высоты и сжигают дворцы и озаряют хижины... Слова, подобные блестящим копьям, что с шумом взлетают до седьмого неба и поражают набожных лицемеров, прокравшихся туда, в святая святых! Я весь радость и песнь, я весь меч и пламя!». В разгар революции 1905 года Украинка также испытывала подъем: **«Тим часом в поезії я тепер обдарована несподіваною гармонією настрою моєї музи з громадським настроєм (се далеко не завжди бувало!). Мені якось не приходится навіть нагадувати сій свавільній богині про її «громадські обов'язки», так обмарив її суворий багрянець червоних корогв і гомін бурхливої юрби. Я навіть не розумію, яка приємність сій громадянці музи володитись тепер з таким недолугим створінням, як я; на її місці я вибрала б собі поета з такою героїчною поставою, як В.Гюго, з голосом, як у Стентора, приставила б йому рупор до уст і гукала б через таке вдосконалене знаряддя моєї волі на весь світ».**

Историю Гейне понимал материалистически. Для него были важны не «внешние стороны революции», а ее «глубинные вопросы»: «Эти вопросы касаются не формы правления, не лиц, не установления республики или ограничения монархии, – они касаются материального благосостояния народа. Старая спиритуалистическая религия была полезна и необходима, пока большая часть людей жила в нищете и вы-

нуждена была утешаться загробным блаженством. Но с тех пор как развитием индустрии и экономики создана возможность вытащить людей из материальной нужды и осчастливить их на земле, с этих пор... Вы понимаете меня. И человечество тоже поймет нас, если мы скажем ему, что в будущем оно будет каждый день есть говядину вместо картофеля, меньше работать и больше танцевать. Будьте уверены, люди не ослы...» Только ослы еще могут держаться за «старую спиритуалистическую религию» (т. е. христианство) в новых условиях (когда каждый день говядина, а потом – танцы). А если к говядине добавит деликатесы! А к танцам – современные шоу и блокбастеры в 3D-формате! Это и будет райское наслаждение. А христиане все долдонят одно и то же: пост, молитва, покаяние, жизнь вечная...

Будущий вождь пролетариата Маркс еще сидел на школьной скамье, а Гейне еще в 1834 году открыл, что «свободолюбивый дух» нашей классической литературы проявляется «гораздо менее в среде ученых, поэтов и литераторов», чем в «огромной активной массе, среди ремесленников и кустарей». Сидя в Париже, поэт посылал в Германию отчеты о французской политической, художественной и народной жизни. Позже он говорил, что сквозь его сообщения красной нитью проходили предсказания о победе коммунизма. В 1843 году он писал: «Я говорю о коммунистах – единственной партии во Франции, заслуживающей безусловного уважения. С таким же вниманием я бы отнесся и к остаткам сен-симонизма, а равно и к фурьеристам... Но эти почтенные люди движимы лишь словами, и социальный вопрос для них только вопрос, только традиционное понятие. Их не влечет демоническая необходимость, они не те заранее избранные слуги, руками которых высшая мировая воля осуществляет свои необъятные решения. Рано или поздно рассеявшаяся семья Сен-Симона и весь генеральный штаб фурьеристов перейдут в растущую армию коммунизма и, облекая грубую потребность в созидательное слово, как бы возьмут на себя роль отцов церкви».

А в конце этого же года в Париж подъехал один из этих «отцов» новой церкви – Маркс. Друзья из Кельна ему прислали тысячу талеров; мысль классика была ключом. Вскоре Гейне открыл, что «во главе пролетариев в их борьбе против существующего строя стоят самые передовые умы и крупные философы». У них было полное взаимопонимание. Гейне писал Марксу: «Нам нужно немного знаков, чтобы понять друг друга».

В 1844 года состоялось восстание силезских ткачей. По этому поводу Гейне написал «Песню ткачей». Украинка перевела ее так:

**Вже очі сумнії не плачуть сльозами,
Ткачі за станками цокочуть зубами:
«Країно! тобі смертну одіж ми тчем,
Потрійний проклін у тканину вплетем!
Ми тчем, ми тчемо!**

**Проклін тому ідолу, богу безодні,
Йому ж ми молились голодні й холодні,
Даремне з нас кожний до нього зорив, –
Він з нас насміявся, він нас одушив!
Ми тчем, ми тчемо!**

**Цареві проклін, що панує з панами,
Чому він не зглянувсь над бідними нами?
Останню копійку бере у ткачів,
А потім ще каже стрілять, наче псів.
Ми тчем, ми тчемо!**

**Проклін отій нашій – не нашій країні,
Де сором та ганьба панують єдині,
Де гинуть дочасно хороші квітки,
Де в цвілі та в гною живуть робаки.
Ми тчем, ми тчемо!**

**Літа прудкий човник, тріщать наші кросна,
Вдень мучить нас праця, зрива навіть зо сна...
Державі старій смертну одіж ми тчем,
Потрійний проклін у тканину вплетем!
Ми тчем, ми тчемо!**

В переводе Гейне несколько усовершенствован. У него было: «Мы ткем тебе саван, о старая Германия!» В переводе стало: «**Країно! тобі смертну одіж ми тчем...**» Что же это за анонимная «крайна»? И еще раз в конце Гейне повторяет: «Мы ткем тебе саван, старая Германия». И еще раз переводчица убирает название страны: «**Державі старій смертну одіж ми тчем**».

Гейне писал об одном из первых выступлений немецкого пролетариата. Но Украинка – интернационалистка. А пропаганда коммунизма нужна в любой стране. Даже в преимущественно крестьянской России, где пролетариата не густо. А чтобы никто не перепутал адресата ее про-

клятий, она еще раз рихтует Гейне. У него было: «Второе проклятье – королю богачей». У нее стало: **«Цареві проклін, що панує з панами»**. Но в Германии, как известно, царей не водилось.

В середине XIX века Бисмарк говорил: «Можно попытаться построить коммунизм. Но для этого нужно выбрать страну, которую не жалко». Германский пролетариат почему-то не стал совершать социалистической революции (о чем, как говорил Жванецкий, «жалеет – страшно»). Но такая страна нашлась. Вернее, ее нашли. И теперь коммунистический эксперимент уже закончен. Идет поиск виновников. Причем преимущественно – на стороне. Оно и понятно: «успех имеет много родителей, неудача же – круглая сирота».

Гейне повезло: он успел поставить коммунизму диагноз еще при жизни. Своих друзей Маркса и подельников он называл «обожеествившими себя безбожниками». В своих предсмертных «Признаниях» Гейне говорил, что причиной его возвращения к Богу был «более или менее тайный союз», который атеизм заключил «с жутко оголенным, не прикрытым даже фиговым листком, грубым коммунизмом». Свое последнее слово о коммунизме Гейне сказал за несколько месяцев до смерти: «Только с отвращением и ужасом думаю я о времени, когда эти мрачные иконоборцы достигнут власти: грубыми руками беспощадно разобьют они все мраморные статуи красоты, столь дорогие моему сердцу; они уничтожат все те фантастические игрушки и безделушки искусства, которые так любил поэт; они вырубят мои лавровые рощи и посадят там картофель; лилии, которые не трудились и не пряли, а все же одевались так, как не одевался и царь Соломон во славе своей, будут вырваны из почвы общества, если только не захотят взять в руки веретено; розы, эти праздные невесты соловьев, подвергнутся такой же участи; соловьи, эти бесполезные певцы, будут изгнаны, и – увы! – из моей «Книги песен» бакалейный торговец будет делать пакетики, в которые станет насыпать кофе или нюхательный табак для старух будущего. Увы! Все это я предвижу, и несказанная печаль овладевает мной при мысли, что победоносный пролетариат угрожает гибелью моим стихам, которые исчезнут вместе с романтическим старым миром».

«Победоносный пролетариат» загнал литературу и все прочие искусства в стойло социалистического реализма. Но начинался соцреализм еще до победы революции. В русской литературе – усилиями Горького и компании. В украинской – усилиями Франко со товарищи. За несколько месяцев до смерти Украинка говорила: **«На мій погляд,**

і в мистецтві, і в літературі треба дотримуватись некрасовського вислову: «Поэтом можешь ты не быть, но гражданином быть обязан». Особливо це вірно для нашого жорстокого часу». И Гоголь, и Достоевский, и многие другие русские писатели были великими гражданами. Но их гражданственность не имела ничего общего с революционной тенденциозностью.

Гейне продолжал: «И все же, честно сознаюсь, этот самый коммунизм, столь враждебный моим вкусам и склонностям, держит мою душу во власти своих чар, и я не в силах им противиться; два голоса в моей груди говорят в его пользу, два голоса, которые не захотят замолчать, которые, в сущности, быть может, являются не чем иным, как внушением дьявола, – но как бы то ни было, я в их власти, и никакие заклинания не могут их побороть. Ибо первый из этих голосов – голос логики. «Дьявол – логик!» – говорит Данте. Страшный силлогизм околдовал меня, и если я не могу опровергнуть посылку, что «все люди имеют право есть», я вынужден подчиниться и всем выводам из нее». Гейне казалось, что коммунизм способен накормить всех голодных и потому он справедливее капитализма. Однако история XX века показала, на что способны коммунисты.

Второй голос в пользу коммунизма говорил немецкому поэту, что коммунизм – оружие против национализма (в частности – германского): «Из ненависти к сторонникам национализма я мог бы почти влюбиться в коммунистов... Главный догмат, проповедуемый ими, – это самый неограниченный космополитизм, всемирная любовь – любовь ко всем народам, братское равенство всех людей, свободных граждан земного шара». История продемонстрировала, что захватив власть над шестой частью суши, коммунисты залили страну кровью. Продолжая курс на мировую революцию, они вызвали к жизни национал-социализм. Закончилось все мировой войной. Много уроков дает история XX века. Однако уже в XIX веке некоторым было ясно, куда приведет безбожная революция. Например, Достоевский, опираясь на Евангелие, понимал, что поиски справедливости без Христа – губительны. Он предупреждал, что раз отказавшись от Христа, человек неминуемо дойдет до антропофагии. Именно так все и было.

Одержимые революционеры игнорировали не только Достоевского, но и Евангелие. В том числе – украинские революционеры. У них были другие приоритеты и авторитеты. В 1900 году Украинка писала сестре: **«Я тепер набрала 12 томів Гейне і в вільні хвилини переглядаю**

його, бо таки ж треба»; «Мені подарували портрет Гейне, се було дуже до речі». Как известно, из Гейне она выбрала только те идеи, от которых он отрекся. А возвращение поэта к Богу – просто игнорировала.

2.2. Другие переводы.

На темы классовой борьбы и революции писали также другие авторы. Украинка выбирала на свой вкус. В 1901 г. с немецкого она перевела рассказ Якобовского «Духи» (ударение на последнем слоге). Один пролетарий стал инженером и завязал роман с баронессой фон Вернер. Но вот однажды: **«Я пришел к тебе весь еще в трудовом поту, прямо от машины. И когда я, в своей старой блузе, привлек тебя к своей груди, чтобы рассказать тебе, что я теперь сделался директором одной из крупнейших машинных фабрик Германии, что теперь мой заработок достаточно велик, и я могу устроить в давно желанном маленьком замке свою избалованную жену...»**

Сбылась мечта любого пролетария: «Прощай, пролетариат». Но не тут-то было. У баронессы было тонкое обоняние: **«Вдруг ты уперлась обеими руками в мою грудь, в то время когда я обнимал тебя за талию, и откинула голову так далеко назад, что я увидел твой белый подбородок и... Это физическое отвращение в твоих глазах!.. Я его не забуду никогда! Я не знаю, что случилось потом. Но я наверное обезумел, так как только в безумии я могу ударить женщину. И еще любимую женщину! Тебя, Тереза!.. Вот исповедь моя окончена. Я не сержусь на тебя, так как ты не могла чувствовать иначе, чем ты чувствовала. Но признай же и за мной право чувствовать, как я могу. Только то, что я тебя ударил, мучит мое сердце и наполняет его раскаянием. Поэтому прости меня.**

Но каждый раз, когда я думаю об этой минуте, мне кажется опять, что в моем лице плебей наказал олицетворенное тобой аристократическое начало, то начало, которое он от всей души ненавидит и вместе с тем любит с непреодолимой страстью. Будь довольна этим последним признанием».

А счастье было так возможно, так близко... Но острый нюх аристократки роковым образом схлестнулся с классовым чутьем плебея. И произошло короткое замыкание. Перед нами единство, так сказать, и борьба противоположностей. Самое печальное, что все это – не пародия. А всерьез. И надолго.

* * *

Через год с итальянского был переведен рассказ Е. де Амичис «Першого мая» с подзаголовком «1 мая 1899 р. в Турині». Не очень по-українски, но главное – содержание. Герой едет по Турину и слышит разговоры обывателей: **«Чудовий ранок... Розмова в трамваї... Довго вони базікали, доказуючи один одному те, в чому вже й так всі вони були певні, а власне: – що ідея свята Першого Мая безглузда... А тим часом навколо їх готуються тисячі зборів і маївок, де знов мільйони людей різними мовами висловлять ті самі думки, ті самі надії, що здаються безглуздими моїм сусідам».**

Но вот наконец в трамвай заходит настоящий итальянский трудящийся: **«Веселий голос гукнув мені: «Першого мая!»... Се був мій знайомий друкар, вірою палкий і душею ясный, щирої і нелукавої натури, завзятий вояк партії, найзручніший і найупертіший агітатор-виборець, невтомний бігун по вулицях та сходах, завжди готовий до всякої послуги для справи, радий мирити, згоджувати, ширити згоду серед товаришів; він не сподівався для себе жадної користі, ні близької, ні далекої, він був радий служити хоч останнім вояком у великому війську; він був таки гордий своєю вірою, так глибоко пройнятий почуттям гідності класової, що паленів від сорому і терпів тяжку муку, коли бачив де п'яного робітника; ревний, як місіонер, він перший прибігав на кожні збори і там білявою головою поблискував поміж тисячами, як золотий місяць, а вигуки його і сміх передавались сусідам, як громовина. Сьогодні він був щасливий; він не тямився, радіючи наперед з побідної маївки; він вже з'їздив хтозна-скільки колій трамваєм, закликаючи нерішучих товаришів; знав усе, що мало відбутись по головних містах на чужині, зарані тішився, що буде читати про те звістки, вимовляв: товариші з Брюсселя, з Берліна, з Відня, з Парижа – і всміхався втішно, прислухаючись сам до сих слів, так наче то були імення його любок...»** Любки отдыхают. Потому что есть дела поважнее. Не случайно отец соцреализма Горький высоко ценил Украинку.

В. Чаговец вспоминал как она интересовалась Италией: «Історію і долю народів вона освітлювала так, начебто ідеї історичного матеріалізму були їй глибоко відомі...» Так оно и было. «...Вона говорила про умови економічного пригнічення в об'єднаній Італії – **«тому що це було тільки великою політичною реформою, але суспільні непо-**

ладки і економічні пригнічення в Італії ще більше загострились з укріпленням буржуазії і розвитком капіталізму».

Классовою боротьбе в Італії посвячен також переклад з Ади Негри під назвою «Кінець страйку»:

**...Всі переглянулись, бліді, знеможені
Безсонням, голодом, горем.
Мовчали всі, а в думці озивалося:
«Ні... смерті не поборем...»
І всі, величні, хоч в нужденній одіжі,
Здавивши в серці сорому ридання,
Пішли робить, сумні й страшні, мов привиди.
Та доки ж те страждання?**

Как известно, итальянские рабочие успешно достигли многих своих целей и без социалистических революций. Ада Негри также вскоре перестала воспевать классовые конфликты, поскольку ее мировоззрение изменилось. Но Украинка осталась непоколебимой. И более того. Автор статьи «Леся Українка – прозаїк» О.Бабышкин писал: «Бажання створити в публіцистиці **«щось палкіше, ніж Ада Негрі, щось сильніше, ніж Герцен, щось таке «світ руйнуюче, світ будууюче»** – було властиве самій Лесі Українці».

И еще одна итальянская писательница обманула ее ожидания: **«До письменки Альбіні Бізі я перше мала охоту піти жити, а тепер мені та охота минула, відколи та пані почала нам присилати білети на релігійні конференції з досить високою платою на користь реставрації якоїсь нічим не значної церкви. «Собеседований» досить і в Києві, так я собі думаю, а живучи у сеї пані, може, було б трудно або негречно від них ухилитись. В гості я до неї ходитиму, бо в неї досить приємно і цікаво».**

* * *

С французского в 1889 г. был переведен гимн революции Виктора Гюго:

**Лагідні поети, співайте!..
Коли ж ви зближаєтесь з ним,
З тим гордим хаосом повстаннів: страшні там, суворі
І темні провалля без дна,
Верхів'я усі там, неначе голгофської гори.**

**Зречіться блакитного дня!
Зречіться своєї розкоші! зречіться кохання,
Щоб серцем величним будь!
Ставайте до більшого бою, на більше страждання,
Щоб більш перемоги почуть!
Рід людський вже тисячі літ на собі ніс кайдани,
Підвів же тепер він чоло,
Повстав і помстився за давні образи і рани,
Помстився за давнє зло.**

Интересно, кому же это он «помстився»? Может быть, врагу рода человеческого? Да нет: просто одни люди убивают других людей. Вот и вся «месть».

А Гюго и Украинка инструктируют мстителей:

**Поважні бути повинні, потужні, суворі,
Як в бій той вступаєте ви,
Пташками єсте ви, тоді не летіть в ті простори;
Як ні – будьте сильні леви!**

Через год она сочинила стихотворение с эпиграфом из романа Гюго «93-й год», посвященного событиям французской революции. А события были такие. В январе 1793 года был гильотирован король. Перед казнью он сказал, что будет счастлив, если его смерть принесет благо Франции. Но никакого блага, естественно, не последовало. Якобинцы установили революционную диктатуру. По приказу ревтрибунала казнили королеву Марию-Антуанетту и еще множество людей. Робеспьер сказал: «Во Франции остались лишь две партии: народ и его враги». Слово «партия» в переводе на русский язык означает часть. По Робеспьеру, население Франции состояло из двух частей: народ и враги народа. Такая вот логика. Непонятно, правда, к какому народу принадлежат эти «враги». Но это никого не смущало. Конвент постановил: «поставить террор в порядок дня». Тот же Робеспьер растолковал: «Террор есть не что иное, как быстрая, строгая и непреклонная справедливость; тем самым он является проявлением добродетели». Оруэлл с «новоязом» отдыхает. Энгельс хвалил французских террористов: «Общественный договор Руссо нашел свое осуществление во время террора».

Т. е., содержанием романа Гюго была классовая борьба во время революции: революционеры истребляли контрреволюционеров, а одновременно – друг друга. Из этого романа и взят эпиграф. В стихотво-

рении действие происходит в далеком будущем. Дедушка рассказывает внукам о том, что раньше процветали все разновидности социальной несправедливости. А затем произошло вот что:

**Загинув би напевно люд нещасний,
Якби погасла та маленька іскра
Любові братньої, що поміж людьми
У деяких серцях горіла тихо.
Але та іскра тліла, не вгасала,
А розгоралася багаттям ясним
Ї освітила темну темноту.
На нашім світі влада світла стала!..
Так розповідали мені старії люди,
Я ж не зазнав такого лихоліття.**

Из «искры» разгорелось пламя – и наступило счастье. Очевидно, такое же, как во Франции во времена Робеспьера или Наполеона. Или в России (и Украине) во времена Ленина и Сталина.

История французской революции показывает, что по ожесточенности борьба с контрреволюцией уступала только борьбе революционеров между собой; они буквально пожирали друг друга («революция пожирает своих детей»). Но французская революция ничему не научила. Во всяком случае – наших революционеров. В 1905 году Украинка пишет диалог «Три хвилини». Здесь один из революционеров приговорен к смертной казни через гильотинирование. Вовсю работает «**пречиста діва гільйотина**» или по-другому – «**пречиста мадонна гільйотина**». Его политический противник (тоже революционер), желая доказать свое превосходство и его низость, помогает ему бежать. Однако через три года эмиграции героический беглец решает с риском для жизни вернуться во Францию для продолжения революционной борьбы.

Итак, уроки французской революции ничему не научили. Поэтому русские и украинские революционеры («украинский Дзержинский» Н.Скрыпник и многие другие) прошли тот же путь. Революционеров они убили не меньше, чем контрреволюционеров. А можно сказать и так: революционеров они убили больше, чем смогли все контрреволюционеры вместе взятые. Но если бы они убивали только революционеров...

* * *

Любовь ко всевозможным неувеличим мстителюм Украинка разделяла с И.Франко. Полдюжины его рассказов перевела она на русский язык накануне первой русской революции.

Однажды кабатчик еврей Шиндер обманул крестьянина Проця. Финал: «**В одном кабаке близ долины, стоящем на пустыре среди поля, ночью вырезали всю семью кабатчика**». Рассказ называется «**Сам виноват**» (1903).

Рассказ «**Хороший заработок**» (1903): податной комиссар обманул крестьянина и заставил его платить непосильный налог.

«**На дне**» (1903): действие происходит в тюрьме и завершается убийством. Название очень знакомое. Не только Горький ценил украинских революционеров и безбожников, но и они его очень высоко ценили и учились, как надо разжигать революцию. (Кстати, о Горьком. Через всю жизнь проносил он с собой маленькую иконку, на которой был изображен тот, кого писатель уважительно называл «Черт Иванович»).

Рассказ «**Леса и пастбища**» (1905). Помещик обманул крестьян; суды и юристы у него куплены. Недовольство крестьян подавляется войсками. Финал: «**Так нас всех прижал, что и дохнуть некуда... Два месяца стояли солдаты в нашей деревне, все, что было лучше из скота, перебили и съели, всех нас разорили, а когда уехали, помещик наш мог уже быть покоен; общество было сломлено, разорено вконец, оставалось только самим отдаться в руки помещику. Вот такова-то наша судьба. Будет ли когда-нибудь лучше, приведется ли хоть перед смертью вольготнее вздохнуть, господь ведает. А только помещик изо всех сил старается, как бы нас связать еще потеснее, да посильнее прижать. Пять кабаков открыты в деревне, школы нет, священника выбрал себе такого, что его сторону держит, живем мы, как быки подъяремные, уже и детям своим не подаем надежды на лучшую жизнь...**» Такая вот объективная картинка. Ну, что же: помещик сам виноват.

«**История тулупа**» (1905). Ребенок заболел и не ходил в школу. А в Австрии закон требовал обучать всех детей с семилетнего возраста. За уклонение от этого без уважительной причины взымался штраф. Штраф и привел к конфискации тулупа. Одним словом: типичный австрийский беспредел.

«**К свету! (рассказ арестанта)**» (1904). Действие происходит в тюрьме: «**Тот, кто мне это рассказал, был – я умолчу о его «спе-**

циальности» – парень еще молодой, полный сил и отваги, не лишенный доброго, истинно человеческого чувства, воспитанный по-мещански, кончивший народную школу, учившийся ремеслу, словом, он тоже немало потратил силы и средств, чтобы выкарабкаться наверх, выйти в люди, – ну, а вышел он... Но не об этом речь!»

«Выйти в люди» не удалось. Поэтому остается одно – жить за счет других людей: **«Шестой раз уже сидел он под замком и знал весь арестантский обиход, чуть не всю историю каждой камеры: кто в ней сидел, за что, на какой срок был осужден, как обращались с арестантами прежде и как теперь и т.д. Это была живая тюремная летопись»**. Есть такие и сегодня. Он и не хотел бы быть уголовником. Но жизнь такая трудная, что вот уже шестую ходку делает в тюрьму по своей «специальности». Этот «специалист» (карманник? фармазон? мокрушник?) и рассказал автору жалостную историю.

В камеру поступил новый заключенный: **«Жаль мне стало парнишку, потому что я уже догадался, что это какой-то совсем зеленый «фрейер»**. Сегодня говорят «фраер», т. е. новичок, а не уголовник, живущий по преступным законам. И вот этот новенький читает около решетки букварь. А это было запрещено: **«– Пошел вон от окна, мошенник! – закричал часовой Йоське. Йоська даже не слышал первого окрика, так живо был заинтересован историей о цапле и рыбе, которую он именно в ту минуту читал»**. Последовало еще два окрика часового, а затем – выстрел. Вошедшему тюремщику смертельно раненый сказал:

«– Да... я... только... к свету...»

Йоська хотел еще что-то сказать, да не хватило дыхания. Последним движением отнял он руки от груди и показал тюремщику окровавленный букварь.

– Он читал у окна, – пояснил я тюремщику.

В эту минуту пришел из суда курьер с бумагой, спрашивая тюремщика.

– Господин тюремщик, – заговорил от в коридоре, – где тут заключенный Йоська Штерн? Тут вот бумага из суда, чтобы выпустить его на волю.

А Йоська уже с минуту как был свободен».

Такова правдивая история убиенного за чтение букваря еврея Иосифа Штерна, которую поведал Ивану Франко на досуге уголовник-

рецидивист. Тот все записал и издал под названием «К свету! (рассказ арестанта)». Среди уголовников такие произведения называются «романы» (с ударением на первом слоге). В них законная власть творит беспредел, а заключенные (в т. ч. и рецидивисты) – сплошь невинные жертвы. Как известно, в борьбе против власти политические активно использовали уголовников. Примерно так, как в романе «Бесы» Ставрогин использовал Федьку Каторжного. Возникла целая галерея свободолюбивых босяков из произведений буревестников революции. А после революции победившие революционеры активно использовали в ГУЛАГе «социально близких» урок для уничтожения политических противников (эсеров, меньшевиков, националистов, верующих и прочей контры). Дореволюционные навыки революционеров после победы революции расцвели пышным цветом. Правильно говорят в народе: хочешь узнать человека – дай ему власть.

С русского языка был переведен рассказ **«Великдень у тюрмі»** (1902). Киевский знакомый Украинки Мендель Розенбаум стал политэмигрантом и уехал в Америку. Перевод его рассказа она отправила галицкому социал-демократу Ганкевичу: **«Посилаю Вам переклад новелки п. Розенбаума»**. Публикация состоялась в львовском студенческом журнале «Молода Україна». Переводчица сделала в рассказе поправки: сменила пол героя на женский. И вот сидит «она» в тюрьме. Книжки читает: **«Знадвору на підвіконці сиділа біла голубка та збирала крихти хліба – я кидала їх туди для неї щодня, стаючи на підмощені стосом книжки»**. В камере, оказывается, была целая пачка книг. Неплохо. Как известно, революционеры, придя к власти, устроили настоящие тюрьмы и настоящие лагеря без всяких буржуазных антимоний.

«Звечора мені полковник казав, що прийшов лист від матері, що вона жива й здорова, але самого листа мені, як завжди, не дали». Полковник НКВД сказал бы «ей» что-нибудь другое.

«– Христос воскрес!

– Воістину воскрес!

Се в сінях жандарми христосуються.

А я й забула: се ж сьогодні роковий день – великдень».

Настал роковой (для некоторых) день светлого Воскресения Христова. Жандармы христосуются в сенях. Тюрьма, наверное, была расположена в избе. Когда Розенбаум займется советской пенитенциарной системой, таких безобразий уже не будет.

«Як я любила колись ходити до всеношної до нашої сільської церкви! Як я тоді бога благала, щоб мама не була така сумна, щоб не було на сім світі убогих та нещасливих, щоб усі лихі стали добрими. Дурненьке дівчатко! Христос тебе не почув». Так говорив Розенбаум. И Украинка туда же. «Я лягла на ліжку і заплющила очі. Все те страшне лихоліття, що панує на світі, стало передо мною у всій бридоті, у всій нелюдській жорстокості». В советской одиначке на кровати не полежишь. А здесь – кровать, пачка книг. И так якобы десять лет. Одна надежда – на пролетариат: «Господи! коли ж се скінчиться? Та чи й скінчиться коли?!.. Хтозна, може се вже в нас передень сеї хвилини. Десять літ – довгий час. Може, пригнічені, поневолені маси вже досі встигли проїнятися розумінням своєї великої історичної місії. Хтозна, чи не здійме вже хутко дужу руку робочий люд і весь оцей лад, се пекло, де гине все чесне, величне, одважне, обернеться в нівець? Серце мені стукотіло, кров біла до голови».

В таком состоянии возбуждения снится «ей» сон: **«Далеке гудіння, наче гомін бушуючи хвиль, долетів до мене. Ось гомін ближчає, міцніє, грізнішає, ось я вже виразно чую рев незліченної юрби. Він прибиває до гранітних мурів фортеці і мов розголос грому розливається в повітрі...**

«Перемога! Перемога!» Юрба з радісним гуканням вривається в сіни. Дубові двері тремтять і стогнуть, потрясені потужно. «Перемога! Перемога!» Які прехороші сі чорні обличчя! Скільки вогню завзяття в сих очах! «Воля! Воля! Воля!». Наконец-то пришли освободители со своими черными лицами (наверное, негры-интернационалисты?).

«Не знаю, чи довго я лежала напівнепритомна... Все причаїлось, замовкло. Дивно лунає зрідка мірний гук церковного дзвону серед зловісної тиші... Бо-о-в... Бо-о-в... Здається, все вигинуло, зникло, втопилось у темряві... Темрява без краю, мов порожнеча вічності, а тісна, мов гнітюча змора. Мертвою течією летиться голос дзвону в безкраю темряву і тоне без відгуку, зливаючись з гробовою тишиною. Стало душно так, наче ось-ось має загомоніти хуртовина. Як бажала душа моя блискавиць, грому, зливи! З палкою тугою, з тремтлячою надією я ждала, затаївши дух. Але такою ранньою весною на півночі рідко бува громова хуртовина. Синява хмара проминула. На хвилинку знов виглянуло

сонце. Потім насунула сива мряка, закапотів дрібнесенький дощик... Знов потяглись марудні сірі дні...»

Украинка не дожила, а Розенбаум дождался – и поучаствовал в мировой революции. Мечты сбываются.

2.3. Марксизм Украинки.

Украинцы занимали видное место среди революционеров всех направлений. Много их было и среди марксистов. Украинка тесно сотрудничала с киевскими (и не только) социал-демократами. Биограф пишет: «У 80-х – 90-х рр. XIX ст. на території України загалом виникло кілька десятків політичних гуртків і пропартійних структур. Серед перших найвідоміших гуртків соціалістичного (марксистського) спрямування були гуртки Арабажина та Стешенка. Членом стешенківського об'єднання свого часу – в середині 90-х рр. XIX ст. – стала й Леся Українка» (7, 290). Зеров доповнює: «Під впливом дядька Леся Українка стає соціалісткою. За його вказівками (Драгоманов весь час казав молоді вчитися соціально-політичних наук із писань західноєвропейських соціалістів), а почасти і підпадаючи загальному рухові тогочасної молоді, береться вона за соціологічні та економічні писання Маркса, – одна з перших в українським громадянстві. Бере вона участь і в російських марксистських журналах, як «Жизнь», і в українських («Дзвін»)».

Верным партайгеноссе Украинки был муж ее сестры Ольги М.Кривинюк. В 1903 году он писал эсеру Волховскому об их совместной с Украинкой революционной деятельности и предлагал свою помощь: «Дам несколько сведений о С.-Д. (украинская социальная-демократия), с которой я (Леся Украинка тоже) нахожусь в тесной связи. С.-Д. составила из лиц, тесно сблизившихся в 1891-2-3-4 академических годах; составила по-преимуществу из школьных товарищей. Имела С.-Д. знакомства и с русскими партиями вначале с.-д., а в середине девяностых годов с.-р.; отношения были хорошие товарищеские со взаимными практическими выгодами – поддержкой. В середине девяностых годов она (С.-Д.) понесла урон. Оправившись затем и не успев войти в силу, она имела целый ряд потерь (не все по воле правительства), так что в настоящее время от нее остались «недобитки», – в этом я убедился на каникулы, – продолжающие свое существование в качестве «диких», вроде меня. Таким образом, вопрос о союзе с с.-д. остается открытым; не говорю поконченным, т.к. возможно «недобитки» не захотят уми-

рять, що же кається мене, то в качестве дикаря очень симпатизирую- щего с.-р. (то мои симпатии, как и симпатии Л. У-ки), я готов оказывать с.-р. возможные (посильные) товарищеские услуги, которые могли бы быть, как я себе представляю, в форме помощи с.-р. в создании украинской литературы». Естественно, литературы революционной. Как известно, эсеры были большими мастерами политического террора, но и литературой не брезговали.

Украинка принимала активное участие в переводе на украинский язык марксистской литературы. Например, в 1901 году, находясь во Львове, передала лидеру галицких социал-демократов Ганкевичу для «Видання групи українських соціал-демократів» следующие переводы: «Маніфест Комуністичної партії» Маркса и Энгельса, «Розвиток соціалізму від утопії до науки» Энгельса, «Нариси про матеріалістичний розвиток історії» итальянского марксиста Лабриолы, «Хто з чого жиє» Дикштейна.

Брошюра польского социал-демократа Шимона Дикштейна была очень популярна. Ленин оценивал ее как образцовую для революционной пропаганды вещь, которую необходимо распространять среди народа. Задание партии было выполнено. А Украинка, со своей стороны, как всегда перевыполнила план. Она написала еще «Додаток від впорядника до українського перекладу книжечки «Хто з чого жиє»:

«Як же його навчитися визволитись від неволі, коли від неї ще ніхто не визволився? Так, справді, ще ніхто не визволився від неволі до кінця, але початок такого визволення ми вже бачимо по різних сторонах, наприклад в Німеччині, де робітникам все-таки краще і вільніше живеться, ніж у нас, і коли б нам досягти хоч половину того, що вони вже мають, то на початок і того вже було б немало.

А почали там робітники визволятися тим способом, що стали єднатися у громадки, гурти й товариства, добре впорядковані (в організації, як їх називають по-книжному). До речі, завжди знаходилися тямущі та освічені люди, прихильні до робітницької справи, що роз'ясняли робітникам і книжками, і живим словом, як треба боронитися від ворогів та яким способом краще поєднатися між собою. З таких людей найбільше вславився Карл Маркс, німецький учений, та його ученик і товариш, теж німець, Фрідріх Енгельс, що багато навчали робітників словом та понаписували книжки, де зовсім інакше викладена політична економія, ніж вона

викладалась до того часу, і де проведені думки, подібні до тих, що тут, у сій книжечці, тільки достойніше доведені та ученіше вимовлені. Обидва ці вчені (тепер вже померлі) багато прислужились до того, що в Німеччині та й скрізь по інших сторонах позаходились великі робітницькі товариства для оборони від всякого здирицтва та неволі, через те пам'ятають Маркса та Енгельса у великій шані серед всіх робітників, свідомих свого стану».

Далее популярно пересказываются идеи «Манифеста Коммунистической партии»:

«Свідомий свого стану робітник – се такий робітник, що тямить своє право і не надіється ні на кого, окрім себе та своїх товаришів, таких самих, як і він, робітників. (До робітників належать і ті, що роблять письменну працю, коли тільки вони не запроднують свого сумління багачам, а тримаються купи з робітниками, як тримались Маркс, Енгельс і багато інших, хоч і вихованих у панських школах, письменних людей). Свідомі свого стану робітники не повинні вважати на те, хто з них до якої віри чи народу належить (робітник-німець, наприклад, не повинен вважати себе ліпшим від поляка, поляк від москаля, москаль від українця і т. д.), а повинні триматися спільно, одностайно, бо у всіх у них один ворог – стан багачів, капіталістів, що користає з робітницької праці». «Пролетарий не имеет отечества», – так учили Маркс и Энгельс в своем «Манифесте».

«Тим-то повинні бути для кожного робітника святими ці слова: Робітники з усіх країн, єднайтесь! Бо тільки тоді робітницька воля стане міцно, коли вона по всіх краях буде однакова, коли ніхто не зможе прийти з боку і зруйнувати її». Сьогодні у нас другие «святыни». Партийная и комсомольская номенклатура (начиная с президентов и премьеров) хором повторяет мантры о «священном праве частной собственности». Что бы на это сказала Украинка? Известно что: «Мужики цікаві стали, чи ті кості білі всюди, чи блакитна кров проллється, як пробити пану груди?» Сьогодні теж маєтся много любопытных мужиков. Вот только настоящих буйных мало. А тогда было в изобилии.

«Але ж світ великий, та ще й мови на ньому різні, що не народ, то й інша мова, то як же його на таким просторі поєднатися та порозумітися?». А для этого, как известно, существовала программа объединения пролетариев всех стран в мировом масштабе в единый

Интернационал для победы мировой революции. «От хоч би так: нехай би спершу по окремих фабриках, економіях та хліборобських громадах люди добре порозумілись та поєднались межі собою, хоч би тим часом крадькома, то й то б уже багато значило; потім би такі громадки поєднались би межі собою в більші групи, а ті знов у великі товариства (в більші й менші *організації*, говорячи зписьменська), то з тих товариств було б уже ціле робітницьке сторонництво (*партія*). Що люди не можуть всі на одно місце зібратись та одною мовою говорити, то не біда, – адже якось багачі порозумілись межі собою, щоб не давати волі робітникам? Нехай же й робітники порозуміються проти багачів, щоб не даватись їм на поталу.

Нехай кожна громадка чи гурт вибирає виборних до товариства крайового, а серед тих виборних, певне, знайдуться люди, що знають інші мови, окрім своєї, та тямлять чужі звичаї, то ті люди виїздитимуть на збори, де поєднуються з такими самими виборними від чужоземних робітницьких товариств, і таким способом повстане всесвітня робітницька партія, зложена з крайових партій різних сторін, і в тій великій партії не має якесь одно більше крайове товариство утискати інші, менші, як то робиться межі багачами в їх «державах», а всі мають бути межі собою як рівний з рівним, вільний з вільним, бо коли робітники будуть неволити один одного, то поки світу-сонця – не визволяться з неволі».

Далее следует конкретизация заданий партии: «Все оце, що тут говориться, не пусті мрії, бо так уже робиться по світі. По всіх державах робітники закладають громадки, гуртки і товариства, навіть і в російській державі вони є, тільки не по всіх краях їх однаково; найбільше їх в Польщі, є чимало й на Україні, та до них належать більше або не українці, або такі, що не тямлять себе українцями (чи, як москалі кажуть, «малоросами»), але вже й українці починають ворухитись – воно ж таки й час! – і хутко й в російській державі ставатимуть до гурту так, як уже стають галицькі русини (а то все один народ, що українці), що вже пристають до спілки з іншими товариствами, як рівний з рівним, вільний з вільним, не перевертаючись на чужонародний стрій та й не ворогуючи з робітниками інших народів.

Ті крайові товариства вже й тепер висилають своїх виборних на великі робітницькі збори, на спільну раду, що відбувається

щороку де-небудь у великому місті (звісно, не в Росії, бо в Росії заважають і десяти робітникам зійтись на раду, то які вже там «великі збори» можуть бути!). Про що радяться на тих зборах, про те потім пишеться в робітничих газетах та книжках на всяких мовах, і всякий те може прочитати».

Вопрос из зала: «Що робітники вдіють проти багачів, як будуть розмовляти, радитись, писати та читати книжки та газети, тимчасом як багачі, відомо, мають і гроші, і військо, і поліцію, й уряд?» Ответ агитатора: «Отже, власне, поєднані (організовані) робітники теж мають гроші, уже й тепер, хоч товариства в них ще далеко не такі великі, як би слід, бо не всі ще до них пристають; ті гроші йдуть на поміч тим робітникам, що покидають роботу на який час, аби не піддаватись безмірному здирству та вимогти собі від багачів полегкість (таке покидання роботи зветься в Росії стачка чи забастовка, а скрізь в інших сторонах страйк, чи то страйк, чи штрайк); ідуть ті гроші і на всяку іншу поміч і потребу робітникам. Щодо війська, то не з кого ж воно й тепер найбільше набирається, як не з робітників, тільки не завжди свідомих свого стану. Треба старатись, аби ті робітники-воляки стали свідомими та хоч не стріляли в своїх же товаришів при «усмиреннях бунтів». Щодо поліції, то без неї робітники досі краще обходились, ніж при ній, уряд же кожна партія може вибрати сама з себе, коли треба».

Вопрос: «Але ж сказано, що в Росії не дадуть і десяти робітникам зібратись на раду, то звідки ж візьмуть ті товариства?» Ответ пропагандиста: «Колись так самісінько було й по всіх інших державах, та потім стало інакше, і там товариства і все інше не з неба впали, а здобули їх собі *люди* чи просьбою, чи грозьбою (більше грозьбою, ніж просьбою), чи змовою, чи зброєю, як де трапилось. Про те, як люди в якій країні волю здобували, є багато писано, – дещо можна вже й по-нашому прочитати. Отак же буде і в нас, коли ми схочемо». А хто не захочет комунізму – тот пожалеет.

«Десь же беруться й тепер ті робітницькі гурти в російській державі, що ми спогадували. Нехай перше буде тайно, а потім буде явно; буде явно тоді, коли настане слушний час, а той слушний час настане тоді, коли робітники тямитимуть себе, і своє право, і свою єдність, і свою силу, – той слушний час не за гора-

ми, коли ми поможемо йому прийти. А щоб слушний час настав для повного визволення всіх робітників з неволі:

Робітники всіх країн, єднайтесь!

Єднайтесь, як вільний з вільним, рівний з рівним!

Чия правда, того й буде сила!»

Последняя мысль принадлежит Ленину: «Учение Маркса всесильно, потому что оно верно». А «Манифест» заканчивается так: «Коммунисты открыто заявляют, что их цели могут быть достигнуты лишь путем насильственного ниспровержения всего существующего общественного строя. Пусть господствующие классы содрогаются перед Коммунистической Революцией. Пролетариям нечего в ней терять кроме своих цепей. Приобретут же они весь мир. Пролетарии всех стран, соединяйтесь!»

Каких целей они хотели достичь путем насильственной революции? Ответ – в «Манифесте»: «Коммунисты могут выразить свою теорию одним положением: уничтожение частной собственности».

И вот революция состоялась. Частная собственность была уничтожена. Попутно уничтожено огромное множество людей... Теперь эксперимент уже закончился. Сегодня президенты, премьер-министры и прочие слуги народа толкуют обворованному ими народу о священном праве частной собственности (прочие виды собственности, очевидно, священными не являются). Приватизация всего, что можно, заканчивается. А поиски виновных в коммунистическом эксперименте продолжают. И все больше – на стороне: среди русских, евреев, грузин, кого угодно. Только – не среди украинцев. И не среди украинок. Но это не справедливо. Украинский вклад в социалистическую революцию отменить никому не удастся. В 1991 году из 18 миллионов членов КПСС три миллиона составляла КПУ. И такая пропорция в революционном движении была *всегда*. И всегда в нем присутствовали такие пламенные революционеры как Украинка.

Марксисткой она стала не сразу. Так в 1897 году писала сестре из Ялты: **«Тим часом не роблю майже нічого, от тільки половину «Капиталу» «проштудировала» («читати» його не можна), і, знаєш, чим далі читаю, тим більше розчаровуюсь: я не бачу тієї «строгой системи», про яку говорять фанатики сеї книжки, бачу багато фактів, чимало дотепних гіпотез і ще більше просто дотепів, але багато зостається для мене темного, не в'яшеного, недоговореного і в науковій теорії, і в практичних виводах з неї. Ні, видно, се «нове євангеліє» все-таки потребує більше безпосередньої віри, ніж її у мене єсть.**

Врешті, се, може, зарані так говорити, прочитавши тільки половину першого тома». Но вскоре она уверовала в «научный» коммунизм так же, как ранее – в «научный» атеизм. И не только уверовала, но стала распространителем и популяризатором, т.е. «апостолом» марксистской веры. Сестра Исидора писала: «Деякий час Леся належала разом з групою молоді до приватного соціал-демократичного гуртка Івана Стешенка...» (11, 252). Забужко пише: «Збереглася чернетка листа М.Кривинюка до есера Ф.Волховського, у якій ідеться про його, Кривинюкову, та Лесі Українки прихильність до соціал-демократичного руху і висловлюється жаль, що ніякого такого організованого руху в Україні нема» (10, 47).

Однако вскоре общими усилиями такой «рух» появился. На сайте СДПУ (о) каждый может прочитать: «У 1900 році незалежно від РУП (Революційна українська партія) було створено іншу організацію соціалістичного спрямування. Це була Українська соціалістична партія (УСП), засновником і ідеологом якої був українець польського походження журналіст Б.Ярошинський. Програмним документом УСП був «Нарис програми Української партії соціалістичної», надрукований улітку 1900 року. Програма УСП і її прагнення до союзу з соціал-демократами і соціалістами Росії та Польщі викликали критичну реакцію з боку найстарішої української соціал-демократичної організації – групи І. Стешенка і Лесі Українки, яка випустила в 1901 р. у Львові **«Оцінку «Нарису програми Української партії соціалістичної»**. Леся Українка, добре знаючи про централізаторські і великодержавні погляди російських і польських соціал-демократів, висловлювала сумнів щодо можливості безперешкодного створення незалежної Української держави після повалення самодержавства. Вже 1901 року УСП погодилась у певній мірі з висловленими критичними зауваженнями, але продовжувала зберігати власну думку щодо більшості політичних процесів в Україні» (15).

В социал-демократии всегда было два крыла. Одно упало только на революцию, а другое – на решение задач пролетариата путем реформ. Первые называли вторых оппортунистами. Самым известным оппортунистом был Бернштейн. Как настоящая революционерка, Украинка не могла не выступить против бернштейнианства. В 1902 году она писала Кривинюку: **«Гасло» робить нічого собі враження, тільки бернштейнианство так зовсім «приший хвіст кобилі» і було б ліпше без нього; видно, що редакція зовсім не зрозуміла власне антиреволюційности Бернштейна, коли його слова написала яко «гасло» на своїх «червоних» сторінках». И в другом письме: «Мені досить**

сподобалась стаття у «Волі» проти бернштайнства «Гасла» – я дещо в тім роді писала Сімовичу, отримавши ч.1 «Гасла». В такому же духе она годинами общалась со своими друзьями по партии, входя со знанием дела в малейшие нюансы революционной деятельности. Вот один типичный пример. Сестра Ольга сообщает: «22 квітня Леся написала М.Кривинюкові на вільній сторінці листа до нього від невідомого, писаного російською мовою про конспіративні справи». Таким образом, в конспіративной деятельности социал-демократов от Украинки секретов быть не могло: она была своим человеком.

Не сразу она стала марксисткой. Однако недовольство властями сопровождало ее с самого детства. Гейне о себе говорил: «Маршрут всей моей жизни лежал уже в моей колыбели». Почти то же можно сказать и о ней.

2.4. Первое стихотворение.

Девятилетний ребенок в Луцке написал стихотворение «Надія»:

**Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна:
Надія вернутись ще раз на Україну,
Поглянуть іще раз на рідну країну,
Поглянуть іще раз на синій Дніпро, –
Там жити чи вмерти, мені все їдно;
Поглянуть іще раз на степ, могилки,
Востанне згадати палкїї гадки...
Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна.**

Что случилось? Кто обидел ребенка?

Сестра Ольга вспоминала:

«Весною 1879р. заарештували в Петербурзі батькову сестру, нашу «тьотю Єлю», енергійну, завзяту людину, разом з тим дуже добру та справедливу. Леся з Мишею знали її з найменшого малечку і дуже любили та поважали за її хорошу, яскраву вдачу. Особливо вони вжилися з нею, як 1878 року під час подорожі наших батьків за кордон вона довго жила з ними у Звягелі. До того її пробування з малою Лесею стосується Лесин вірш «Забуті слова», написаний 1900 року. Крім мистецтва плести вінки, що згадує Леся в цьому вірші, тьотя Єля навчила Лесею мистецтву

українського народного вишивання. Сама-бо тітка справді по-мистецьки виконувала найрізноманітніші українські стародавні й сучасні вишиванки, а Леся була її гідною ученицею й послідовницею в цьому мистецтві.

Про тітчин арешт, а далі (у травні 1879р.) й заслання Леся довідалась через кілька місяців уже в Луцьку. Звістка ця дуже вразила й засмутила Леся, і Леся під впливом її в Луцьку в кінці 1879 чи на початку 1880 року написала свого першого вірша «Надія». Так не раз казала мені сама Леся».

За что же арестовали тетю, оказавшую на племянницу такое незабываемое воздействие? И каким оно было? В стихотворении «Забуті слова» читаем:

**То вже давно було. Мені сім літ минало,
а їй, либонь, минуло двадцять літ.
Сиділи ми в садку, там саме зацвітало
і сипався з каштанів білий цвіт.
...В її речах слова котились, наче хвилі,
мов сльози по її замучених братах, –
в вінку, здавалось, блідли квіти білі,
і в'янули слова журливі на устах.
То знов зривалися слова палкі, ворожі,
мов грізні вироки всім тим, що кров лили, –
в вінку палали кров'ю дикі рожі,
слова, мов квіти ярїї, цвіли.
Шумів зелений лист, а голос той коханий
про волю золоту співав мені, –
в вінку мінився злотом ряст весняний,
і золотим дощем лились пісні...**

Ребенок был таким впечатлительным, что и тридцатилетняя женщина не может забыть того впечатления:

**І та мелодія не може заніміти:
не раз, як тільки лист од вітру зашумить
чи блиснуть проти сонця ярї квіти,
вона зненацька в думці забринить.
Неначе хто її поставив на сторожі,
щоб душу в кожний час будить від сна,
щоб не заглухли в серці дикі рожі,
поки нова не зацвіте весна.**

Слова тети о **«замучених братах»** и о приговорах **«всім тим, що кров лили»** запечатлелись навсегда. (Разумеется, тетя ничего не рассказывала о преступлениях революционеров: кровь эксплуататоров не в счет).

Ну и что? Разве за слова арестовывают? Однако за словами следовали дела. В конце 70-х годов недовольные реформами народники взяли на вооружение террор. Вот только некоторые факты. В 1878 году Степняк-Кравчинский кинжалом на улице убил жандармского генерала Мезенцева. В 1879 году был убит харьковский губернатор Кропоткин. В 1879 году возникла «Народная воля». Не спрашивая ни у какого народа, его самозваная «воля» совершила 8 покушений на царя Александра Второго Освободителя, пока 1 марта 1881 года не убила – как раз накануне подписания им конституции. Так Россия в XIX веке и не стала конституционной монархией (каковыми по сей день являются многие европейские страны).

Украинцы во всех этих подвигах принимали активное участие. О.Забужко справедливо сетует: «Питання, чи і якою мірою українці культурно (а не самим лиш числом) вплинули на російський революційний рух, і чи не вони-таки його й допомогли радикалізувати своїм «козацьким волелюбством», можна наразі ставити хіба що платонічно, – серйозні дослідження цієї теми у нас лишилися обтяті в сповитку (навіть листування М.Драгоманова з А.Желябовим досі не опубліковано, і той факт, що Желябов був «свідомим» українцем, близьким до одеської Громади, з сучасної свідомості цілком випав)» (10, 524). Как известно, среди царевубийц, кроме «свідомого» Желябова, был не менее «свідомий» украинец Кибальчич. Тоже оказывал культурное влияние и вследствие большого «козацького волелюбства» обеспечивал «Народную волю» бомбами для истребления «врагов народа».

«Тьотя Єля» вносила свой посильный вклад в «святое» дело. В комментариях к воспоминаниям Ольги Косач читаем: «У зв'язку з замахом 13 березня на шефа жандармів Дрентельна було арештовано Олену Антонівну Косач, яка вчилася тоді в Петербурзі на акушерських курсах». Кого же хотели убить революционеры (и среди них «тьотя Єля»? Пехотный генерал Александр Романович Дрентельн «в 1872-1877 гг. – командующий войсками Киевского военного округа. Участник русско-турецкой войны 1877-1878 гг. В 1878-1880 гг. – шеф жандармов и главный начальник III отделения собственной его величества канцелярии... С 1881 по 1888 год – киевский генерал-губернатор» (16, 66). Т. е., шефом жан-

дармов его назначили сразу же после того, как украинский террорист Степняк-Кравчинский кинжалом на улице убил жандармского генерала Мезенцева. Дрентельн защищал Отечество и от внешних, и от внутренних врагов в самых опасных ситуациях. Ну как такого не убить? Но, увы, не удалось. Когда через несколько лет он скорострительно скончался, мемуарист вспоминал: «По случаю внезапной кончины Александра Романовича состоялось экстренное заседание думы, единогласно постановившей «поставить на месте кончины всеми любимого начальника края мраморную плиту с соответствующей надписью»... На памятнике имелась следующая надпись: «Место кончины Александра Романовича Дрентельна, упавшего с лошади от апоплексического удара во время объезда войск на параде по случаю празднования 900-летия Крещения Руси 15 июля 1888 года», а на другой стороне: «Сооружен Киевской городской думой по постановлению ее 16 июля 1888 года» (16, 72).

Но это было позже. А «в 1879 р. прокотилася хвиля замахів на життя представників монархічної тиранії, в тому числі й на царя Олександра Другого (2 квітня 1879 р.)». В мае этого же года «тьотю Єлю» «за распорядженням міністра внутрішніх справ вислано в Олонецьку губернію, поселено в м. Пудові». После убийства царя «в 1881 р. її відправлено етапом в Сибір на 5-річне заслання».

Царская каторга – это особый разговор. Сталин бежал оттуда 14 раз. Ленин жил в Шушенском, любил ходить с ружьишкой на охоту. Потом выписал Надежду Константиновну, там с ней обвенчался и продолжал писать свои эпохальные произведения. Книги ему высылали ящиками. Большевики на террор реагировали немного иначе. Когда в 1918 году 20-летний петроградский поэт Леонид Каннегисер застрелил председателя Петроградской ЧК Урицкого, они взяли в заложники тысячу совершенно посторонних людей и расстреляли. Но это была легкая разминка. А вообще «красный террор» оперировал миллионами: уничтожались целые сословия. Согласно теории классовой борьбы.

...Но все это будет позже. А пока «тьотя Єля» живет в Сибири. А подрастающая Лариса – в семье Косач. И что же она может здесь услышать? Идут 80-е годы XIX столетия. Террор продолжается. В 1887 г. в Париже на жизнь Александра Третьего покушается польский эмигрант А.Безрезовский. А в это время Александр Ульянов со товарищи готовит царевубийство в Петербурге. В этом же 1887 году мать Украинки Олена Пчилка по литературным делам пишет к И.Франко: «Що Ганна Барвінок не «злупила» нічого за своє оповідання – дуже добре! Се приємна

несподіванка для мене! Але нащо то оповідання, як Ви кажете, «підвіяне царофільством»? Глядіть, щоб се не було такою смердячою краплею дьогтю в оповіданні Ганни, що носи многих можуть з прикростю й наганою одвернутись од нашого вінка (альманах «Перший вінок»). Принаймні навіть мені Ваша звістка ударила дуже погано в ніс, а що ж допіро скажуть молодші, чуткіші носи?!... Царофільство: се щось до такої міри не підходяще ні до якого українського видання, що я не знаю, як се воно буде! Кажу твердо свою думку, що такого дьогтю, як те фільство, цілком не вдобряю, і коли будуть лаять діток за те, що оповіданням Ганни взяли таку несподівано таку ноту, матиму право сказати: не моя вина, не моя «велика вина»! Мене до такої міри вражає Ваша звістка, що я хочу тішити себе думкою, що, може, я не так розібрала букви вашого писання – може, яке інше фільство треба розуміти?» Ганна Барвінок була женою Пантелеймона Кулиша, которий вопреки революціонерам (а сам Кулиш в молодости был подельником Шевченко по «Кирилло-Мефодиевскому братству») переводил на украинский Библию и неплохо отзывался о царе, а также о помещиках.

Однако в семье Косач были совсем другие традиции. Любимый дядя Ларисы, брат ее матери, профессор истории Киевского университета Михаил Драгоманов был уволен из университета и эмигрировал. Годы эмиграции посвятил введению дела украинского освободительного движения в общеевропейский контекст. Наряду с национальными выражал радикально-социалистические идеи, что привело в 1885 году к разрыву с киевскими украинофилами. О.Пчилка писала: «З Михайлом провадилось жваве листування, і в 1878 р. з чоловіком ми поїхали за кордон, відчуваючи вже міцну потребу нам побачитись. Був придатний час до того, щоб побачитися з Михайлом, бо на той час була якраз Паризька всевітня виставка, і думалось, що наша подорож під час неї не так-то кинеться в очі урядові. Брат тоді жив у Женеві, де друкував свої видання. Ми з ним зїхались у Парижі... Зустрічались ми тоді з емігрантами, бачились на різних збірках і гулянках з кн. Кропоткіним, В.Засулич і іншими...» Вера Засулич известна тем, что стреляла в петербургского градоначальника Трепова. В эмиграции вместе с Плехановым стала социал-демократкой, вошла в группу «Освобождение труда», которая сыграла большую роль в распространении марксизма в России. Так что «гулянки», судя по всему, были весьма содержательными.

Полиция о них узнала и последовали «репрессии»: перевод на другое место работы (в той же должности). Ольга Косач: «До Луцька

батька переведено теж на посаду голови зїзду мирових посередників, лише Луцько-Дубенського. В «приказе» про це не говорилося, але було відомо, що батька нашого переведено з обжитого місця, щоб покарати за його «українофільство» та за побачення, під час подорожі до Парижа на виставку 1878 р., з емігрантом, батьковим другом, а материним братом М.П. Драгомановим». Жена репресированного в своей биографии писала: «переїзд вийшов з однієї прикрої історії, що деякі люди, нагорі, підстроїли моему чоловікові» (цит. по: 7, 64). Однако современные биографы все это ставят под сомнение: «Сьогодні про переїзд сім'ї Косачів до Луцька висловлюються й інші припущення. Зокрема те, що Косач сам був зацікавлений у тому переході спочатку до Луцька, а потім і до Ковеля, оскільки неподалік останнього, в Колодяжному, на той час уже закладався родинний маєток. Відтак наближення місця роботи Петра Антоновича до Колодяжного було дуже бажаним для сім'ї» (7, 65). Вот и все репрессии. А на новом месте работы он стал еще и предводителем дворянства.

Однако дворянин Петр Антонович Косач (брат «тьоті Єлі») имел свое «революционное» прошлое: «Коли батько був, здається, на другому курсі в Петербурзькому університеті сталися так звані тоді «студенческие беспорядки». Багато студентів покарали, в тому числі й батька». «Кара» была следующей: «Він тоді переїхав до Києва і вступив до Київського університету теж на юридичний факультет, на якому проходив науку дуже успішно й гарно закінчив його». Затем он сделал неплохую карьеру, но «революционная» записка сохранилась: «З російських письменників чи не найулюбленишим батьковим письменником був Салтиков-Щедрін. Читати з батьком Щедріна було просто насолодою, так батько досконало знав, як треба розшифровувати всі щедрінські «иносказания», так гарно він умів коментувати всі твори Щедріна». Ему здесь и карты в руки. Ведь он сам был одним из тех царских чиновников, которых высмеивал Щедрин. Как писала О.Пчилка: «В Луцькому по службовому становищі мій чоловік (він був не тільки «председатель съезда мировых посредников», але й «предводитель дворянства») був у близьких стосунках із владою і цивільною, і військовою...» Именно о таком образе действий в народе говорят «держать фигу в кармане»... В такой атмосфере и рос ребенок, написавший:

**Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна.**

Забужко в этом стихотворении усматривает нечто небывалое: «У випадку «тьоті Єлі» травма спричинилася до одного з унікальних у світовій літературі дитячих «моцартіанських» інсайтів, коли художня інтуїція випереджає соціальний розвиток індивіда» (10, 449). Но у этого «чуда» простое объяснение. Если бы «дитячий інсайт» каким-то образом вдруг не совпал с «соціальним розвитком» ее семейства, это было бы настоящее чудо. Но никакого чуда не произошло. Весь «соціальний розвиток індивіда» в данном случае протекал в семье, где бедный ребенок буквально от рождения слышал (только в прозе) одно и то же: «ні долі, ні волі нема». И когда она стал рифмовать, то никакого другого содержания у нее быть просто не могло. Так «соціальний розвиток» окружающих заменил ребенку свой собственный (которого тогда еще не существовало).

В связи с этим можно вспомнить мнение Забужко: «Нашему лесезнавству досі бракувало якраз виробленого погляду на історію родини Драгоманових-Косачів як на модельну для всього українського визвольного руху XIX ст. (декабристи, старогромадівці, радикали і т. д.)» (10, 440). Первое стихотворение Украинки было эмоциональным ответом на несчастье с любимой тетей. А далее пошло уже более осознанное конструирование песен с неизменным рефреном: «все плохо», «все очень плохо». Потому что, если плохо не все, то нужны постепенные улучшения, скучные реформы. Но нужна революция. Поэтому плохо абсолютно все.

2.5. Англия – наш рулево́й.

Проживая у дяди в Софии, Украинка писала на родину: «**Я тепер дуже лиха і від злості по ночах пиши поему (натуру тяжко одмінити)**». Негативных эмоций хватало и на дневное время суток: «**Далєбі, читаючи твори великих письменців англійських XVII століття, думаєш: чом я не живу хоч у ті часи, що з того XIX віку, коли ми так ганебно пропадаєм та ще й мовчки?**» Непонятно только одно: «мовчки» – это про дядю или племянницу? Все остальное понятно. XVII век в Англии – век революции. А революция – это именно то, что нужно: хоть во Франции XVIII века, хоть в Англии XVII-го, хоть в Голландии XVI-го, хоть... Все сгодится в качестве примера для России. Лишь бы это называлось «революция».

Поэт приближает революцию своим словом. А для этого он должен убеждать читателей, что все плохо настолько, что хуже и не бы-

вает. Единственное спасение – в революции, после которой и наступит счастье. Такой пропагандой революции Украинка занималась всю свою жизнь. В 1895 году она пишет популярную брошюру для народа «**Джон Мільтон**». Мильтон был современником английской революции XVII века, которая (как и французская) служила Украинке примером для долгожданной русской революции: «**Люди, що складають пісні до послухання або до читання, зуться поетами, ті, що пишуть оповідання, зуться письменцями. Справжніми поетами і письменцями варто називати не тих людей, що можуть скласти пісні та оповідання тільки для заробітку, або для слави, або з примусу, а тих, що не можуть не скласти, хоч би й не хотіли. Єсть такі люди, що коли їх вразить що або дуже втішить чи засмутить (а діймає їх і своє і чуже горе та радість), то зараз у них немов огонь загориться в серці, а в голові думки рояться так швидко, що здається, якби не спинити їх та не вимовити їх гарними голосними словами або не списати щиро та доладно, то можна збожеволіти або так засумувати, що серце розірветься**».

Это называется вдохновение. А чтобы сердце не разорвалось, нужно заразить своими идеями окружающих: «**Як тільки ж складеться пісня чи оповідання, то хочеться їх людям віддати, щоб і вони журились тим горем, тішились тією втіхою, що вилита в пісні, в словах, бо поетові чи письменцеві і втіха, і горе однаково милі, коли вони вже виспівані в голосній пісні, вимовлені чи списані щирими словами. І нема поетові-письмовцеві гіршої кари, як коли хто заборонить йому свої пісні пускати між люди або хоч для себе списувати... Отже, бувають такі лихі часи, коли лихі люди можуть забороняти поетам і письменцям списувати свої думки по волі. Такі лихі люди для своєї користі (вони-то часом кажуть, що то робиться для добра всіх людей!) не пускають на світ не тільки пісень та оповідань, а й жодних таких звісток в газетах, що немилі або небезпечні для них, не дають друкувати нічого такого, що їм не до мислі... Коли ж хто надрукує, то такі книжки спалити чи як-небудь знищити, а того, хто їх написав, чи надрукував, карати. Де панують такі звичаї, то там, звичайно, не тільки писати, але й говорити прилюдно про недозволені речі забороняють. Коли в якій країні робиться так, то кажуть, що в такій країні панує *неволя слова*. Так робилося в Англії за часів Мільтона, так робиться тепер у нас в Росії**».

Это было написано в 1895 году. А за несколько лет до того (1889) Франко писал о влиянии русской литературы на галицких украинцев, «которые на самих себе убедились, какое безмерно различное влияние имели на нас произведения Ауэрбаха, Шпильгагена, Дюма, Диккенса и прочих европейцев, – и произведения Тургенева, Толстого, Щедрина, Успенского, Решетникова, Некрасова и других... Если произведения литератур европейских нам нравились, волновали наш эстетический вкус и нашу фантазию, то произведения русских мучили нас, пробуждали нашу совесть, пробуждали в нас человека, пробуждали любовь к бедным и обиженным» (6). А как же «неволя слова»? Ведь цензура в России была? Конечно, была. Как и в других странах. Тот же Франко в 1878 году писал другому автору: «Очевидно, русский гнет (правительственный или литературный?) дал себя так крепко почувствовать господину автору, что навел его на мысль, совершенно одностороннюю и неправильную, будто там, где нет русского гнета, там нет никакого гнета, там будто бы все живет и развивается! Если бы г. автор был в Галиции и видел у нас свой гнет и гнетики, то понял бы скоро, что этак-то самостоятельно и нормально и нам некуда развиваться» (6). Все познается в сравнении. В том числе и «неволя слова» в царской России. Как известно, марксисты карали людей не за дела и не за слова, а уже за мысли. А возможные мысли человека они определяли просто: по его социальному происхождению (из дворян, буржуев, попов – значит «враг народа») или социальному положению (кулак – «враг народа»).

Далее Франко напомнил своим оппонентам, «что большая часть украинцев живет в России, непосредственно связана с народом русским, что этот народ русский создал великое государство, на которое так или иначе обращены взоры всего Славянства, что это государство охватывает с двух сторон и Галицкую Украину, что этот русский народ создал духовную, литературную и научную жизнь, которая также тысячами путей непрестанно влияет и на Украину и на нас» (6). Неужели в царской России была какая-то духовная, научная и литературная жизнь? Не может быть. Но на самом деле Украинка также прекрасно осознавала ценность русской культуры и литературы. Это простионародью можно врать, исходя из соображений революционной целесообразности. А что касается себя и своих любимцев – совсем другое дело. Для себя нужно выбирать лучшее: **«Кобиланську збираюсь «втравить» ще й в російську літературу, бо, видно, вона її с третіх рук знає, а по-моєму таки, наприклад, Тургенева і С° варто з перших рук приймати».**

По той же методике «народным массам» плелись небылицы и о плачевном состоянии русской науки: **«Як гірко поетам і письменцям без вільного слова, так само гірко і вченим людям. Справжній учений чоловік тяжко працює, доходючи розумом до правди, скільки книжок мусить він перечитати, скільки розумних речей переслухати, скільки чужих мов навчитися, щоб розуміти усі книжки, які потрібні для його науки. Часто губить він своє здоров'я, ночей не досипляючи за наукою, трудячи очі над писанням та читанням або над розгляданням дрібнесеньких звірят, ростин та порохів (бо й вони для науки потрібні!). От врешті довідається він чогось такого, чого люди ще досі не знали, і радіє він з своєї нової правди, і хотів би він її всім розказати, щоб усі просвітилися і скористали з неї. Добре, коли має він вільну волю, але ж часом буває так, що не дають йому самому, ні ученикам його, бо не подобається вона тим людям, що взяли собі право дозволяти і забороняти, і гине тоді марне тяжка праця, і мовчить нова правда. Коли де діється таке, – там – неволя науки. Так діялось давно в Англії за Мільтона, так тепер і у нас. Колись давно в Англії і в других країнах палили не тільки вчені книжки, а навіть самих вчених людей, у нас не палять, та зате часто «печуть без вогню».** И все это говорилось о стране Лобачевского и Остроградского, Чебышева и Софьи Ковалевской, Менделеева и Сеченова, Павлова (Нобелевская премия 1903 года) и Мечникова (Нобелевская премия 1908 года), Пирогова и Вернадского, Карамзина и С.Соловьева, Ключевского и Костомарова, Туган-Барановского и Поттебни.

Русский социолог Богдан Кистяковский (украинец по национальности) в 1902 году писал: «Русские социологи гордятся тем, что они внесли этический элемент в понимание социальных явлений и заставили признать, что социальный прогресс нельзя рассматривать вне одухотворяющих его идей добра и справедливости». Это писалось в сборнике «Проблемы идеализма» накануне революции 1905 года, а после этой революции в сборнике «Вехи» он выступил со статьей «В защиту права (интеллигенция и правосудие)»: «Русская интеллигенция состоит из людей, которые ни индивидуально, ни социально не дисциплинированы... Ее правосознание стоит на крайне низком уровне развития... Убожеством нашего правосознания объясняется и поразительное бесплодие наших революционных годов в правовом отношении... На наших митингах свободой слова пользовались только ораторы, угодные

большинству; все несогласно мыслящие заглушались криками, свистками, возгласами «довольно», а иногда даже физическим воздействием». Сказанное касается интеллигенции как русской, так и украинской. Это касается и Украинки. К ним ко всем относятся последние слова в статье Кистяковского: «Интеллигенция должна прийти к признанию наряду с абсолютными ценностями – личного самоусовершенствования и нравственного миропорядка – также и ценностей относительных – самого обыденного, но прочного и ненарушимого правопорядка». Но последнее всегда было для Украинки особенно ненавистно. Страстная борьба против обыденного и прочного ненарушимого правопорядка приводила ее к прямой лжи.

Затем атеистка начинает защищать «свободу веры». На самом деле это была только ширма для уничтожения любой религии. В этом же 1895 году она писала в «Листі до товаришів»: **«Зложеній фонд на видання просвітніх книжечок для селян, головно ж книжечок про релігійні справи, бо се ж, либонь, чи не сама пекуча потреба нашого люду, замороженого попівською опікою і блукаючою навмання через усякі мальованщини і т.п.»**. А в работе «Джон Мільтон» читаем: **«Есть люди, що звуться християнами, та мало думають, що воно таке, теє християнство, ходять собі до церкви, до якої там хто звик, і не дуже дбають про те, щоб розуміти, що там у тій церкві читається, «вже ж, – думають собі, – святе воно, коли його в церкві читають, а чи до ладу читають, то вже попове діло, він до того вчився, то й знає»**.

Напрашивается вывод: следовательно, христианин должен быть настоящим христианином. Но только не для Украинки: **«Але є такі люди, що не можуть вірити на осліп, от вони й читають святе письмо сами, не впевняючись на попа, і питають, і думають, і додумуються часом до такого, що і попам, і парафіянам здається нечистю, гріхом, безумством. Та вже гріх чи не гріх, а не може людина, коли тільки вона щира, одректись од того, що здається їй правдою, так як не може учений уважати свою нову правду брехнею»**. Наука обновляется быстро и «нова правда» науки XIX века сегодня выглядит архаикой. Евангелие же за две тысячи лет вовсе не устарело, скорее наоборот: его актуальность для вооруженного до зубов человечества возрастает.

«Тяжко бити поклони перед іконами тому, хто вважає їх просто за мальовані дошки, тяжко сповідати гріхи попові, вважаючи

його за гіршого грішника, ніж сам, тяжко молитися тому, у що не віриш. Не можна вірити, коли не віриться, хоч би й хотів. Тяжко ховати свою віру чи своє безвір'я. Отож попи, хоч тепер вони вже й знають, що вірити вони не заставлять, то все-так заставляють хоч про людське око триматися їхньої віри, щоб, мовляв, не було соблазну поміж християнами. Не трудно зрозуміти, чого їм такий страшний той «соблазн». Врешті, в давні часи були такі попи, та, може й тепер де знайдеться такий, що думали, ніби вони рятують грішну душу єретика тим, що мучать і палять його тіло, і тепер інші думають, що вмовлянням, «собеседованием», ляканням пеклом та обіцянками раю можна когось заставити повірити в те, що для нього перестало бути святим. Та таких щирих людей мало, а більше таких, що дбають тільки про людське око та про свою кишеню, або таких, що сами і не дуже-то вірять, та думають, що коли мужик не боїтиметься пекла та не багатиме заслужити раю, то зробиться харцизякою і злодюгою і зовсім пуститься берега»; таких людей було і є багато і поміж попами, і поміж панями, і скрізь вони намагаються силувати старовірів, нововірів, чужовірів і «безбожників» ходити до тої церкви, яка найбагатша та найсильніша в цілій країні, де православна, то до православної, де католицька, то до католицької, де якась інша, то до тієї. Отож в якій країні силують людей триматися якої одної віри і забороняють їм відправляти одправи, які хто хоче, говорити і писати про віру по волі, то там, значить, неволя віри. В Англії вона була за часів Мільтона, а в нас і тепер є, се всякий знає».

А в это время в царской России буддисты отправляли свои культы в Бурятии и Забайкалье; мусульмане – в Крыму и Поволжье; иудеисты – в синагогах Польши, Литвы, Украины и Белоруссии; католики – в Литве и Польше; лютеране – в Финляндии, Прибалтике и немецких колониях на Украине. Старообрядцами были многие богатейшие купцы (Рябушинские, Щукины, Морозовы и пр.). Так что вовсе не свобода веры беспокоила революционеров, а само наличие этой веры. Их пропаганда увенчалась успехом: в XVIII веке атеизм распространился среди дворян, в XIX-м – среди разночинцев, а в начале XX-го пропаганда безбожников дошла и до крестьян с рабочими. Какою «свободу веры» завели победившие безбожники, все знают: гонения на христиан в XX-м веке превзошли по своим масштабам и жестокости *все гонения*, которые имели место за предыдущие девятнадцать веков, вместе взятые.

* * *

Опуская Россию в своей «публицистике» как можно ниже, Украинка, разумеется, прекрасно знала, как все обстоит на самом деле. Но правду об истинном положении дел она оставляла для себя и своих родственников, так сказать, для домашнего употребления. Собираясь из Софии домой, она делилась своими планами: **«Я хтіла б відбігати в Чернівці по дорозі звідси до Львова і, може, на Угорщину, хочеться й мені бачить сей нещасливий край»**. Но, судя по всему, ей отсоветовали разъезжать по австрийской (следовательно, европейской) Галичине, ибо это было опасно для жизни: **«Шкода, що у вас такі дикі звичаї, а то б черкнула я по селах! Та вже бог з ним, про галицькі кримінали щось погана слава йде»**. Т. о., путешествовать по «европейской» Галичине было смертельно опасно. Интересно, боялась ли она ездить по селам в Российской империи?

Или женский вопрос. Пчилка, отправляя свой рассказ Ивану Франко, вынуждена была оправдываться: «Інші місця мені здаються «страшними» для галичанок: напр. те, що героїня учиться акушерству, а потім і «бабує»; то вже, будьте ласкаві, скажіть пані Кобринській, що се нічого! Принаймні у нас про такі речі пишуть, навіть далеко сміливіше: я й то вже обійшла сю річ як можна було делікатніше!..» (7, 191). Украинка отмечала: **«Поки справа так стоїть, що всі фрази галицьких поступовців про сприяння «жіночому питанню» лишаються фразами. Наскільки я чула про становище галичанок в товаристві, то се якась така неволя, що, може б, я скоріш на каторгу пішла, ніж на таке життя. Подібне життя, наприклад, в Болгарії, я його бачила... Не подумайте, що се в мені говорить «гордіня» українки»**. Следовательно, и Болгария, и Галичина в этом вопросе не выдерживают никакого сравнения с Россией. Однако хорошо писать о России для этих людей было признаком дурного тона. Хотя для заработка можно и это. В статье **«Новые перспективы и старые тени («Новая женщина» западноевропейской беллетристики)»** для марксистского журнала «Жизнь» Украинка «щодо Росії вказувала на значно більшу матеріальну й моральну незалежність жінки в ній, ніж у Західній Європі» (7, 275).

Во второй половине XIX века в России шли реформы. Судебная реформа привела к тому, что суд присяжных мог оправдать стрелявшую в градоначальника Веру Засулич и освободить ее в зале суда. Земская реформа переводила в руки земств местное самоуправление (сегодня

мы еще не подступили к решению этой проблемы). В ходе военной реформы срок службы был сокращен до 3 лет. Было отменено крепостное право. Александр Второй готовил для России конституцию. Революционеры его убили. Александр Третий укрепил власть. Революционерка жалуется: **«Хто такий вдався, що не вміє мовчати або вже дуже його кривда дошкуляє, то завдадуть покуту, посадять у тюрму, вишлють геть з рідної сторони. Таке робиться в тих сторонах, де нема волі зібрань і волі спілок. Воля зібрання була вже досить велика за часів Мільтона, та все-таки не повна, а в Росії її і досі немає»**. Зато победившие революционеры, как мы помним, завели полную «свободу» собраний и свободу союзов: профсоюзы («школа коммунизма»), коммунистический союз молодежи, союзы писателей и журналистов, композиторов и художников. И горе тому, кто не вошел в «союз».

Жалобы и стенания продолжают: **«Ніхто сам собі не пан, бо він не має особистої волі. В часи Мільтона в Англії була особиста неволя, але й на десяту долю не така люта, як тепер у нас, хоч по закону вважалось, що її не повинно бути»**. Выше говорилось о зарубежных поездках Драгоманова, о поездках родителей Украинки в Париж и о последовавших затем «репрессиях». «Особиста неволя» Украинки проявлялась в поездках в Петербург, Минск, Тарту, Тбилиси, Болгарию, Германию, Австро-Венгрию, Италию, Египет. Многие поездки имели целью лечение. Но не только. Современная исследовательница пишет: «Леся відвідала майже усі найкращі європейські театри, слухала найславетніших музик, була в курсі світових музично-театральних новин» (11, 12). В 1913 году Европу посетило 10 миллионов туристов из Российской империи. Так в «империи зла» обстояло дело с личной свободой.

Но Украинка без зазрения совести продолжала гнуть свое: **«Усе оте вкупі – неволю слова, науки, віри, зібрань і спілок і особисту неволю – освічені люди звать політичною неволею (громадською, державною неволею). Вона була в Англії за часів Мільтона, чи єсть вона в Росії, не будемо казати – розумному досить»**. Такова была ситуация в Англии накануне революции. Такова ситуация в России накануне... Умному достаточно.

«Вернімось же до Мільтона. Чи міг же він терпіти політичну неволю мовчки? Запевне ні, перш усього через те, що у нього було щире серце, вразливе на кривди і чутке до правди, а до того ж він

був справжнім поетом і письменцем, значить не міг промовчувати своїх думок». А может ли Украинка молча терпеть политическую несвободу? Вопрос риторический. Правда, Джон Мильтон был верующим христианином. Но это уже детали.

2.6. Узниця.

Франко писал об одной «талантливо задуманной, но слабо исполненной вещи» Украинки: «В поэме «Узник» чересчур густо положены черные краски: муж сидит в тюрьме, жена с ребенком страдают от голода, ростовщик за долг продал последнюю корову» (6). Но как же без этого? Ведь «чересчур густо положенные черные краски» – это фирменный знак Украинки. «Узник» написан в 1889 году, «Адвокат Мартіан» – в 1911 году. Тенденциозными гиперболами переполнено все ее творчество, которое можно поэтому назвать истерически-гиперболическим.

Себя она также воспринимала как узницю. Свое произведение, переданное для публикации во Франции, так и назвала **«Голос одной русской узницы»**. История этой «поэмы в прозе» такова. После смерти Драгоманова Украинка чувствовала отсутствие проводника и писала его жене: **«Часом мої мислі заводять мене у такий лабіринт, з якого міг би мене вивести тільки один чоловік, але його вже нема, і сеє нема я чую тепер більш ніж коли. Часто так уночі сидиш серед того хаосу думок і думаєш: «О, хоч би галюцинація з'явилась!» Я б їй повірила так, як перше люди вірили в дива... І чого се люди так бояться галюцинацій і божевілля? А я часто дорого дала б за них»**. Но галюцинации и сумасшествие – это дело najивное. Был бы повод. И он быстро нашелся.

В это время между Францией и Россией образовался союз против Германии, желавшей приобрести себе «жизненное пространство» за счет соседей. Осенью 1896 года для подписания межправительственного договора в Париж приехал русский император Николай Второй. Французские политики, поэты и артисты приветствовали царя. И они знали, что делают (франко-прусскую войну хорошо помнили, а силу германской военщины, проявившуюся в полную мощь в XX веке, предвидели). Студенты лесной школы в Нанси послали студентам Петербургского лесного института поздравление в связи с коронацией Николая Второго. Это возмутило самых революционных из русско-

го студенчества и они отправили протест в венскую социал-демократическую газету. Франко опубликовал украинский перевод протеста в журнале «Жите і слово». А «узниця» Украинка направила свою «поэму» тете в Софию: **«Користуюсь okazjiю і посилаю сеє «не люблю, не слухай» через границу, просячи далі відправити поштою до Вас»**. Т. о., жанр этого произведения был точно определен самим автором: «Не люблю – не слухай, а врать не мешай».

«А Вас прошу довідатись адреси «La Reforme» або якої іншої газети чи журналу радикального чи соціального напрямку (такої, щоб була не франко-російська) і послати туди, не гаючись, оцю штуку. Попросіть від мене Лїду переглянути се, чи нема там чого надто варварського... Спізнилась я трохи з посилкою сею, та коли ж часи у нас тепер надзвичайно подлі, приходиться вертатись до спартаківського способу листування. «Да, были хуже времена, но не было подлей». Когда спартаковцы захватят власть, настанут времена и хуже, и подлей.

«А все-таки мені хочеться, щоб з Росії дійшов хоч один протест проти такої профанації поезії і хисту, якої допустилися французи сей рік у Версалі... «Молчание знак согласия», – так думали, певне, ті студенти російські, що послали протест проти поздравлення їх з коронацією від бельгійських студентів. Не знаю, чи ви читали сей протест? Він був надрукований в «La Reforme» і передрукований в «Житті і слові». Бельгийцы, как известно, до сих пор живут в конституционной монархии (о чем жалеют – страшно). А интернациональные царубийцы в России довели ее население до ручки. И вот одна из их союзниц подает свой фальшивый **«Голос одной русской узницы»**. Подзаголовок: **«Маленькая поэма в прозе, посвященная поэтам и артистам, которые имели честь приветствовать российскую императорскую чету в Версале»**.

В оригинале текст написан по-французски. Русский перевод: **«Великие имена и громкие голоса. Слава о них разносится по всему миру... Конечно, слабая песня одной узницы не в силах привлечь внимание этих увенчанных лаврами и розами величественных полубогов. Но мы, мы, несчастные поэты-узники, привыкли к песне без отзвука, к тщетным просьбам, к бессильным проклятиям, к безутешным слезам, к приглушенным стонам. Можно все заглушить, кроме голоса сердца, – он заставит себя услышать и в дикой пустыне, и среди толпы, и даже перед царями. И чело,**

никогда не знавшее лавров, не менее гордо, не менее чисто, ему не нужны лавры, чтобы скрыть какое-то бесчестие. И голос, который никогда не вызывал позолоченное эхо и тем не менее свободный, тем не менее искренний, не нуждается в знаменитых истолкователях, чтобы быть хорошо понятым. Позвольте же нам петь! Песни – это единственное наше богатство, потому что можно все заглушить, кроме голоса сердца».

Затем небедная дочь предводителя уездного дворянства принималась позорить французскую элиту: «Позор лицемерной лире, лютневые струны которой наполняли аккордами залы Версаля. Позор чарам вероломной нимфы, которая из хаоса веков вызывала призрак. Позор вольным поэтам, которые перед чужеземцем бряцают звеньями добровольно надетых на себя цепей. Неволя еще мерзостней, когда она добровольна. Позор вам, актеры, когда вы своими кощунственными устами произносите великое имя Мольера, который некогда своей ядовитой насмешкой подтачивал страшного великана, созданного во Франции покойным королем-солнце. Призрак этого короля, столь бледный накануне, покраснел от радости, услышав ваши песни в Париже, этом городе-царевийце, каждый камень которого кричит: «Долой тиранию!». Быстрый переход от Людовика XIV («король-солнце») к Людовику XVI, казненному в 1793 г. Всего пять лет не дожила бедная до убийства Николая Второго с женой, сыном-подростком, четырьмя дочерьми и оставшимися им верными людьми. Вот уж порадовалась бы...

«Добрые французы, отведите нашего царя подальше от этого города привидений, в Шалон, в Трианон, все равно куда, но дальше, ибо здесь, в комнатах Антуанетты и Людовика, кошмары могут нарушить его отдых после такого триумфа, после жертв, подобных тем, что устлали дорогу колеснице Цезаря, попиравшей мертвых. Не зря после вашей пламенной марсельезы прозвучал унылый напев «Боже, царя храни!». Говоря о жертвах, она имеет в виду трагедию на Ходынском поле, где 18 мая 1896 года в честь коронации Николая Второго власти организовали угощение и раздачу подарков для простого люда. В возникшей давке погибло 1386 человек и тысячи получили увечья. Генерал-губернатором Москвы был великий князь Сергей Александрович. Революционеры на него возложили ответственность за трагедию. В 1905 г. эсер-террорист Иван Каляев убил великого князя. Его вдова Елизавета Федоровна стала основатель-

ницей Марфо-Мариинской монашеской обители. В 1918 г. ее с великими князьями скинули в шахту и забросали гранатами. Несколько дней еще раздавалось оттуда пение псалмов и молитв. Молите Бога о нас, святые угодники Божии, новомученики, убиенные за веру!

В Париже Николай Второй открыл подаренный французам мост имени своего отца Александра Третьего. Украинка желает приспособить для нужд революции (уже мировой) и этот мост: «**Стройте же крепко мост, который соединит народы, пусть он будет не менее прочен, чем старинные царские мосты в Париже и в Москве. Они же прекрасно выдержали неукротимый танец освободившегося от цепей народа, возбужденного ненавистью, освещенного пожарами. Позаботьтесь же, чтобы ваш мост вскоре не обрушился во время одного из этих великих народных празднеств, войн или революций...**»

Себя она видит деятельницей грядущей мировой революции: «**Великие поэты, великие художники, какая прекрасная маска прикроет во время этих великих празднеств ваш прославленный облик! Какой, какого века, какого стиля будет ваш народ, который вас прославит в эти неистовые дни! Что касается нас, таких сейчас неизвестных, никому неведомых, которых великие мира сего даже не изволят замечать, – мы выйдем без масок в эти страшные дни, ибо железные маски не могут превратиться в лицемерный бархат.**»

Наивные французы называли Россию «великой страной». Но это же просто возмутительно: «**Знаете ли вы, знаменитые собратья, что такое убожество, убожество страны, которую вы называете такой великой? Это же ваше излюбленное слово, это бедное слово «величие», вкус к величественному – врожденное свойство французов. Да, Россия величественна, русского можно сослать даже на край света, не выбрасывая за государственные границы. Да, Россия величественна: голод, невежество, преступления, лицемерие, тирания без конца, и все эти страшные несчастья огромны, колоссальны, грандиозны.**» А говорила, что «**вкус к величественному – врожденное чувство французов.**» Неужели она тоже француженка? Нет, конечно. Скорее, это госпожа Ноздрева:

«**Наши цари превзошли египетских своею склонностью к монументальности. Их пирамиды высоки и очень прочны. Ваша Бастилия была ничто по сравнению с ними. Что ж, великие по-**

эты, великие артисты, ступайте, взгляните на величие ваших твердынь, ваших Бастилий, сойдите с эстрад, снимите ваши кофурны и осмотрите нашу прекрасную тюрьму. Не бойтесь, собратья, тюрьма поэтов, любящих свободу, родину и народ, не так тесна, как другие места заключения, она просторна, и ее славное имя – Россия. Поэт может там жить, и даже в безопасности, лишившись только имени или лишившись всего». Бедные русские поэты! Бедная русская литература! (Которую Томас Манн по неведению назвал святой).

И последняя оплеуха французским поэтам: «Живите спокойно, собратья, прославленные вашими великими именами. А ты, французская муза, прости безымянной узнице-певице. Все-таки я меньше оскорбила тебя своей бедной прозой, чем твои свободные друзья своими прекрасными льстивыми стихами». Затем шла подпись: «Узница». Скромно и со вкусом.

Спустя некоторое время «узница» интересуется: «Чи отримали Ви «маленьку поему в прозі»? І що з того вийшло? Як бачите, я не складаю своєї остаточної зброї. Взагалі я тепер дуже лиха і недобра, і гірш усього, що не хочу подобішати, бо не варт!» Говорить правду тоже было «не варт».

Какое же впечатление о России могут получить доверчивые французы, прочитав эту «маленькую поему в прозе»? Его можно выразить кратко: «Ух! Волки!»

2.7. Ух! Волки!

Именно так назывался рассказ из русской жизни, который написал некий Жорж д'Эспардес (очевидно, наслушавшись голосов «узников» и «узниц»). Украинка перевела его на русский язык и не побрезговала опубликовать в 1900 году. Этот «рассказ» – что-то особенное: «Мужичок Стацевско с трудом поднимается. Утро. Голуби, воркуя, порхают по светлой крыше из маисовой соломы... Мужик одевается, натягивает лезгинские панталоны, оборачивает ноги накрест онучами – четырьмя красными шерстяными полосами – и наконец надевает шубу, славную шубу, очень длинную и очень теплую, которая стоила два рубля и годовой сбор меда. Баба Кивкин, его жена перед богом, спит, растянувшись на печке. Он бьет ее пальцем по носу, щекочет по лицу от правой щеки к левой. Он

будит ее и говорит: – Я еду к тестю, в город, купить то, что ты мне приказала: кобыльего молока два меха, флейту еще тоном повыше, чем у брата Серкова, и жирную овцу, которую ты зажаришь к заговенам.

И мужичок, как добрый муж, играет со своей женой. Он тихонько похлопывает по лбу, потом по ноздрям и по шее.

Он говорит ей: – Я возьму с собой Попова, нашего сынка. Воздух свеж. Это расшевелит Попова! Это его расшевелит!

И мужик принялся шумно хохотать».

А что же делать читателю?

«Мужик погоняет лошадей ударом кулака и кричит бабе: – Я привезу тебе сегодня вечером молока, флейту и овцу!

...Мужик погоняет своих вороных лошадей: – Ну, батенька! пошел, голубчик!

...Чтобы позабавить ребенка, мужик напевает плясовую, песнь изгнания и бедности, песнь иронии народной:

Как от северного полюса до южного
Да ни в чем-то нам удачи нет!
А полиция наша – и не двинется!
Наш помещик зло поглядывает.
Ай, ай, тра-ра-рай, ай!
Ох, пречистая, как он зло глядит!

Можно вспомнить аналогичную украинскую «песнь изгнания и бедности» – «Ні долі, ні волі у мене нема, зосталася тільки надія одна». Не только ребенок способна позабавить эта «песнь иронии народной»:

«Но вот внизу у колеса зажигаются две белые точки. Мужик Стацевско чувствует, как легкая дрожь пробегает у него по бокам... Он хлестнул волка кнутом по глазам, волк перебегает с правой стороны на левую, и в то время, как мужик бьет его еще раз кнутом, другие белые точки зажигаются направо и вот уже два волка бегут за телегой. Они прыгают и молча смотрят на мужика... Бедный Стацевско! он думает о бабе, о прекрасной белокурой бабе, которая ждет у печки с ячменным жемчужным супом, клокочущим в горшке, он думает, что он расскажет ей о своем путешествии. Между тем толпа волков все увеличивается, – еще и еще волки; остервененные, сбегаются они сотнями, не воют, ждут, пока лошадь упадет! Ветер забивает в открытый

рот мужика. О, как ужасен каждый глоток этого острого ледяного воздуха!» Сердобольный читатель так и хочет посоветовать ему: мужик, закрой рот.

«Волк вскакивает на сиденье и хватается за башмак. Стацевско испускает крик, схватывает зверя за ноздри, отталкивает его кулаком, но страшная внутренняя боль сжимает мужика. Он прыгает на спину лошади и рыдает над ушами своих верных животных: – Скорей, барашек, скорей, голубчик! ради Попова!

...Волк вскарабкался на сиденье; тогда Стацевско бросается с лошади опять в повозку, прячется на дне ее, подымает фартук и смотрит... Их уже тысяча, три тысячи, семь тысяч, десять тысяч... Это черный океан, искрящийся звездами, – словно адское небо отражается в степи!..

- Попов, Попов! ты видишь волков?
- Да, отец, да!
- Они нас съедят!
- Нет, отец!..

Но Попов не кончил! Мужик сжимает горло своему ребенку, изрыгает богохульство, хватается мальчика за голову, за золотые волосы и кричит во тьме: «Рай, рай, рай!» И широким отчаянным размахом он бросает Попова волкам!» Бедный Попов... Рай, рай, рай... И бедные французы...

«Тогда черная толпа останавливается... она останавливается, чтобы разделить ребенка, а повозка продолжает путь... Вот она проезжает степь. Вот лошади замедляют бег, въезжают в аул с потухшими огнями, баба, прекрасная, белокурая баба, ждет на пороге:

- Ну, Стаць, дорогой мой Стаць, хорошо ли ты съездил? Не холодно ли было Попову? Хорошо ли бежали лошади?

Но мужик не отвечает. Он играет на флейте и хохочет. Он помешался».

Сострадательный читатель также теряет дар речи. А переводчица комментирует: «Французы не только переводят произведения русской литературы, но и сами пишут повести и рассказы из русской жизни. Но каково в большинстве случаев это знакомство с русской жизнью – о том можно судить по предлагаемому рассказу и русской жизни, принадлежащему перу французского литератора Жоржа д'Эспардеса и напечатанному в журнале. В рассказе

этом так много забавного, вытекающего из самых странных понятий автора о русской жизни, что все повествование обращается для нас, русских, из драматического в комическое. Нельзя сказать, чтобы автор вовсе ничего не знал о России, о жизни русского народа, – он кое-что слышал, знает даже кое-какие русские слова, которые помещает даже без перевода (*le moujik, la baba, le romeschtkhik, la barynia, la chuba, les onouthis, la pliassowaia*), но это знание переплетается у автора с самыми грубыми промахами, делающими рассказ смешным».

С француза что возьмешь? Откуда ему знать правду о России? Услышал «голос одной русской узницы». Потом – «голос одной украинской узницы». Потом – голос «узника» из эмиграции. И, как последний лох, поверил на слово тому, что «спела» ему *la uznitza* Украинка: «Да, Россия величественна: голод, невежество, преступления, лицемерие, тирания без конца, и все эти страшные несчастья огромны, колоссальны, грандиозны». Даже мороз по коже. Ух! Волки позорные!

2.8. Наставница социал-демократов.

Лидер галицких социал-демократов Ганкевич выступил в журнале «Молода Україна» со статьей «Етика і політика» (1902). В ней он отбивал нападки берлинского профессора Паульсена, который в брошюре «Партийная политика и мораль» обвинял социал-демократов в аморализме. Защищался Ганкевич неуклюже и, по сути, присоединился к взглядам автора брошюры. Украинка не могла пройти мимо. Кобылянской она написала о себе так: «Хтось таки має неспокійну натуру. От недавно зладив полемічну статтю до «Молодої України», схотілося зачепитись з М.Ганкевичем за терор та за політичну етику. Ще тільки не мала часу переписати, але от перепису і таки пошлю. То вже не для зарібку і не для самооборони, а так – «за правду», не стерпіла душа моя, що проводар української соціал-демократії таке плете, та ще й в органі для молодезі! Знаю, що то його дуже зачепить, але нехай, я не особу, а помилки його чіпаю». «Проводарів» надо хорошенько воспитывать.

Ганкевич фактически согласился с критиком в том, что «партийність є і мусить бути чудовищем неморальним»: «Добродій Ганкевич теж думає, що при партійній боротьбі неможливо дбати «про загальне добро», про «добро цілості»...; йому навіть дивно,

як то можна бажати, щоб політичні борці придержувались «правил гуманності» супроти ворогів... Він зрікається навіть і всяких побажань моралізування фатального чудовища, але ж і він, як видно, признає, що політична, партійна боротьба є і мусить бути, по самій своїй природі, чудовищем».

Ганкевич усвоил себе «погляд на партійну боротьбу як на якусь протилежність гуманності»; «він то впадає в патетичний тон, осуджуючи негуманні способи боротьби у різних консервативних партій, то старається оборонити від етичного засуду подібні способи у партій революційних». Это делают и делали все революционеры: и русские, и украинские, и прочие. Ленин учил, что морально все, что выгодно пролетариату.

Ганкевич в своей аргументации ссылается на «фанатизм» первых христиан. Украинка не понимает, как можно опираться на этих фанатиков: «Кому має імпонувати те, що і перші християни, як і всі фанатики, думали і казали: «Нема правди й розуму, як тільки в мені», – то се було тільки залогом їх пізнішої *тиранії* і само по собі нічиєї вільної душі «вловити» не могло». Полемисты стоили друг друга: два социал-демократических сапога – пара. «Нет правды и разума, как только во мне» – это о ком? Неужели о первых христианах? За кого же они отдавали свои жизни? За себя?

«І перші християни, і римські філософи однаково не були заячесердими перед мученицьким вінцем..., але ідейної одваги і тим, і другим бракувало, бо всі вони *вижидали з гори*, від бога чи від цезаря, а нічого не важились здобувати сами. Дух Спартака не жив ні в філософах, ні в християнах, тому одні не винайшли нового «духу законів», а другі не зруйнували ні одної Бастилії, та ще й нові побудували».

Разумеется, дух Спартака не жил в философах (как и любовь к мудрости не жила в Спартаке). Разумеется, христиане не разрушили ни одной Бастилии. И правильно сделали. Спаситель ничего не разрушил сам и не учил разрушать христиан. Христос дал разрушить себя, а затем воскрес. И тем разрушил все силы смерти. Но для некоторых и до сих пор только Спартак – чемпион.

Не абы какаая «ідейна одвага» нужна, чтобы судить и рядить обо всем на свете, смутно представляя себе, о чем собственно говоришь. Философы якобы «не винайшли нового «духу законів». Очевидно, имеется в виду знаменитый труд Монтескье «О духе законов», в кото-

ром философ писал: «Бог относится к миру как создатель и хранитель; он творит по тем же законам, по которым охраняет; он действует по этим законам, потому что знает их; он знает их, потому что создал их, и он создал их, потому что они соответствуют его мудрости и могуществу... Как существо физическое, человек подобно всем другим телам управляется неизменными законами; как существо, одаренное умом, он беспрестанно нарушает законы, установленные Богом, и изменяет те, которые сам установил. Он должен руководить собой, и, однако, он существо ограниченное; как всякое смертное разумное существо, он становится жертвой неведения и заблуждения, и нередко утрачивает и те слабые познания, которые ему уже удалось приобрести, а как существо чувствующее, он находится во власти тысячи страстей. Такое существо способно ежеминутно забывать своего Создателя и Бог напоминает ему о себе в заветах религии...». В XIX веке было много философов, использующих и развивающих его идеи. Украинка, видимо, не читала не только их, но и самого французского философа.

Для молодой девушки не существовало европейской философии от Сократа и Платона до Канта и Гегеля (в XX веке А.Уайтхед констатировал, что «вся европейская философия – это замечания на полях диалогов Платона»). Происхождение человека она, как и все материалисты, представляла себе просто: от обезьяны. Наверное, думала, что наука это доказала, и повторяла прописи дарвинизма. Не зная того, что Дарвин, как известно, дарвинистом не был и в финале своего «Происхождения видов» написал: «Есть величие в этом воззрении, по которому жизнь с ее различными проявлениями Творец первоначально вдохнул в одну или ограниченное число форм...» Но разве собственное невежество могло ее смутить?

«Християни, правда, боролись виключно духом, але й убивали дух, так, як ні один цезар не вмів убивати». Цель жизни христианина – стяжание Святого Духа. Так какой же дух они убивали? Понятно какой: нечистый.

«Вони вірне зберегли формулу, взяту від теократів жидівських: «Нема правди й розуму, як тільки в мені», – і, прикрасивши її мученицькими пальмами, передали її в спадок, по праву, всім ідейним тиранам дальших віків». Теократы, уже по самому смыслу слова «теократия», находят истину не в себе, а в Боге. А «теократи жидівські» четвертую тысячу лет придерживаются Закона Моисеева, который начинается так: «Я есть Господь Бог твой, да не будут тебе

боги иные, кроме Меня». Так говорит о себе Бог, поэтому никакой «теократ» сказать этого о себе не может. А если человек говорит о себе так, то он, скорее всего, атеист. Или атеистка.

«Д.Ганкевич, либонь, помилився, ставлячи християнське мучеництво і прозелітизм прикладом політичної, партійної боротьби. Адже перші християни ніякої політичної партії з себе ніде не творили і творити не бажали, хоч і як їм накидали ту роль їх вороги. Вони охоче пробачали своїм релігійним адентам їх політичні гріхи і класові привілеї». Какие могут быть «політичні гріхи», если грех – это нарушение воли Бога? Христос учил христиан «отдавать кесарево кесарю, а Божие Богу». Они так и поступали. В итоге рабовладельческое общество рухнуло.

«Якобінці» крайньої апокаліптичної фракції хоч і нетерпеливо, а все-таки покірно вижидали, поки Господь сам зробить революцію в Римі, як зробив колись у Содомі й Гоморрі, сами ж по-рабськи підставляли то одну щоку, то другу під римську залізну правицю, а потім радо віддавали останню сорочку християнсько-візантійським благочестивим кесарям». Как известно, в средние века культурный уровень христианской Византийской империи был наивысшим в Европе (пока ее не разграбили и не разрушили крестоносцы). И никто из византийцев «останню сорочку» не снимал.

«Тоді почалась справді систематична і методична проповідь чисто етичних принципів, спільних християнству з загальнолюдським гуманізмом, до того ж часу її не було». Видимо, общечеловеческий гуманизм – это тот, который без Христа.

Прочитав Ганкевичу лекцию по истории христианства, она констатирует: **«кожна партія, по його думці, мусить мати свій абсолют і боронити його фанатично, хоч би й з свідомою одвагою незаконності, аби енергійно».** Политика и этика у него далеко расходятся. Отсюда вытекает множество следствий. Украинка выступает против одного из них: **«Взагалі цікаво б знати, що думає шановний публіцист про те, чи не час би, власне, постаратись впливовим публіцистам ужити свого впливу до оздоровлення полемічного стилю в пресі і на трибуні?.. Час уже встановить виразну різницю між корчемним та публіцистично-ораторським стилем хоч принаймні передових партій».** Да уж, передовая партия – это вам не корчма. Если в корчме могут убить только случайно, то передовая партия к этому долго и основательно готовится и делает все с государственным размахом.

Украинка начинает анализировать этот существенный вопрос: **«Що таке людська кривця і як годиться нею господарити. Ганкевич клянеться пам'яттю «великих років 1793-1794» і святими для него «принципами 1789 р.».** Она начинает спорить со старшими «товарищами» о том, как надо правильно «господарити» человеческой кровью: **«Придивімося ж... до того, як д. Ганкевич, слідом за Енгельсом, канонізує ту святиню, якій, на його думку, мусять поклонятись всі під карою ідейної смерті. Енгельс сказав, що в великі, незабутні роки 1793-1794 цілий люд французький покинув на хвилину геть всяку трусливість, і самолюбство, і буденщину...»** На этом рукопись обрывается. Статья была послана Ганкевичу для публикации, но он ее не напечатал. Только после смерти в 1931 г. в его архиве была найдена первая часть. Так мы и не знаем, чем закончилось сражение Украинки против Ганкевича и Энгельса. Могло быть и так, что революционные потомки просто «почистили» архив. Впрочем, кое-что можно предположить.

Ганкевич в вопросах этики следовал Ленину, который учил, что мораль – понятие классовое. Что выгодно пролетариату – то и морально. Что выгодно пролетариату – знает пролетарская партия; что знает партия – формулирует ЦК, что формулирует ЦК – решает Политбюро, а решение Политбюро зависит от Генсека. А Украинке, если она ему успела надоесть со своими поучениями, Ганкевич мог процитировать известные строки про любопытных мужиков: **«Мужики цікаві стали, чи ті кості білі всюди, чи блакитна кров проллється, як пробити пану груди?»** Кто из двух революционеров был круче, история умалчивает. Открытым также остается вопрос: кто воспитает «воспитательницу»?

2.9. Утопический анализ утопии.

В 1906 г. вышла работа **«Утопія в белетристиці»: «В літературному значенні утопія – образ прийдешнього життя людського громадянства, змальований на тлі якогось... ідеалу».** Одни литературные утопии имеют шансы на воплощение, другие – нет: **«В науковому значенні утопія – якась така теорія впорядкування громадського життя, що не має ніяких шансів на здійснення і через те їй «нема місця» в реальному світі».**

Украинка ищет такие литературные утопии, которые точнее всего предугадывают будущее: **«Коли з'явиться щирий мистець і покаже**

нам «на незмінному ґрунті» нові, справжні картини, повні художньої правди і нерозлучної з нею краси? Вже ми бачимо «предтечу» в постаті Метерлінка, що готує «шляхи господні» в пустині, досі неплодній, белетристичної утопії».

Итак, во время первой русской революции точнее всего о будущем говорил Метерлинк. Что же он говорил? Оказывается, Метерлинк – это Екклезиаст наоборот: «Оливне гілля» написано стилем Метерлінка, цебто мовою поета-філософа з пророчими нахилами... Так писав би Екклезиаст, якби він віродився в оптимісті. Метерлінк нам говорить, що ми живемо в плідну та рішучу добу, що віки прийдешні заздримуть нам, свідкам зорі нової ери. Дарма, що курява, збита великим рухом людськості, сліпить нас – від того не меншає величність руху. Ми перебуваємо добу основного об'новлення світогляду, а нове розуміння світової системи конечно приводить до нової моралі і психології». Это все писалось накануне кровавой мясорубки XX века (которую предсказывали Достоевский, Соловьев, Леонтьев и некоторые другие).

«Ми виходимо з періоду релігійного і вступаємо в період науковий, хоч і блукаємо ще навколо правди при димних світачах гіпотез, а магічні слова ще й досі керують нами. Хоч релігійність «випарувалася» з нашого життя, але сума справедливості, добрості, громадської сумлінності все більшає, бо такий, видно, закон розвитку людськості, тільки ми не знаємо ще формули цього закону. Кожне наукове відкриття – а їх так багато в наші часи – додає нову рису до того великого невідомого, що мріється на нашому горизонті, тільки ми ще не вміємо поєднати до купи ті риси... А поки що – ми ждемо, але наше ждання повне життя й поривання вперед, кожний новий факт будить нашу думку, не дає їй заснути і тим рятує її й нас від смерті». И сейчас некоторые ждут, что наука предоставит им мифический «закон развития людськості». И не желают учитывать опыт XX века.

«Ми зрозуміли, що нас оточує жива загадка, а не абстрактне божество індусів чи євреїв, і ми шукаємо відгадки в самому житті, а не в теологічних чи в логічних розумуваннях». У євреїв, как известно, не абстрактное божество, а личный Бог. И у Него есть имя.

«Режим нашої думки змінився». Как говорится, режим есть режим. «Ми були подібні до сліпців, що марять про вільний світ у замкненій хаті; ми й тепер ще сліпці, але вже нас веде якийсь

мовчазний поводитар то в ліс, то в поле, то на берег моря...» Такою же «поводатар», помнится, водил Фауста то в лес, то на берег моря, то еще куда-то...

«Ми готуємо шлях новій істоті. Ми закладаємо підвалини нової моралі, що має обходити інтереси не тільки ближнього, але й дальнього, має утворити гармонію не тільки людського, але й всесвітнього життя. Ця нова мораль готує ґрунтовніші зміни, ніж усі найбільш реформаторські релігії». Übermensch («нова істота») уже на подходе.

«Ми маємо причини вірити в кращу долю нашого роду. Найгірші небезпечності вже минули. А перед нами безкрай надії. Може, ми збагнемо таємницю того, що тепер зветься законом тяжіння (гравітації), відкриємо її раптом, як радієві промені, і будемо керувати землею кулею, – тоді нам не страшна смерть сонця, земля буде вічна, людськість її справить до нових світів, до нових сил, нового невичерпаного життя». Держи карман...

«Нехай ця безкрая надія непевна, але ж хіба розпач певніший? Коли так, то вибір залежить від нас. Навіщо ж вибирати найгірше?... Так говорить Метерлінк. Поет незбагнаних загадок, містичного жаху смерті, безвихідної самотини людської душі і вічних трагедій нашого життя – заговорив тоном оптиміста. Чи це ж не «знамення часу»?» После депрессивной фазы обычно всегда наступает маниакальная.

«Нехай він, всупереч іншим утопістам, замало значення надає суто громадському чинникові, нехай надії його на опанування законами природи замало певні, а з громадського погляду й зайві, але ми, читаючи цю філософську поему в прозі, мимохідь заражаємось її ясним, енергійним, жвавим настроєм – і готові на слово вірити, що людям нема чого впадати в розпач». Кто готов, а кто и не очень. Но тем хуже для последних...

«У Метерлінка темне тло зостається десь в глибині, як спогад про хаотичне минуле землі й людськості, а центр картини, її найясніша цята – це теперішній час, і від цієї цяти йдуть промені в прийдешнє, в безкрай... Метерлінк виразно каже, що він ні в якому разі не боїться за культуру та цивілізацію... Ми спинились на утопії Метерлінка так довго тому, що нам видиться в ній нове перехрестя, новий відправний пункт для белетристичної утопії наших часів. Її провідна думка – безмежність кругозору, твер-

да свідомість невинності і поступовості людського розвитку і однаковості в цьому відношенні всіх найрозмаїтніших історичних епох – цей *Leitmotiv*, навіяний новітньою наукою, повинен витіснити з свідомості дійсно сучасного белетриста пристарілу ідею про рай і пекло, що неначебно ділять життя людськості на дві одрубні половини. Тільки несталістю і не виробленістю їх психічних звичок можна пояснити дивну живучість цього примітивного поняття, утвореного наївним дуалізмом первісних релігій. Але є вже тепер ознаки того, що ця нерухомість звичок починає трохи подаватись перед натиском нових ідей». У «*нової істоти*», розуміється, «*нові ідеї*». Как же иначе?

Были и другие литературные утопии (сегодня их называют антиутопиями). Но Украинка их знать не хотела. Поскольку у нее был социалистический идеал: «*Кому дорогой идеал, той мусить тим більше дбати про його чистоту і боронити його від профанування через людську «практичність». Ідеал соціалістичний профанується... Наприклад, Уеллс лякає, що визволений пролетаріат здичавіє так, аж поїсть усіх позосталих аристократів, і людськість загине від канібальства... Ми не можем згодитись з Анатолем Франсом, немов у цих утопіях відбився щирий песимізм душ, опанованих «світовою тугою», нам чується в них просто старече гдирання підупалої групи і бажання залякати читачів вигаданим страхіттям соціалізму*». И вот уже «*страхіття соціалізму*» для нас позади. Теперь каждый знает, что Уэллс ошибся: аристократов оказалось слишком мало, чтобы накормить «*визволенный пролетариат*». Достоевский тоже предупреждал о грядущей «антропофагии». Но социалисты называли его клеветником и автором пасквилей на революционеров. Писателю удалось предсказать в деталях множество событий XX века. И все потому, что мыслил он в библейской парадигме.

«*Найдавніший відомий нам тип утопії – це опис земного раю, що згодом подвоївся описом раю небесного, створеним «по образу і подобию» попереднього (фантазія стародавніх людей взагалі мала нахил творити на небі дублікати всього того, що вона бачила на землі)*». А психологія «*стародавніх людей*», как известно, всегда была для нее открытой книгой.

«*З теологічної утопії згодом народилась утопія пророка, політична, що приймала найбільше форму поетичної імпровізації... Нарешті – і це найголовніше для генези політичної утопії – лю-*

дина може і сама *вибороти* собі щось, навіть без волі якоїсь вищої надлюдської сили». Да, действительно, «*людина може і сама вибороти собі щось*». Но не более того.

«*Зазначимо... оригінальне трактування теми про непослух в міфі про Прометея, де якраз новітнє справжнє життя людське, навіть з усіма його злиднями та горем, виставляється раєм супроти того, яке було перед проступком Прометеевим*». Если это «*рай*», то что же тогда «*пекло*»? Впрочем, у слова «*рай*» – не одно значение. Мы помним: «*Мужик сжимает горло своему ребенку, изрыгает богохульство, хватает мальчика за голову, за золотые волосы и кричит во тьме: «Рай, рай, рай!» И широким отчаянным размахом он бросает Попова волкам!*» Нельзя забыть незабываемое.

«*Віки варварства, що наступили після згину античної культури, тьмарили людську думку, вертали її до примітивного світогляду. Тільки фантазія росла й буяла, а думка спала або тяжко боролася з важкою зморою середньовічного «мракобісія». «Мракобісіє» (это слово чем-то напоминает азаровских «кровососів») заключалось в том, что каждого человека стали считать «образом и подобием Божиим», а не «говорящим орудием» (по Аристотелю).*

«*Нам здається, що, власне, «популяризатори» типу Кабечимало винні з того, що ідеологія Фур'є та Сен-Сімона заглохла на кілька десятиліть і не вабила до себе талановитих белетристів*». Но вот, наконец, на проклятой Московщине появился один: «*Мало хто з новіших белетристів дорівнює Чернишевському поважністю, щирістю в провадженні своєї ідеї, чистотою своїх замірів, завзятістю переконання*». Но вышла у него какая-то карикатура на «светлое будущее»: «*Те, що Чернишевський був сам переконаним соціалістом, ще тільки гірше шкодило його справі, бо вже ніхто не міг сказати, що це він вмисне змалював карикатурно прийдешній лад, аби дискредитувати соціалізм. Карикатура вийшла сама собою, не з волі автора, а таки з його вини, бо він свідомо розминувся з художньою правдою, замінивши її публіцистичним розумуванням і теоретичною схемою, і тим несвідомо занастив свій твір і скомпрометував свій замисел*».

Однако, утопия Чернышевского – это еще не последний писк. Есть и покруче: «*Той ідеал, що ледве мрів великому утопістові XVIв. Мору... наблизився тепер, зміцнів, виріс, з одного боку, в наукову теорію, з другого – кристалізувався в догму, близьку*

до релігійної. Утопісти нашої доби (нагадуємо, що тут цей термін вживається в літературному, а не публіцистично-науковому значенні) вже не стоїть самотньо, як Томас Мор... навколо нього маси, жадібні пророчого слова про те, який буде той прийдешній світ, що його одні прагнуть, а інші жахаються». Речь идет о марксизме, который вырос в «наукову теорію», а одночасно «кристалізувався в догму, близьку до релігійної».

2.10. Буревестниця.

В 1889 году родилась аллегория «Метелик». В подвале живут двое: «Лирик був неговіркий, понурий собі, та до того ще з якимсь презирством дивився на бідного метелика... Лирик сидів тихо в своєму кутку, ні за чим він не жалкував, та нічого й не бажав, хіба тільки кутка ще темнішого, щоб міг сидіти там спокійно і ніколи того прикрого, разливого світла не бачити... Коли б сила, він би теє світло крилами згасив навіки... Лирик заліз ще далі за бочку й заснув; нічого йому ніколи не снилось».

То ли дело другой обитатель подвала: «Метелик на своїм недовгим віку ще не бачив світла, душею тільки чув він, що десь-то є сторона краща, ясніша, ніж його рідний льох... Якось прийшла служниця по капусту до льоху та поставила свічку долі, якраз навпроти метелика. Боже! Яким величним, блискучим, повабним здалось метеликові те світло!.. Не втерпів метелик, забув своє безсилля, забув свою несвідомість. «Світло, світло!» – і полетів за ним... Полетів та й полетів за тою свічкою так швидко, скільки сили було в його бідних крильцях».

Аж ось він опинився у великій кімнаті... На столі була ясна лампа, – метелик аж оторопів від того блискучого проміння і безсильний впав на стіл, тріпочучи крильцями... Опам'ятавшись, знов зірвався і почав кружляти понад лампою, щораз то меншими й меншими кружками: хотів він бачити як найближче те ясне сонце, яким йому здавалась лампа. Чи думав же він, що там життя стратить? Хто ж бачить смерть у сяєві? Воно горить, миготить, міниться, – там світло, там тепло, там життя! Метелик летить все ближче, ближче до згубливого світла. Ох, то ж його згуба! Даремно всі відганяли його від світла. І от – метелик влетів у самий полонінь. Трісь! Отже ж йому й смерть! Лампа спалахнула, а далі знов

почала горіти з такою самою ясністю, як і перше. «Дурне створіння! – мовив дехто з товариства. – Хто велів йому летіти на вогонь? І женуть його, так ні, таки лізе! дурному дурна й смерть!»

Через год аллегория эта появилась в львовском журнале для детей и юношества «Дзвінок». И только десять лет спустя певец революции Максим Горький в своей «Песне о Соколе» споет:

Безумству храбрых поем мы славу!

Безумство храбрых – вот мудрость жизни!

Украинка здесь оказалась впереди самого «буревестника» революции. А «Песня о Буревестнике» родилась еще позже (1901).

* * *

В начале 1895 г. в Софии Украинка написала «Лист до товаришів»: «Не від імені русько-українського народу, не від імені радикальної партії звертаюсь я до вас, мої знайомі і незнайомі товариші, я одважуюсь удатись до вас від свого, може, й невідомого вам імення: обізнатись, докажіть, що ви живете і думаєте. Я чую свій товариський зв'язок з вами, і все ганьба, недовір'я, іронія, що падає на вас, падає однаково і на мене. Через те я звертаю до вас річ не з докором, я дивлюсь на вас не згори вниз, я хочу говорити з вами, як з товаришами, просячи тільки розуміння безстороннього і щирої відповіді словом і ділом».

Требуется буря («Буря! Пусть сильнее грянет буря!» – Горький пишет эти слова только в начале XX века). Нужна активизация революционной деятельности: «Хто знає, що робиться на дні моря? Всякий, хто бачить його тихий гладенький поверх і сумно спущені вітрила на кораблях, скаже: «Тиша в морі!» Отже, і в нас доти буде «тиша в морі», поки хвилі з глибини не здіймуться на поверх, власне хвилі, а не ті самотні сплески з гребінчиком ясної піни, що зараз же зникають без сліду. Хто ж має здіймати ті хвилі? Ми самі. Ми самі мусимо бути тими хвилями, отже, не нам сидіти край моря та ждати погоди, чи то пак негоди та супротивного вітру. Скажіть, мої товариші, чому не чути вашого голосу, тим часом як усяка «темна сила» не боїться здіймати його прилюдно? Невже для нашої країни ще не настав час, щоб виявила себе сила світліша? Що буде, коли сторонні люди приймуть на віру оті безсоромні речі, що говорять ніби від всього «русько-українського народу», пам'ятаючи приказку: «Мовчання знак згоди».

Как известно, марксисты-ленинцы весь XX век молили, что хотели – и тоже «ніби від всього «русько-українського народу». А тог-да «светлые силы» группировались вокруг издания галицких радика-лов: «Народ» при всіх своїх хибях (і тут не без нашої вини) єсть все-таки єдина часопись на українській мові, де можлива відкри-та розмова про наші громадські питання та подавання фактів з життя нашого люду, незалежно від всякої «тонкої політики», без огляду на різних «їх благородій» (чи там «всечесних» та «високодостойних» або «найсвятіших» та «найясніших», діло не в словах – се як до краю!). Во главе же «темных сил» были попы: «Вам відомо, що зложений фонд на видання просвітніх книже-чок для селян, головню ж книжечок про релігійні справи, бо се ж, либонь, чи не сама пекуча потреба нашого люду, замороченого попівського опікою і блукаючого навмання через усякі мальо-ванщини і т. п.».

Поэтому господам товарищам следует подключаться: «Ви знаєте, панове товариші, що вся робота над освітою і обороною прав га-лицького люду лежить на плечах двох-трьох людей (назва «русь-ко-українська радикальна партія» більш голосна, ніж правдива назва); на них же лежить і прилюдна боротьба за нашу, українсь-ку, справу. Чи не пора ж нам, товариші, взяти хоч яку частку їх праці на себе? Не все ж сидіти заложивши руки та дякувати їм, що побиваються за нас». Франко да Павлык – вот и все революци-онеры: «Робітників, що ретельно працюють біля нашої волі, що зробили сю працю завданням свого життя, – тільки сих два-три чоловіка і тим уже врешті сили не стає».

А профессиональных революционеров должно быть как можно больше: «Поки не буде в нас широкої течії вільного слова, то все буде в нас «тиша в морі» або, щонайбільше, «мертвая зыбь!»; «Ви, певне, знаєте, що дві газети – «Народ» і «Хлібороб» – тяжко хворі на брак грошей і праці, власне нашої праці». В примечаниях читаем: «Народ» – двотижневий громадсько-політичний журнал про-грессивного напрямку... «Хлібороб» – громадсько-політичний, науковий та літературний журнал прогрессивного напрямку».

«Коли згине «Хлібороб», то тим загальмується, хто зна як на-довго, і праця над розбуджуванням того селянства в Галичині, що саме тепер почало прокидатись». А он уже два года как умер. Оказывается: «Хлібороб» видався М.Павликом у Львові та Коломиї

у 1891-1893 рр.».

Да какая разница: газета – журнал, умер – шмуер. Это все мелочи. Скорей бы революция! Буря! Пусть сильнее грянет буря!

* * *

Зеров писал: «Хоча Драгоманов у своїй листовній рецензії на Лесин переклад «Книги пісень» і закидав перекладачці, що вона не зуміла від-дати гайневської злості, – «Давня казка» влучно перейняла всі стріли тієї «злості». Революционный поэт должен просветить народные мас-сы и тем самым выступить в качестве локомотива революции. Но сна-чала нужно поймать вдохновение. Когда оно приходит, поэт бросает все. Ложится на землю и лежит так целый день. Как в поэме «Давня казка» (1893):

Так одного разу ранком наш поет лежав у гаю,
Чи він слухав шум діброви, чи пісні складав – не знаю!
Тільки чує – гомін, гуки, десь мисливські сурми грають,
Чутно разом, як собачі й людські крики десь лунають.
Тупотять прудкі коні, гомін ближче все лунає,
З-за кушів юрба мисливська на долину вибігає.
Як на те ж, лежав поет наш на самісній стезині.
«Гей! – кричить він. – Обережно, віку збавите людині!»
...Попереду їхав лицар, та лихий таки, крий боже!
«Бачте, – крикнув, – що за птиця! Чи не встав би ти, небоже?»
«Не біда, – поет відмовив, – як ти й сам з дороги звернеш,
Бо як рими повтікають, ти мені їх не завернеш!»
«Се ще также полювання, – мовить лицар з гучним сміхом. –
Слухай, ти, втікай лиш краще, бо пізнаєшся ти з лихом».
«Ей, я лиха не боюся – з ним ночую, з ним і днюю;
Ти втікай, бо я, мосьпане, на таких, як ти, полюю!
В мене рими-соколята як злетять до мене з неба,
То вони мені вполюють, вже кого мені там треба!»
«Та який ти з біса мудрий! – мовить лицар. – Ще ні разу
Я таких, як ти, не бачив. Я тепер не маю часу,
А то ми б ще подивились, хто кого скорій вполює.
Хлопці, геть його з дороги! Хай так дуже не мудрує!»
«От спасибі за послугу! – мовить наш поет. – Несіте.
Та візьміть листки з піснями, он в траві лежать, візьміте.»
«Він, напевне, божевільний, – крикнув лицар. – Ну, рушаймо!
Хай він знає нашу добрість – стороною обминаймо...»

Итак, поэт легко отделался. Охота продолжалась целый день. А что же наш герой? Никто не угадает: целый день лежал на том же самом месте, «на самісінській стежині». Может сдвинулся хоть на метр? Или на обочину перебрался? Нет уж, дудки. «**Бо як рими повтікають**» – что потом делать прикажете? И вот вечером, после неудачной охоты

**Геть одбившись від гурту, їде лицар в самотині.
Зирк! – поет лежить, як перше, на самісінській стежині.**

Между ними состоялся продуктивный обмен мнениями по мировоззренческим вопросам. Далее в поэме поэт показывает рыцарю волшебную силу искусства: его песня завоевывает для рыцаря сердце красавицы, а затем вдохновляет солдат на штурм бусурманского города. Но когда рыцарь усилил эксплуатацию крестьян, то народные массы получают от поэта в дар революционную песню:

**Мужики цікаві стали, чи ті кості білі всюди,
Чи блакитна кров проллється, як пробити пану груди?**

Итог: поэт умер в тюрьме, рыцаря убили крестьяне. Но борьба продолжается:

**І тепер нащадки графські тюрми міцніі будують,
А поетові нащадки слово гострее гартують.**

Одним из потомков того революционного поэта и была Украинка: «**Як тільки ж складеться пісня чи оповідання, то хочеться їх людям віддати, щоб і вони журились тим горем, тішились тією втіхою, що вилита в пісні...**» А «втіха» для революционного поэта одна: революция. И она пришла.

2.11. Первая русская революция.

Она застала Украинку в Тбилиси, где работал ее муж Климентий Квитка (Кльоня). У писательницы всегда было полное взаимопонимание с грузинскими революционерами. Один из них (Нестор Гамбарашвили) вспоминал: «Після ув'язнення й виключення в листопаді 1894р. з Московського університету за участь в студентському русі мене було вислано на батьківщину, в Горі, без права вступу в столичні університети (Московський і Петербурзький). В результаті довгих кло-

потань Міністерство народної освіти дозволило мені поступити в один з провінціальних університетів. Я вибрав Київ. Восени 1895 р. я приїхав до Києва і почав шукати собі кімнату в районах поблизу університету... Господарем квартири виявилася сім'я Косачів. Голова сім'ї Петро Антонович Косач служив у м. Ковелі, Волинської губернії, повітовим предводителем дворянства...

Сім'я Косачів відразу ж завоювала мої симпатії своєю високою культурністю, демократичністю і сердечністю. Члени сім'ї між собою говорили виключно по-українськи, хоч всі добре знали і російську мову... Особливо хороші товариські стосунки були в мене з Лесею Українкою. Вона часто заходила до мене, і ми розмовляли на різні суспільно-політичні теми. Коли вона говорила про гноблення царським самодержавством рідної України, про русифікацію українців і інших народностей, які входили в колишню Російську імперію, її сірі очі запалювались вогнем ненависті до самодержавства. Одного разу... сказала: «**Який цікавий, дивний куточок – Грузія!.. Коли б я не була українкою, я б хотіла бути грузинкою!**»... Довідавшись, що я вивчаю французьку мову, Леся Українка запропонувала свої послуги і просила, в свою чергу, познайомити її з грузинською мовою...

На початку літа 1896 р., виїжджаючи з Києва додому в Горі на канікули, я запитав Лесю Українку, що їй привезти з Грузії. Відповідь була: «**Гострий кинжал, як емблему боротьби з ненависним ворогом**». Я виконав бажання. Непогано заробляючи уроками, я замовив спеціалістам по холодній зброї дагестанцям в Горі кинжал, невеликий, з кращої криці, ручка і піхви кинжала були зроблені з срібла з гравірівкою і черню. Даруючи цей кинжал Лесі Українці восени 1896 р., після повернення з канікул в Київ, я сказав: «Панночко Леся, будьте тверді у Вашій благородній роботі, як криця цього кинжала, і гострі в слові, як його лезо» (цит. по: 8, 157-161). Получилась очень символичная фигура: панночка со стальным кинжалом из города Гори (где и по сей день функционирует музей Сталина).

Но вот, наконец, и революция. Пришло время поквитаться с ненавистным самодержавием. В феврале 1905 года Украинка писала матери из Тбилиси: «**Оповідання... все ще не скінчене, бо мислі зайняті не такими спокійними темами під впливом щоденних перемін «весни» й «зими». В Тифлісі був теж один такий «весняний» день, коли калюжі людської крові стояли на тротуарах до вечора. Не до спокійних тем при таких обставинах...**» Если «весенний»

день – это лужи крови, то что же такое день «зимний»? Наверное тот, который прошел без кровопролития?

Поскольку сестра Исидора училась в школе, для нее – особая весточка: «Да, мало не забула написати новини, цікаві головно для Дори. Тут були бунти у всіх середніх школах, в тім числі і в жіночих, в інституті «благородных девиц» і (horribile dictu!) в «епархіальному» училищі! В мужеських гімназіях робили сходки, били вікна, вигнали (добились одставки) кількох учителів і одного директора... В інституті жіночому бунт був за те, що одну ученицю перевели з старшого класу в менший, щоб зробити вакансію для дочки начальника краю, а вчителя, що запротестував проти того, погнали в одставку. Панночки збили бучу за товаришку і вчителя, побили вікна в знак протесту, а начальницю, що прийшла їх втихомирювати, закидали туфлями, набили і вигнали геть. Вона подала в одставку, а інститут поки що причинено. Епархіалки зробили антирелігійний бунт, і ходять чутки про якісь несамовиті «кошунства» і «безчинства» в тій школі; як би там не було, школа прикрита. От які-то діла!» Вот это жизнь. Такое нужно обязательно сообщить сестре-школьнице.

И еще матери: «Стачки тут уже кінчаються. Конки ходять, і все продається, хоч дещо по дорожчій ціні. Чула я, що має відбутись ще один банкет, але де, з ким і як, ще не знаю. Настрій громадський якийсь хаотичний тут, як, правда, і скрізь в Росії». По поводу предполагаемого «банкету» сразу же вспоминается раздел «Банкет в Лисянці» из хрестоматийной поэмы «Гайдамаки».

Литературоведы сообщают, что под непосредственным влиянием и впечатлением от революционной демонстрации в Тифлисе (январь 1905 г.) Украинка написала свою «Осінню казку». В аллегорических образах здесь была показана смена типа героев революционной деятельности – индивидуалистического и коллективистского.

А революция продолжалась. В апреле 1905 г. Украинка писала родителям: «В Тифлісі ще один страйк – прикажчицький. Пані в розпачі, що не можна купувати передсвяткових костюмів, а се ж саме час, бо треба ж і набрати, і пошити, а тут щонайкращі магазини зачинені. Прикажчики збираються на дозволені і недозволені ради, заявляють вимоги і грозять побити коштовні вітрини, якщо господарі торгуватимуть самі. В Гурії повстання все триває і розходиться далі. То боролись проти адміністрації, а тепер вже

й суд зачіпають (бажають виборних судів і місцевих мов у процесі), так що кілька мирових суддів, навіть прокурор і слідуватель, виїхали з міст своєї служби, не маючи змоги відправляти своїх обов'язків. З тих Цхинвалів, куди хтів восени попасти Льоня, населення силою вигнало того, хто попав туди на місто Кльоні, туди послали поки що кандидата-грузина, може, той справиться, і будуть наводити слідство, наскільки винен сам вигнаний суддя (він, кажуть, людина погана), а наскільки «дух часу».

Так муж Украинки чуть не попал под раздачу в Цхинвали. Человек он, конечно, хороший и, следовательно, бояться ему было нечего. Но, как известно, слепой революционный «дух часу» выписывал по первое число людям и получше него. Учтя «дух времени» семейство приняло принципиальное решение – от революции пора делать ноги: «Татари, досі найлояльніший елемент на Кавказі, починають бунтувати – проти німців-колоністів і проти землемірів, виганяючи і тих, і других. Служити на Кавказі стає дедалі все не приємніше з принципиального боку, і Кльоня починає серйозно шукати способу вибратися звідси хоч і в друге «ведомство»...» Нужно перебираться туда, где исполняются законы империи и где проклятое самодержавие поддерживает порядок. Для трудоустройства нужно искать новое «ведомство». А оставаясь в шибко революционной Грузии, можно и пострадать. Но этого нельзя допустить принципиально. Ведь кто-то должен подстрекать не достаточно «свідомих». Например, в 1906 г. Украинка писала Кобылянской: «...Тепер такий час, що не раз і син проти батька *мусить* повстати, хоч і як то тяжко для обох». Революция требует жертв.

Сильно развитая художественная интуиция подсказала Украинке, что в Грузии дело пахнет керосином. Поэтому, пересидев годы революции под защитой самодержавия, семейство вернулось туда только в конце 1908 года. У других с интуицией было похуже. Так, например, «отец нации» князь Илья Чавчавадзе (1837-1907) был просто убит на большой дороге. Еще учась в Петербургском университете, он сблизился с передовой молодежью, которая группировалась вокруг «Современника» Чернышевского и «Колокола» Герцена. 31 декабря 1899 года в газетной статье заявил о том, что XX век и для Грузии станет веком социальных потрясений. Однако князь недооценивал классовую борьбу. Он считал, что все грузины представляют собой единую пролетарскую нацию, без разделения на классы. А грузинские князья – это ее

революционный авангард. Большевиком, разумеется, не устраивала его критика их программы и особенно – его всенародная популярность. В итоге 30 августа 1907 года этот выдающийся человек был застрелен группой террористов.

Но это только один эпизод из богатой истории революционного террора в России. Широкое полотно представлено в книге профессора Принстонского университета Анны Гейфман, которая так и называется «Революционный террор в России. 1894-1917» (М., 1997). Историк изучает истоки, размах и значение терроризма в России в период с 1894 по 1917 год. За это время жертвами революционных террористов стали примерно 17000 человек. Уделяя особое внимание бурным годам первой русской революции (1905-1907), Гейфман исследует значение внезапной эскалации политического насилия после двух десятилетий относительного затишья. На основании новых изысканий автор убедительно показывает, что в революции 1905 года и вообще в политической истории России начала века главенствующую роль играли убийства, покушения, взрывы, политические грабежи, вооруженные нападения, вымогательства и шантаж. Автор описывает террористов нового типа, которые отличались от своих предшественников тем, что были сторонниками систематического неразборчивого насилия и составили авангард современного мирового терроризма.

Вот только некоторые главы книги: «Партия социалистов-революционеров и террор», «Социал-демократы и террор», «Анархисты и малоизвестные экстремистские группы», «Уголовники, психически неуравновешенные и несовершеннолетние», «Единым фронтом. Межпартийные связи и сотрудничество». Весь этот террористический интернационал действительно выступал единым фронтом. В смысле террора это были единомышленники. И духовная пища у всех была вроде той, которую стряпала Украинка.

3. БЕЗБОЖНЫЙ НАЦИОНАЛИЗМ.

В историческом прошлом Украинка искала и находила свой собственный, украинский коммунизм. Для одного украинского социал-демократического издания она писала статью, план которой был таким: **«Я думаю лучше выяснить роль, тенденции и долю черни в истории Украины до Москвы, проследить историю панщины в зв'язку**

з займанщиною і слободами... Маю замір скористати з усіх вільнолюбивих традицій, які ще можна тепер знайти в нашій етнографії (в тім мені стають у великій пригоді праці Драгоманова)... З історичних моментів спинюся найбільше на ролі запорожців в шведській війні і взагалі в відносинах з черню українською з одного боку і з царем з другого, та на руйнуванні Січі. Потім спинюся на Гайдамаччині та Коліївщині. При нагоді зачеплю популярні постаті Палія, Гордієнка з його цікавою конституцією, Залізняка та інших діячів черні. Покажу, як зруйнування Січі було остатнім і найбільшим способом до цілковитого закріпощення люду, бо не стало ні схову для втікачів, ні прикладу комуністичного господарства на Україні, ні остраху на панів...». Это в других странах коммунизм был делом будущего, а Украина его уже имела.

«...Спинюся на спілці запорожців з Булавиним та іншими бунтовщиками і виведу з того можливість спільности інтересів черні української навіть з москалем, тільки з «чорним» або «сірим», та не з «білим». Я можу виразити свій погляд на історію підмосковської України такою перифразою Маркса: «Ми гинули не тільки від клясового антагонізму, але й від нестачі його» – хотілось би докзати сю тезу, та, звісно, се залежатиме від снаги... Не мені б писати таку роботу, а якому професорові історії, та що ж коли професори не хочять такого писати. Моя робота буде, звісно, компілятивною, а не учено-творчою, та все ж, може, моя компіляція послужить хоть якимсь «противоядием» тим брошуркам про Хмельниччину і «возсоединение», що служать досі єдиною історією України на «народных чтениях» і, може, таки труять не раз думку народню. Поряд з тим се буде проба показати органічний зв'язок нашої недавньої минувшини і її ідеалів з теперішнім нашим становищем і **всесвітніми демократичними ідеалами».**

Таким образом, автор данной статьи вовсе не претендует на историческую объективность. Украинка просто использовала украинскую историю для иллюстрации своих идеологических предпочтений. Во-первых, – это марксизм с его пролетарским интернационализмом, классовой борьбой и **«всесвітніми демократичними ідеалами»** в виде мировой революции до полной победы коммунизма. Как известно, полная победа наступит после полной ликвидации частной собственности. В «Манифесте коммунистической партии» Маркс и Энгельс заявляли: «Коммунисты могут выразить свою теорию одним положе-

нием: уничтожение частной собственности... Ближайшая цель коммунистов – формирование пролетариата в класс, ниспровержение господства буржуазии, завоевание пролетариатом политической власти». Последние слова «Манифеста»: «Коммунисты считают презренным делом скрывать свои взгляды и намерения. Они открыто заявляют, что их цели могут быть достигнуты лишь путем насильственного ниспровержения всего существующего общественного строя. Пусть господствующие классы содрогаются перед Коммунистической Революцией. Пролетариям нечего в ней терять кроме своих цепей. Приобретут же они весь мир. Пролетарии всех стран, соединяйтесь!»

Но, с другой стороны, главное идеологическое предпочтение Украинки – это украинский национализм. Поэтому в статье все внимание фокусируется на обвинениях в адрес Москвы. Поскольку параллельно с ней над аналогичной темой работал еще один украинский социал-демократ, она предъявляла к его статье претензии такого рода: **«Найменше я вдоволенна з уступу про історію відносин прилученої України з Москвою... мало виразно, голословно, а подекуди і зовсім некритично. Коли б згода авторів, то чи не краще б нам так поділити працю, що автори ще скоротили сей уступ (в найзагальніших рисах тільки згадавши найрізчі провини Москви), а я б його розширила і зробила б головною основою своєї праці (як се вже й роблю тепер)... Таким способом обидві роботи доповняли б одна другу (та можна б старатись, щоб вони і читачам в руки доставались поряд)».**

Ни о какой объективности речи не идет. Ее интересуют только одно: **«провини Москви»**. **«Я це все думаю, як назвати свою роботу (се для мене страх трудна річ – заголовки!)... Думаю назвати: «Наша воля під білим царем» або «Наше життя під царями московськими, православними» – зважте, котре ліпше і так надрукуйте».** Но неужели у царей московских перед Украиной были только **«провини»** и не было ровно никаких заслуг? Или, может быть, Украинка их просто не знала? Ни то и ни другое. И заслуги были, и Украинка их прекрасно знала. Просто она сознательно искажала украинскую историю в угоду своей идеологии.

По словам Зерова, «Драгоманов писав, обороняючи від ударів українських діячів кінця 18 та початку 19 століття, що «без північних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край»; що «московське царство виповнило елементарну географічно-національ-

ну завдачу України», підбивши Крим та Чорноморське узбережжя та що не без причин оточила хвалою постать Катерини Другої українська інтелігенція 18 в.». Племянница прекрасно знала *все* работы любимого дяди. Но пропаганда есть пропаганда: правда здесь не уместна.

Прекрасно знала она и мнение своего любимого брата Михаила, который так писал ей в 1897 году: «На мое зданья, тепер Росія му- сить, повинна забрати Босфор, що б там не сталося з того; це її довг перед Україною і всім полуднем, – з момента Переяславської Ради вона зобов'язалася це зробити і по цей день не виповнила. Тепер на- став останній час, час ліквідації турецької спадщини, і як там держави і дипломатія не старайся, а Туреччина здихає і розпадається на кавалочки і розлізеться, хоч там що хоч. Коли культурна Польща не вдер- жалась, так куди дикому турчину втриматись». Вот еще одна **«найріз- ча провинна»** русских православных царей, а так же их «довг» перед Украиной. Еще с Переяславской Рады. Двести лет воевали с Турцией, а «довг» так и не отдали. В Первую мировую войну пытались отдать, но революционеры (в том числе и украинские соратники Украинки) нанесли России удар в спину. Так она и остается поныне в вечном долгу перед Украиной.

Можно подумать, что это письмо написал какой-нибудь русский де- ржиморда и великодержавный шовинист. Но нет: это был родной брат Украинки. Казалось бы, он просто повторил известную мысль Достоевского: «Константинополь должен быть наш». Но здесь имеется один нюанс. Для украинских националистов захватническая политика – это когда Российская империя (как «тюрьма народов») захватывает Крым или Босфор для себя. Но когда она делает то же самое для Украины во исполнение своего «довга з момента Переяславської Ради», то это уже будет дело благое и необходимое. Даже если его осуществляет все та же «тюрьма народов». Оказывается, и от нее может быть польза. Впрочем, ни дядя, ни брат Украинки не мыслили Украины вне федера- ции с Россией. Она писала Кривинюку: **«Ініціатива до федераль- них відносин була давно зроблена з боку українців, ще за часів Драгоманова, та навіть Шевченка, і потім повторялась не раз і не була підтримана збоку «старших братів», – нехай же вони те- пер, коли хотять, самі шукають нас, а нам уже нема чого накида- тись, бо нарешті се понижає нас, що ми ліземо брататись, а нас навіть і не завважають, чи ми є на світі. Годі! Коли ми станемо для «братів» цікаві, то, повірте, згадають і знайдуть вони нас і самі».**

И о «тюрьме народов» – ему же: **«Дурна людська натура, отже ми, українці, родимось, живемо і гинемо в тюрмі, і все не можемо до неї звикнути, а вирвемось із неї і – сумуємо, немов за добром!»**

При кажущихся различиях, Украинка и ее брат были непоколебимо уверены в одном: Россия перед Украиной в долгу. Например, в письме Кривинюку (февраль 1903 года) встречаем такие расчеты: **«Мені здається непрактичною гадка двоязичного видання. Російської літератури і так виходить незмірно більше, ніж української, і грошей з української території пішло на те вже стільки, що пора нам «вертати своє». Я вважаю слушним, щоб скоріш, наприклад, «Революционная Россия» видавала в свій кошт переклади своїх видань на українську мову, ніж щоб молоді і убогі українські організації видавали російські праці, бо для кого вони мають служити? Коли для Великої Росії, то ми заубогі на такі дарунки «старшим братам» – ми вже й так дали їм більше, ніж самі взяли, навіть «податків крові» для терористичного руху, – коли ж ті російські видання призначаються для України, то се не наше діло служити «обрусению», хоч би й революційному».** Что украинские революционеры активно участвовали в политическом терроре, это чистая правда. Но и при всем желании Россия никогда не смогла бы удовлетворить *всех* украинцев: ибо одни требовали «забрати Босфор», а другие (Желябов, Кибальчич и пр.) убивали царя и его министров. И сегодня Россия не может удовлетворить *всех* украинцев. Следовательно: она будет в долгу вечно.

Зачастую трудно понять не только нескольких, но даже и одного украинца. Например, Украинку. Так, в конце 1902 года она писала вполне в духе пролетарского интернационализма и обещала: **«Виведу можливість спільності інтересів черні української навіть з москалем, тільки з «чорним» або «сірим», та не з «білим».** А через пару місяців, в начале 1903 года заявляла уже нечто противоположное: **«Пора стати на точку, що «братні народи» просто сусіди, зв'язані, правда, одним ярмом, але в ґрунті речі, зовсім не мають ідентичних інтересів і через те їм краще виступати хоч поруч, але кожному на свою руку, не мішаючись до сусідської «внутрішньої політики». Яке нам діло, що «Искра» свариться з «Революционною Росиею»? Не наше діло їх мирити, поки вони нас не вибрали на третейських суддів. Чому, власне, маємо мирити ми, українці, а не поляки, не жиди і т. д.»** А как же «пролетарии всех стран, соединяйтесь»? Так есть ли все-таки общие интересы у **«черні**

української» и русской? Очевидно, Украинке было трудно совмещать пролетарский интернационализм с украинским национализмом. В ее мировоззрении они объединялись только одним: это были безбожный интернационализм и безбожный национализм.

* * *

С Россией было все ясно: **«Голод, невежество, преступления, лицемерие, тирания без конца, и все эти страшные несчастья огромны, колоссальны, грандиозны».** А как же Украина? Оказывается, еще хуже. Поэтому племянница жаловалась дяде-эмигранту всеми доступными ей способами:

Гімн.

До тебе, Україно, наша бездоляная мати,
Струна моя перша озветься...
І, може, тоді завітає та доля жадана
До нашої рідної хати,
До тебе, моя ти Україно мила, кохана,
Моя безталанная мати!

Колискова.

Тяжка годинонько!
Гірка хвилинонько!
Лихо не спить...
Леле, дитинонько!
Жить – сльози лить.

Сонет.

Мету вказала буйній хвилі в морі, –
До тебе обертаюсь я, сумна:
Скажи мені, фантазіє дивна,
Як помогти в безмірнім людським горі?
...Фантазіє! Порадь. Як жити нещасливим!

Рондо.

Вільні співи, гучні, голосні,
В ріднім краї я чути бажаю, –
Чую скрізь голосіння сумні!
Ох, невже в тобі, рідний мій краю,
Тільки й чуються вільні пісні –
У сні?

Этот цикл был посвящен дяде. А следующий – брату Михаилу (названному так в честь дяди). Поскольку несчастья Украины безмерны, а «**фасон любить**» в этой семье известен, нетрудно предположить, что для Украины все закончится летальным исходом:

Негода.

**В темний вечір сиджу я в хатині,
Буря грає на Чорному морі...
Гомін, стогін, квиління пташині,
Б'ється хвиля, як в лютому горі...
Сильне море! Нащо стільки сили?
Тільки стогін-відповідь на неї.
Краще б хвилі вже разом покрили
Тую здобич потуги твоєї.
Коли ж треба тобі, сильне море,
Деся подіть свою силу напрасну,
Обернись на се поле просторе,
Затопи сю країну нещасну!
Як розбитий човен безталанний
Серед жовтих пісків погибає,
Так чудовий сей край богоданий
У неволі в чужих пропадає.
Наче кінь степовий, вільний, дикий,
Що в пісках у пустині вмирає:
Захопив його вихор великий,
Кінь упав і в знесиллі конає.
В ньому серце живеє ще б'ється,
В ньому кров не застигла живая,
А над ним вже кружляє та в'ється
Птаства хижого чорная згряя;
Рвуть, хапають, їдять та шматують
При пажернім та лютім ячанні
І кривавеє тіло батують,
Що тремтить при останнім сконанні.
Сильне море! зберися на силі!
Ти потужне, нема тобі впину, –
Розжени свої буйнії хвилі,
Затопи сю нещасну країну!**

Тогда, очевидно, и наступит полная нирвана. А пока она не наступила, жизнь приносит сплошные мучения. Вот после «**Негоди**» поэт осматривает «**Бахчисарайський дворець**». В итоге возникают мучительные политические ассоциации:

**Колись тут сила і неволя панували,
Та сила зникла, все лежить в руїні, –
Неволя й досі править в сій країні!**

Тот же эффект производит и «**Надсонова домівка в Ялті**»:

**Смутна оселя!.. В веселій країні...
Тіло поета в далекій чужині, –
Там, у тій самій холодній країні,
Серце на смерть отруїли його!
Смутная муза літа в самотині,
Кличе поета свого.**

Семен Надсон (1862-1887) умер от чахотки. Кто виноват? Конечно, холодная Россия. Кто же еще? Не туберкулезные же бактерии. И не теплая и «**весела країна**» Украина. Однако, выясняется, что все не так просто: «Весной 1886 г. поэт приезжает в Киев на постоянное жительство... Осенью 1886 г. поэт переезжает для лечения в санаторный поселок Боярку, где подружился с семьей композитора Н.Лысенко. Лето оказалось неблагоприятным для туберкулезных больных. – холодным и дождливым. Поэт простудился, тяжело болел. Врачи настаивали на его немедленном переселении в Ялту. Безнадёжно больного поэта на руках внесли в вагон и отправили в Крым, где он вскоре и умер» (16, 469). Так что все относительно: для кого Украина – «**весела країна**», а для кого и «**холодна країна**», где «**серце на самерть отруїли його**». То же касается и России.

Поскольку Украина напоминала Украинке издыхающую лошадь («кінь, що конає»), которую из сострадания легче добить, то кликушество с призывами к летальному исходу продолжалось и в следующем цикле «Сльози-перли», посвященном Ивану Франко:

**Сторононька рідна! коханий мій краю!
Чого все замовкло в тобі, заніміло?
Де-не-де озветься пташина несміло,
Немов перед бурею в темному гаю,
І знову замовкне... як глухо, як тихо...**

Ой лихо!
Ой, де ж бо ти, воле, ти, зоре таємна?
Чому ти не зійдеш на землю із неба?
Осяяти землю безщасною треба!
Ти бачиш, як все в нас покрила ніч темна?
Ти чуєш, як правду неправда скрізь бере?
Ой горе!
О люде мій бідний, моя ти родино,
Брати мої вбогі, закуті в кайдани!
Палають страшні, незагойні рани
На лоні у тебе, моя Україно!
Кормигу тяжку хто розбить нам допоможе?
Ой боже!
Коли ж се минеться? Чи згинем без долі?
Прокляття рукам, що спадають без сили!
Навіщо родитись і жити в могилі?
Як маємо жити в ганебній неволі,
Хай смертна темнота нам очі застеле!
Ой леле!

Украинке очень хотелось превратить свои эмоции и звуки в нечто более существенное:

Україно! плачу слізьми над тобою...
Говорять, що матері сльози гарячі
І тверде, міцнеє каміння проймають;
Невже найщиріші кривавії сльози дитячі
Ніякої сили не мають?

Пока революция еще не пришла, остается готовить ее словом:

Так, плачмо, браття! мало ще наруги,
Бо ще душа терпіти силу має;
Хай серце плаче, б'ється, рветься з туги,
Хай не дає спокою, хай палає.

И снится ей желанный «Сон», что именно она с риском для жизни и при помощи каких-то демонов может развязать и совершить всемирную революцию:

Був сон мені колись: богиню ясну
Фантазії вбачали мої очі...

Вона іде! Непереможна сила
Мене примушує за нею простувати
По темних, тісних хідниках. Вступила
Вона в якісь таємні палати...

...Височенний

Орган стоїть там, наче скеля дика,
Де був прикований Титан страшений,
Що забажав освіти чоловіка.
Спинилася богиня, і за руку
Взяла мене, і словом говорила:
«Вважай і пам'ятай мої слова й науку:
То світовий орган, і доля так судила,
Що тільки раз він має гук подати,
Страшний той гук, потужний і величний,
По всіх країнах має залунати
І перекинути світовий стрій одвічний.
Страшне повстане скрізь землі рушення.
І з громом упадуть міцні будови.
Великий буде жах, велике й визволення!
Тоді спадуть всесвітні окуви...»

И наступит счастье. Точно такое, о котором говорится в одноименном рассказе Украинки (см. раздел 1.16). Ради этого она готова на все:

Ні, гук страшний я видобути мушу!
Хай я загину. Та хай сяє мило
Над людьми сонцем правда і надія!
Зважливо простягаю руку, сімло –
І прокидаюсь... Так! то сон був... мрія!

Но мечты сбываются. Если долго раздувать искру, то из нее рано или поздно разгорится пламя. Украинский аналог таких «искр» – хрестоматийные пролетарские «досвітні огні»:

Досвітні огні, переможні, урочі,
Прорізали темряву ночі,
Ще сонячні проміні сплять –
Досвітні огні вже горять.
То світять їх люди робочі.
Вставай, хто живий, в кого думка повсталала!

**Година для праці настала!
Не бійся досвітньої мли, –
Досвітній огонь запали,
Коли ще зоря не заграла.**

Некоторые поэты являются носителями «искры Божьей». Но атеистка по этому вопросу имела собственное мнение. В ее стихотворении, которое так и называется «**Божа іскра**», герой по имени «**поет**» заявляет:

**Годі вам, гурт ворогів і прихильних,
Марні слова промовлять.
Краще ідіть научіть божевільних,
Як їм притомними стать.
Бачили ви, як велике багаття
Кида вогонь аж до хмар?
«Божая іскра» – то тяжке прокляття,
Дикий і лютий пожар.**

Очевидно, это свидетельство автобиографическое. Такая «искра» требует или огня или крови:

**І все-таки до тебе думка лине,
Мій занепащений, нещасний краю!
Як я тебе згадаю,
У грудях серце з туги, з жалю гине.
Сі очі бачили скрізь лихо і насилля,
А тяжчого від твого не видали,
Вони б над ним ридали,
Та сором сліз, що ллються від безсилля.
О, сліз таких вже вилито чимало, –
Країна ціла може в них втопитись;
Доволі вже їм литись, –
Що сльози там, де навіть крові мало!**

Вспоминается герой поэмы «Гайдамаки», которому тоже было мало крови и он просил поделников: «Дайте ляха, дайте жида! Мало мені, мало! Дайте ляха, дайте крові наточить з поганих! Крові море... мало моря...». Шевченко стал «духовним батьком» України. Его «духовная дочь» представляла рабами не только украинцев, но и славяне вообще. Ее стихотворение так и называется «Слов'янин-раб»:

**Слов'янина! – який великий гук...
А що ж величної Слов'янини сини,
Німої матері проречистії діти,
Між людьми чим прославились вони?
Чим похвалитись їм, з чого радіти?
Дивіться: з них кожний, як один,
Що світ би здержав на плечах здорових,
Міцний, як дуб кремезний, слов'янин
Покірно руки склав в кайданах паперових
Та раз у раз поклони низькі б'є
Перед стовпом, короною вінчанним,
Порфірою укрим; стовп той є
По праву спадщини царем названий...
Тепер, куди не глянь, усюди слов'янин
На себе самохить кладе кайдани,
І кажуть всі: варт віл свого ярма,
Дивіться, як покірно тягне рало!
Ні, ймення слов'янина не дарма
Синонімом *раба* між людьми стало!**

А все враги виноваты. Тоже, кстати, славяне. Этим «**ворогам**» она адресует свои угрозы:

**...Вже очі ті, що так було привикли
Спускати погляд, тихі сльози лити,
Тепер метають іскри, блискавиці, –
Їх дикий блиск невже вас не лякає?
І руки ті, не учені до зброї,
Що досі, так довірливо одкриті,
Шукали тільки дружньої руки,
Тепера зводяться від судороги злості, –
Чи вам байдуже про такі погрози?
Уста, що солодко співали й вимовляли
Солодкі речі або тихі жалі,
Тепер шиплять від лютості, і голос
Спотворився, неначе свист гадючий, –
Що, як для вас жалом язик їх буде?**

«Духовний батько» писал о себе в том же духе: «я – неначе лютая змія розтоптана в степу здихає, захода сонця дожидає»; «тепер я роз-

битеє серце ядом гою, і не плачу, й не співаю, а вию совою». Шипеть по-змеиному или выть по-совиному – это настоящее творчество. Но петь можно и дуэтом. Тогда возникает особый стереоэффект. А в наушниках сидит украинский школьник, изучающий обоих поэтов наизусть по обязательной программе.

* * *

Развернутую программу межнациональной, религиозной и классово-вой ненависти находим в стихотворении «Товарищі на спомин»:

...Розмови наші, співи й наостанок
Уривчаста, палка, завзята річ.
Не жаль мені, що се вам нагадає
Запеклої ненависті порив.
Що ж! тільки той ненависті не знає,
Хто цілий вік нікого не любив!
Згадати тільки всі тяжкі муки,
Що завдали борцям за правду вороги, –
Кому ж не стиснуться раптово руки
Від помсти лютої жаги?
Ні, жаль мені, що й сей порив погасне,
Як гасне все в душі невірничій у нас.
Ох, може б, не було життя таке нещасне,
Якби вогонь ненависті не гас!
Лагідність голубина, погляд ясний,
Патриція спокій – не личить нам.
Що вдіє раб принижений, нещасний,
Як буде проповідь читать своїм панам?
Так, ми раби, немає гірших в світі!
Фелахи, парії щасливіші від нас,
Бо в них і розум, і думки сповиті,
А в нас вогонь титана ще не згас.
Ми паралітики з блискучими очима,
Великі духом, силою малі,
Орлині крила чуєм за плечима,
Самі ж кайданами прикуті до землі...
Релігія у нас – то морок темний,
Єгипетських жерців деспотія важка,
Закони й право – то устав тюремний,

Родинні зв'язки – ниточка тонка.
Народ наш, мов дитя, сліпее зроду,
Ніколи світа-сонця не видав,
За ворогів іде в огонь і в воду,
Катам своїх поводитарів оддав.
Одвага наша – меч політий кров'ю,
Бряжчить у піхвах, ржа його взяла,
Чия рука, порушена любов'ю,
Той меч із піхви видобуть здола?
Нехай же ми раби, невірники продажні,
Без сорому, без честі, – хай же так!
А хто ж були ті вояки одважні,
Що їх зібрав під прапор свій Спартак?..
О, сором мовчки гинути й страждати,
Як маєм у руках хоч заржавілий меч.
Ні, краще ворогу на одсіч дати,
Та так, щоб голова злетіла з плеч!

* * *

Для безбожника мир становиться черно-белым и четко делится на своих и чужих. Свои заслуживают только любви, чужие – только ненависти. Именно такой примитивный черно-белый мир сконструирован в произведении «Грішниця». В этом мире идет тотальная террористическая партизанская

...війна страшна і незвичайна...
Часами тільки бомба огнева
Могильну тишу розбивала гучно
І всіх навколо ранила скалками.
Раз в темну ніч на бій дівчина вийшла
(Тоді йшли всі, жінки і чоловіки,
І навіть діти не сиділи дома).
Вона була при зброї...
Дівчина йдучи тихо шепотіла,
А на устах був усміх зловорожий:
«Ой підкопаю вражее гніздо!
Злетять вони угору, мов ті птахи!»...

Но незадачливой бомбистке не повезло: заряд разорвался раньше времени. И вместо того, чтобы убить множество людей, она сама ока-

залась в госпитале. За ней ухаживает молодая монашка и между ними возникает мировоззренческий спор. Разумеется, бомбистка быстро побеждает сконструированного автором оппонента. Приятно спорить с куклой: при этом чувствуешь себя мудрецом. Монашка призывает террористку радоваться, что та никого не убила, благодарить Бога и каяться в своих грехах. Но не на ту напала. Что для христианина грех, то для больной на всю голову – как раз наоборот:

Хвора.

**Ні, каяться вважала б я за гріх!
...Гадаєш ти, що я боюся суду?
Запевне, бридко між гадюк попасти,
Та їх не боюся, суд не страшний для мене, –
Небесний чи земний для мене все одно, –
Однакові для мене рай і пекло,
Бо я не вірю в них.
...Ви вірите, що єсть і рай, і пекло,
Що люди й «там» не можуть рівні бути.**

Бедная «хвора» со своим тоталитарным мировоззрением не может себе представить, что Царство Божие – не колхоз, куда загоняют всех гуртом. Если человек не хочет знать Бога, то его нельзя приговорить к раю, так как он свободен.

В финале она победно завершает спор одним ударом:

Хвора.

**Чернице, спогадай: стоїть у вашій книзі:
«Ніхто не має більшої любові,
Як той, хто душу поклада за друзів»...**

В ответ – тишина:

**Умовкла хвора, і черниця тихо
Сиділа, очі в землю опустивши...**

Так больная атеистка «срезала» безответную монашку. Но все-таки кое-какие аргументы у христиан имеются. Самопожертвование вполне можно себе представить и в преступном сообществе, которое руководствуется преступной идеологией (например, фашизм или мафия). Спаситель говорил о том, кто душу *свою* положит за други своя. Но у террористки вовсе не было намерения убивать себя. Она страстно желала положить как можно больше *чужих* душ и очень переживала, когда это не удалось:

Хвора.

**...Скажи, – ти, певне, знаєш, – адже в замку
Усі погинули? Ніхто з них не zostавсь?**

Черниця.

**Ні, милував господь. Одна лиш вежа
Упала, на той час там не було нікого.**

Хвора.

О, що ти кажеш?! (Хвора заридала).

И эти духовно «хворі» еще цитируют Евангелие...

* * *

**О, горе нам усім! Хай гине честь, сумління,
Аби упала ся тюремная стіна!
Нехай вона впаде, і зрушене каміння
Покриє нас і наші імена!**

А пока их революционные замыслы не реализованы, они пребывают в глубоком пессимизме:

**Не раз мене обгорне, мов туман,
Страшного розпачу отрутнеє дихання,
Тяжке безвір'я в себе, в свій талан
І в те, що у людей на світі є призначення...
Не раз мій голос дико залуна,
Немов серед безлюдної пустині,
І я подумаю, що в світі все мана
І на землі нігде нема святині...
Я знаю се, і жду страшних ночей,
І жду, що серед них вогонь той загориться,
Де жевріє залізо для мечей,
Гартується ясна і тверда криця.
Коли я крицею зроблюсь на тім вогні,
Скажіть тоді: нова людина народилась!
А як зломлюсь, не плачте по мені!
Пожалуйте, чому раніше не зломилась!**

Так закалялась сталь. После победы долгожданной революции другой украинец, атеист и коммунист Н.Островский, продолжает воспитание «новой людини» для «борьбы за освобождение человечества». И в двадцатом веке слово Украинки не оставалось без работы:

Слово, чому ти не твердая криця,
Що серед бою так ясно іскриться?
Чом ти не гострий, безжалісний меч,
Той, що здійма вражі голови з плеч?
...Слово, моя ти єдина збрось,
Ми не повинні загинуть обоє!
Може, в руках невідомих братів
Станеш ти кращим мечем на катів.
Брязне клинок об залізо кайданів,
Піде луна по твердинях тиранів,
Стрінеться з брязкотом інших мечей,
З гуком нових, не тюремних речей.
Месники дужі приймуть мою зброю,
Кинуться з нею одважно до бою...
Збрось моя, послужи воякам
Краще, ніж служиш ти хворим рукам!

Мечты сбываются.

* * *

В циклі «Ритми» Українка писала о своем кровожадном творчестве:

Я не на те, слова, ховала вас
і напоїла кров'ю свого серця,
щоб ви лилися, мов отрута млява,
і посідали душі, мов іржа.
Промінням ясним, хвилями буйними,
прудкими іскрами, летючими зірками,
палкими блискавицями, мечами
хотіла б я вас виховати, слова!
Щоб ви луну гірську будили, а не стогін,
щоб краяли, та не труїли серце,
щоб піснею були, а не квилінням.
Вражайте, ріжте, навіть убивайте,
не будьте тільки дощикою осіннім,
палайте чи паліть, та не в'яліть!

Может быть, какие-нибудь безнадежные пацифисты и выберут осенний дождик. Но она предпочитает безумные песни. О чем – не важно, лишь бы кровавые:

Хотіла б я уплисти за водою,
немов Офелія, уквітчана, безумна.

...Потім би на хвилі
зостався тільки відгук невиразний
моїх пісень, мов спогад, що зникає,
забутої балади з давніх часів;
в ній щось було таке смутне, криваве...

Безумная песня выходит из подчинения автора и он становится одержим ею:

...Ні! я покорити її не здолаю,
ту пісню безумну, що з туги повсталала,
ні маски не вмію накласти на неї,
ні в ясну одіжку убрати не можу, –
б'є чорними крильми, мов хижа птиця,
і раниць, як тільки я хочу приборкати
її силоміць. Гей, шалена пісню!
Ї в кого вдалась ти така непокірна?
...Нема тобі впину. Тобі все одно,
що стрівши, вогонь доведеш до пожежі,
що хвилі, спіткавши, розгониш до бурі,
що темні хмари в хаос помішаєш,
що вбогу хатинку, останній притулок,
важкою лавиною скинеш в безодню, –
тобі все одно! Той нехай собі плаче,
хто іскру лишив на шляху необачний,
хто човен непевній воді доручив,
хто вийшов в дорогу темньої ночі,
хто вбогу хатину, останній притулок,
поставив високо над краєм безодні, –
вдалась ти крилатою, – мусиш летіть!
Так, вільна, вільна пісня! Я не знаю,
на щастя чи на горе тая воля...
...Не просіть потіхи
ви всі, що смутні, від такої пісні.
Нічого в ній лагідного нема.
Вона від туги й розпачу зродилась,
за скритий жаль вона помститься хоче

**вогнем, отрутою, мечем двусічним туги.
Коли вам страшно – геть ідіть з дороги!
...Не треба їй ні сліз, ні спочування,
їй треба тільки волі і простору.
Так божевільний волю здобуває,
щоб гнатися на безвість до загину...
Летить безумна пісня – стережіться!
Бо жаль ваги не має, так, як смерть!**

Жалость здесь не играет никакой роли. Совсем другое дело – смерть. Забужко коментує це безумне творчество так: «Ерос», як і природа, не знає добра і зла... Такою самою етичною нейтральністю відзначається й *творчий ерос* – пор. у «Ритмах» звертання до власної «пісні» (10, 457).

Далее самозванный поводырь народных масс сетует:

**О, як то тяжко тим шляхом ходити,
широким, битим, курявою вкритим,
де люди всі отарою здаються...**

Но кто же оценит подобные страдания и стенания? Разве что другой сверхчеловек? Только такая публика способна оценить и кровавые «Червоні легенди»:

**У легендах стародавніх справедливості немає,
все там річ іде про жертви та кривавії події.
...Ті легенди червоніють, наче пишна багряниця,
наче пурпур благородний, від крові людей невинних.
Та горить у мене серце, коли я їх пригадаю, –
проти сих легенд червоних білий світ блідим здається.**

Без кровавых легенд вся жизнь – как осенний дождик. Скучища пренебрежливейшая. Однако не все еще потеряно. Ибо:

**...єсть на світі люди необачні, безпорадні,
Що й при світлі сонця бачать і хаос, і ясні зорі,
Кращі зорі, ніж небесні, і хаос, темніший пекла.
Люді ті не знають світла, як там рівно, ясно, біло.
В тих людей життя буває, мов порізнені листочки,
Де написані поеми божевільного поета.**

Жизнь этих людей напоминает произведения сумасшедшего поэта. И творчество у них такое же:

**Єрусалім мав свого Єремію,
що голосив серед поля;
чом же свого Єремії не має
наша зруйнована воля?
Полум'ям вічним на жах всім нащадкам
Дантове пекло палає;
Пекло страшніше горить в нашій краю, –
чом же в нас Данта немає?**

Кто читал «Божественную комедию», тот помнит, что после «Ада» идет «Чистилище», а затем – «Рай». Но некоторые интересуются исключительно адом, а все прочее им просто не интересно. Скучно. Пресно. Осенний дождик. Даже море в лунную ночь вызывает у них только кровавые ассоциации:

**Гострим полиском хвилі спалахують
після бурі у місячну ніч,
наче військо мечами двусічними
хоче зняти вразі голови з пліч.
Зброї полиск і гомін розкотистий –
се неначе повстання гуде,
наче сила народна узброєна
без упину на приступ іде.
Кожний меч – промінь світла небесного –
впав згори й знов у гору зроста;
кожний гук – відгук сили одвічної,
що руйнує й будує світа.
Людське море, ти сило народная,
з чого ж ти собі зброю скуєш?
Що повстане на місці порожньому
того світа, що ти розіб'єш?..**

Что там «повстане» – неизвестно. Да это и не важно. Главное, что весь мир насилья мы разрушим, а затем... Пусть потомки разбираются.

Во время первой русской революции образы Украинки были соответствующими. Вот описание того, как наконец «из искры возгорелось пламя»:

**...Іскра тліла в попелі важкім
і ятрилась, мов незагойна рана,**

все не могла ожити в огні яркім,
і хворий пал той жеврів аж до рана.
Назустріч сонцеві в димку тонкім
вогню блиснула смужечка багряна.
А поки сонце осіяло бір,
вогонь вже лютував, мов дикий звір.

Еще одна реалистичная картина:

Насунула важка червона хмара,
гула в ній громом братобійна чвара,
вона покрила цілую країну
і повернула всю її в руїну.
Замерк мій дух, і серце заніміло,
і слово з уст озватися не сміло,
бо та країна – то була моя...

3.1. Три в одном.

Антагонизмы бывают религиозными, классовыми, национальными... А можно ли соединить все вместе? Нет ничего проще. Особенно для мастера художественного слова. Нужно сконструировать героя (или героиню), который аккумулировал бы все (или почти все) негативные качества. Что и было сделано в рассказе «Над морем» (1898).

Крым. Ялта. Ливадия. Курортный сезон. Все было бы прекрасно, если бы не люди: «Часто лежачи над самісіньким морем, під навислим каменем, і дивлячись на фаланги хвиль, на ясний горизонт, здавалось мені, що я опинилась у такій країні, де ще не було чи вже нема людей. Мушу признатись, така мрія була мені мила. Мізантропія не в моїй натурі, але часто буває, що хочеться на який час втекти від людей власне для того, щоб не почати ненавидіти їх. Десь я чула вираз, ніби сама природа, самий краєвид, без людей, – то все одно що рамка без картини; але я часами думаю, що се картина – без плями. Здалека дивлячись, навіть місто, що розсипалось по долині над морем, не здавалось мені ділом людських рук, а просто тільки частиною пейзажу...»

Но то и дело гармония картины нарушалась всевозможными «плямами»: то люди помешают, то самодержавие. «Тільки тоді, коли з міста долітав різкий, мідяний гук військового оркестру або

уривок солдатської пісні з ливадських казарм (Ливадія – резиденція царська біля міста Ялти в Криму) та свист парохода, коли на берег розгнівана хвиля викидала затички, лушпиння, старі черевики і всякі злидні людські, – гармонія раптом розбивалась, мрія про незаселену людьми країну зникала. Скрізь люди! – казала ображена думка, перелякана стриванням з брудом, злиднями і всею долею людською...»

Как это ни неприятно, но, к сожалению, пришлось пожить и в городе: «Тут уже всюди і завжди були люди. Навіть коли я сиділа сама в своїй одинокій кімнаті, то чула їх рух за стіною, або над стелею, або під моєю хатою. Були люди, але вкупі з ними і робота і думки, а ті нові думки заглушили давнішу, ворожу до людей думку...» Слава Богу.

Но с людьми приходится общаться. Для этого выбрана некая молодая москвичка: «Раз я зайшла на одну віллу в гості до знайомої панночки, вона запросила мене до себе на цілий день...» И это было тяжелое испытание: «Була вона молода, менш як двадцять літ, «панна з порядної родини», як не раз говорила про себе сама... Говорила моя бесідниця дрібно, швидко, тонким сопрано, перебиваючи сама себе раз у раз – то співами, то якимсь чудним гуком, що вона називала «цыганским взвизгиванием»... Найкращими її спогадами були «цыгане, ресторан Яр, Стрельна» (дуже знані в Москві веселощі не дуже *comme il faut* – пристойні), яких вона, здається, добре знала. Професії у неї не було. «Зимой я выезжаю, а летом уезжаю», – казала вона. «У нас в Москве», – так починалась кожда її розмова, а кінчалась: «Ах, ваша противная Ялта!»... Ось вам романс, се вже іспанський: «О море, море, о ночь любви!» – завела вона ненатуральним, горловим голосом, похжим на голос голубів...»

Больше всего эту глупую московскую барышню (скоро выяснилось, что она дочь генерала) интересуют мужчины и их мнение о ней: «Сей Анатоль, такий «нахал»... він мені просто в очі каже, що з мене вийшла б чудова каскадна зірка, що в мене голосу ніякого, але в мені єсть щось чортівське... Скажіть, а се ж таки правда, що в мені єсть щось чортівське? У мене зовсім циганський тип...»

В религиозном отношении она просто невменяема. Вот зовет старушку няньку, та выглядывает в окно:

«– Чорт мене побери! – гукнула панночка і покотилась від сміху. Голова бабусина зараз же зникла... – Ха-ха-ха! Як мої чорти її

скандалізують! – залягалась панночка. – Нащо ж ви їй робите сю прикрість? – запитала я. – Ах, боже мій! Тут з нудоти чого не зробиш?.. А може, се й справді погано? Мені вже всі кажуть, що я надто часто чортів споминаю. А ви релігійні?.. Я вже бачу, що ви нерелігійні, се погано, ви себе позбавляєте великої потіхи, я б так не могла. А я дуже релігійна, вся наша родина така, ми – москвичі, ми щороку «Иверскую подымаем» («Иверская» – чудотворний образ матері божої в Москві. Побожні москвичі спроваджують її часами до себе в господу, служать молебень і роблять обід духовенству, се зветься «подымають Иверскую»). Ви були в Москві? Ні? Багато втратили!.. Отже, ви й циган не чули? А я чула, справжніх! Мама моя сього не знає, о, боже борони! А я, було, вимкнуся з братом і з його товаришами нібито в театр, а самі замість того на тройках у Стрельну – весело так!..»

И вот эта «типичная представительница» религиозной Москвы продолжает (по воле автора) чертыхаться на всем протяжении рассказа: «– Де моя спідниця в чорта запропастилась?.. На якого біса їх шити, коли не носити?.. Ну, і к дияволу її, коли так!.. Тут сам чорт ногу зломить, шукаючи... Десь чорт ухопив мої обновки!.. Чорт мене побери! Ану його к чорту!» Старая нянька пытається ее урезонить: «...Ну, вже знов споминаєте погань, прости господи!.. І нащо ви, панночко, все оте чорне ймення споминаєте?» А что бы сказала нянька, почитав письма Украинки, где, что ни шаг, то эта «погань» или «чорне ймення» поминается? Эту свою собственную черту атеистка и приписала «шибко религиозной» москвичке. Такой прием в народе называется: «с больной головы – на здоровую» (есть еще вариант: «держи вора»).

От общения с такой героиней Украинке стало плохо: «Мені почало здаватися, що мене оплутала якась тонка павутина і починає застилати очі і заважати дихати». Вот бы и прекратить общение. Но дело не закончено: характеристика ограниченной москальки еще не завершена. Поэтому приводится ее круг чтения: французские романы «Полудевы», «Небылицы», «Для чтения в ванне». Последний французский роман «Современная любовь» она слушает самозабвенно: «Книжка була маленького формату, видання гарненьке, з тонкими малюнками, на обложці в червоному тоні якісь фігури, ледве прикриті серпанками, у викручених позах, з дикими виразами, так, немов вони кудись женуться несамовито чи кор-

чатся в танці св. Вітта... Французькі каламбури, повні тонкої розпусти думки і фантазії... При одній надто «рискованій» сцені я глянула на Аллу Михайлівну, – вона вже не лежала, як перше, з закритими очима, вона спиралась на лікоть, підвівши голову, і дивилась на мене палко, розширеними очима, затримувала дух, ловлячи кожне слово роману з жадібною цікавістю».

Из русских книг она читает рассказы Лейкина или романы Ясинского. Тот и другой – из лагеря, противного Украинке. Первый – «автор оповідань, розрахованих на невибагливі смаки міщансько-обивательських кіл читачів»; второй – «прихильник «чистого мистецтва». Тургенева «типичная» москвичка не знает: «Ні, я його не читала. У нас «класиків» проходили тільки до Пушкіна. Правда, в хрестоматії було там щось, «Бежин луг», здається, і ще не пам'ятаю що... так, дитяче...». Тургенев на нее действует как снотворное: «Прочитавши перших дві-три сторінки, я спинилась, щоб одвести голос, і почула голосне мірне дихання Алли Михайлівни, – вона спала, підклавши руку під щок; з-під подушки виглядала клинчиком червоняста обложка роману «Новітнє кохання».

Теперь всем становится ясно, что эрудированная Украинка нравственно неизмеримо выше необразованной русской. Теперь пришло время обрисовать классовый антагонизм. Для выдающегося мастера слова – это пара пустяков. Если в романе из жизни аристократов не хватает темы пролетариата, мастер тут же дописывает: «За окном двое рабочих ковали железо». В данном случае использован именно такой «алгоритм»:

«– ...Мені татко дав тисячу рублів на сезон, доїхала, прожила два з половиною тижні і, знаєте, скільки маю тепер? Двісті рублів! Ха-ха-ха! – вона весело і дзвінко засміялась».

В сю хвилину назустріч нам ішов молодий робітник з відром зеленої фарби в одній руці і з великим квачем у другій; з квача капотіла фарба... Робітник був ще дуже молодий, углий хлопець; відро було для нього тяжке, піт котився рясними краплями з-під низенької смушевої татарської шапчини на темне, мов бронзове, чоло; хлопець якраз утирався замазаним рукавом, порівнявшись з нами, і через те його квач прийшовся якраз врівні з червоним капелюшком Алли Михайлівни, так що мало не лишив на ньому зеленого листочка. Вона відхилилась так раптово, що мало не штовхнула мене з тротуару, і скрикнула хлопцеві: –

Посторонись, любезный, посторонись! От мужлан! – додала трохи тихше.

Хлопець трохи збочив і руку з квачем заложив за спину, щоб не зачепити панну, але при тому кинув такий погляд у наш бік, що мені стало ніяково. Не знаю, чи завважила той погляд Алла Михайлівна і чи вмiла вона прочитати в ньому і зрозуміти той страшний, фатальний антагонізм, – темніший, ніж чорні очі молодого робітника. Не знаю, чи й хлопець побачив той погляд, що панна кинула йому вкупі з презирливими словами. Але я бачила обидва погляди, і мені стало страшно – в них була ціла історія». А в голові Українки – цілий історический матеріалізм с классовими антагонізмами, которий гарантував соціальні революції, громадянські війни і др. катаклізми:

«Хлопець давно вже поминув нас, а я все думала про його темний погляд, і, може, через те пусті речі, безжурне щебетання моєї бесідниці робили на мене якесь тяжке, майже трагічне враження... Бідна «червона шапочка», бігає собі по густому лісі, ганяючись за барвистими метеликами, не думаючи, що буде, коли сонце зайде і кривава заграва розіллється по лісі, пташки замовкнуть, метелики поховаються під листочки, а серед темних кущів засвітяться диким вогнем вовчі очі.

– Моя маленька Червоно Шапочко, не йди в ліс! – я незчулась, як промовила се вголос.

– Там є вовк, що тебе з'їсть, – докінчила панночка і засміялась...»

Бедная глупая «експлуататорша». В отличие от нее, революционеры прекрасно знают: кровопролитие неизбежно. А законы истории неотвратимы. Поэтому они сломя голову бросаются... реализовывать законы и организовывать «неизбежное» кровопролитие.

В эпизоде с молодым пролетарием заявлен уже и межнациональный антагонизм. Черноглазый носит «смушеву татарську шапчину». Вероятно – татарин. Поскольку Россия, как известно каждому революционеру, была «тюрьмой народов», то и татарского народа тоже. А он достоин своей «незалежності». Вот и сегодня меджлис провозглашает курс на создание суверенной державы крымско-татарского народа. Но это уже (скажет каждый украинский националист) наглый сепаратизм, посягающий на исконно украинские земли (отвоєванні в XVIII веке Российской империей и подаренные Украине Хрущевым в 1954 году).

В самом деле: нельзя же считать «соборную» Украину «тюрьмой народов». Нельзя же называть украинских государственников «украинскими держимордами». Такое можно (и нужно) говорить только о России и русских.

Однако, по свидетельству Украинки, крымские татары под русским «гнетом» не только «страдали»: **«Татары-провідники в Ялті відомі як люди дуже легких звичаїв, і дами, що їздять з ними сам на сам в гори, мають не найліпшу славу».** Но автора больше интересует антагонизм между русскими и украинцами. Московская фифа была недовольна возвышенной Украинкой с ее кругом интересов:

«– ...Що ж робить, «куда нам, дуракам, чай пить!»! Море, поезія, природа, ідеї...

– Ми з вами, скільки пам'ятаю, ні про які ідеї не говорили.

– О, звичайно! «Не мечите бисеру перед свиньями!»

– Або, як у нас кажуть: «Шкода мову псувать!» – зірвалось у мене.

– Что вы?

Я не повторила і спустила очі долу, бо чула, що у мене був «темний погляд», повний непримиримого, фатального антагонізму...»

Совсем как у татарского пролетария: **«страшный, фатальный антагонізм, – темніший, ніж чорні очі молодого робітника».** Можно было бы добавить: на самом дне самого черного в мире ущелья. Но это уже дело вкуса.

Итог: антагонизм (религиозный) на антагонизме (классовом) едет и антагонизмом (национальным) погоняет. Совсем как сегодня. Однако теперь у нас уже имеются рецепты «от Украинки»: про **«цікавих»** мужиков и прочие в том же духе.

3.2. Українка в тылу врага.

Смоделировав ситуацию «москвичка на юге», творческая личность не может на этом успокоиться. А что получится, если украинку забросить в Москву? Такая ситуация смоделирована в поэме «Бояриня» (1910). Отдельное исследование ей посвятил известный поэт и литературовед М.Драй-Хмара (убит коммунистами на Колыме): «Як відомо, Леся Українка більшість своїх творів писала на теми екзотичні. Це диктував тодішній стан українського письменства й ті обставини, серед

яких жила й розвивалася поетка. Українське письменство XIX віку, з його вузькопровінціальним завданням та утилітарно-народницьким напрямом, не задовольняло вже вимог, що їх ставила українська інтелігенція наприкінці XIX віку. Отже, треба було переставляти його на нові рейки. В зв'язку з цим виникає проблема запозичення нових сюжетів і тем з чужоземних літератур... Чим же пояснити те, що Леся Українка зійшла з наміченого шляху, удавшись до сюжетів українських?.. Чим же пояснити цей нахил до українських сюжетів? О.П. Косач пояснює його ось як: Лесі Українці не раз закидали її «екзотизм», одірваність від українського історичного й побутового життя, і от вона вирішила спробувати свої сили на українському ґрунті... Леся Українка розробила в «Боярині» історичну тему тому, що не зазнала гаразд українського побуту. Таку думку висловили ми колись у своїй розвідці про життя й творчість поетки... Трактуючи такі поняття, як «поневолення народу», «любов до рідного краю» тощо, Леся Українка свідомо шукала паралелів до цих понять в історичному минулому, бо загальне становище було тоді таке, що не завсіди дозволяло речі звати своїми іменами» (цит. по: 17, 9-11).

«Чому Леся Українка спинала свою увагу якраз на добі Руїни? У Куліша є один вірш, в якому він лає руїноманів за те, що вони славлять різанину й насильство своїх предків:

Чого ж ви давню славите Руїну,
столітню по дорогах різанину,
столітній безсуд і тяжке насильство,
гвалт ваших пращурок і люте зди́рство,
столітнє городів і сіл палання.
Столітнє пращурів ясирування?

Здавалося б, що вірші П.Куліша, якого дуже шанувала наша поетка, відведуть її від Руїни, яку той ненавидів і з якої одверто глузував. Але сталося інакше: вона прийшла до Руїни» (цит. по: 17, 12). Как известно, Кулиш был христианином, десятилетиями переводил Библию. А такое умонастроение как раз не очень «шанувала наша поетка», отзываясь на него стереотипно: **«Цур їм!»**.

«Чому з усіх наших епох Леся вибрала якраз цю? Бо вона взагалі брала для своїх творів не епохи розквіту й слави, а епохи революцій, кривавих переворотів, страшних катаклізмів, неволі, полону тощо. Правда, самої боротьби, отого виру кривавого, що клетотів у серці

тодішнього українського життя, поетка не відтворює: вона залишається збоку і тільки прислухається до нього. Це відповідає дійсному станові речей: Леся Українка ніколи не брала участі в боях. Та тих боїв за її часів і не було, як не рахувати дрібних сутичок, що траплялися на Україні за революції 1905 року. Навпаки, їй добре була відома психологія людей, що жили після розгрому, «на руїнах». Вона змалювала те, що бачила й чула. Хоч Леся Українка й не відтворює в своїй поемі боротьби, що точилася за Руїни, проте вона на неї реагує, виявляючи своє політичне обличчя та свої симпатії до учасників тієї боротьби... Леся Українка не відстає від письменників, що писали про боротьбу Петра Дорошенка за український автономізм та за ідею національного об'єднання, і так само, як і вони, високо ставить Петра Дорошенка, як українського національного героя» (там же).

Главную героиню поэмы зовут Оксана: «Устами Оксани Леся Українка часто-густо висловлює свої власні почування. З поеми видно, що вона недолюблює старої Московщини. Чому? Бо з трьох історичних ворогів України вона тільки й залишалася. Татари зникли, Польща занепала, а вона зосталася й панує над ними й над Україною» (цит. по: 17, 13). Здесь автор лукавит. «Татари зникли». Но как же это произошло? Да очень просто. Не сами они «зникли». Для этого в течение ста лет Российская империя (в том числе и украинцы) напрягала все силы в борьбе с Турецкой империей. «Польша занепала». Не сама она «занепала». Для этого в течение ста лет Российская империя (в том числе и украинцы) напрягала все силы в борьбе с Речью Посполитой (а было время, когда поляки сидели в Кремле и граница Польши проходила около Можайска). Украина получила свои дивиденды (со времен Богдана ее территория увеличилась в шесть раз). И теперь уже можно «недолюбовати старої Московщини» (а почему только «старої»?) и плевать на нее. Остается риторический вопрос: за сколько столетий Украина добилась бы того же без «Московщини»? Чтобы не испытывать моральных неудобств, украинец обычно выдвигает встречный вопрос: а для кого воевала Российская империя? А это вопрос уже не риторический, поэтому на него может ответить каждый. Во-первых, это делалось для тех, кто поселился на отвоеванных землях и чьи потомки живут здесь до сих пор. Во-вторых, – для всей остальной Украины, которая регулярно подвергалась набегам с юга и стабильно поставляла ясыр в виде Роксолан, Богуславок и прочего живого товара на все невольничьи рынки исламского мира. В-третьих, – для нужд

всей страны, которая в дикой степи построила города, порты, верфи, флот, заводы, фабрики и т. д., и т. п.

Драй-Хмара пытается объяснить позицию Украинки влиянием Костомарова: «Таке ставлення до Московщини у Лесі Українки легко могло виникнути під впливом Костомарова» (там же). Однако это не соответствует действительности. В этом каждый легко сможет убедиться, когда ниже будут представлены подлинные выводы знаменитого историка.

«Який же висновок можна зробити на підставі сказаного вище? Яке політичне обличчя показала Леся Українка в «Боярині»? «Франко й Леся Українка, – пише В.Коряк, – закінчили той процес створення *суцільної національної свідомості*, що розпочався за доби промислового капіталізму». Говорячи словами В.Коряка, можна сказати, що в поемі своїй Леся Українка виявила світогляд «*суцільної національної свідомості*». Герої «Боярині» не є історичні особи: з добою Руїни вони зв'язані постільки, поскільки сама поема зв'язана з нею. Зовсім легко їх можна було б узяти з тієї доби й перенести до будь-якої іншої, хоч би й до нашої. Коли так, то чи не можна вбачати в Оксані й Степанові репрезентантів сучасного життя? Інакше кажучи, чи не перенесла Леся Українка ідеї та настрої, що живили її та її покоління, на постаті минулого України? Ми стоїмо перед питанням, як дешифрувати драматичну поему Лесі Українки, коли дивитися на неї, як на твір алегоричний, що таїть у собі приховані риси сучасного життя. В особі Степана можна вбачати того українського інтелігента кінця XIX та початку XX віку, що, втративши почуття національного й одірвавшись од маси, од народу, сам ішов у чуже оточення й переймав чужу культуру, зрікшись своєї рідної. В особі Оксани можна вбачати іншого типу інтелігента, того, що довго боровся за принцип національного самовизначення, сперечався, протестував, але, попавши в пазурі царату московського чиновництва, не мав уже сили вирватися на волю й конав на чужині» (цит. по: 17, 14). Оксана не могла вернуться на Україну без мужа, но другие очень даже могли. Только не всегда торопились. И сегодня тоже не все быстро стремятся на родину предков (например, заморская диаспора: горячо спереживает и дает ценные указания, но только дистанционно).

«Леся Українка була якнайщільніше зв'язана з українським національним рухом. Він був для неї потрібний, як свіже повітря для її хворих легенів. Цей рух мав на меті створити окрему національну державність. Але під тиском російського капіталізму й русифікаторської політики

царату, в умовах страшного економічного визиску й політично-соціального гніту, цей український національний рух зазнав великої скрути. Через це саме хисткі елементи української дрібнобуржуазної інтелігенції перебігали до російського табору й асимілювалися там, втрачаючи національні прикмети. Частина інтелігенції хиталася межі тими, що залишалися твердо стояти на українських позиціях, і тими, що влилися в «общерусское» річище. Вона слов'янофільствувала та народничала з «руськими братами» до якогось часу. Але коли російський капітал поглибив колонізацію й зміцнив русифікацію, то спроби «братської» угоди й лояльності втратили всякий сенс: захиталися самі основи українського національного життя. Треба було шукати виходу з цього становища. І от вихід знайшли. В чому ж? У вірі в революцію, в ту соціальну катастрофу, яка розтратить «тюрму народів», російську імперію, й визволить усі уярвлені нації, в тому числі й українську. Леся Українка так само, як і інші її сучасники, орієнтувалася на прийдешню революцію та соціальну катастрофу» (цит. по: 17, 15). Но у любой социальной катастрофы и последствия катастрофические. В том числе и для своего народа. Сейчас идут лихорадочные поиски: на кого бы переложить ответственность за поистине катастрофические последствия той «социальной катастрофы», которую принесла «придешняя революция».

«Звичайно, ні вона, ні її сучасники не вірили в те, що ця катастрофа змінить у корені й соціальний лад» (там же). Кто не верил, а кто и верил. «Ім хотілося боротьби, але не в середині України, а поза межами її, такої, яка знищила б російську імперіалістичну буржуазію, але не зачепила б своєї» (там же). Хотелось – как лучше (социальной катастрофы у соседа), а вышло – как всегда (собственный народ кровью захлебнулся). Поджечь дом соседа – и чтобы искры не залетели на свою хату. Вот идеал. Но такая задача требовала филигранного мастерства.

«Правда, були й такі дрібнобуржуазні елементи серед українців, які нездатні були пірвати з старими традиціями» (там же). Эти ретрограды не желали социальной катастрофы ни у себя, ни у других. «Проти них Леся Українка дуже часто скеровувала свій революційний гнів. Відділяла її конфлікт з оточенням. Цей гнів бринить і в «Боярині», де вона відтворила, з одного боку, ту активну українську інтелігенцію, яка всім еством своїм рвалася до боротьби за суверенітет української державності, і, з другого боку, ту продажну українську інтелігенцію, яка заради «панства великого, лакомства нещасного» зрадила українські традиції й, помосковившись, добровільно впряглася в чужинецьке ярмо» (цит. по: 17, 16).

Итак, на Украину из Москвы приезжает «**Степан, молодий парубок у московському боярському вбранні, хоча з обличчя йому видко одразу, що він не москаль**». Для хорошего физиогномиста (тем более – физиогномистки) отличить москаля от украинца – пара пустяков.

Но приезжий – коллаборационист уже во втором поколении:

**На раді Переяславській мій батько,
Подавши слово за Москву, додержав
Те слово вірне.**

Настоящий украинский патриот Иван (брат Оксаны) ему – про вооруженную борьбу, а тот напоминает библейское повествование про Каина и Авеля. Отец Оксаны очень удивился (как будто впервые такое слышит):

**Не звикли якомсь ми такого чути...
проте... було б на світі, може, менше
гріха і лиха, якби всі гадали
по-твому...**

Брата Ивана тоже, судя по всему, Библии не учили. Для него она существует только для того, чтобы замыливать глаза:

Іван (згідно)

**Се в Києві ченці
навчають отакого!
...Бурсак та щоб не вмів замилить очі!**

У Ивана руки чешутся, но Оксана крови видеть не может:

**Не раз, вернувшись з походу,
лицарство з нами бавиться при танцях.
Простягне руку лицар, щоб узяти
мене до танцю, а мені здається,
що та рука червона вся від крові,
від крові братньої... Такі забави
не веселять мене... Либонь, ніколи
не прийняла б я перстень з руки
такого лицаря...**

Те еще рыцари... И вот Оксана выходит замуж за Степана и собирается в Москву:

**Тим паче що з тобою. Але й так,
Хіба ж то вже така чужа країна?
Та ж віра там однакова, і мову
Я наче трохи тямлю, як говорять.**

Однако в Москве творится тако-о-е... Такое, что свекровь инструктирует бедную девушку: «**Адже ми тут зайді, – з вовками жий, по-вовчи й вий...**» Во-первых, одеваются по-своему. Во-вторых, коверкают чистые украинские имена: Ивась, оказывается, у них будет «**Ванька**» [а почему не Иванушка? – Авт.], Ганнуса – «**Аннушка**», а Оксана – «**Аксинья чи Аксюша**». А это как-то не благозвучно: «**Щось негарно. Оксана мовби краще. Ти, Ганнусю, мене таки Оксаною зови**». В-третьих, если верить безбожному автору, служба в церкви идет не на церковно-славянском (как на Украине), а на каком-то неведомом науке языке. Поэтому бедная девушка ничего не может разобрать:

**Степан Тут віра християнська.
Оксана Тільки ж віра!
Та й то... прийду до церкви – прости боже! –
я тут і служби щось не пізнаю:
заводять якомсь, хтозна й по-якому...**

Для верующего христианина вера – это все. Для атеиста же – ничто. Украинка была атеисткой, поэтому и для ее героини вера – звук пустой. Поэтому и обычаи в православной Москве XVII века для нее – чисто бусурманские:

**Оксана (з жахом)
Степане, та куди ж се ми попались?
Та се ж якась неволя бусурменська?**

Чем-то даже напоминают обычаи галичан конца XIX – начала XX века. Вспоминается ее переписка: «**Поки справа так стоїть, що всі фрази галицьких поступовців про сприяння «жіночому питанню» лишаються фразами. Наскільки я чула про становище галичанок в товаристві, то се якась така неволя, що, може б, я скоріш на каторгу пішла, ніж на таке життя. Подібне життя, наприклад, в Болгарії, я його бачила... Не подумайте, що се в мені говорить «гординя» українки**». Гординя Украинки проявляется, когда автор превозносит свободу женщины на Украине по сравнению с «деспотической» Москвой. Однако по этому вопросу существовали и дру-

гие мнения. Вот как Гоголь описывал жену Тараса Бульбы: «Бледная, худощавая старуха мать... Она была жалка, как всякая женщина того удалого века... Она видела мужа в год два-три дня, и потом несколько лет о нем не бывало слуху. Да и когда виделась с ним, когда они жили вместе, что за жизнь ее была? Она терпела оскорбления, даже побои; она видела из милости только оказываемые ласки, она была какое-то странное существо в этом сборище безжженных рыцарей, на которых разгульное Запорожье набрасывало суровый колорит свой».

А на Украине тем временем происходит следующее: «В поемі згадується, що лівобережні наклали з Дорошенком. У Костомарова читаємо, що лівобережні полковники «послали тайно к Дорошенку, просили его прибыть на левую сторону Днепра и принять гетманскую власть вместо Бруховецкого». Дорошенко справді згодом прибув на лівий берег і зкинув з гетьманства Бруховецького. Характеризуючи братовбійну війну на Україні, Степан так каже про Дорошенка:

**ся війна найпаче братовбійна,
що Дорошенко зняв на Україні, –
тож він татар на поміч приєднав
і платить їм ясирем християнським.**

Слова ці відповідають історичним фактам, про які читаємо у Костомарова: «Дорошенко тогда же присягнул перед всеми, что будет добывать левобережную Украину, хотя бы пришлось всех тамошних козаков татарам отдать» (цит. по: 17, 22).

Видим, что для Дорошенка: есть козаки – есть проблемы, нет козаков – нет проблем. Вот этому «добытчику левобережной Украины» и работоторговцу християнскими душами вышили хоругвь подруги Оксаны из «церковного братства» (интересно, какому богу они там молились?), а ее патриотический брат отвез подарок:

**Дівчата наші, – декотрі ще вкупі
були з дружиною твоею в братстві, –
гуртом пошили корогву й послали
у Чигирин... звичайне, крадькома...
Іван, твій шурина, сам її одвозив...**

Однако «**Степан же й на царські бесіди ходить, і в думу, і в приказ**». Поэтому украинская патриотка подбивает мужа бежать в Польшу, поскольку «**там вільніше**»:

**Степан ...Треба заслужити
Чимсь ту сусідську ласку. Чим же більше,
Коли не зрадою проти Москви?**
Оксана Так їй і треба!

Но не судьба. Дорошенко капитулировал и присягнул России. Оксана же от расстройств тяжело заболела. Муж предлагает ей поездку на Украину:

**Степан ...Вже ж тепера на Вкраїні
Утихомирилося.**
**Оксана (гостро)
Як ти кажеш?
Утихомирилося? Зломилась воля,
Україна лягла Москві під ноги,
Се мир по-твоему – ота руїна?
Отак і я утихомирюсь хутко
в труні...**

**Оксана (понуро, уперто)
...Годі. Не кажи.
Нікуди я тепера не поїду.**

Степан

Чому ж?

Оксана

Не хочу.

Степан

Що се ти, Оксано?

Мені аж дивно! Що се ти говориш?

Оксана (розпалившись, підводиться)

**А я дивую, ти з яким лицем
збираєшся з'явитись на Вкраїні!
Сидів-сидів у запічку московським.
поки лилася кров, поки змагання
велося за життя там на Вкраїні, –
тепер, як «втихомирилось», ти ідеш
того ясного сонця заживати,
що не дістали руки загребуші,
та гаєм недопаленим втішатись.
На пожарині хочеш подивитись,
чи там широко розлилися ріки
від сліз та крові?..**

Кровь и слезы, пролитые в союзе с Турцией или Польшей еще можно терпеть, но союз с православной Москвой – это уже слишком. Жизнь утрачивает всякий смысл. От огорчения Оксана умирает, оставляя мужу (и не только ему) свой «заповіт»:

**Ти, певне, довше проживеш, ніж я, –
до рук тобі свій заповіт віддам я,
а ти його передаси родині
і братчикам, хто ще живий лишився.
...На бойовиську
не всі ж померли, ранених багато...
поможеш їм одужати, то, може,
колись там... знов зібравшись до бою,
вони тебе згадають добрим словом...**

Существует единственный «Заповіт», который заучивает наизусть каждый, кто учится в украинской школе. Поэтому читатель Украинки автоматически вспоминает заученные призывы: «вражою злою кров'ю волю окропіте».

Враг для обоих – один и тот же, неизменный и непреходящий. И Драй-Хмара сказал об этом очень четко. «Не забула сказати Леся Українка в «Боярині» й за найбільше соціальне зло стародавньої Московщини – *рабство*. Оксану, що приїхала з України на Московщину, найбільше це вразило: «Скрізь палі, канчуки, холопів продають!» У Костомарова читаємо, що в XVII віці на Московщині «служилые люди» торгували в найганебніший спосіб людьми» (цит. по: 17, 23). С Оксаны какой спрос? Это существо зомбированное: что автор захочет, то она и озвучит. Но Украинка прекрасно знала то, о чем сама писала в другом месте: «Польське право (після Люблінської унії) волю скасувало, в Польщі вже було на той час кріпацтво; «земляне» отримали право на *особу селян*». Так что Россия не очень сильно отличалась от прочих «европейцев» того времени. И ложь автора была вполне сознательной.

Драй-Хмара пытался приравнять идеологию Украинки к идеологии Костомарова: «...З історичних джерел Леся Українка використала в першу чергу Костомарова, якого вона читала ще замолоду... Від Костомарова Леся Українка перейняла його ідеологію, отой войовничий націоналізм, що характеризує майже всі твори українських письменників, що писали про добу Руїни» (цит. по: 17, 26). Однако, на самом деле,

взгляды этих людей были диаметрально противоположны (об этом см. ниже в разделе 4.2.).

* * *

Ссылаясь на западные источники, историк-политолог Кармазина пишет: «Європа вже століття-півтора переживала... «сильне чуття» національної ідентичності й не менш «завзятий націоналізм». Вона була до краю наповнена різноголосними «ідеями patria». Час від часу в ній той чи інший народ повідомляв саме про свою «богообраність», підносив «свій» національний геній чи обмірковував особливості свого національного «духу», впорядковував свою «Калевалу» чи свій Стоунхендж і пристосовував історію до нагальних потреб сьогодення» (7, 219). Вот и Украинка занималась тем же: «пристосовувала історію до нагальних потреб сьогодення».

Большой ученый Агафангел Крымский писал Украинке об отсутствии в «Боярыне» объективности. А она и не отрицала своей принципиальной субъективности: **«Щодо Оксани, то життя давало більше *натяків* на її драму, але ж тільки *натяків*, і тут більш, ніж де, приходяться слова Сент Бева: «Драма – це доречне перебільшення». Суб'єктивне в ній є, але остатні роки тут мало винні (хіба тим, що не змінили нічого в сьому напрямі), і 10, і 15, і 20 літ тому вона могла б з'явитися на світ, хіба тільки трохи в іншій одежі (єсть навіть один подібний невикінчений план, що належить, здається до 1895 р.). Бачите, яка та химерна штука гая суб'єктивність? Ключ до неї ось який: я належу до тих людей, що коли бачать перед очима маленьку хмарку, то їм здається, що сонце погасло, а коли піймають промінь, то думають, що сонце прийшло жити до їх в саму душу, тільки чомусь я можу працювати переважно в хмарний час, а в сонячний роблюся здебільшого нездатною до виявлення себе в слові (хоч і то не завжди)... Як добре зважити, то перелому я ніколи не зазнала, хоча, запевне, еволюція була і в мене. Життя ламало тільки обстановку навколо мене, а вдача моя, виробившись дуже рано, ніколи не мінчалась та вже навряд чи й зміниться. Я людина еластично-уперта (таких багато між жіноцтвом), скептична розумом, фанатична почуттям, до того ж давно засвоїла собі «трагічний світогляд», а він такий добрий для гарту... Боюся, що коли б ми з Вами частіше та довше бачилися, то я здалась би Вам монотонною власне**

через оцю «незламність», що тепер Вас так захоплює». Так Українка охарактеризувала главную особенность своего творчества: **«коли бачить перед очима маленьку хмарку, то їй здається, що сонце погасло».** По другому это называется: делать из мухи слона.

И еще одну черту своей «музы» она отметила в письме тому же адресату: **«От моя «Бояриня» тепер уже мені здається якоюсь елементарною, schwarz und weiss, а, певне, вона була б інакша, якби я була більше «образована».** С этим не поспоришь: natürlich.

Выдающийся ученый Кармазина – в восторге от националистического мифотворчества: «У поетичній формі Леся торкнулася проблеми золотої доби... І тим самим засвідчила, що йде на кілька кроків уперед від українських інтелектуалів-мифотворців, які ще тільки (після доби Шевченка) бралися за активне творення та розвиток національних міфів... Значимі, що на початку ХХ ст. інтелектуальні провідники нації взялися за творення міфів на всіх рівнях... Українці активно взялися за обґрунтування міфу про «спільних предків», про спільну культуру, віру, релігію всієї української етнічної спільноти. Цілий шеренг інтелектуалів – від Драгоманова... на зламі віку доклали зусиль до «демаркації» кордонів України... Мотиви національного міфу були присутні у творчості й Лесі Українки. Закріплення «собою» – своїм псевдонімом – власної назви етносу й назви землі, заселеної ним, наголошення своєї ідентичності, своєї «вдачі» як української, поетичні рефлексії про «рідну хату», «рідну країну», «рідні перелогі», «рідний куточок», «єдиний» і «коханий» рідний край, про нашу давнину, що «кров'ю обкипіла», творення міфу про братів-нащадків Прометея (**«Брати мої, нащадки Прометея!»**) й, зрештою, міфологізація самої особи поетеси як дочки Прометея – яскраве й безсумнівне підтвердження того» (7, 245). А если у какого-нибудь украинца (или украинки) другая «вдача» и он не собирается ее менять? А если кто-то из украинцев не считает себя «нащадком Прометея» и не считает язычество «релігією всієї української етнічної спільноти»? Таких много. Но приговор окончательный: «Леся – це душа України. За нею – ми, українці...» (7, 403). И обжалованию не подлежит. Кто против – враг народа.

* * *

Зеров противопоставлял ее творчество подходам предшественников: «Невільничі пісні» (1895-1896) – перший цикл «громадської лірики» Лесі Українки... В «Невільничих піснях» Лесі панують цілком одмінні, протилежні настрої. Замість сльозливого – твердий і мужній тон:

«Що сльози там, де навіть крові мало»; замість нарікань на долю – піднесення особистої ініціативи, індивідуальної волі... Замість розпливання в жалошах та скаргах – проповідь діла, вчинків:

**«Слова, слова, слова!» – на них мій гість мовляє:
«Я – ангел помсти, вчинків, а не слів!»**

Замість «каритативного жалю» (вираз Донцова) до всіх принижених і зневажених – проповідь «любви-ненависті», сподівання «страшних ночей» і «огню»...І навіть коли приходиться «хвилина розпачу», то й вона приводить з собою величні образи, кути слова, протуберанції яскравого поетичного темпераменту:

**О, горе нам усім! Хай гине честь, сумління, –
Аби упала ся тюремная стіна!
Нехай вона впаде, і зрушене каміння
Покриє нас і наші імена!**

Цей розрив межі Лесею Українкою і мотивами давнішої громадської лірики становить певну паралель до зірвання ідейного зв'язку межі Драгомановим і старою громадою. До суперечки двох поколінь, молодшого, що вступало на «шлях громадської практики», і старшого, що воліло зоставатися в учених кабінетах. Леся, як і Драгоманов, як і все покоління її однолітків, виходить з гострої оцінки своєї доби, як доби громадського лихоліття, громадської депресії... Образ «кінцевої боротьби» весь час стоїть перед очима поетки. Нащадки Прометея колись повстануть проти усіх земних богів, проти соціальної й національної неправди і переможуть:

**...Гей, царю тьми!
«Хай буде тьма!» – сказав ти, – сього мало,
Щоб заглушить хаос і Прометея вбить.
Коли твоя така безмірна сила,
Останній вирок дай: «Хай буде смерть!»**

Другими словами: это есть наш последний и решительный бой... Эсхатология – под стать библейской. Вообще, безбожники обожают использовать библейские мотивы для облагораживания своих душевных идей. Вот и Украинка туда же:

**І ти колись боролась, мов Ізраїль,
Україно моя!**

И до сих пор борется. А противник у нее – как языческие Египет и Вавилон, вместе взятые:

**Але тепер? Як маємо шукати
Свому народу землю? Хто розбив нам
Скрижали серця, духу заповіт?
Коли скінчиться той полон великий,
Що нас зайняв в землі обітованій?
І доки рідний край Єгиптом буде?
Коли загине новий Вавилон?**

4. УКРАИНКА ПРОТИВ УКРАИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Украинка любила Украину. По-своему. Поэтому все, кто любил Украину «**другим фасоном**», – вызывали у нее неприязнь или просто ненависть. Кто против революции, да еще и за Бога – тот враг, «**темна сила**». Будь он хоть дважды украинец. А таких врагов в украинской культуре и литературе набралось немало.

В своей книге об Украинке Забужко исследовала украинскую «національну» или «колоніальну чуттєвість»: «невідволонними константами цієї чуттєвості є страх, образа, гнів, незахищеність, приниженість, заздрість, – словом, усі ті почуття, які вкупі й творять так звану колоніальну агресивність, – у цьому для суспільної думки початку ХХІ століття також немає чогось особливо нового, і в Україні цей психологічний комплекс уже й був заявлений як предмет самостійного системного дослідження – у 1999р., Соломією Павличко: вона виявила його в зоні найвищої «національної чутливості» – в художній літературі, і її останнім проектом якраз і було дослідження місця й ролі насильства в українському літературному дискурсі. Нагла смерть дослідниці не дала цьому задуму здійснитися, але це, розуміється, не привід недобачати закладеного в ньому евристичного потенціалу» (10, 39). Потенціал дійствительно был немалый. По-научному весь этот заряд озлобления и злопамятности называется Ressentiment. С.Павлычко писала: «Українська література ХІХ-ХХ століть часто представляється як романтична і сентиментальна. Тим часом вона була літературою помсти. Саме в цьому впродовж століть полягав її політичний пафос» (10, 39). А если у кого-то из писателей не было «помсти», а также «стра-

ху, образи, гніву, незахищеності, приниженості, заздрості, – словом, усіх тих почуттів, які вкупі й творять так звану колоніальну агресивність», то это уже как бы не настоящие украинские писатели: Котляревский и Квитка-Основьяненко, Гребинка и Максимович, Костомаров и Кулиш, Гоголь и многие-многие другие. Украинские писатели – это Украинка и ей подобные. Но тоже далеко не все.

4.1. Т.Шевченко.

Он, конечно, ни в коем случае не против революции, но идеалы были еще те. Например, в 1847г. Шевченко пишет обращение «Полякам»:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вільними ляхами...

Итак, до унии украинцы благоденствовали в составе Речи Посполитой. Жить было весело, жить было хорошо. Однако Украинка не даст соврать никому, будь ты хоть трижды кобзарь: «**Польське право (після Люблінської унії) волю скасувало, в Польщі вже було на той час кріпацтво; «земляне» отримали право на особу селян.**

«Земляне» – это владельцы земли, якобы ненавистные кобзарю паны и арендаторы. Примечание разъясняет: «Люблінська унія – об'єднання у 1569р. Литовського великого князівства з Польським Королівством у федеративну державу – Річ Посполіту. За цією унією українські землі перейшли під владу Польщі, що призвело до посилення соціального і національного гноблення і викликало загострення визвольного руху українського народу».

Украинка хорошо объясняет, кому именно из миллионов украинцев «весело жилось» в Польше: «**По польському праву служилих селян не було і козаків хотіли повернути в стан наємного чужого війська та обмежити реєстром. Їм шла плата, але абияк. Їх мало бути 6000 з «старшим» (козаки звали його гетьманом). Ніколи організація козака не була виразно затверджена сеймом, і були вічні сперечки між козаками і польським урядом.** Шість тисяч казаков во главе с гетьманом «братались з вільними ляхами», остальные миллионы украинцев были крепостными холопами. А в осталь-

ном, прекрасная маркиза (в смысле: Тарас Григорьевич), все хорошо, все хорошо...

До объединения с Польшей в Литве казакам жилось так: **«Про козаків маємо певні звістки тільки з XVIв. В князівстві Литовському всі землі були власністю державного і ділились на служби (по 200 десятин), їх роздавали, а за те ленник (привілейованик) мав постачати одного чоловіка на службу до війська, хто його не справляв – «службу» тратив... В XVIв. через татарські напади «служби» на півдні України розбирались неохоче, їх тоді уряд став роздавати громадам з тим же обов'язком: постачати одного вояка, а громаді давалась автономія адміністративна. Се, певне, початок козацтва. XVIв. спогадуються козацькі походи на татар і один бунт селянський (з ватажком козаком) проти подільської шляхти за землю. XVIв. козаків вже багато. Староста черкаський і канівський Шашкевич просив у великого князя литовського особної організації для козаків, але не дано».** Никакой политической свободы не существовало. Экономически жилось полегче, чем под поляками: **«В Литві селян-кріпаків не було, «холопи», здається, були бранці. Дев'ять десятих селян були зовсім вільні особисто і юридично, переважно безземельні орендарі, часом оренда була спадкова, тоді за неї платилась дань (часом натурою) або відбувалась військова служба».**

Затем пришли поляки и украинский крестьянин стал холопом. Разумеется, кроме реестрового казачества (6000), которое верой и правдой служило панской Польше. О близости к польской шляхте и тосковал Шевченко (как типичное «варшавське сміття»). Так Украинка помогла вывести кобзаря на чистую воду. Хорошим подспорьем для нее были труды дяди, который в работе «Шевченко, українофіли і соціалізм» писал: «Найліпшою йому здавалась старовина XVI ст., до Брестської унії й незгоди між козаками й Польщею через ксьондзів і магнатів. Тодішня Україна, з якої, як ми знаємо, турки та татари зробили було поле для виводу невільників і галерників, здавалась Шевченкові веселими селами, в яких весело жилось. Мало того, навіть часи, коли постригавсь у монахи козак Палій, тобто XVIII ст., привиджувались Шевченкові часами, коли панувала «братерська наша воля, без холопа й без пана». Козацькі ради, на яких вибирались гетьмани, самі ті гетьмани знов почали малюватись Шевченком такими, якими вони ніколи не були: з братерською згодою, з патріотизмом (напр., обрання Наливайка

в Чигирині, кінець Дорошенка...). Ми тепер знаємо, що Наливайко був більше розбійник, ніж патріот, що той «атаман случайно сложившейся толпы», як каже про Наливайка д. Костомаров, не був навіть ні козаком, ні гетьманом і що вже через те одне ніколи й не було такої ради в Чигирині, яку списав Шевченко слідом за «Историею русов», а ще гірше, знаємо, що Наливайко прохав у короля козацьких прав для своєї валки, а «свавольним хлопам» радив різати носи й уха, що Дорошенко «торгував українськими головами» не згірше московських воевод і нарешті згодивсь узяти воеводство в Московщині й що запорожці звали «преславного Дорошенка» «юдиним товаришем»; Шевченкові все це не було звісно. Носячи в думці своїй вигадані образи козаччини, Шевченко то знову кохав надію, що таки вона колись вернеться, то казав, що ні, – не вернеться, то знов впиравсь, що «таки буде сподіватись, виглядати».

Вообще, из работы Драгоманова Украинка (и украинцы) узнают о кобзаре много интересного. В частности, историк дважды сравнивает его и Достоевского. «Ми беремо в Шевченка його «ненависть до москалів, нелюбов до поляків» як факт природний... Живучи серед москалів-солдатиків, таких же мужиків, таких же невільників, як і сам, Шевченко не дав нам ні одної картинки доброго серця цього «москаля», які ми бачимо в інших висланих, наприклад у Достоевського...» Трудно не согласиться и с такой мыслью: «Звичайно говорять про тяжку кару, на яку осуджено було Шевченка; згадують, між іншим, як про найтяжче про те, що йому заборонено було писати й малювати. Тільки ж нам здається, що силу кари тієї, на яку осудило Шевченка начальство, дуже збільшують... Згадаймо долю соціаліста Петрашевського, який і вмер у Сибіру, або й не самого першого між петрашевцями д. Достоевського, який був гірше покараний, ніж сам Шевченко, бо був 9 років у каторжній роботі». И опять возникло имя Достоевского. Это не просто случайность. Если революционеры знали великого писателя, то и он прекрасно знал революционеров (в молодости сам был таким), изучая их типологию всю свою сознательную жизнь. В финале данной работы будут представлены материалы для проекта «Украинские герои Достоевского».

Первым из украинских революционеров можно рассматривать Шевченко. Для объективности портрета украинца № 1 полезно взглянуть на него с точки зрения украинца № 2. А таковым, по мнению современного исследователя, был именно дядя Украинки: «Чи не найзначніша

постать після Шевченка в українській суспільній думці XIX століття – Михайло Драгоманов, людина різнобічних наукових зацікавлень і прямих, широкого діапазону практичної дії» (10). Особенная ценность драгомановской точки зрения на Шевченко заключается в том, что это было мнение не какого-нибудь украинофоба, а самого натурального украинофила, причем одного из лидеров. Украинка была под его влиянием, знала его оценки и никогда их не оспаривала. Потому каждому украинцу будет полезно их узнать.

* * *

Историк подошел к делу основательно. Сначала он признал, что до него подход к Шевченко был неосновательным: «Так завше й буває з «пророками», на яких їх обожателі не дивляться *об'єктивно й історично*, а тільки *абсолютно*... Кожного чоловіка, кожного писателя тоді тільки можна оцінити як слід, коли роздивимось на нього власне історичним, об'єктивним поглядом, та ще й на ґрунті тієї громади, в якій він виріс і працював. Таке дослідження «пророків» показує, що дійсно пророків, «всецелых выразителей народа» і навіть для одного «часу» ніколи й не було. Таке досліджування розбиває ідоли, святі потуги, та зате дає тільки правдивий погляд на померших пророків...»

Далее цитируются некоторые публикации XIX века, которые давно стали библиографической редкостью: «Більш усього про життя Шевченка в Чернігівщині й Полтавщині в 1843-46 рр. розкаже лубенець А. Чужбинський-Афанасьєв («Воспоминания о Т.Гр. Шевченке», СПб., 1861). Там знаходимо таку картину... Дякуючи кріпацтву, яке псувало панські натури лінню, та державним порядкам, які не давали путньому чоловікові робити що-небудь для громади, дуже калічилися і ті люди, що вже набрались із Франції не самих мод і танців, а й вільних, чоловічих думок. Ось як малює тих людей Чужбинський: «Здесь надо сказать несколько слов о небольшом кружке, который овладел Шевченком. Тесный кружок умных и благородных людей, преимущественно гуманных и пользовавшихся всеобщим расположением, принадлежал к числу тех собутельников, которые, не находя ли деятельности в тогдашней среде, не успев ли отрешиться от юной разгульной жизни, единственным наслаждением находили удовольствие похмелья и девизом своим избрали известную латинскую пословицу «in vino veritas». Слабость эта, извиняемая в дворянском быту, а в то время заслужившая даже особенную похвалу, не вредившая никому, не мешала однако же членам

упомянутого кружка быть приятными собеседниками почти весь день, потому что они могли выпивать очень много и только уже вечером наливались до того состояния, когда язык прилипает к гортани и в глазах двоются предметы. Кружок этот носил название «общество мочемордия» вследствие того, что на языке его не существовал глагол пьянствовать, а заменялся фразой «мочить морду», и каждый удалый питух назывался «мочемордой» или, по крайней мере, имел право на это название. В противоположность – неупотребление спиртных напитков называлось «сухомордие или сухорылие». Члены, смотря по заслугам, носили титулы мочемордия, высокомочемордия, пьянейшества и высокопьянейшества. В награду усердия у них существовали отличия: сивалдай в петлицу, бокал на шею и большой штоф через плечо. В известные дни или просто при съездах они совершали празднества в честь Бахуса, и вот как сзывались мочеморды на эти празднества, бас гудел: «Ром! пунш! ром! пунш!», тенора подхватывали: «Полпиво! полпиво! глинтвейн!», а дисканты выкрикивали: «Бела, красна, сладка водка!» Великий магистр произносил приличную речь, и мочеморды предавались своим возлияниям. Все горячие напитки считались достойными, но существовало одно условие, вследствие которого истый мочеморда для поддержания чести общества не должен был употреблять простой водки, а непременно настойку, если не действительную, то хоть прикрытую этим названием. Так, например, в случае сильного недостатка мочеморда пил гривенниковку, т.е. простую водку, в которую, за неимением под рукой никакой специи, вбрасывался гривенник. Старейшиной тогда был В.А. Закревский, носивший титул высокопьянейшества и получивший большой штоф через поечо. Умный и благородный человек, гусар в отставке Закревский целый день бывал душою общества, и все, кто слушал его рассказы о похождениях мочеморд в обоих полушариях, хватался за бока от смеха, и в те минуты от него нельзя было оторваться. С крестьянами он обходился необыкновенно кротко и иначе не отзывался к ним, как с какою-нибудь шуткой». Тепер, читаючи такі оповідання, всякий здвигне плечима, коли ще не гірше. І справді, компанія для українського кобзаря неабияка! Тільки все-таки ми думаємо, що він дещо винис із цієї компанії, окрім «мочемордія», яке, одначе, стало заїдати поета вже після пробування за Каспієм».

«Життя Шевченка на Україні, яке малює нам Чужбинський у 1843-47 рр., виглядає доволі безцільним полупанським байдикуванням

серед сільського панства за рюмкою з чоловіками, в танцях і коло музики з дамами, на балах у губернатора в Чернігові, з писанням карикатур на провінціальних баришень у клубах, із студентами в Ніжині і т.д., а часами то, по слову самого Шевченка, «кабануванням» цілий день на постелі. На цьому ґрунті піднімається тільки читання лежачи книг, більш які попадуться під руку, та мрії й думки про те, щоб «поехать по Днепру на дубе на Запорозжє, потом до Лимана, поискать остатков старины», змалювать яку-небудь церкву і т.д. Звісно, як набіжить муза...» И далее в таком же духе Драгоманов наговорил против Шевченко столько, что другой на его месте давно прослыл бы «україноне-нависником та україножером». Но Драгоманову можно. Однако это – материал для отдельного исследования на тему «Драгоманов против Шевченко».

Украинка прекрасно знала все труды любимого дяди. И вовсе не торопилась их опровергать. Ситуация для нее была непростой. Легко было Полиграфу Полиграфовичу отвергать сразу двух корифеев. Но соглашаться сразу с обоими было бы уже затруднительно. Так и здесь: соглашаясь с дядей, она давала материал для размышлений на тему «Украинка против Шевченко»; не соглашаясь – для темы «Украинка против Драгоманова» (см. раздел 4. 12).

Главный же грех кобзаря против Украинки останется навсегда: в его словаре напрочь отсутствовали такие слова, как «украинец», «украинцы» или «украинка».

4.2. Н.Костомаров.

Рассуждая о восстании поляков против России в 1863г., Украинка писала о реакции украинцев на это событие: **«Певний процент бачив у польській революції, окрім безперечного геройства, ще й тенденцію відбудування історичної Польщі на кошт України, і були й такі українці, що не мішали до такого погляду ніякого раболіпія перед Москвою... певний процент потопає, правда, в раболіпії, не так-то й «бездонному», бо на дні його був звичайний мул схиблених інтересів національних, партійних, особистих і просто «страха іудейська». Безперечно раболіпіє батька Костомарова, власне, мало в собі таке дно, – се, звісно, совсім не виправдує історика «народоправств» та кирило-мефодіївського братчика, але все ж пояснює його інакше незрозуміле поведіння».**

Итак, выдающийся историк, оказывается, не искал исторической правды, а **«потопає в раболіпії перед Москвою»**. Но на этот счет есть и другие мнения. Каждый вечер на украинском радио звучит передача «Мить історії». Ее ведет историк Юрий Шаповал, который сотни раз повторял следующую мысль Костомарова: «Правдива любов історика до своєї Вітчизни полягає в суворій повазі до правди». Но Украинке костомаровская правда не нравилась. Да и Шаповалу тоже. Посвятив одну из своих передач Костомарову, он процитировал эти слова историка и тут же соврал. По словам Шаповала, «Костомаров до конца жизни писал об украинской истории, хотя это многим и не нравилось». Наивные радиослушатели могли подумать, что взгляды классика остались теми же, что и во времена «Кирило-Мефодиевского братства». Однако, как известно, они изменились диаметрально: он стал убежденным сторонником государственного единства украинцев, русских, белорусов и др. народов Российской империи. Чем и вызвал недовольство Украинки.

Она напоявила: **«Годилось би українському публіцистові мати ліпшу пам'ять про українських героїв польської революції, коли вже сами поляки так вдячно забули тих добровольців з братнього народу... Харківець Потєбня віддав свою кров і молоде життя за польську справу, – се ж був перший убитий московською кулею серед повстанського війська... У польських істориків і публіцистів трудно знайти спогад про сього українця-полонофіла, але великорус Герцен вшанував його пам'ять щирим і гарячим словом в своїх звісних мемуарах «Былое и думы». Польського спогаду про Потєбню я не знаю... У всякім разі, масі польської інтелігенції, не кажу вже про весь народ, сей українець-доброволець зовсім невідомий... Які були поминки Потєбні? Хто знає? А варто б знати, яка честь нас чекає у братнього народу, коли хто з нас активно заявить свою симпатію не сльозами та бідканням тільки, а поміччю і саможертвою... Щось ми не чули, щоб який шановний варшав'як-«ветеран» пролив свою кров за український демос у Харківщині так, як харковець Потєбня пролив свою за польську революційну шляхту у Варшаві, – довг крові лишився не заплачений... Коли вже ті герої, «батьки» польського демократизму націоналістичного, і з своїм демосом досі не дадуть собі ради, то де б вони ще українським собі голову клопотали».**

Наконец, она приходит к тому, что украинцам вовсе не стоило выступать на стороне поляков: **«Хто зна, чи багато число раболіпних**

українці в 1863 р. переважало зграю тих панів-поляків, що поіменовані на пам'ятнику в Варшаві, поставленому від російського уряду своїм «вірним слугам» з найголосніших польських фамілій за те, що в 1863 р. вони станули на бік Росії і полягли під її прапором. А скільки ще було неоружних зрадників, що продавали Польшу в дипломатичних салонах? А скільки їх і потім лизало руки «вішателів» при кожній нагоді (маневри Олександра III на Волині, приїзд Миколи II до Варшави і т. д.)? Хто може ту статистику зібрати? Тільки *дно* того раболіпія добре видно, і тому я не назву його бездонним. Та як би там не було з статистикою зрадників і лизунів, але серед самих безперечних героїв і патріотів-повстанців справжніх (не псевдо) демократів було меншість... геройська революція боронила більше шляхетсько-олігархічні інтереси польських націоналів, ніж інтереси демосу, не то українського, але хоч би польського. Що ж було робити в ній не раболіпним українцям? Здається, триматись нейтралітету, та й годі». Виходить, Костомаров был не совсем неправ? А Герцен – не совсем прав? И чего ради погиб «не раболіпний українець» Потебня? Последнему, впрочем, и без поляков не давал спокойно жить революционный зуд. В примечаниях читаем: «Потебня Андрій Опанасович (1838-1863) – революціонер-демократ, офіцер, брат видатного вченого-мовознавця О.О. Потебні. З офіцерів і солдатів створив таємний комітет, який увійшов до товариства народників «Земля і воля». Брав участь у польському повстанні 1863 р.».

В работе «Две русские народности» (1862) Костомаров говорил: «Пока польское восстание не встревожило умов и сердец на Руси, идея двух русских народностей не представлялась в зловещем виде, и самое стремление к развитию малороссийского языка и литературы не только никого не пугало призраком разложения государства, но и самими великороссами принималось с братской любовью». Из вышесказанного проясняется и происхождение Валуевского циркуляра 1863 года. Он появился только тогда, когда польская шляхта стала активно разыгрывать против России украинскую карту. И, к сожалению, легко находила для себя среди украинцев пушечное мясо.

* * *

Н.И. Костомаров родился в Воронежской губернии, был внебрачным сыном русского помещика и крепостной украинки. Отец отправил

его во французский пансион в Москве. Затем он закончил Словесное отделение Харьковского университета. В 1846 году становится профессором истории Киевского университета, в этом же году организует Кирилло-Мефодиевское братство. Отбыв год в Петропавловской крепости, восемь лет прожил в ссылке в Саратове, где работал над своим «Богданом Хмельницким». После амнистии по поводу коронации Александра Второго едет за границу. По возвращении становится профессором истории Петербургского университета. Костомаров стал одним из основоположников русской исторической мысли. В конце жизни в статье «Задачи украинофильства» (1882) историк писал: «Малорус верен своему царю, всей душой предан государству; его патриотическое чувство отзывчиво и радостью и скорбью к славе и потерям русской державы ни на волос не менее великоруса, но в своей домашней жизни, в своем селе или хуторе, он свято хранит заветы предковской жизни, все ее обычаи и приемы, и всякое посягательство на эту домашнюю святыню будет для него тяжелым незаслуженным оскорблением».

Теперь политический национализм представляется ему делом антинародным, разрушающим и коверкающим духовный облик народа. Занятия историей произвели в воззрениях Костомарова переворот: ему открылись крепостнические устремления казацкой старшины и под конец жизни историка мы уже не слышим восторженных гимнов запорожскому лыцарству. Ясна ему стала и несправедливость нападков на Екатерину Вторую, как якобы главную виновницу закрепощения украинского крестьянства. И вообще, царь московский перестает быть «идолом и мучителем», как ему казалось в молодости. Зрелый ученый заявляет: «Мы желаем идти с великорусским народом одною дорогою, как шли до сих пор, наши радости и горести пусть будут общие; взаимно будем идти к успехам внутренней жизни, взаимно охранять наше единство народное от внешних враждебных сил».

Об отношении Костомарова к украинскому языку националистический «Шлях перемоги» (1.04.95 г.) писал: «Мы часто ганимо драконівський Валуевський циркуляр 1863 р., але, – як слушно зауважує Огієнко, – певною мірою до його появи спричинилися і такі діячі, як М.Костомаров, що вважав тоді українську мову придатною лишень до хатнього вжитку...» Это, как всегда, полуправда (т. е. вранье). Послушаем лучше самого историка с его теорией «общерусского языка»: «Настоящее положение южнорусского наречия таково, что на нем следует *творить*, а не переводить, и вообще едва ли уместны переводы писа-

телей, которых каждый интеллигентный малорусс прочтет на русском языке, который давно уже стал культурным языком всего южно-русского края; при том этот общерусский язык не чужой, не заимствованный язык, а выработанный усилиями всех русских, не только великороссиян, но и малороссов». Это справедливо и сегодня: на украинском языке лучше *творить*, чем пытаться переплюнуть русские переводы Гомера, Шекспира и Гете. Но прежде, чем творить, желательно для начала просто правду говорить.

Костомаров был убежден: «Судьба связала малорусский народ с великорусским неразрывными узами. Между этими народами лежит кровная, глубокая неразрывная духовная связь, которая никогда не допустит их до нарушения политического и общественного единства».

В конце жизни он издал «Русскую историю в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». Здесь, к примеру, находим такое описание гетмана Мазепы (ныне украшает купюру в 10 гривен): Мазепа «был человек чрезвычайно лживый»; «его религиозность носила на себе характер той же внутренней лжи, которая заметна во всех поступках Мазепы... Перед царем, выхваляя свою верность, он лгал на малороссийский народ и особенно чернил запорожцев, советовал искоренить и разорить дотла Запорожскую Сечь, а между тем перед малоруссами охал и жаловался на суровые московские порядки, двусмысленно пугал их опасением чего-то рокового, а запорожцам сообщал тайными путями, что государь их ненавидит и уже искоренил бы их, если бы гетман не стоял за них и не укрощал царского гнева». О мазепинцах хорошо сказал еще Е.Гребинка: «Заворушились запорожці, Загомоніли чорноморці, Гудуть станиці на Дону. В Очакові, землі турецькій, Зобралась, щось не по-братецьки. Песиголовців череда». Лучше не скажешь.

Н.Костомаров: «Малорусские политики, воспитанные в духе польской культуры, не могли пленить народ никакою идеею политической независимости, т. к. у народа составились свои собственные социальные идеалы, никак не вязавшиеся с тем, что могли дать народу люди с польскими понятиями... Государство, созданное ими под влиянием усвоенных ими понятий, было бы в сущности подобием польской Речи Посполитой... Они бы невольно создали из нее другую Польшу, а этого народ малорусский не хотел, хотя бы при какой угодно политической независимости». Такими были выстраданные убеждения маститого историка, которые Украинка характеризовала просто: «раболіпіє батька Костомарова».

Поэтому никогда в «независимой» Украине не будет не только полного, но и просто приличного собрания сочинений создателя Кирилло-Мефодиевского братства.

* * *

Дядя Украинки вспоминал: «Польський рух мав великий вплив на моє політичне виховання. Народжений на лівому березі Дніпра, я не мав наочного поняття про поляків і співчував їм як жертвам російського деспотизму, хоча все-таки як українець не цілком забув про те, як і Польща утискувала Україну... Приїхавши на правий берег Дніпра, до Києва, я побачив, що поляки тут – аристократія, а не народ, і був вражений тим, що навіть студенти-поляки б'ють своїх слуг і ходять до костелів, де старанно стоять на колінах (ми – студенти російські, чи «православні», всі були палкі демократи, а в релігії – атеїсти). Водночас мені впала в очі нетерпимість поляків до росіян і особливо малоросів, чи українців. Останні склали в Києві уже 1859 р. окремих національний гурток, хоча, власне, величезна більшість «православних» студентів Київського університету були українці... Оскільки російський уряд тоді не перешкоджав українським публікаціям і не перешкоджав спробам навчати по-українськи в школах і церквах, то особливої ворожечі до російського уряду у тодішніх гуртках не було, і навіть гуртки ці були не такі радикальні у політичному відношенні, ніж «російські» гуртки без спеціального українського забарвлення. Інше було ставлення українців до Польщі. Польські претензії на володіння Правобережною Україною дуже обурювали українців, які після реакції готові були так само, як галицькі русини 1848 р., зійтись з царським урядом для боротьби з поляками. Сам українець родом, і бачачи в Києві багато з того, про що в основній Росії поняття не мали, я багато в чому поділяв прагнення й ідеї українських націоналістів, але у багато чому вони мені здавалися реакційними: я не міг поділяти зневаги їх до російської літератури, яку вважав розвиненішою від української і повнішою загальноєвропейських інтересів (я далеко більше знаходив виховного у політичному відношенні в «Колоколе» і «Современнике», ніж в «Основі»)»... На языкe Украинки все сказанное очень похоже на «раболіпіє дядька Драгоманова».

Племянницю волновала судьба украинского офицера, погибшего за поляков. Но безразлична была судьба офицеров и солдат (в том числе и украинских), которых вырезали поляки. Военный министр

Д.А. Милютин вспоминал: «Войска, расквартированные по всему пространству Царства Польского мелкими частями, беззаботно покоились сном праведных, когда ровно в полночь с 10 на 11 января 1863 года колокольный звон во всех городках и селениях подал сигнал к нападению. Застигнутые врасплох солдаты и офицеры были умерщвляемы бесчеловечным образом» (цит. по: 18, 63). Либеральный цензор Никитенко записал в своем дневнике, что наших солдат резали, как баранов (там же). Восстание было бы быстро усмирено, но поляки получали регулярную материальную и моральную помощь из-за границы. Западная Европа была всецело на стороне мятежников, и Российская империя столкнулась с угрозой новой европейской войны. Вероятность военного конфликта между Россией и коалицией Великобритании, Франции и Австрии была весьма велика. Опасность большой войны с коалицией европейских держав побуждала командование к сосредоточению имеющихся сил. И хотя в Царстве Польском дислоцировалась целая армия, русские войска не могли полностью контролировать обширную территорию. Малочисленные гарнизоны были выведены из некоторых населенных пунктов, а восставшие заняли их без боя, расценив это как свою явную победу.

Повстанцы жестоко расправлялись не только с теми, кто открыто поддерживал власть, но и с теми, кто хотел остаться в стороне и просто выжить. Фактически восставшие поляки впервые в истории Петербургского периода воплотили в жизнь лозунг «Кто не с нами, тот против нас». Они насильственно вовлекали в мятеж мирных обывателей, желавших остаться над схваткой. По мятежному краю рыскали шайки «кинжальщиков» или «жандармов-вешателей»: «Ксендзы приводили их к присяге, окропляли святой водой кинжалы и внушали, что убийство с патриотической целью не только не грешно перед Богом, но есть даже великая заслуга, святое дело. Войска наши, гонясь за шайками, находили в лесах людей повешенных, замученных, изувеченных. Если несчастному удавалось скрыться от убийц, то он подвергал мучениям и смерти всю семью свою. Нередко находили повешенными на дереве мать с детьми. Были и такие изверги, которые систематически вешали или убивали в каждой деревне известное число крестьян без всякой личной вины, только для внушения страха остальным» (там же). В XX веке таких называли карателями.

Хорошо осведомленный цензор Никитенко свидетельствовал: «Поляки совершают неслыханные варварства над русскими пленны-

ми. На днях сюда привезли солдата, попавшего к ним в руки, а потом как-то спасшегося: у него отрезаны нос, уши, язык, губы. Что же это такое? Люди ли это? Но что говорить о людях? Какой зверь может сравниться с человеком в изобретении зла и мерзостей? Случай, подобные тому, о котором я сейчас сказал, не один, не два, их сотни. С одних сдирали с живых кожу и выворачивали на груди, наподобие мундирных отворотов, других зарывали живых в землю и пр. Своих же тоже мучают и вешают, если не найдут в них готовности пристать к бунту. Всего лучше, что в Европе все эти ужасы приписывают русским, поляки же там называются героями, святыми и пр., и пр.» (цит. по: 18, 64). А еще «лучше», что некоторые украинцы и украинки также желали знать **«вешателей»** исключительно русской национальности.

Между тем, только по официальным данным, повстанцы в течение года замучили или повесили 924 человека. Однако Милютин утверждал, что эти данные были не полны и значительно занижены. Восстание охватило Царство Польское, Литву, частично Белорусию и Правобережную Украину. Оно продолжалось полтора года и было в основном подавлено к маю 1864-го, хотя отдельные группы повстанцев продолжали сражаться до начала следующего года. Активное вмешательство западных держав в «польский вопрос», их стремление навязать свою волю, угроза новой большой войны, к которой не успевшая перевооружить свою армию Россия не была готова, – все это не способствовало проявлению гуманности. Однако император Александр II ни разу не позволил себе обвинить в неистовствах и зверствах мятежников все польское образованное общество. В его высказываниях не было даже малейшего намека на полонофобию. В императорской армии служили офицеры и генералы польского происхождения. Как только регулярная армия начала сражаться с повстанцами, всем им от лица государя был сделан официальный запрос: не желают ли они получить какое-либо другое назначение, чтобы не быть поставленным в необходимость идти в бой против своих земляков? Отказавшиеся воевать были переведены во внутренние губернии. Офицеры и генералы польского происхождения столкнулись с болезненной проблемой самоидентификации (там же). Некоторые украинцы тоже. И не только в XIX веке. Но если бы все выбрали путь офицера Потебни, то не видать бы им Западной Украины, как своих ушей. А также – Южной. И Восточной.

4.3. Ю. Федькович.

Талантливый писатель, выходец из крестьянской среды, Юрий Федькович (1834-1888) широко использовал богатство украинского языка и фольклора, был подлинно народным певцом («буковинским соловьем») карпатских верховинцев-гуцулов. Не было у него ни классовой ненависти, ни богоборчества. А была христианская вера. Не удивительно поэтому читать в статье «Малорусские писатели на Буковине», которую Украинка опубликовала в петербургском марксистском журнале «Жизнь» (1900): **«В изображении Федьковича, несмотря на печальные сюжеты, Буковина является всегда в несколько праздничном виде; его герои страдают больше от любви, чем от тяжелых экономических и общественных условий, а это едва ли так было в Буковине даже в более счастливые для буковинского крестьянства 60-е годы».** Марксисты-ленинцы обычно называли таких «лакировщиками действительности».

Писатель занимался явно не теми слоями общества: **«Федькович изображал зажиточное крестьянство, страдающее только от рекрутского набора да от случайных катастроф, не считая, конечно, общечеловеческих, всегда и всюду существующих страданий».** Маловато будет. А где же беспощадная классовая эксплуатация?

Иногда писатель описывал именно тех, кого нужно. Но все равно делал это неправильно: **«Недостаток широты мысли и глубины понимания особенно сказывается в тех поэмах Федьковича, в которых затронута интересное и сложное явление буковинской жизни начала XIX столетия, а именно разбойничество. «Опришки», как называет буковинский народ своих разбойников, напоминают украинских эпигонов гайдамащины типа Кармелюка, который остался в памяти народной не как простой грабитель, а как противник экономического и социального неравенства. Федькович дает в своих поэмах только анекдоты в романтическом вкусе из жизни знаменитых опришков, но глубокие причины и внутренний смысл самого явления, видимо, были совершенно неясны для него».** Где уж ему. Во-первых, Маркса не читал. А во-вторых, был верующим христианином: **«Как в поэзии, так и в прозе широкие темы не давались Федьковичу: он не успел достаточно развиться для них. Для такого развития, которое равнялось бы его природному таланту, необходима была более культурная среда, которой не было тогда ни в Буковине, ни в Галиции, куда было**

переселился Федькович в 1872 году. Переселился он во Львов, чтобы работать при обществе «Просвіта» по изданию книг для народного чтения. Там он издал около пяти книг своего сочинения, проникнутых клерикально-буржуазным духом, который если и проявлялся иногда в его беллетристике, то в очень слабой степени». (Кстати, об «опришках». Недавно на украинском радио филологи ломали голову по поводу этимологии слова «опричник». Много было сказано слов, в том числе и о сути этого «ганебного явища російської історії». Но о родстве этих двух слов так никто и не заикнулся. Ибо какие же «ганебні явища» могут быть в истории украинской?).

Итак, христианин Федькович оказался во Львове. В итоге (с удовлетворением констатирует Украинка) ничего хорошего не получилось: **«Львовская народническая интеллигенция, далеко не свободная от клерикально-бюрократических предрассудков, проникнутая филистерством, ничего не дала Федьковичу, а скорее даже имела дурное влияние на выработку его литературного вкуса. Сам Федькович писал, что он прожил во Львове «14 черных месяцев, чтобы до крайности разочарованным возвратиться под свою родную кровлю».** Как писал Зеров, Федьковича «дратует, що «профессори» Огоновський та Ільницький, Патрицький та Вахнянин говорять з ним менторським тоном, критикують його писання, мову, відкидають його рукописи... Він може озватися отруєною фразою на зразок: «Я не на то то пишу, щоб було що критикувати літературним монополістам». А как бы он отнесся к монополистам?

Творческие претензии Украинки к поэзии Федьковича можно сформулировать коротко – «Шевченка начитался»: **«Влияние поэзии Шевченко на Федьковича было роковым: эта сильная поэзия слишком поразила еще не окрепшего буковинского поэта; чем более Федькович увлекался Шевченко, тем более терял свою оригинальность и, наконец, совершенно подчинился ему, а если порой освобождался, то только для подражаний галицким «боянам», что, конечно, было совсем не лучше. Сонеты Федьковича похожи на плохие подражания Мицкевичу, а в поэмах чувствуется влияние второстепенных немецких романистов. Что же касается сложных сюжетов и философских тем, то для них необходима была большая степень культурного развития, чем какою обладал Федькович, получивший в молодости незначительное образование...»**

Что же остается от выдающегося поэта? Немного: **«Поэтического таланта Федьковича хватало на воспроизведение непосредственных впечатлений жизни в безыскусственной форме; стиль народной песни лучше всего давался ему, но едва поэт переходил к отвлеченным темам или сложным сюжетам, пытался усвоить себе форму сонета и книжный стиль, как получались произведения безжизненные, мало чем лучше произведений... других галицких поэтов того времени, из которых ни один не возвышался над посредственностью».**

Как известно, первый враг марксиста – народник (все, кто изучал «Историю КПСС», помнит эпохальный труд Ленина «Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов»): **«Федькович не чужд недостатков, свойственных вообще тогдашней народнической литературе: он часто впадает в сентиментальность и этнографичность; кроме того, на нем отразилось влияние европейского, особенно немецкого романтизма; пристрастие к декоративной стороне народной жизни, к исключительным сюжетам, к необыкновенным натурам мешало ему остановиться на глубоких, основных явлениях этой жизни».** В финале марксистка с высоты «научного» мировоззрения дает установку: **«Надо надеяться, что пример Федьковича не прошел даром для его продолжателей, что они не остановятся на полпути, подобно ему, а сумеют с образностью, колоритностью формы и с теплотой чувства соединить глубину и широту мысли, недостаток которых отозвался роковым образом на деятельности Федьковича».** Совсем плох был Юрий Федькович: ни тебе классовой ненависти, ни национальной, ни ненависти к Господу Богу. Скука смертная.

Но существовали и другие мнения. Зеров писал, что стихи и рассказы писателя «здобули йому признання серед наддніпрянських і західноукраїнських літератів – «буковинський соловій» став звичайним його епітетом; раз у раз проводяться паралелі між його «великанським» хистом і творчістю Шевченка... П.Куліш писав за кордон: «Не навтішаємось тут речами вашого Федьковича. *Пливе Дністер, тихий, як той руський нарід, широкий, як його думка, глибокий, як його рани...* На палітрі в сього маляра *свої – не позичені фарби*. Буде у вас, буде красна література»... Значення Федьковичевих повістей в українському письменстві зрозуміємо, коли знатимем, що його «повістки» були першим художнім відтворенням гуцульського життя. За ним пішли Кобилянська і Коцю-

бинський... Для Кобилянської Гуцульщина і гори цікаві не самі по собі, а як романтичне тло, як декорація глухої, понурої легенди...». Но для Украинки, без сомнения, ближе была именно «глуха, понура легенда» ее любимицы. Она ведь характеризовала свою музу как трагическую, а себя как истеричку.

Заключительная цитата из статьи «Малорусские писатели на Буковине»: **«Главный город австрийской провинции Буковина Черновцы интересен для малороссов в том отношении, что он является единственным значительным европейским городом, где малорусский язык принят повсюду, в домах и на улице, как разговорный язык».** Во Львове, например, разговорным языком был польский. До тех пор, пока Сталин не присоединил Западную Украину к остальной, согласно позорному пакту Молотова-Риббентропа. И насколько это справедливо?

Петербургский марксистский журнал «Жизнь» был органом «легальных марксистов». На страницах журнала неоднократно выступал Ленин. Горький объединил вокруг журнала группу «прогрессивных» писателей. Публиковали здесь и «передовых» украинцев. Поэтому Украинку встретили как родную: **«Редактор «Жизни» сам предложил мені писати до його журналу огляди української літератури (отож я й дала йому буковинців) і взагалі віднісся до мене дуже добре, запросив мене на вечірне редакційне зібрання і взагалі трактував по-товариськи, як далеко не завжди трактують «пришельців».** Рыбак рыбака видит издалека.

В других статьях для этого журнала Украинка также стремилась реализовать классовый подход. Как например, в статье **«Два направления в новейшей итальянской литературе (Ада Негри и д'Аннунцио)»:** **«Ада Негри и д'Аннунцио – личности диаметрально противоположные по идеям, по симпатиям, по темпераменту и, наконец, по происхождению. Ада Негри – поэтесса-плебеянка, д'Аннунцио – поэт-аристократ; принадлежат к двум враждебным лагерям, оба они обладают сильным классовым самосознанием...».** Впрочем, вскоре «плебеянка» вышла замуж за аристократа и утратила все свое классовое самосознание.

Классовый подход то и дело пробуксовывал. Но вовсе не по вине Украинки, а в мировом масштабе. Ее статья **«Новые перспективы и старые тени («Новая женщина» западно-европейской беллетристики)»** заканчивается так: **«В заключение нам хотелось бы**

поговорить еще о типе рабочей женщины в французской беллетристике, но он пока едва-едва намечен (в нескольких социальных драмах, обзор которых мы надеемся дать в недалеком будущем) и не представляет определенных контуров, поэтому приходится ограничиться этим обзором литературы о «новой» женщине, сознавая всю его неполноту». Запад с «новой» женщиной недоработал и Украинке нечего было пересказывать русским пролетариям из «европейской» жизни.

4.4. А. Барвинский и «кліка Грушевського».

В 1895 году в газете «Буковина» появились две передовицы: «Наші національно-політичні відносини» и «Про своїх людей». Украинка отозвалась на них статьей «Безпардонний патріотизм» и тут же отправила ее Павлыку для публикации в журнале «Народ»: «Замість обіцяного «Волинського образка» оце посилаю Вам дві патріотичні штуки, те може ще почекати, а се, як зостаріється, то хоч викинь». Но классик есть классик. Статья, написанная в конце XIX-го века актуальна и сегодня. Автор иронизирует над теми деятелями (а сегодня таких – хоть отбавляй), которые любят говорить от имени не менее, чем всех украинцев: «Формулка «Барвінський+Вахнянин=руський народ» робить справді гармонійне враження». О Барвинском (которого Драгоманов называл «противный Барвинский») в примечаниях читаем:

«Барвінський Олександр Григорович (1847-1926) – історик української літератури, буржуазно-націоналістичний діяч, один з лідерів реакційної національно-клерикальної партії «народовців» та ініціаторів так званої «нової ери» – політичної угоди 1890 р., укладеної верхівкою «народовців» з намісником австрійського цісаря у Галичині графом Бадені. За незначні поступки «народовці» повністю відмовились від захисту інтересів українського народу, стали відвертими провідниками колонізаторської політики австро-угорського уряду. Пізніше – один з верховодів буржуазних націоналістів на Західній Україні». Даже читать противно. Оказывается, Львов является родиной не только Захер-Мазоха, но и «New Age». Другое примечание: «Вахнянин Анатолий Климентович (1841-1908) – письменник і композитор, посол від Галичини до австрійського парламенту. Був активним діячем «народовської» партії та одним з ініціаторів «нової ери». Украинка, естественно, не со-

гласна с обоими: «Ми думаємо, що історія не буде згадувати ніяким словом наших славних патріотів, що самовільно – pardon! добровільно – взяли на себе тяжкий обов'язок кермувати долею цілого народу (радійте, російські українці, аж тепер настав час визволення вашого!)».

Статья в «Буковине» пугала бедных украинцев москалями и москвофилами, которые их могут уничтожить. Украинка ее высмеивает: «Дякую тобі, господи, що не створив мене ні москалем, ані москвофілом!» – така молитва вилася з нашого серця після прочитання третього уступу статті «Наші національно-політичні відносини», се ж кожний зрозуміє, що бути «знищеним без пардону» нікому не мило, а так ми все ж маємо надію, що «під захороною» наших добровільних кермачів ми ще наживемось на світі. Шкода тільки, що наші «русини з природи більше чутливі, податливі, повільні і уступчиві» (се ж «цілий учений світ признав», то вже нічого не порадиш!), а ті кляті, загонисті, агресивні, нетерпимі москалі мають далеко проворнішу вдачу. Де вже, коли Богдан Хмельницький (не по-так нас був!) ні з того ні з сього взяв та й піддався державі «мішанців», хоч на Україні про те нікому й не снилось, бо вона ж (Україна) і «не мала нічого спільного з московською державою».

Нет, не права она в оценке своей публицистики: «як зостаріється, то хоч викинь». Еще вчера по радио В.Яворивский, читая записки «Павла Халепського» (XVIIв.), горько горевал о том, какой прекрасный полководец был Богдан Хмельницкий, но зато какой же плохой политик (не чета сегодняшним). А москали у него все те же: «Кляті, загонисті, агресивні, нетерпимі» (При этом из записок целенаправленно выбирается что похуже – о русских, а что получше – об украинцах. Но иногда, невольно, проскальзывает и правда. Например, описывая чигиринскую ставку Хмельницкого, Павел Алеппский мимоходом замечает, что южнее Чигирина хозяйничают татары и турки. Взглянув на карту, каждый легко убедится, каким маленьким кусочком «соборной» Украины владел гетман до тех пор, пока не позвал на помощь «мішанців»).

Вторая передовица прибыла в газету от украинского патриота с Тернопольщины: «Справді, то не допись, а ціла поема! Які величні постаті: митрополит, Барвінський, Вахнянин!» Примечание: «Митрополит Сембратович Сильвестр (1836-1898), у 70-ті роки професор догматики Львівського університету, редактор реакційної газети

«Руський Сіон»; з 1885 р. – уніатський митрополит». В 1895 году униатский митрополит стал кардиналом в Риме. Это означает, что в принципе он мог бы стать и римским папой (который избирается из кардиналов). И вот раздаётся голос из Тернополя. **«Він гукає: «Хто понижає нашого владику, понижає нас всіх; проти нього виступимо всі!»** Украинка все это высмеивает сначала в прозе, а затем и в стихах. Одновременно со статьей в журнал была послана ее сатира **«Пророчий сон патріота»**, в которой с иронией говорится об униатской церкви св. Юра во Львові:

**...хто бачив Святоюрські вежі,
Староруські Золоті ворота, –
Що для нього Колізей і Форум,
Капітолій і Тарпейська круча?**

Затем она высмеивает желание украинского патриота иметь украинского папу Римского:

**...Хтів промовити щось, але прокинувся
І покликнув голосом великим:
«Гей, на бога, милі руські браття,
Хоч би всім нам згинуть судилось,
Мусим мати свого кардинала!
А вже сам він дійде до престолу».
Вже ж бо сон мій не зовсім даремний,
Бо казала так моя бабуся
(То ж була сама народна мудрість):
Сон, що сниться у неділю рано,
Вроду-звіку не минає здарма.**

Насмехається Украинка и над украинской «просвітою»: **«Ми ніяк не можемо зрозуміти, що то має значити: «своя питома, народна просвіта», без котрої увесь наш рідний край мусить неминуче загинути. А вже ж таку поважну річ слід би нам пояснити докладніше, щоб і ми знали, як нам ратувати наші занапащені душі. Читаючи, що без питомої, народної просвіти «несть спасенія», ми пригадали одну дуже тяжку хвилю з нашого життя: одного вечора, вислухавши промову про конечну потребу «науки на національному ґрунті», ми вдалися до бесідника, молодого українського патріота: «Скажіть, добродію, що, властиве,**

має значити «наука на національному ґрунті»? Чи се значить, що ми мусимо винайти яку спеціальну українську математику?» **Бесідник глянув сурово і промовив катоновським тоном: «Що ви за українець, коли не розумієте таких простих речей?»** **Ми десять раз вдавалися до різних патріотів з нашим питанням і десять раз чули однакову відповідь. Ми б дуже хотіли обернутися з сим питанням ще до буковинських патріотів, та страшно, що вони розсердяться і почнуть нас «нищити без пардону». Краще мовчати».**

С этими резонными вопросами классика можно обратиться и к современным «патриотам»: **«що то має значити «своя питома, народна просвіта», без котрої увесь наш рідний край мусить неминуче загинути»; «що, властиве, має значити «наука на національному ґрунті»? Чи се значить, що ми мусимо винайти яку спеціальну українську математику?»** И куда же обращаться, если не в «Просвіту»? Павло Мовчан (ее руководитель) наверняка ответит: **«Що ви за українець, коли не розумієте таких простих речей?»** А потом добавит: «Якби ви вчилися так, як треба...» Впрочем, недавно украинское радио сообщило нам, как выглядит современная «спеціальна українська математика». В Украине готовился многоязычный словарь математических терминов. Но когда канадский спонсор узнал, что среди прочих языков будет представлен и русский, то отказал в денежной помощи. Вывод: нужно выбросить русскую математическую терминологию (не от денег же отказываться). Вот и будет «спеціальна українська математика». Впрочем, это уже не математика. Это зоология.

Однажды (9. 05. 07 г.) на украинском радио А.Погрибный, жалуясь, что горожане Украины во Львові торопятся переходить на украинский язык, назвал эту ситуацию «дияволиада». Судя по всему, его абсолютно не интересовало содержание того, что писали на украинском языке Украинка, Шевченко, Франко и некоторые другие. Но ведь это и была самая настоящая «дьяволиада» (например, Франко требовал: «нехай прийдеться й чорту душу дати, а сповняться бажання всі мої»).

Позже Украинка писала во Львов: **«Попросіть Павлика зібрати все, що він друкував проти Грушевського і його кліки, проти Барвінського...»** Нет, что ни говори, а ее публицистика актуальна и сегодня. Например, вслед за ней можно сказать следующее: «Формула «Яворівський+Мовчан=український народ» робить справді гар-

монійне враження». Или розобраться с тем, как выглядела «кліка Грушевського». И как она со временем видоизменялась...

4.5. Галичане.

В Галичине, как и повсюду, симпатии Украинки были на стороне революционеров и безбожников. Ориентировку здесь, как и по любому другому вопросу, она получала от дяди. По словам Зерова, Драгоманов «пише до Лесі про галицькі відносини громадські і «галицьку політику викрутасів», сповіщає її про свої наукові, науково-популяризаторські та публіцистичні плани, нападається на тодішню українську літературу («читаєш молодих літераторів наших і не можеш собі уявити, де вони вчаться»), рекомендує нові книжки...»

В 1891 году она лечилась в Вене и тесно общалась с некоторыми галичанами: «Думала, що справді без попівства і крайнього клерикалізму тепер в Галичині нікуди й поткнутись, – але тепер мені це все інакше стало в очах... З усіх трьох галицьких русинських партій радикальна мені здається найпрогресивніша і найрозумніша; я думаю, що коли вона розумно поведе свої справи, то їй легко повернути до себе простий люд. Може, я того таких думок набралась, що тепер усе моє около радикальське, бо ціла «Січ» належить до радикалів, – не знаю, чи се від того, але тепер мої думки такі». «Січ» – студенческое общество в Вене. «Русько-українську радикальну партію» основали в 1890 г. драгомановці Франко и Павлык: «галицкие радикалы образовали Украинскую радикальную партию, которая под руководством Драгоманова вела революционную пропаганду» (16, 396). Франко так характеризовал ее программу: «Майже ідентична з соціал-демократичними партіями». В программе он писал: «У справах суспільно-економічних партія змагає до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, то є, хоче колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних» (6).

«Правда, що попівство, разом з клерикалізмом всякого розбору, ще міцне в Галичині, але тим більше треба з ним боротись, а не потурати йому, бо воно може висмоктати всі здорові соки життя з народу. Врешті, народ галицький зовсім не такий вже сфанатизований до унії чи до якої іншої форми віри (не кажу до самої віри), як то хочеться представити попам. Тепер уже витво-

рюється в Галичині інтелігенція не попівська, і дедалі її все більше стає, і дедалі вона все більше ваги набирає, та хоч вона сама вийшла (по більшій часті) з попівства, але, звичайно, сама вже геть-то одійшла від попівських традицій. Отже, коли б і ся невеличка (тим часом) інтелігенція заплуталась у клерикалізмі – щирому чи уданому, – то се було б дуже погано і згубливо для країни». Непонятно, правда, для какой именно «країни» было бы губительно иметь христианскую интеллигенцию. Наверное, в этой логике – для любой.

«Хоч галичани (пам'ятай, далеко не всі) вище нас стоять у громадських думках і справах, зате загальна просвіта у них далеко нижче нашої; я чула се давно, але не думала, щоб се було настільки правда. Крім того, у радикальській громаді тримається напрямок (дай боже, щоб він не довго протримався!), подібний тому, який був у російських «народників», – а власне, антипоетичний і антиартистичний (а la Чернишевський, Писарев et tutti quanti), тут можливі ще суперечки, подібні таким: що краще – Шіллер чи нові чоботи, Венера Мілоська чи куль соломи і т. п. Правда, це все у них провадиться не так гостро і дико, як у росіян, певне, поетична українська натура і європейська культура не допускають до того, але все ж цей напрямок єсть. Щодня я мушу стинатися з «січовиками» за неоромантизм, за поезію». Перед дядей-атеистом она демонстрирует свое презрение к галицким народникам: «Що ж до народовців... вже тая «політика», «лояльність», криві дороги, що ведуть до високого ідеалу, «повага до народних святощів», «уміркований лібералізм», «національна релігійність» etc., etc. – все оте вже так утомило нас, молодих українців, що ми раді б уже вийти кудись на чисту воду з того «тихого болота». И действительно: что может быть утомительнее уважения к народным святыням и национальной религиозности?

Говорит она ни более и ни менее, как от имени всей передовой Украины: «Тепер, я думаю, галицькі симпатії на Україні мусять змінитись... Дізнавшись, яка-то єсть радикальна партія, наші люди (звичайно, не всі, а хто більше тямущий) перенесуть свої симпатії на радикалів. Не знаю, яка буде з того користь для Галичини, але для України то мусить якась бути, бо, може, ті гостріші радикальські ідеї трохи розбудять нашу оспалу та прибиту громаду та допоможуть виплисти на чистішу воду... Біда, що більшість

нашої української громади сидить на самій нужденній російській пресі, а через те не бачить як слід світу – ні того, що в вікні, ні того, що поза вікном. Як я побачила тут у Відні російські газети, то мені за них «вчуже стыдно» стало, а надто було жаль бідної російської публіки... Та вже тепер поміж нашою молодією громадою почалось таке «западничество», що багато хто береться до французької, німецької, англійської та італійської мови, аби могли читати чужу літературу. Се мене дуже тішить, а що це недавно мені приходилося з тими самими людьми, що тепер учать чужі мови, змагатися за те, чи варто учитись чужій мові при такій чудовій літературі, як російська. Я надіюся, що, може, як більше знатимуть українці чужу літературу, то, може, згине з нашої літератури отой невдалий дилетантизм, що так тепер панує в ній». Дилетантизм, як известно, бывает только от подражания Толстому или Достоевскому. А от подражания Гейне или Гюго никакого дилетантизма отродясь не бывало.

Украинка «утешает» Павлыка: «Щодо моральної біди, то журитись не варт, бо при теперішніх обставинах я, наприклад, не хотіла б навіть, щоб мене ніхто не лаяв, бо то вже було б якось занадто мирно, а я не тримаюсь московської приказки: «Худой мир лучше доброй ссоры». Добрая ссора – это всегда хорошо. А оппоненты радикалов – просто качаны капуста: «Сподівалось, що помалу все направиться, бо ще таки на світі не сама «капуста головата» заосталася... Тепер же маю причини думати, що «страх иудейский» ще гірше опанує капусту головату всяку та лицарів телячого ордену, вони-бо сподіваються, що можуть від нечистої сили у печі замазатись, та, здається, даремна надія». Еще Шевченко учил: «А на громаду хоч наплюй! Вона – капуста головата». Так они всегда и действовали.

До пори до времени Украинка смотрела на мир глазами Драгоманова. Вот он публикует «Чудацькі думки». Она рапортует, говоря о себе во множественном числе: «Я знаю людей (із молодих), що перше з великим пієтизмом відносились до галицького народовства, до нашого українства, потім до угоди і цілої тої галицької біди, так званої нової ери, так навіть, що не допускали жодної критики на се все, казали, що нам ще рано критикувати старе, бо ми ще нового нічого не зробили, а от народовці – на них і світ держиться, повали їх, то й все завалиться. Тепер же сі люди – найбіль-

ше під впливом «Чудацьких думок» – стали якось критичніше задивлятися на справи та навіть бажають безпощадної критики на наше національство, критики що б там не було, хоч би їх самих та критика мала розбити... Тільки все ж казенна обмежаність науки та крайній клерикалізм кладуть видиме клеймо на молодих людей».

Драгоманов задавал тон в отношениях к различным галицким движениям. В начале 1893 года он пишет к Франко: «Зараз мені принесли от Товариства імені Шевченка новий статут і вмісті *просьбу вступити в члени*. Не знаю, що робити. Одмовити, – скажуть народовці: бач, прохали, сам не схотів, – пристати: противний Барвінський, – та і Вас, і Павлика вони не прийняли». Через два місяця – тому же корреспонденту: «З товариством Шевченка я скінчив, – написавши, що в теперішню хвилю не можу до него приступити. Головний резон – президентство Барвінського. Після проби в «Правді» і при політиці Барвінського, хто його зна, куди вступиш з таким шефом». Вместе со старшими товарищами колебалась и Украинка: «В галицьких справах я дедалі то гірш гублю нитку – хто за попів, хто проти попів, хто помимо попів? Се якась нещасна хаотична країна, і коли б уже скоріше знайшовся такий бог, щоб сказав: «хай стане світло!» та й відрізнив би тьму від світла. Тільки, звичайно, се марне бажання, бо де вони тепер, тії боги. Франко, здається, видумав собі щось немов на угоду похоче, бо дуже його багато скрізь видно поміж народовцями, я чогось думала, що він може с ними знов до такої доброї згоди дійти. «Остаточно» (як кажуть галичани) я ніяк не можу постерегти логіки в поступуванні «січовиків» та й інших – то вони з тими попами навзаєм лаються і «собак вішають», то знов усякі гречності і прихильності строять для якихсь там клинів. При такій політиці, здається, вся надія на те, хто більшим дурнем покажеться і дасть себе одурити. А що ж буває, як усі однаковими дурнями покажуться? Але я справді не розумію, що за діло усім тим людям до попів і що вони їх обходять?.. Ет, коли в яке галицьке діло не вступи, то аж ноги в'язнуть, таке воно завжди неподібне виходить. Завжди вони якихсь клинів, сіток, інтриг наставляють, і коли, після довгого перериву, глянути у їхні справи, то аж голова запаморочиться від трудності орієнтування в них. Через те я думаю, нема тяжчої та маруднішої роботи, як робота українського галицького публіциста, і приступатись до неї тре-

ба з міцною головою та твердою вдачею. Не знаю, хто насправді винен у такому стані, тільки він дуже тяжкий і заморочний».

Иногда она давала дяде ценные советы: как противодействовать политическим оппонентам. Когда в журнале «Правда» раскритиковали марксистское учение, она спрашивала у него: «**Чи ви читали «Без-виглядність соціальної демократії» в «Правді»? А що, коли б хто випустив щось на сю тему, тільки не негативне, а позитивне, от на кшталт «Ерфуртської програми»?** Так называлась программа немецкой социал-демократической партии, которая признавала неизбежность замены капитализма социализмом, подчеркивала необходимость политической борьбы и ведущую роль пролетарской партии. Племянница успокаивала дядю: «**На щастя, не всім вона (львівська «Правда») тут очі засліпила і єсть тут люди, котрі розумніші, що уважають правдан за українських клерикалів і ретроградів, себто за те, чим вони єсть в самій речі**». То и дело в переписке мелькает: «**навіть і такого діла не можна вести з народовцями, хай їм цур!**»; «**Не вір, значить галичанам! До сього переконання смутно-го я приходжу дедалі то більше**».

О своих переводах атеистических статей: «**Нема що і казать, що в Галичині за сі статті предадуть анафемі і видавця, і перекладачів, і коментатора з усім їх нащадком і накоренком. Для мене се буде, може, і цікаво, бо ще ново. А врешті, все одно, – цур їм!**». Драгоманову из Киева: «**Тип галицького поповича єсть і у нас, з таких найбільш складається «темна сила». Але цур їм проти ночі згадувать**». Христиане к ночи не поминают нечистую силу. А бесо-одержимые – христиан.

Павлыку: «**Сі панове не знають, яку шкоду вони роблять всій справі своєю безличністю. Ну, та нехай їм біс!**»; «**Ох, галицькі справи, галицькі справи! Хай чорт мене вхопить, коли що-небудь в тому розумію**»; «**Ваші галицькі справи засмутили мене, а надто дурне плутання людей з Барвінським не то засмутило, а просто розлютило до крайнього ступня, я навіть не думала, що маю в собі стільки злості, аж сестра Рад дивувалась на мене, дивлячись, що я зовсім сама не своя**».

Судя по письму к Павлыку, отвратительны не только галицкие «клерикалы», но и галицкие социал-демократы: «**Що се за погрози, що коли їм не дадуть грошей, то тоді і вони перейдуть до польської соціал-демократії, – де тут ідея і серйозне відношення не ска-**

жу вже до своєї, але й до чужої справи? На місці польської соціал-демократії я б і сама не хтіла таких козаків охотного полку під своєю корогвою водити!... Все оце погано і сумно. Але чого Ви кажете, що без цих панів Ви згубите ґрунт в Галичині? Я не зовсім се розумію. Чи мають вони вплив на селян з своїм польським марксизмом? Врешті скажу знов: хай чорт мене вхопить, коли що-небудь в тому розумію! Ну, та що вже, біс біду перебуде, одна мине, друга буде!» В 1899 году в письме к Павлыку родилась новая оценка: «**Шкода, що в Галичині соціал-демократи такі, – як би сказати? – «подлейшого ґатунку», а то б ще, може, якось прийшло до згоди**».

О молодых галицких революционерах: «**Мені чудно, яке становище зайняли «молоді» супротив дядька. Як се, справді, у нас викидають геть, мов шкарлупку з горіха, з'ївши зерно. Дикі у нас люди і жорстокі, хто знає, що треба зробити, щоб сі «жестокіє нрави» пом'яшали**». Но именно с такими дикими и жестокими людьми она и хочет делать революцию. «**Мені шкода молодих соціал-демократів русинів, коли їх з'їсть Польща, але зовсім з'їсти соціал-демократію руську вона не може, се напромак таки прокинеться, згодом вільний від решток національно-духовної неволі... се занадто універсальний рух для того, щоб могла українська нація обійтись без нього. Коли б я була публіцистом (тепер, більш ніж коли, жалію, що нема в мене публіцистичного таланту), то звернула б якнайсерйознішу увагу на соціал-демократичний рух і на те, яке місце має займати в ньому елемент національний, т.є. як мають, наприклад, українські, польські і великоруські соціал-демократи відноситись межі собою**».

Собираясь из Софии домой, она делится своими планами: «**Я хтіла б відбігати в Чернівці по дорозі звідси до Львова і, може, на Угорщину, хочеться й мені бачить сей нещасливий край**». Но, судя по всему, ей отсоветовали разъезжать по Галичине, ибо это было опасно для жизни: «**Шкода, що у вас такі дикі звичаї, а то б черкнула я по селах! Та вже бог з ним, про галицькі кримінали щось погана слава йде**».

О бестактности галичан: «**Слівце» п. Кобринської пєс plus ultra (неперевершеної) бєзтєктності, та се в Галичині в моді, може, се у мене дурний смак**». Павлык был поражен одним событием. Украинка «успокоила» его: «**І ви не дуже вражайтесь – чи то ж у вас там**

таке буває? Досі мороз поза шкурою пробігає, як згадаю ті «мемуари», що читала у Вас, аж сняться часами! Ні, щодо галицьких звичаїв, то старий італієць має рацію з своїм «bisogna amazzar tutti!» («Треба нищити всіх!»). Нічого іншого не вигадаєш, здається, і я гадаю, що без двох-трьох трагедій се стояче болото не зворухнеться». Автор нам не известен, но в ХХ-м веке под этим девизом подписались многие: не только итальянцы или немцы. Дела их были именно такими. Пораскинув мозгами, эти мыслители пришли (как и Украинка) к глубокому умозаключению: «нічого іншого не вигадаєш... треба нищити всіх!».

Ольге Кобылянської: «Розумних людей я в Галичині стрівала, тільки всі вони якось не чарують, чогось їм бракує, – темпераменту, чуття, серця чи хто його знає чого, – не можна з ними почувати себе вільно. Говорю про мужчин, жінок мало знаю». В биографии Украинки читаем: «У «галицьких писаннях» Леся чула «закуток, зачіпок», у Кобылянської – «гірську верховину, широкий горизонт». Оцінюючи позитивно факт приходу в українську літературу «через німецьку школу», а не через «галицько-польську» (бо це, властиво, зовсім і «не школа»), Леся заспокоювала Кобылянську...» (7, 252).

О женском вопросе: «Поки справа так стоїть, що всі фрази галицьких поступовців про сприяння «жіночому питанню» лишаются фразами. Наскільки я чула про становище галичанок в товаристві, то се якась така неволя, що, може б, я скоріш на каторгу пішла, ніж на таке життя. Подібне життя, наприклад, в Болгарії, я його бачила... Не подумайте, що се в мені говорить «гординя» українки». Биограф пише: «Прикметним є те, що для наддніпрянки Лесі вживовиж було становище галичанок, що чоловіки-галичани «плачуть над духовним убожеством своїх жінок» та приїздять «шукати жінки собі» на Україну, однак при цьому дивляться на українку «або згори вниз, або знизу вгору, а щоб так просто, нарівні – зроду!» Тож стали тим своїм сватанням «притчею во языцех». «У нас хіба капелюхи так вибирають, а не жінок», – резюмувала Леся» (7, 262).

О галицькій молодіжці: «Бачила я досить молодих галичан, досить мені сподобались, більше, ніж старі, трохи вже не такі хитрі, хоч і більше завзяті». Хитрого галичанина она зачастую называла просто: «лис».

«Як чую, зле Вам живеться серед галичан? Сказати правду, великого добра я й не сподівалась, бо все-таки досить знаю звичаї «українського П'ємонту». Примечание: «П'ємонт – економічно найбільш розвинута область в північно-західній Італії. «Українським П'ємонтом» Леся Українка іронічно називала економічно відсталу на той час Галичину». Зато амбіцій завжди було вище крыши. Сестра Ольга соглашалась с писательницей: «Таки тії галичани чудні... Отак ніби нічого-нічого, а там, дивись, і вилізе щось таке неподобне наверх».

Галицькі ценителі прекрасного відповідали Украинці взаємністю. Зеров описав випадок, коли в 1902 г. вийшла критична рецензія на її збірку «Відгуки»: «мало хто знає тепер, що ця книга стала об'єктом для літературно-хуліганського нападу на сторінках львівського «Діла». Напався на Лесю Українку автор, пізніше нічим особливим, здається, не відомий – якийсь, на ім'я не підписаний, тільки на прізвище – Гамчикевич. «Відгуки» показали йому книжкою незрозумілою і занадто модною. Починає він здалеку, з загальних тверджень: «Модерністичний напрям, який останніми роками запанував у західноєвропейських літературах, вніс у поезію взагалі, а найбільше в поезію ліричну мрачну неясність мотивів, сполучену з дивним способом зіставлення побіч себе так званих настроєвих понять, котрих читач не в силі сполучити в цілість, бо недостає їм кінцевої логічної зв'язі». Творчість Лесі Українки рецензент вважає за «гіпермодерністичну»... Кінчає він так: «Добре поетам «от нечего делать» писати вірші, але прошу вдуматись в положення невинного читача, що, не надіючись ніякого лиха, возьме ті вірші до рук і своїм звичаєм напре ся доконець добути з них якусь гадку. Що за муки, коли не годен зрозуміти, що, властиво, хоче поет сказати, коли даремними оказуються всі заходи пов'язати якусь строфу одну з другою, слово з словом, так що й не знати, звідки починати, що з тим діяти...»

В ответ Украинка могла бы сказать именно то, что она написала (правда, по другому поводу): «Досить з мене і київських злиднів, на що мені ще львівські?».

4.6. И. Франко.

Основатели радикальной партии драгомановцы Франко и Павлык издавали газету «Народ». 20-летняя девушка писала дяде: «Народ» відвертав від себе наших людей тим, що мало змагався з «каца-

пами», а дуже багато з народовцями (а симпатії українців були таки найбільше на народовській стороні), до того ж нас прикро вражав його сварливий тон, – я й тепер думаю, що він собі шкодить отим нестримливим тоном, – потім оті вічні переклади з Толстого та Успенського сприкрилися нам дедалі – та й справді: чи тільки ж світу, що в вікні?» Франко и Павлык плохо сражались с кацапами. А этими толстыми да успенскими просто достали. Но разобравшись с ситуацией на месте, Украинка доложила в Софию: «Тепер, я думаю, галицькі симпатії на Україні мусять змінитись... Дізнавшись, яка-то єсть радикальна партія, наші люди (звичайно, не всі, а хто більше тямущий) перенесуть свої симпатії на радикалів». Проводится разъяснительная беседа с братом: «Ти не можеш зрозуміти, чого «Народ» хоче перетягти до себе «кацапів», але він має рацію, бо кацапська партія досить велика, міцна, та й гроші має і вплив на попів, отже, якби від неї відлучились молоді розумніші люди, то вона дуже б ослабла, а се для Галичини було б велике щастя». Примерно такое же, как в легенде «Щастя» (см. выше). «Звісно, коли вони стануть радикалами, то перестануть бути кацапами, та то й слава богу». Пролетарии всех стран, ради Бога, соединяйтесь!

«Щодо «Січі», то її велика заслуга (по-моєму), що вона не боїться кацапів, а наставляє їх на путь правий, їй самій вже, певне, нічого боятись совраченій в кацапи, бо якби вона боялась, то не варта була б і «Січчю» зватись». «Сварливий тон» газети забыт и ее редактор Павлык получает благодарность уже за «рішучий тон» (великое дело – эпитет в руках мастера): «Читали ми вашу літературу укупі з братом, і надто нам сподобався рішучий тон, з яким тепер у вас обговорюються всі справи. Колись я була проти такого способу розмови і писання, бо тоді на мене ще мала деякий вплив хуторна філософія і я не зовсім ясно ще зрозуміла, що, мовляв, «на світі одна правда, а не дві». Тепер же мені так збридло усяке крутіство і замилювання очей своїм та чужим, що, здається, хутко вже в другу крайність вдамся. Надто ж мене тішить те, що зачали наvertатись на «праву путь» деякі з товаришів, такі, що я вже думала, ніби про них вже можна було гадку закинути... Та я скажу так, як ваш якийсь прихильний кореспондент, що без «Народу» світ якимсь порожнім видається, або принаймні нецілим. Щодо моральної біди, то журитись не варт,

бо при теперішніх обставинах я, наприклад, не хотіла б навіть, щоб мене ніхто не лаяв, бо то вже було б якось занадто мирно, а я не тримаюсь московської приказки: «худой мир лучше доброй ссоры». И еще раз, лет через 12, она сообщит о своих приоритетах Ивану Франко: «Москалі кажуть: «Худой мир лучше доброй ссоры», але я вважаю якраз навпаки: ліпше щиро посваритись, ніж нещиро миритись».

Но пока она только наблюдает: «Франко, здається, видумав собі щось немов на угоду похоже, бо дуже його багато скрізь видно поміж народовцями, я чогось не думала, що він може з ними знов до такої доброї згоди дійти». В 1894 г. на обложке своего журнала «Житє і слово» Франко поместил обращение к подписчикам. Реакция Украинки: «Як не сором було Франкові писати свій «поклик»?!» Действительно: как же ему не стыдно? В этом журнале Франко и поместил в 1896 г. свою статью «Под конец года», где доказывал, что украинские революционеры не такие крутые, как галицкие. Украинка не могла не вступить за земляков. Она ответила статьей «Не так тії вороги, як добрії люди». Здесь Франко получил оценку как добрый человек, который хуже врага. Лучше кобзаря о таких не скажешь:

Не так тії вороги, як добрії люди –
І окрадуть жалкуючи, плачучи осудять,
І попросять тебе в хату, і будуть вітати,
І питать тебе про тебе, щоб потім сміятись,
Щоб з тебе сміятись, щоб тебе добити...
Без ворогів можна в світі як-небудь прожити.
А ці добрі люде найдуть тебе всюди,
І на тім світі, добряги, тебе не забудуть.

Такого мнения один революционер был о другом. Украинка писала от своего имени: «Я тільки попрошу уважати мої слова не за колективну «заяву», а за вираз одної людини, близької до радикальної справи, бажаючи сій справі доброго розвитку, отже, пишучої в інтересах її». Но она была далеко не одинока: как известно, Ленин также признал статью Франко ошибочной и осудил ее (в своих замечаниях на книгу С.Щеголева).

Лучший вид обороны – нападение: «Д. Франко обвинувачує українських радикалів і зовсім слушно каже, що вони мало роблять, мало хочуть робити; врешті, що їх самих мало, тільки далі

несподівано ставить їм у приклад радикалів галицьких, про яких тільки що перед тим не багато доброго міг сказати, і дає далеко не провірені рецепти спасенія душі і рідного краю... Нехай би д. Франко критикував українців, та не жалував би й своїх; до речі, то йому більш відоме діло. Загал інтелігенції галицької радикального напрямку ніяк не може імпонувати українському радикалові. Хто з нас бував у Львові та у Відні і мав нагоду пізнати теорію і практику студентів-русинів радикального напрямку, то не так уже очарувався. Кому траплялось листуватись і особисто стріватись з галицькими радикалами-діячами, той не може сказати, щоб вони здались йому велетнями, вартими подиву і наслідування. Запевне, єсть між ними гідні поважні люди, та вони є скрізь, а взагалі нас завжди прикро вражало, що в Галичині, країні вже ж конституційній, так мало людей стає під корогвою визволення, і ті, що стають, так рідко тримаються стало». Типичная логика революціонера: чем больше в стране гражданских свобод, тем больше в ней должно быть революционеров. Такая же логика была и у Сталина: чем ближе к коммунизму, тем ожесточеннее классовая борьба.

Франко обвинял «революційних народників, українців за походженням, у тому, що вони віддали всі свої сили російському революційному рухові, а не діяльності на національному ґрунті». Українка захищала українських терористов и царевбийц как передовой отряд революции: «Інтелігенція, перше ніж послужити як належить своєму народові, мусить вибороти собі можливість вільного доступу до сього народу. Тоді соціалісти в принципі стають політиками на практиці, являється Желябов з товаришами здобувати політичну волю». Чем занимались Желябов с товарищами Кибальчицем, Перовской и другими, скромно называя себя «Народная воля», все хорошо помнят. Франко хотел бы канализировать их террористическую энергию в украинское русло, но Украинка – интернационалистка: «Франко обвинувачує Желябова і товаришів за те, що вони змінили напрямок своєї роботи для здобування всеросійської політичної волі. Д.Франко чомусь думає, що якби ті люди лишилися на Україні шукати серед селянства національних ідеалів, оснований на вільнолюбивих думках, то Вкраїна була б тепер країною свідомою і готовою виповнити ті завдання, які їй поставить політична воля. А політична воля нібито має

наступити «не нині, то завтра!» Вашими б, д. Франко, устами та мед пити!»

Она выступает за единство украинских, русских, да и всех вообще, революционеров в общей революционной борьбе (как учил Маркс). Она не против пропаганды среди крестьян, но этого очень мало: «Деякі радикали уважають не селян, а робітників більш догідним ґрунтом для своєї пропаганди. Не один радикал буде робити таку роботу, де тільки се буде можливо, поруч і одночасно з роботою серед інтелігенції, але робити її своїм єдиним credo він не може і не повинен. Коли в Галичині головний ґрунт для радикальної роботи – селяни, то у нас, на Україні, перш усього треба здобути собі інтелігенцію, вернути нації її «мозок», – аби не було так, що є над чим робити, та нема кому, – а потім вкупі з сусідами здобути ті права, які Галичині давно вже здобуті чужими руками». Насчет интеллигенции как мозга нации – это к Владимиру Ильичу Ленину. Интеллигентный был человек.

Украинка напоминает, что Австрия получила конституцию без всякой заслуги в том революционеров: «Д.Франко радить нам перш усього не бути «дурнями» і стати готовою силою, не ждучи конституції. Постараємось! Тільки цікаво для науки знати, які то готові сили були в руській Галичині в той час, як на неї налетіла конституція? Чи був тоді хоч один радикал на цілу галицьку, буковинську та угорську Русь?» Оказывается, конституция вполне возможна и без революционеров. Если бы украинские революционеры (вместе со своими интернациональными поделниками) не убили Александра Второго, то и Россия с Украиной имели бы конституцию еще в XIX веке.

«Враги радикальной партии» взяли статью Франко на вооружение и напечатали ее отдельным изданием. Украинка жалуется: «Коли б тільки д. Франко бачив «побідоносні» погляди своїх видавців і чув тон, яким вони питають радикалів при стріванні: «А ви читали «З кінцем року?». Що ж казати радикалові на таке ущипливе питання? – «Не так тії вороги, як добрії люди!» Стаття была послана в орган Франко, но он попросил автора забрать ее. В ответ Украинка пишет: «Не від мене залежить вимагати її друкування, але по власній волі я її назад не візьму. Всяку полеміку прошу направляти на мене, бо приймаю цілком на себе відповідальність за думки, виражені «по долгу совести и чести». В конце концов

Франко статтю опублікував, но вместе со своим ответом «Коли не по конях, так хоч по голоблях», в котором отбивался от критики.

Галицкие революционеры получали от украинских определенную материальную помощь. Франко она чем-то не устраивала. Украинка об этом писала: **«Після добрих рад д. Франко говорить нам: сидіть, люди добрі, дома, до нас не лізьте з грошима, то так буде краще і для нас, і для вас, а то ваша «поміч збоку» нас деморалізує, а вас привчає відкуплятися від обов'язків»**. В 1897 году эта помощь прекратилась, поскольку **«галицькі видавці часто використовували ці кошти не за призначенням»**. (Нецелевое расходование средств – очень распространенное преступление и в современной Украине). Вскоре галицкие радикальные журналы закрылись. Украинка на это откликнулась так: **«Старицька писала мені про деякі сумні звістки з-за кордону (журнали «Житє і слово» і «Зоря» припинили існування) – я сього сподівалась... Тепер наши «брати» побачать, що значили для них ті «дрібнесенькі датки», яких вони не вмiли шанувати. Врешті, я сьому не радуюсь, далеко від того»**. Кто же из этих выдающихся революционеров был круче? Оба хороши. Милые бранятся – только тешатся. Франко позже оценит эту полемику как «епізод непорозуміння між своїми». О начале ее творчества он писал: «Слабенький відгомін шевченківських балад, без їх широкої мелодії, без того твердого підкладу життєвої обсервації та соціальних контрастів, що надавав тим романтичним баладам ваги й принади вічно живих творів». (Через год он опубликовал статью «Леся Українка» с анализом ее творчества).

Однако, главные проблемы Франко лежали совсем в другой плоскости. В те же годы он имел дело с гораздо более могущественным врагом, которого сам же на себя и накликать. Это был враг рода человеческого. Забужко пишет: «Зовсім натурально було з боку «хлопського сина» Івана Франка, потрапивши в шляхетське середовище, попросити в сестри свого «духовного батька» Михайла Драгоманова посередництва в справах сердечних, а з боку Ольги Драгоманової-Косач, в літературі Олени Пчілки, – з запалом узятися за роль свахи й таки довести діло до вінця, представивши, між іншим, панові Франкові панну Хоружинську в таких ентузіастичних виразах: «золото, не дівчина! Она просто очарувала мене! Яка она мила, щира, добра, симпатична і до того як она розвилась за сі роки, як *проїнялась ідеєю українства!*.. Отже, думаю я, що в панні Олесі знайдете виі собі не лише

хорошеньку милу, а ще до того й *змислену дружину – спільницю ваших думок, переконань і праці»* – «рекомендаційний лист», який і виявився для Франка вирішальним» (10, 134).

Свадьба состоялась. Пошли дети. Ни одного из троих он принципиально не крестил. Они болели (особенно сильно – Петр). Франко привез свое семейство в имение Косачей. Пчилка писала Украинке: «Діти наші здорові. Петрусеві теж поліпшало [...]. Ні, таки порода в людині перше всього! Як хто дурного заводу, то хоть йому що – дурноверхе буде. Справедливо п. Франко спогадує раз-у-раз марність курсів для його супруги, котра, власне, не може бути путнею подругою, а тільки найнеудобнішою супругою – не через що інше, як через свою природу, чай навіть має велику охоту бути *подругою*. Але найширшу правду каже наша (здається, волинська навіть) приказка: «натуру тяжко одмінити». Колись я прочитала се... і тепер пакі і пакі переконаюсь, яка се велика правда!» В фигурной скобке были слова, пропущенные публикаторами (об этом см. в разделе 5.5).

Тем временем Франко влюбился в другую – молодую гордую полячку. Страсть разгоралась. Взаимности пожилой отец семейства не дождался. Это не редкость. Но редкостью был тот путь, которым он решил добиться своих целей на стороне. За помощью «каменяр» обратился... к врагу рода человеческого. Ничего лучшего не придумал. Этой эпопее и посвящен лирический цикл «Зів'яле листя» (1896). (Сам автор подчеркивал автобиографический характер этого произведения). Он понимает, что «рай» ему не светит:

Я, що так довго, гаряче кохаю
І за любов знайшов погорду й глум,
Бажаю хоч на хвилю бути в раю,
Обнять тебе, ціль моїх мрій і дум.

И тогда ради «райского наслаждения» идет ва-банк и обращается к врагу рода человеческого:

Та дощ січе, скрипить обмокле гілля,
Вихри ревуть: «Дарма! Дарма! Дарма!»
І заревло скаженне божевілля
У серці: «Ні! Чи ж виходу нема?»
Ні! Мусить бути! Не хочу погибати,
Не знавши хоч на хвилечку її!
Хоч би прийшлося і чорту душу дати,

А сповняться бажання всі мої!»
І чую, як при тих словах із мене
Обпало щось, мов листя, мов краса,
А щось влилося темне і студене, –
Се віра в чорта, віра в чудеса.

Знакомая песня: «я душу дьяволу отдам за ночь с тобой». В сердце заревело бешеное сумасшествие и человек решил продать свою бес- смертную душу хоть за минутное «райское наслаждение». В Бога он не верует, а в черта – сколько угодно:

Чорте, демоне розлуки, несповнимих диких мрій,
Не дримаючої муки і несправджених надій!
Слухай голосу розпуки! Буду раб, невільник твій,
Весь тобі віддамся в руки, лиш те серце заспокій!
Враз з тобою на страждання я готов навек піти, –
Лиш одно мені бажання заспокій тепера ти.
За один її цілунок най горю сто тисяч літ!
За любов її і ласку дам я небо, рай, весь світ. (6)

Когда не верующий в Бога добровольно (или скорее – зловольно) накликает бесов, то они не заставляют себя долго ждать. Они-то не ве- дают, что их нет:

І він явивсь мені. Не як мара рогата,
З копитами й хвостом, як виснила багата
Уява давніх літ,
А як приємний пан в плащі і пелерині,
Що десь його я чув учора або нині –
Чи жид, чи єзуїт.

Как известно, враг рода человеческого – интернационалист.

Спинивсь. Лиця йому у п'їтмі не видати.
Зареготавсь та й ну мене в плече плескати.
«Ха-ха! Ха-ха! Ха-ха!
Ось новість! Куріоз! Ось диво природниче!
Пан раціоналіст, безбожник – чорта кличе!
Ще й душу напиха!
Мій панцю, адже ж ви не віруєте в бога!
Я ще недавно чув край вашого порога...» (6)

Франко заигрался с врагом рода человеческого, а тот стал играть с ним. Проявления были следующими: «манія переслідування покій- ним Драгомановим, хвороблива ідея про раптом одержану змогу спілкуватися через «пошту духів з віддаленими особами» (визнання з 1908 р.)» (цит. по: 19, 22). «Недуга була за давню. Вона виявилася в психічних розладах, призвела до паралічу рук і галюцинацій (явля- лися духи, ввижалися тисячаметрові дроти на руках – «розмотував» їх у криворівнянському «чуркалі» – джерелі). Лікувався в Одесі (1909) й дещо поправився, а потім у словенському Ліпіку. Був у Львові в за- кладі для хворих» (цит. по: 19, 153).

На своем печальном опыте Франко убедился в существовании мира духов и в том, какими они бывают. Украинка эту перемену отметила, но в письме Кобылянской (1901) истолковала ее на свой материалисти- ческий манер: «**Франко справив на сей раз якесь дивне вражен- ня; з тим чоловіком щось робиться, якийсь він наче приголомше- ний, мало говорить, почне якусь розмову, неначе й зацікавиться нею, а потім раптом знеохотиться, урве, замовкне або с'як-так докінчить почату фразу. Щось не чула я від нього сей раз тих цікавих літературно-філософських розмов, що давніше, – від політики відтягався старанно... Хтось [Украинка. – Авт.] не дуже любить бачити людей, що вже «перешуміли», надто коли бачив їх в найбільше голосний, шумливий час».**

Бедному Франко было уже не до политики или литературно-фило- софских разговоров. Но твердокаменные материалисты были непроби- ваемы. Через год Украинка пишет матери: «**З Франком ми говорили чимало, все в границях гречності, ні до чого, звісно не договори- лись. Запевняє, що, незважаючи на критику деталей, він зостаєть- ся все таким самим прихильником, як і раніш... Нехай, так, але й на тутешніх людей його виступи остатні роблять таке саме вра- ження, як на нас**». Неблагоприятное впечатление производил Франко не только на Украинку, но и на ее мать. В статье «З останніх десятиліть ХІХ в.» он давал високою оцінку творчествa Украинки. Она в свою оче- редь просила его помощи в издании переводов на украинский язык под грифом «**Видання групи українських соціал-демократів**», которые она ранее переправила предводителю галицких социал-демократов Ган- кевичу. Контакты еще были. Но идейной близости больше нет.

Однако бесоодержимый писатель еще раз тряхнул стариной. В своей «Поємі про створення світу» он опроверг Библию. Ни боль-

ше і ни менше. Свидетель этого подвига (историк Сушко) вспоминал: «Ще літом 1904 р. покійний великий муж не думав про її написання. В тім часі я мешкав в його домі й працював разом з Ним в одній і тій самій кімнаті (почавши від 1902 р.). Пізньою осінню я докторизувався й виїхав на дальші студії до Риму, а серед того й попалися в руки покійного Івана Франка найсвіжіші праці німецьких учених про великі відкриття в Вавілоні, Сирії, Палестині й Єгипті. Праці ці зробили на Нього глибоке враження: се ж бо і були книги, яких Він так дуже потребував у своїх довголітніх біблійних студіях й які давали остаточну відповідь на усі ті пекучі питання біблійної критики, що здавались досі неможливими до розв'язання» (цит. по: 19, 37).

«Окончательное решение» библейских проблем и победоносное завершение библейской критики базировалось на книжках, которым в обед исполнилось сто лет и которые в наше время давно забыты, но тогда были последним писком науки. «І в голові великого мислителя зродився відразу сміливий плян: написати популярну студію про початки і джерела біблійного оповідання про створення світу, надрукувати її в тисячах примірників й розкинути між народ, аби велику Правду про найбільшу містерію світу пізнали мільйони нашого замученого простолюддя, а пізнавши її, щоб визволились з важкого ярма вікових пересудів, темноти і визиску. Строго наукової студії про се питання Він не думав писати» (цит. по: 19, 38). А разве мог? «Така строго наукова студія була б неприступна для мільйонів нашого народу й вона пропала б на довгі часи в неприступних широкому загалу «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка» (там же).

Т. е., у Франко был следующий выбор: или пересказать содержание немецких книжек наукообразным украинским языком, или сделать популярную брошюру того же содержания. Он выбрал второе. Начал с последнего писка тогдашней философии – идеи Ницше о переоценке всех ценностей: «Жиємо в часах, в яких на наших очах довершується грандіозна переоцінка старих вартостей. Докопується вона й на полі невідмінних, як здавалось до недавня *релігійних* вірувань. Усе те, в що досі вірилося як в неоспориму, бо самим Богом об'явлену правду, розсипається в порох... Порівняна релігія доказала, що чимало з того, що ми вважали питомим єдино жидівській релігії, в дійсності находиться в релігійних віруваннях многих народів на усім світі... Пишіть пропало... Пановання теології й попів скінчилося навіки... Копернікова теорія змінила цілковито наш погляд на вселенну, компрометуючи при

тім основно християнську теологічну систему... Наші відомости про прадавні часи в бувальщині людського роду збагатилися безмежно й вийшли далеко-далеко поза межі біблійної казки про створення світу й першої пари людей» (19, 144).

Правда, кое-какие мелкие вопросы еще остались. Но это не надолго: «на усі ті питання дадуть нам докладну відповідь американські учені вже в короткім часі. Приготування до розкопок руїн ніппурської святині вже почалися. Як будемо жити, познайомимся і з ними» (19, 149). Такими были последние слова научно-популярной брошюры. Именно про таких «специалистов» Некрасов и говорил: «Что ему книжка последняя скажет, то на душе его сверху и ляжет». Руины вавилонского Ниппура находятся на территории современного Ирака. Археологические трофеи тех раскопок находились в музее Багдада. При штурме столицы музей был разграблен. Но американцы и сейчас продолжают раскапывать Ирак всем доступными средствами. Так что библейская критика еще не закончена. Осталось совсем немного...

Франко рассчитывал своей мелкой брошюрой навсегда «закрыть» библейский вопрос. «На жаль – мрії великого ученого не сповнилися так, як Він собі бажав» (цит. по: 19, 38). Вышло несколько сот экземпляров. «Поява книжочки викликала серед нашого відсталого суспільства велике зрушення. Серед попів закипіло як в гнізді шершнів, а старші наші «інтелігенті» вважали за відповідне заховати про «страшну» книжочку гробову мовчанку – й за всяку ціну не пустити її в руки гімназійної молодіжі... В обороні болучо покривдженого письменника не відважився ніхто підняти голосу... І се Він відчув незвичайно діяюоче... Зараз після того й попав Він в глибоку меланхолію, яка згодом і розвинулась в страшну і невилічену недугу. Темна ніч сповила геніяльний ум одного з найбільших мислителів останньої доби, й з неї Він не пробудився вже аж до останку свого многотраждального життя» (цит. по: 19, 39).

Все было не совсем так. В 1905 году Франко еще опубликовал поэму «Мойсей». Образ Моисея тут дан в собственной интерпретации автора: как пророка, не признанного своим народом (вопреки реальной истории еврейского народа). Франко говорил, что в поэме представлена его собственная «философия политики»: «ця поема в такій формі не біблійна, а моя власна, хоч і заснована на біблійному оповіданні».

При этом, естественно, не могло обойтись без богохульства. Украинский Моисей восклицает: «Одурив нас Єгова!». А отзывается на это враг рода человеческого: «І почувся тут демонський сміх, як луна його слова».

Доктор филологических наук В.Погребенник констатирует: «Диамантовый вінець і коштовна корона поетичної спадщини Франка, його, за власними словами, весільний дар генію українського народу, велична поема «Мойсей» стала Новим Заповітом уселюдству й українцям, спраглим виходу з ганебного рабства духа. «Мойсей» – це, власне, художньо довершена інтерпретація Божого заповіту задля науки кожному народові не дрімати в ході, а ставатися «сіллю землі», «світлом у тьмі» для інших» (цит. по: 19, 15). С филолога что возьмешь? Бого-словского смысла он может и не знать. Но когда постановку одноименной оперы во львовском театре благословляет католическая церковь, то это наводит христианина на печальные размышления о сущности католической ереси.

Украинское радио то и дело с умным видом напоминает слушателю: «Хочете зрозуміти, що відбувається в Україні сьогодні – читайте Франка». Послушали. Почитали. Оказалось: устами младенцев глаголет истина. Действительно, творчество Франко – это ключ ко многим современным процессам. Бесоодержимые сменили масть, но имя их остается прежним: «легион».

* * *

Отношение Украинки к Франко во многом определялись его отношениями с ее дядей. Зеров рассказывал: «Разом з усім гуртком часопису «Друг» Франко підпадає впливу Драгоманова. Листи Драгоманова до редакції «Друга»... підійшли до заплутаних мовних і національних питань з невиданою в Галичині ерудицією і сміливістю. Драгоманов з'ясував своїм кореспондентам всю незугарність їх літературної мови, відсталість їх художніх смаків, всю безпринциповість галицьких народних вождів і їх політики, їх провінціальну обмеженість в ставленні української справи. Це все були ідеї, які після того кілька раз повторювалися в програмних статтях молодшої генерації. Аж поки не лягли в основу політичної програми радикальної партії. Драгоманов ставляв представників «Молодої Галичини» (по аналогії з виразом: «Молода Німеччина») під впливом «європейського радикалізму й соціалізму». Франко належав до тих, що перші пішли за словом Драгоманова, стали його учнями: з кінця 70-х рр. починаються його зносини й листування з учителем, то бурхливі, то лагідні, повні затаєної і глухої боротьби двох рівної сили індивідуальностей, – такі неподібні до мирного вассалітету Павлика. Навіть видаючи листи Драгоманова до себе, Франко не міг

поставитися до нього об'єктивно: «Драгоманов був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно не жалував праці, писань і упімнень, навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, він за вуха тяг нас на той шлях, і коли з генерації, що більш-менш стояла під його впливом, вийшла яка користь для загального і нашого народного діла, то це в найбільшій мірі заслуга покійного Драгоманова». Але разом з тим – як хвилювався він, перечитуючи ці листи для видання! І як живо відбилося це хвилювання на передмові до першого тому: «Мені видається, що Драгоманов, певно, сам того не знаючи і не відчуваючи, робив собі з мене жорстоку гру, мучив, відпихав і знов притягав мене до себе зовсім безцільно, бо ж ані для загальної справи, ані для мене самого це не принесло ніякої користі. Драгоманов поведився зо мною не педагогічно – це я писав йому колись в однім листі з гірким почуттям і це повторюю тут прилюдно з таким же почуттям». Під драгомановським впливом зложилася мистецька ідеологія раннього Франка. Драгоманов одвернув його від бульварного романтизму до французького натуралізму Золя... Драгоманов, строгий критик Франка-політика, громадянина, редактора, що часто закидав йому... «непослідовність», «скакунство», – любовно стежив за ним як повістярем... брав Франка під оборону, коли на нього нападався розлютований його відходом до науки й літератури Павлик: «Що Франко волів писати про апокріфи, а не про аграрні справи – на це його воля. Я сам пишу і про апокріфи – то не можу проти того виступати. Він завжди не твердий був у політиці (в повістях і віршах він не збивається)».

Франко «ладен був навіть одмовитися од титулу публіциста й політика: «Я зовсім не є ніякий політик, бо політика се циганство і крутарство. Лишаю привілей на політиків провідирям «соединених» партій». В тім роздрозненні і була написана автобіографічна передмова до польського видання Франкових оповідань... В ній поет признавався до гріха, що його багацько патріотів уважатиме смертельним: «nie Kocham Rusinow». Він не побоявся закинути всій галицькій інтелігенції брак «правдивих характерів», силу «дрібничковості, тісного матеріального егоїзму, дволичності й пихи». Він наважився навіть подвоїти свій смертельний гріх новим признанням: «Nawet Rusi naszej nie Kocham»: ні як географічна цілість, ні як історична традиція, ні як «раса», вона не імпоує; «як любити таку расу, неперворну, недисципліновану

і сентиментальну, без гарту і вольової сили... таку родючу на всякого роду ренегатів і перевертнів?»... Ця сповідь поета і публіциста перед польським читачем викликала цілу хуртовину обурення з боку галицької інтелігенції. І цікаво – силі обурення зовсім не відповідала аргументація обурених, слаба і обивательська, що, по суті, зводилася на приказку: «Погана та птиця, що гніздо своє каляє». Відгомони цієї знаменитої війни Франка з українсько-галицьким громадянством ще довго чуються в поезії:

«Не любить Руси він ні раз!»
Наплюй! Я, синку, добре знаю
Всю ту патріотичну зграю
Й ціну її любовних фраз.

В поемі «Похорон» («психологічна автобіографія») герой, «відступачись від свого народу в рішучу хвилю і тим прирікаючи його на загин, хоче прищепити йому нову силу – *ідеал*. В промові своїй на бенкеті він заявляє: «Я боявся побіди свого народу».

Я бачив, що ті лицарі завзяті,
Що йшли в огонь і бились, мов орли,
В душі своїй були і темні, й підлі,
Такі ж раби, як і вперед були.

«Розповідаючи Драгоманову про одно з своїх численних непорозумінь з Франком, Павлик говорить, що їм трудно взяти якийсь рівніший тон, бо у нього розбиті надмірною роботою нерви, а над Франком і його сім'єю висить жебрача бідність. До цього рано прилучилася хвороблива неврівноваженість дружини, що інколи давала привід думати про захитану її психіку...» Психика ее мужа была не в лучшем состоянии. Зеров в качестве диагноза называет прогрессивный паралич (бывает при сифилисе головного мозга) с бредом величия: «Занедужав поет у Відні року 1892-го, але, видимо, лікувався не досить уважно, стежив за собою мало і дав хворобі сильно затруїти організм. Першим звістовником можливої *paralysis progression* М. Мочульський вважає недугу очей, що починає долягати Франкові на початку 1897 р. Перші ознаки паралічу виявилися року 1906-го. Мочульський пригадує дві свої розмови з Франком, що свого часу не міг собі витолкувати, не здогадуючись про дійсний стан здоров'я поета. Перша з тих розмов торкнулася форми Шевченкових поезій, на яку Франко, всупереч попереднім своїм оцін-

кам, зовсім несподівано і завзято напався. Друга розмова звелася до таких же вихваток проти Драгоманова, ставши відгомонам Франкової промови на студентськiм вічі 15 липня 1906 р. Спільний тим двом розмовам був якийсь неспокійний, нетолерантний тон. Мочульський здогадується, що Франка, уже зачепленого мозковою хворобою, зденервували листи Драгоманова до нього, що саме ладилися тоді до друку, і принагідно дає характеристику тих листів, як сердитих і саркастичних, хоч і перейнятих живим співчуттям, гірких, хоч і «заправлених солодощами духу». Вразлива психіка Франкова затаїла не одну «незагоєну рану» від них, і тепер, у 1906 р., коли психічний стан захитався, все вибухло спочатку незрозумілим для оточення роздрозненням, а потім нав'язною думкою про Драгоманова, що скрутив йому руки дротом і не дав писати. Подібним роздрозненням звучить і того часу писана передмова, яку залишив поет до першого тому драгомановських листів: «Я не буду детально розбирати змісту його листів до мене: подаю їх до рук публіки без найменших пропусків та змін, як документи, хоч як при тім терпить моя амбіція. Тільки тепер, прочитуючи їх у цілості, я зрозумів, як мало ті листи дали мені для розширення мого світогляду, а зате як багато важкої муки вони причинили мені...» У передмові до другого тома листів Франко намагається заглидити враження від свого нападу: «Тепер, обіймаючи всю цілість свого листування з Драгомановим, я розумію ясно, як мало ми здібні були підвестися на ту висоту знання і поглядів, на якій він стояв і з якої не спускався ніколи...» 1907 р. у житті Франка минув спокійно, без дратування і вибухів *maniae grandiosae*. Але пригнічений настрій і страшні галюцинації (око смерті в повісті «Великий шум») свідчили про невпинне поступання хвороби. Нарешті, в січні 1908 р. вона виявилася цілком. 21 березня 1908 року Франко виїхав лікуватися до Ліпіка, в Славонії. Про ліпіцьку галюцинацію Мочульський розповідає дуже докладно, зіставляючи два джерела: рукописний мемуар Франка «Історія моєї хвороби» та детальний лист поета до Гнатюка. За Франком женуться духи, що впоряджують над ним суд, «підносять проти нього найстрашніші докори» і потім вкрай змученого зоставляють «серед болотяної толоки край ліпіцької дороги». Дух Драгоманова радить йому повіситися».

Меценат Е. Чикаленко в споминал: «Несподівано прийшов до Києва славнозвісний Іван Франко і оселився у мене. Сумно дивитись, як такий великий і глибокий розум помутився. Про все він говорить як здорова людина, а коли зайде мова про його паралізовані руки, то тут

і виявляється його божевілля: він запевняє зовсім серйозно, що то Драгоманов покрутив йому руки і що тепер їх крутить. Він відганяє дух Драгоманова тільки тим, що раз у раз мочить руки в креозоті. Весь будинок засмердів креозотом так, що й витримати тяжко. Прожив у нас Франко днів з десяток і наморочив усіх немало, бо руками він не може нічого робити – його треба роздягати, одягати, вимивати й годувати. Дивно, як він сам зі Львова сюди приїхав. Тут він багато ходив сам по знайомих та на Поділ, де купував собі багато раритетних книжок. Гроші він держить у кишені піджака і, коли треба платити, то він каже продавцеві лізти до себе в кишеню і брати грошей, скільки йому слід, а решту класти назад. Певне, таким чином, у нього багато забирають зайвих грошей, хоч він запевняє, що ніхто не зловживає. Додому не хотів їхати, поки син не приїхав і не забрав його» (16, 512).

4.7. А.Конисский.

Помимо небольшого количества очень шумных революционеров, в украинской литературе было множество писателей народнической ориентации. Они группировались вокруг издательства и журнала «Киевская старина» (1882-1906), журнала «Родной край» (1906-1914), газеты «Рада» (1906-1914) и др. Ратовали за легальную просветительскую деятельность, нравственное перевоспитание личности, уделяли большое место изображению бытовых, исторических форм народной жизни, утверждая непосредственные и искренние, эмоциональные отношения между людьми. Реализм этих писателей нередко принимал формы семейного и бытового повествования.

Короче, все они демонстрировали возмутительное отсутствие революционности. Естественно, для Украинки такое творчество – нож острый. Вот в журнале «Правда» вышел роман Александра Конисского (1836-1900) «Борьба». Двадцатилетняя племянница пишет дяде: **«Ще ви про «Боротьбу» питаєте. Про неї так як і нічого не говорять, бо «Правди» ніхто не бачить, не знаю, для кого її видавці ховають. Єдина людина, що її отримує (з тих, що я знаю), казала мені, що в сьому романі змальовані (краще сказати «змазані») всі молоді і старі українці. Автора Ви угадали, та й видно коня по поході. А щодо мене, то мені навіть бридко говорити про такий роман – цур йому!»** Романа она не читала, но это и не обязательно. Все равно – «цур йому!»

«Псевдонім», «Циклоп», «Поліфем» – жартівливі прізвиська, які надавали О.Я. Конисському Драгоманів і Леся в своєму листуванні» (11, 83). Почему Циклоп? «Вперше названо його Циклопом у «Киевлянині» («одноокий Циклоп у свого монумента»). Конисский мав одне око сліпе і мешкав тоді на Бульварі коло пам'ятника...» (11, 49). Через два года она пишет брату: **«Взагалі циклопічні справи процвітають, помиїв розливають по Києву немало. Не бажала б я Циклопові звертатись до мене тепер... бо я не ручу за себе і можу зробити який-небудь скандал, незнаю навіть який іменно. Не хочутобі розписувати про всяку циклопічну капость, а її зібралось чимало...»** Чуть позже – дяде: **«Я б не хотіла стріватися з сим псевдонімом, бо я ще не знаю, чим можуть скінчитись наші розмови, добре, коли не яким скандалом. А нехай йому цур врешті!.. Від циклопічної будови падає все-таки досить велика і темна тінь, і вона накриває частину нашої «Плеяди», проти сеї тіні треба боротись тим з нас, що не покриті нею...»**

Неприємлема религиозность журнала «Правда»: **«Циклопові барани не вважають ні на ультрамонтанство «Правди», ні на що, бо у них критичного тямку дуже мало... А що Циклоп міг писати про аграрні інтереси селян і т. п., то се нічого не значить, бо він ніколи не знає сьогодні, що говоритиме завтра. Незважаючи на се, він має певний вплив і тут, і за кордоном (за кордоном, може, більш матеріальний), правда, що коло нього все більш люди дуже молоді або малоосвічені, «немовлята», «темні сили» і «12 спящих дев», але інші поміж них вірять йому, як богові і жертвують сили і час на його праве діло...»**

Из большого творческого наследия Конисского-прозаика Франко на первое место ставил рассказы «з українського народного життя», считал их «артистично найціннішими», такими, которые «все-таки вищі від більшої часті того, що продукувалося у нас на Галичині» (20, 20). Но для обвинительного заключения против Александра Конисского достаточно уже того, что он был автором «Молитвы за Украину»:

Боже, Великий Единий,
Нам Украину храни!..

Музыку написал Н.Лысенко и получился известный гимн. Украинка сказала бы (а может и сказала) на это: **«А цур їм!»**.

Или еще компромат: Конисскому хотелось «слов'ян усіх в одній сім'ї побачить»... Ну куда это годится? То ли дело «европейский дом»!

А писатель таким критикам отвечал:

Не вірю я рабам-панам,
Бо віри в їх немає,
Вони давно свого Христа
На ідолів зміняли. (20, 520)

* * *

Сергей Ефремов, один из последователей «батьки» Конисского, опубликовал в «Киевской старине» статью «В поисках новой красоты». Украинка не могла не откликнуться: **«Зайнята була і полемікою проти статті Єфремова... Озивається давня Конищина і нудить мене від неї і поривається в мене душа нащадка Драгоманова»**. По словам биографа, «зачепив він і Леся Українку «як критика, і як публіциста»... Леся вирішила пополемізувати з Єфремовим на сторінках тієї ж «Киевской старины» (**«Паскудна приказка: «Не выносить сор из избы!» А куди ж його виносити? «В избу», чи що? Та все ж, коли так, то не треба ж його ще більше наносити в хату знадвору, а то хата «забезднится»**)... Вона схилилася до думки, що й сам Єфремов, і його товариші, **«виховані під егідою покійного Кониського»**, люди працьовиті, чесні й **«з добрими намірами»**, а що Бог їм **«талану і великого розуму»** не дав, то вони з того не винні...» (7, 336).

4.8. И. Нечуй-Левицкий.

В статье «Наше літературне жите в 1892 році» Франко на первом плане ставит Конисского и Нечуй-Левицкого. Но Украинку на мякине не проведешь. Племянница – дяде: **«Бога ради, не судить нас по романах Нечуя, бо прийдеться засудити нас навіки безневинно. Принаймні я не знаю ні одної розумної людини в Нечуєвих романах, якби вірити йому, то вся Україна здалась би дурною. У нас тільки сміються з того «Чорного моря», а прочитавши його, можна тільки подумати, чи не час би вже Нечуєві залишити писати романи, бо вже як такі романи писати, то краще пір'я дерти. А пожалься боже того пера й чорнила! Мені тільки жаль, що наша бідна українська література отак поневіряється через**

різних Нечуїв, Кониських, Чайченків і т. п. «корифеїв», а то, про мене, хоч би їхніми творами греблі гачено».

«Чайченко» – это псевдоним Б.Гринченко. Но о нем чуть позже. Пока черед И.Нечуй-Левицкого (1833-1918). Украинка смеется над его произведением «Над Чорним морем. Повесть Івана Левицького. Львів, 1891». Драгоманов, критикуя повесть, цитировал приведенные выше слова из письма без указания на автора «як думку прогресивної української молоді». А «прогрессивная украинская молодежь» в лице племянницы рецензента в свою очередь откликается на дядину рецензию: **«Читала я дядькову рецензію. Все то, все правда, та тільки, по-моєму, на такі «романи» то шкода й мови псувати...»**. Это она писала в 20 лет. А через 2 года – еще Драгоманову о том же: **«Правда Ваша, що в «Зорі» оскудение видно, коли ж там якось так запанувала левицько-чайченківська школа, що й протиснутись крізь неї трудно. Чи то ми ще стоїмо на такому низькому ступені розвитку літературного, що у нас іще пишуться і читаються і навіть декому подобаються такі речі, як «На розпутті», «Поміж ворогами» і т. п. Чи довго ж ми стоятимем на сьому ступені?!»** Первое произведение – повесть Гринченко, второе – Нечуй-Левицкого.

Ее муж К.Квитка вспоминал о тех писателях, к которым Украинка относилась хорошо, а затем продолжает: «Діаметрально протинним було її відношення до Нечуя-Левицького. Хоча і сей був працьовитим і совісним розрїбником мови і стилю, вона не могла йому пробачити браку літературного смаку і находила, що він зовсім не письменник і що, крім знання мови, у нього нічого нема. Не раз згадувала про «зелені їжаки» на зразок несмаковитості його». Между тем, Франко считал Нечуя одним из наиболее глубоких знатоков украинского крестьянства.

Единственное, что могло понравиться Украинке у Нечуя – это его безверие. «Любив він і багатьох російських письменників, особливо Льва Толстого і Миколу Лескова.

– От велеть цей яснополянский мудрец! – казав він про Л.Толстого. – Читаеш його твори, то іноді аж мурахи по спині бігають... Одного не люблю в Толстому – чого то він носить з отим Богом? Дивно! Я ось учився по духовних школах, а Бог мені, як кажуть київські міщани на Кожум'яках, «без надобності» (16, 476). Глибокий был мыслитель. Другой мемуарист вспоминал: «Ми вже повернулись до брами, коли з високої дзвіниці нам навздогін ударили дзвони. Юрба прочан кинулась на той дзвін, неначе овечки до ясел із сіном.

– А знаєте, – на худорлявому обличчі старого письменника хитра усмішка, – знаєте, добюродію, яку то пісню виспівують дзвони? Нумо, послушайте. Малі аж захлинаються, благають, випрошують: «Дай, дай, дай!» Великі вже не випрошують, а басом, як той становий, вимагають: «Дай-а-й!» Середні, щоб було не злякались вівці-парафіяни, і собі голос подають: «Дай, дай і прямо в рай!» (16, 477). Вот и все, что вынес Нечуй из Киевской духовной семинарии (8 лет) и Киевской духовной академии (4 года). Не густо. Стоило ли для этого так долго учиться? Большой оригинал.

«Несмаковитість» в полной мере была присуща не только Нечую, но и Гринченку.

4.9. Б.Гринченко.

В 1891 году он перечислялся среди тех «корифей», которые заслуживают того, «**хоч би їхніми творами греблі гачено**». Через два года она приводит его произведение «На розпутті» для иллюстрации низкого уровня литературного развития. Затем в письме матери его именем обозначается последняя степень скуки и тенденциозности: «**Читав Кононенко довгу повість, шкода тільки, що вона скучна і тенденційна до останньої крайності (а la Чайченко!) і до збірника йти не може**». Зато сегодня произведения Гринченко (1863-1910) могут смело идти в наши школьные программы. Скука и тенденциозность, видимо, исчезли.

Еще один его псевдоним – «Вартовий». Племянница – дяде: «**Чудна людина сей Вартовий, часом говорить, як чоловік, а часом, як настоящий невіглас! Сі порівняння цілої літератури з «шматом гнилої ковбаси» і т. п. – се щось несвітське!**». «**Як чоловік**» – в смысле: «як людина». (Вообще, «украинский» язык Украинки – это тема для отдельного исследования. Но не будем отбирать хлеб у «мознавців»).

Про «шмат гнилої ковбаси» мы слышали еще от великого знатока человеческих душ Т.Шевченко:

...Люде, люде!
За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То оддасте...

Гринченко сравнивает с этим «шматом» целую литературу (по-видимому, русскую). Для Украинки «**се щось несвітське!**» А что бы она сказала Тарасу Шевченко? Да ничего. Он же памятник. Его нужно только цитировать. Вот она и цитирует. Только другие строки:

А на громаду хоч наплюй!
Вона – капуста головата.

В ее письме к Павлыку читаем: «**Погано, що матеріальний стан Ваших справ такий непевний, але сподіваюсь, що помалу все направиться, бо ще таки на світі не сама «капуста головата» зосталася**». Или еще раз: «**Тепер же маю причину думати, що «страх иудейский» ще гірше опанує капусту головату всяку та лицарів телячого ордену; вони-бо сподіваються, що можуть від нечистої сили у печі замазатись, та, здається, даремна надія...**»

Но вернемся к Вартовому. Его «невігластво» и «несмаковитість» ярко проявились в том, как он относился к творчеству Украинки. Квитка вспоминал: «Як повстав перший на Україні місячний журнал «Нова громада» – його редактор Б.Гринченко на словах запросив Леся Українку до співроботи в таких виразах, які її, вона признавалася, засмутили тим, що вона побачила в них, що статтями, так сказати, практичного характеру – оглядами європейських літератур тощо редактор більше інтересується, ніж її власними творами. Була вражена теж тим, що, як по надрукуванню в цьому журналі «**Трьох хвилин**» вона спитала Гринченка, якої він думки про сю річ, він признався, що не мав часу прочитати, тим часом артиклем «**Утопія в белетристиці**» і перекладом англійського артикля про ірландське відродження, які Леся таки зладила до цього журналу, Гринченко дуже втішився і виражав своє втішення щиро». Хорош редактор: не нашел времени прочитать *уже* напечатанное в *его* журнале небольшое произведение. Большой оригинал.

Кажется, дальше некуда. Но, оказывается, можно. Гринченко перплюнула «приятелька» Пчилки София Русова. Украинка «дізналася, що Русова написала рецензію на її нововидрукувані драми. Але те не дало ні найменшого задоволення: Русова рецензувала, не читаючи... Ех, важко бути письменником у такому середовищі, яке як не німе, то недолуге. Бути голосом, волаючим у пустині без відгуку, все-таки нікому не весело, хоч би він мав і так мало претензій на популярність, як вона! Але потрапляти в поле зору недоброровісного рецензента також мало втіхи» (7, 399). «Софія Русова – українська громадська діячка,

педагог і письменниця, співзасновниця педагогічного журналу «Світло». Автор численних статей з педагогіки, літератури і мистецтва» (11, 366). Вот и об Украинке статейку сочинила. Не читая. Большая оригиналка.

Имя Гринченко часто ассоциируется с созданием словаря украинского языка. Но из истории известно, что работу над этим словарем начал еще В.И. Даль. Издав словарь русского языка, он передал украинской общественности собранные им украинские слова для продолжения работы. Как она продолжалась, узнаем от Забужко: «В.Науменко, безоплатний, на громадських засадах, редактор першого тому «Словаря української мови», сам зняв із титулу своє ім'я, тільки-но Б.Грінченко, найнятий Громадою для завершення праці, завів був торги щодо того, як їм із Науменком «ділити славу». В.Науменка, розстріляного більшовиками в Києві 1919 р., і досі забуто, і «Словарь» в усіх перевиданнях зветься «словником Грінченка», – а проте характерно, що цим учинком Б.Грінченко так шокував «киян», що в члени Громади – навіть уже добряче розмиті на початок 1900-х рр. «різночинським» елементом, – прийнятий так і *не був*, «не пройшов» за «етичним цензом», – хоч як був шанований за працьовитість» (10, 478).

Меценат и издатель газеты «Рада» Е.Чикаленко вспоминал: «Редакційна братія жила собі як поденщики, аби день до вечора, аби побільше дістати гонорору. Коли я не видержав якось і сказав:

– Люди добрі, як же можна домагатися побільшення гонорару, коли газета дає страшні втрати, треба ж совість мати!

То Грінченко, образившись, кинув мені:

– Я 20 літ робив дурно на користь українського народу, а капіталісти наші, визискуючи той нарід, придбали собі гроші, то повинні вони тепер платити за мою працю як слід.

Ну, що ти йому скажеш на це!? Не доведи Господи робити яке-небудь гуртове діло з такими прямолінійними людьми! Грінченко прекрасний робітник, але, мовляв М.В. Лисенко: «Треба, щоб він собі працював на необітаємому острові» (16, 447).

Однако, сам этот трудолюбивый деятель пера считал себя «лицарем» без страха и упрека: «Не забуваймо, що ми – як каже Гайне – лицарі Св. Духа – кожен по своїй спроможі. А в світі нема нічого кращого, нічого достойнішого людської гідності, як бути лицарем Св. Духа, боротися за світ і правду проти темряви й кривди!». Забужко справедливо называет такую заявку «профанно-самовдоволеною»: «Для Б.Грін-

ченка це просто ефектна метафора, де він не підозрює жодних укритих смислів» (10, 379). Вот только сама она под «Святым Духом» имеет в виду вовсе не то, что сказано в Библии.

4.10. Б.Кистяковский и другие.

В конце XIX – начале XX века в России начала формироваться мощная социологическая школа. Достаточно сказать, что до Первой мировой войны с первыми большими работами выступил Питирим Сорокин (всезнайка Ленин пытался полемизировать с тем, кто в эмиграции стал всемирно известным социологом и фактически создал американскую социологическую школу). Выдающимся русским социологом был украинец Богдан Кистяковский. Он хоть и был киевским знакомым Украинки, но думал своей головой.

В 1902 году в Москве вышел сборник «Проблемы идеализма», в котором его авторы расставались с собственными идеологическими увлечениями молодых лет (в частности, с марксистским прошлым), предрекали метафизический поворот и небывалый расцвет идеализма и метафизики. Киевлян в сборнике представлял профессор политэкономии Киевского Политехнического института С.Булгаков (который через год издаст известную книгу «От марксизма к идеализму»). Он сознательно и всецело перешел к религиозному миропониманию. При известии о Манифесте 17 октября Булгаков в толпе студентов, нацепив красный бант, вышел на демонстрацию, но в какой-то момент «почувствовал совершенно явственно веяние антихристового духа» и, придя домой, выбросил красный бант в ватерклозет.

Другой участник сборника Н.Бердяев родился в Киеве в семье отставного военного, бывшего предводителя дворянства (как и отец Украинки). Был воспитанником Киевского кадетского корпуса. Учился на естественном, а затем юридическом факультете Киевского университета св. Владимира. По молодости (он почти ровесник Украинки – 1874 г. р.) увлекался модным марксизмом, был активным членом нелегального кружка (вместе с Луначарским), после ареста и заключения участвовал в работе Киевского Союза борьбы за освобождение рабочего класса (за что был повторно арестован). После ареста исключен из университета и приговорен к ссылке на три года, которую отбывал в Вологде (1900-1902) вместе с Луначарским, Савинковым и Кистяковским. Итог: «кризис пережил я, когда мне было около 25 лет. Я вер-

нулся от социальных учений, которыми одно время увлекался, на свою духовную родину, к философии, религии, искусству». С начала XX века и до конца жизни (1948 г.) он был уже религиозным мыслителем: «Все люди в известном смысле мистики... Всем людям свойствен, в большей или меньшей степени, мистический опыт».

Редактором сборника был Павел Иванович Новгородцев. Уроженец г. Бахмут Екатеринославской губернии (ныне Артемовск Донецкой области), он стал основателем Московской школы философии права. Его статья в сборнике называлась «Нравственный идеализм в философии права». Он совершает «разрыв с традициями исключительного историзма и социологизма и переход к системе нравственного идеализма». Для него этика может быть основана только на идее «абсолютной ценности», – поэтому он с редким у него пафосом говорит здесь о «радостном признании абсолютных начал».

В такой компании и оказался Богдан Кистяковский. Он родился в семье известного киевского юриста, профессора Киевского университета, одного из активистов «Громади» А. Кистяковского. Уже во время учебы работает в кружке, который вдохновляется идеалами украинского возрождения. Был исключен из Киевской, а через год – из Черниговской гимназии. Поступив на историческо-филологический факультет Киевского университета св. Владимира, становится активным членом студенческого драгомановского кружка. В 1889 г. с товарищами едет на Галичину для установления связи с Франко и Павлыком (а при возможности – с Драгомановым). После ареста австрийской полицией попадает в киевскую Лукьяновскую тюрьму. Продолжая учебу в Харькове и Дерпте, участвует в марксистских кружках. В Киеве организует марксистский кружок, куда входили Бердяев и другие. Очередной арест, тюрьма и выезд за границу. Изучение европейской философии и анализ общественных процессов привел его к разочарованию в марксизме. С начала XX века свою позицию он называет «научно-философский идеализм». И вот в сборнике «Проблемы идеализма» появилась статья «Русская социологическая школа и категория возможности при решении социально-этических проблем»: «Русские социологи гордятся тем, что они внесли этический элемент в понимание социальных явлений и заставили признать, что социальный процесс нельзя рассматривать вне одухотворяющих его идей добра и справедливости».

* * *

Все это писалось накануне первой русской революции. Итоги же кровавой революции подводились уже в сборнике «Вехи» (1909). Кистяковский в статье «В защиту права (интеллигенция и правосознание)» констатировал: «Русская интеллигенция состоит из людей, которые ни индивидуально, ни социально не дисциплинированы... Русская интеллигенция никогда не уважала права, никогда не видела в нем ценности; из всех культурных ценностей право находилось у нее в наибольшем загоне... Наше общественное сознание никогда не выдвигало идеала правовой личности... Духовные вожди русской интеллигенции неоднократно или совершенно игнорировали правовые интересы личности, или выказывали к ним даже прямую враждебность». Далее он в качестве примера приводит слова Плеханова на Втором съезде РСДРП (1903): «Успех революции – высший закон... Если бы в порыве революционного энтузиазма народ выбрал очень хороший парламент, то нам следовало бы стремиться сделать его долгим парламентом; а если бы выборы оказались неудачными, то нам нужно было бы стараться разогнать его не через два года, а если можно, то через две недели». Так именно и действовали большевики, когда на выборах в Учредительное собрание получили свои 10 % голосов. Они его просто разогнали. И на долгие десятилетия воцарилась диктатура. А репетиция была в 1905 году: «Убожеством нашего правосознания объясняется и поразительное бесплодие наших революционных годов в правовом отношении... На наших митингах свободой слова пользовались только ораторы, угодные большинству; все несогласно мыслящие заглушались криками, свистами, возгласами «довольно», а иногда даже физическим воздействием».

Правовой нигилизм революционеров распространяется и на суд. А между тем, по мнению Кистяковского, «организация наших судов, созданная Судебными Уставами Александра II 1864 года по принципам, положенным в ее основание, вполне соответствует тем требованиям, которые предъявляются к суду в правовом государстве». Однако революционеры любой национальности чихать хотели на правовое государство. К ним ко всем относятся последние слова статьи: «Путем ряда горьких испытаний русская интеллигенция должна прийти к признанию наряду с абсолютными ценностями – личного самоусовершенствования и нравственного миропорядка – также и ценностей относительных – самого обыденного, но прочного и ненарушимого».

правопорядка». Последнее всегда было для Украинки особенно ненавистно.

* * *

От новой революции предостерегали и другие авторы «Вех»: Бердяев, Булгаков, Гершензон, Струве, Франк, Изгоев. Последний интересен помимо всего еще тем, что был конкурентом Украинки (сам того не желая). В 1904 году она просила мать помочь с рекомендациями на место редактора еженедельника «Южные записки»: **«Звістка про «оскуденіє» України аж до Матушевського-редактора вразила мене так, що я подумала-подумала – та й смальнула телеграму Славинському, щоб рекомендував мене в редактори «Южних записок»! Даремне представляв мені Кльоня весь риск сього проекту... Коли діло зладиться, то я таки мушу їхати. Мені досадно, щоб вважалось, ніби українців-літераторів «просто нема», і досадно, щоб і такий, хоч не український, та все ж сприяючий і поки що єдино можливий орган зовсім уплив з наших рук. Нарешті, манить мене мрія хоч який час пожити зовсім самостійно, при виразній і відповідальній роботі, роботі активній, як-не-як організаторській. Як бачиш, не одна «сліпа богиня» владає мною, і те, чого я нізащо не зробила б ради конвенансів або фальшивих гордошів, я можу зробити ради того, чому служила ще з дитячих літ. Я не скажу, щоб мені се було легко, я почуваю, немов дві великі сили тягнуть мене в різні боки і розривають... та що роби ти – c'est plus fort que moi».**

Но не сложилось. Место занял Изгоев. Ранее он закончил юридический факультет Новороссийского университета (Одесса). Сотрудничал в марксистских журналах, в т. ч. в журнале «Жизнь» (где печаталась Украинка). После еврейских погромов и закрытия «Записок» (декабрь 1905 г.) переехал в Петербург, где стал членом ЦК кадетской партии. В конце 1917 г. организовал газету «Борьба», в которой призывал к вооруженному сопротивлению большевикам. В 1918-1919 гг. в ссылке на окопных работах в Вологде; возвращен в Петроград по ходатайству Горького и Союза писателей. В 1921 г. содержался в Ивановском концлагере. В 1922 г. арестован и с прочей интеллектуальной контрой выслан в Германию.

В «Вехах» по итогам первой русской революции он опубликовал статью «Об интеллигентной молодежи (заметки об ее быте и настро-

ениях)»: «Русская интеллигенция бессильна создать свою семейную традицию, она не в состоянии построить свою семью... У русской интеллигенции – семьи нет»; «В мое время чем более демократические идеи исповедовал мальчик, тем высокомернее и презрительнее относился он ко всем остальным и людям, и гимназистам, не поднявшимся на высоту его идей. Это высокомерие, рождающееся в старших классах гимназии, еще более развивается в душе юноши в университете и превращается бесспорно в одну из характерных черт нашей интеллигенции вообще, духовно высокомерной и идейно нетерпимой». Последнее напрямую касается и не кончавшей гимназии или университета Украинки.

«Русская молодежь мало и плохо учится, и всякий, кто ее искренне любит, обязан ей постоянно говорить это в лицо, а не петь ей дифирамбы, не объяснять возвышенными мотивами социально-политического характера того, что сплошь и рядом объясняется слабой культурой ума и воли, нравственным разгильдяйством и привычкой к фразерству». В заключение Изгоев приходит к выводам: «Каких бы убеждений ни держались различные группы русской интеллигентной молодежи, в конечном счете, если глубже вдуматься в ее психологию, они движутся одним и тем же идеалом... Этот идеал – глубоко личного, интимного характера и выражается в стремлении к смерти, в желании себе и другим доказать, что я не боюсь смерти и готов постоянно ее принять. Вот, в сущности, единственное и логическое, и моральное обоснование убеждений, признаваемое нашей революционной молодежью в лице ее наиболее чистых представителей. Твои убеждения приводят тебя к крестной жертве – они святы, они прогрессивны, ты прав... Все освящается, что заканчивается смертью, все дозволено тому, кто идет на смерть, кто ежедневно рискует своей головой. Всякие возражения сразу пресекаются одной фразой: в вас говорит буржуазный страх за свою шкуру».

«Принцип «иди и умирай!», пока он руководил поступками немногих, избранных людей, мог еще держать их на огромной нравственной высоте, но, когда круг «обреченных» расширился, внутренняя логика неизбежно должна была привести к тому, что в России и случилось: ко всей этой грязи, убийствам, грабежам, воровству, всяческому распутству и провокации. Не могут люди жить одной мыслью о смерти и критерием всех своих поступков сделать свою постоянную готовность умереть. Кто ежеминутно готов умереть, для того, конечно, никакой ценности не могут иметь ни быт, ни вопросы нравственности, ни вопросы творчества и философии сами по себе. Но ведь это есть

не что иное, как самоубийство... Вместо любви к смерти основным мотивом деятельности должна стать любовь к жизни, общей с миллионами своих соотечичей. Любовь к жизни вовсе не равносильна страху смерти. Смерть неизбежна, и надо учить людей встречать ее спокойно и с достоинством. Но это совершенно другое, чем учить людей искать смерти, чем ценить каждое деяние, каждую мысль с той точки зрения, грозит ли за нее смерть или нет. В этой повышенной оценке смерти не скрывается ли тоже своеобразный страх ее?.. Огромное большинство нашей средней интеллигенции все-таки живет и хочет жить, но в душе своей исповедует, что свято только стремление принести себя в жертву. В этом – трагедия русской интеллигенции».

В этом – трагедия и украинской интеллигенции. В этом же – трагедия Украинки.

«Нередко делаются попытки отождествить современных революционеров с древними христианскими мучениками. Но душевный тип тех и других совершенно различен. Различны и культурные плоды, рождаемые ими. «Ибо мы знаем, – писал апостол Павел (2 Кор.5.), – что, когда земной наш дом, эта хижина разрушится, мы имеем от Бога жилище на небесах, дом нерукотворный, вечный». Как известно, среди христианских мучеников было много людей зрелого и пожилого возраста, тогда как среди современных активных русских революционеров, кончающих жизнь на эшафоте, люди, перешагнувшие за тридцать пять – сорок лет, встречаются очень редко, как исключение. В христианстве преобладало стремление научить человека спокойно, с достоинством **встречать** смерть, и только сравнительно редко пробивали дорогу течения, побуждавшие человека **искать** смерти во имя Христова. У отцов церкви мы встретим даже обличения в высокомерии людей, ищущих смерти... Поэтому русская интеллигенция не могла создать серьезной культуры. Христианство ее создало потому, что условием загробного блаженства ставило не только «непостыдную кончину», но и правдивую, хорошую жизнь на земле. Современного революционера странно было бы утешать «жилищем на небесах».

«На пороге новой русской истории, знаменующейся открытым выступлением наряду с правительством общественных сил (каковы бы они ни были и как бы ни было искажено их легальное представительство), нельзя не отдать себе отчета и в том, какой вред приносит России исторически сложившийся характер ее интеллигенции». Очень актуальная мысль (и для Украины тоже).

* * *

Но бесоудержимые никого не слушают. Революция победила. Мечты сбываются. В 1918 г. вышел сборник статей о русской революции «Из глубины». Изгоев в статье «Социализм, культура и большевизм» писал: «Нам было дано первое предостережение в 1905-1906 годах. Немногие поняли тогда грозный для государства смысл открывшихся предзнаменований. Нынче нас постиг второй удар, неизмеримо более сильный сравнительно с первым... Из опыта мы знаем, что интеллигенция, воспитанная в идеях ложных и нежизненных, служит могучим орудием не созидания, а разрушения государства... Основная причина нынешнего нашего беспримерного государственного разгрома в том, что интеллигенция совершенно не понимала ни природы человека и силы движущих им мотивов, ни природы общества и государства и условий, необходимых для их укрепления и развития. О человеке, об обществе и государстве наша интеллигенция составила себе фантастические, лживые и ложные представления. Она пользовалась ими как орудиями борьбы с самодержавием... Все главные политические, социально-экономические и психологические идеи, в которых столетие воспитывалась русская интеллигенция, оказались ложными и гибельными для народа. В роли критиков выступили не те или иные литераторы, а сама жизнь...»

Напрасно интеллигенция пытается спасти себя отводом, будто она не отвечает за большевиков. Нет, она отвечает за все их действия и мысли. Большевики лишь последовательно осуществили все то, что говорили и к чему толкали другие. Они лишь поставили точки над *i*, раскрыли скобки, вывели все следствия из посылок, более или менее красноречиво установленных другими. Добросовестность велит признать, что под каждым своим декретом большевики могут привести выдержки из писаний не только Маркса и Ленина, но и всех русских социалистов и сочувственников как марксистского, так и народнического толка. Единственное возражение, которое с этой стороны делалось большевикам, по существу сводилось к уговорам действовать не так стремительно, не так быстро, не захватывать всего сразу... Для будущего России важно, чтобы социалистической и радикальной интеллигенции не дано было возможности переложить на одних большевиков идейную ответственность за крах всей системы идей. Само собой разумеется, речь идет не об уголовной ответственности. Но в области идей должно быть твердо установлено, что между большевизмом и всеми

леворадикальными и социалистическими течениями русской мысли существует тесная, неразрывная связь. Одно влечет за собой другое... Это оказалось истиной в 1917-1918 гг. Это истинно и для будущего». Т. е. и для нас. Т. е. и для Украины. Сегодня здесь хотят переложить всю ответственность на большевиков, на русских, на евреев, на кого угодно... Но – не судьба.

«Русскому обществу систематически прививали и продолжают прививать ложные представления о европейской культуре. Даже многие из русских академических ученых в этом отношении мало чем отличались от дюжинных социалистических проповедников и агитаторов. Идеи социализма и анархизма, политическая и агитационная деятельность европейских социалистов и анархистов – вот что только и выдавалось у нас за европейскую культуру. Так повелось издавна». Это про Украинку и Франко. А сегодня за европейскую культуру выдается НАТО (как будто нейтральные европейские страны – это не Европа, а давний член НАТО Турция – уже Европа).

«Когда большевики попытались построить свою культуру, основанную на последовательно проведенных началах социализма, они пришли к той «антропофагии», о которой говорил величайший русский писатель Достоевский. Недаром его так ненавидит М. Горький, это яркое порождение смеси народного босячества с интеллигентским большевизмом и духовным босячеством!». Изгоев не знал, что Горький всю жизнь при себе держал иконку, на которой был изображен тот, кого он уважительно величал «Черт Иванович».

«Нечаевщина была первым крупным проявлением русского большевизма. Гений Достоевского сказался в том, что он тогда же, по несколько лишь чертам, нарисовал всю картину, так страшно до мелочей оправдавшуюся ныне («Бесы»)». Десятки лет картины Достоевского считались карикатурой на русский социализм. Но для «имеющих очи» уже в 1905-1906 годах видно было, что Достоевский пророчески прозревал в глубь событий. В 1917-1918 гг. об этом не может уже быть и спору. Что же дало возможность Достоевскому так зорко всмотреться в мрак грядущего? То, что он метко и точно схватил глубочайшую суть русского социализма, стремление немедленно, «на всех парах», как сказал Верховенский и повторили Ленин и Троцкий, создать на земле земной рай без Бога, без религиозной идеи. Для Достоевского было ясно, что вся нравственная культура, которой достиг современный человек, покоится на религии, на чувстве Бога...

Века христианства облагородили человеческую натуру. Православие воспитало душу русского человека. И когда теперь большевики сделали свой опыт и показали нам человека без Бога, без религии, без православия, показали его в том состоянии, о котором Достоевский говорил: «если нет Бога, то все позволено», то весь мир ужаснулся этой кровавадной, садически-злой обезьяны... Мы воочию видели, во что превращается этот человек, освободившийся от Бога и назвавший себя «социалистом». Никогда в обществе социальные связи не были столь слабы, столь надорваны, как во времена официального царства социализма. Человек человеку волк – вот основной девиз этих страшных дней... Глупые сказки о «пролетариях» и «буржуях», которыми прикрывались эти преступления и злодеяния, сочинены для детей...

Социализм – это христианство без Бога. Но при господстве этого своеобразного «христианства» люди не только не работают совместно и дружно, а, как волки, бросаются один на другого, смотрят друг другу в рот, считают куски в чужом рту и вырывают их оттуда вместе с жизнью... Освобожденный от религии человек семимильными шагами пошел не вперед, к царству разума, свободы, равенства и братства, как учили лживые социалистические пророки, а назад, к временам пещерного быта и звериных нравов. Что же является культурной силой: объявленная ли реакционной религия, осмеянное ли социалистами православие или атеистический социализм? Религия – основной камень культуры человеческого общества. Когда захотели строить без него, человеческого общества построить не смогли, а лишь показали несколько картин звериной свалки...»; «Долгие годы, когда экономическая теория Карла Маркса давно уже была разрушена европейскими теоретиками, она наивно считалась у нас последним словом экономической науки. Немало усилий тратилось нашими учеными на штопание разлезавшегося по всем швам марксистского кафтана, на прилаживание его к упрямой действительности». Все это написано в 1918 году (когда главные подвиги марксистов-ленинцев были еще впереди).

«В области «науки», как и в области цензуры, русские социалисты-большевики дали бесконечное число анекдотов, затмивших все, чем когда-то кололи глаза самодержавной бюрократии Павла и Николая I... Большевики, учинив «прыжок из царства необходимости в царство свободы» (Маркс), фатально очутились не впереди, а где-то назад, на одном из этапов, давно пройденном «буржуазным человечеством», а два или три века тому назад и Российским государством». При чтении

Изгоева невольно вспоминается статейка Украинки «Джон Мільтон», настойчиво оплевывающая Россию.

Далее он вспоминает, как Кистяковский цитировал в «Вехах» Плеханова: «В 1917 г. большевики осуществили только то, чему Г.В. Плеханов учил их в 1903 году. Если они разогнали Учредительное Собрание не через две недели, а через день, то разница тут не принципиальная. Матрос Железняков мог это сделать в один день – только и всего».

«Религия, как известно, – детские сказки, выдуманные «попами» для оправдания «эксплуататоров». Этика и право – тоже продукт умственных ухищрений буржуазии для закабаления эксплуатируемых классов. Реальна только экономика. Фундамент общественной жизни – производство материальных благ. Все остальное – лишь надстройка. Кто овладеет этим фундаментом и перестроит его, тот только и будет настоящим революционером, создающим новые формы жизни. Десятилетиями русская интеллигенция воспитывалась в этой, столь стройной на бумаге, теории, превратившейся в символ новой социалистической веры... Крах русского социализма в этой области наиболее серьезен и вместе с тем бесспорен... Наши производительные силы при «социализме» регрессировали к временам петровских крепостных фабрик... Полицейские глупости большевиков стократно затмили собой полицейские глупости старого строя...»

«Главная причина нынешнего краха русского социализма в его ложном и лживом учении о человеке... Социализм боролся с религией, национализмом, патриотизмом, как явлениями реакционными, служащими препятствием на пути человечества ко всеобщему счастью. Но люди, которых социализм освободил от религии, оказались даже не людьми, а кровожадными хищными зверями, опасными для всякого человеческого общежития. Лишенные связи с Богом так, как они Его раньше понимали, эти люди отупели и морально и умственно... Их садическая жестокость нередко бывала лишь следствием обурявшего их страха... Никогда Русь не сквернилась таким количеством злодеяний, лжи, предательства, низости, бездушия, как в год революции... Социалистическая революция, думая разрушить, утвердила религию в России, очистила и возвысила служителей церкви, напомнив им о жертвенности их служения». В XX веке число христианских новомучеников превзошло число святых за все предыдущие века. Это есть ответ Украинке, Франко и прочим революционным атеистам-социалистам.

Бердяев в статье «Духи русской революции» ставит тот же диагноз: «С Россией произошла страшная катастрофа. Она ниспала в темную бездну... Русская революция антинациональна по своему характеру, она превратила Россию в бездыханный труп... Бессмертные образы Хлестакова, Петра Верховенского и Смердякова на каждом шагу встречаются в революционной России и играют в ней немалую роль, они подобрались к самым вершинам власти... Россия Гоголя и Достоевского может быть обнаружена и в русской революции... У Гоголя и Достоевского были художественные прозрения о России и русских людях, превышающие их время... Много есть русских бесов, которые раскрывались русским писателям или владели ими, – бес лжи и подмены, бес равенства, бес бесчестья, бес отрицания, бес непротивления и мн., мн. другие. Все это – нигилистические бесы, давно уже терзающие Россию. В центре для меня стоят прозрения Достоевского, который пророчески раскрыл все духовные основы и движущие пружины русской революции... В Достоевском нельзя не видеть пророка русской революции. Русская революция пропитана теми началами, которые прозревал Достоевский и которым он дал гениально острое определение. Ему было дано до глубины раскрыть диалектику русской революционной мысли и сделать из нее последние выводы... Он обнаружил, что русская революционность есть феномен метафизический и религиозный, а не политический и социальный. Так удалось ему религиозно постигнуть природу русского социализма... Он обнажил стихию русского нигилизма и русского атеизма... Достоевский открыл одержимость, бесноватость в русских революционерах. Он почуял, что в революционной стихии активен не сам человек, что им владеют не человеческие духи. Когда в дни осуществляющейся революции перечитываешь «Бесы», то охватывает жуткое чувство. Почти невероятно, как можно было все так предвидеть и предсказать... Понять всю глубину и правду «Бесов» можно лишь в свете иного сознания, сознания религиозного; эта глубина и эта правда ускользает от сознания позитивистического... Сейчас, после опыта русской революции, даже враги Достоевского должны признать, что «Бесы» – книга пророческая... Он понял, как никто, что духовная основа социализма – отрицание бессмертия, что пафос социализма – желание устроить царство Божье на земле без Бога, осуществить любовь между людьми без Христа, – источника любви. Так раскрывает он религиозную ложь гуманизма в его предельных проявлениях. Гуманистический социа-

лизм ведет к истреблению человека как образа и подобия Божья, он направлен против свободы человеческого духа, не выдерживает испытания свободы... Достоевский видел дальше и глубже всех...»

Мы еще увидим, откуда Украинка выводит свою революционную родословную. Бердяев о таких писал: «Русская революционная мораль представляет совершенно своеобразное явление. Она образовалась и кристаллизовалась в левой русской интеллигенции в течение ряда десятилетий и сумела приобрести престиж и обаяние в широких кругах русского общества. Средний интеллигентный русский человек привык преклоняться перед нравственным образом революционеров и перед их революционной моралью. Он готов был признать себя недостойным этой моральной высоты революционного типа. В России образовался особенный культ революционной святости. Культ этот имеет своих святых, свое священное предание, свои догматы... Достоевский первый вскрыл ложь и подмену в революционной святости. Он понял, что революционный морализм имеет обратной своей стороной революционный аморализм и что сходство революционной святости с христианской есть обманчивое сходство антихриста с Христом. Нравственное вырождение, которым кончилась революция 1905 г., нанесло некоторый удар престижу революционной морали, и ореол революционной святости потускнел. Но действительного излечения не произошло... Теперь даже для людей полуслепых многое виднее, чем после 1905 года. Теперь «Вехи» не были бы встречены так враждебно в широких кругах русской интеллигенции, как в то время, когда они появились... После бесовства революции святость русской революционной интеллигенции не представляется уже столь канонически бесспорной. Духовного оздоровления России нужно искать во внутреннем изблещении этой революционной лжесвятости и в освобождении от ее обаяния». Все это касается и Украины с Украинкой.

«Человек, фанатизированный ложной идеей, способен выносить внешние лишения, нужду и страдания, он может быть аскетом не потому, что силой своего духа преодолевает свою грешную и рабскую природу, а потому, что одержимость одной идеей и одной целью вытесняет для него все богатство и многообразие бытия и делает его естественно бедным. Это – безблагодатный аскетизм и безблагодатная бедность, нигилистический аскетизм и нигилистическая бедность... Революционная мораль, революционная святость – глубоко противоположны христианству... Искренно увлеченные революционным духом не видят

реальностей, не распознают духов»; «Путь к возрождению лежит через покаяние, через сознание своих грехов, через очищение духа народного от духов бесовских».

В таком же духе высказывались и прочие авторы сборника (Булгаков и Аскольдов, Франк и С.Котляревский). Остановимся еще только на статье П.И. Новгородцева «О путях и задачах русской интеллигенции». В 1918 г. он был одним из руководителей подпольных центров в Москве. В конце года переехал в расположение белых армий, где в 1919 г. проводил кадетские конференции в Екатеринодаре и Харькове. По болезни выехал за границу. В 1921 г. вернулся в Крым, занятый войсками Врангеля. Так что о задачах русской интеллигенции он не только говорил. Новгородцев напоминает: авторы «Вех» хотели указать, что «путь, по которому шло до сих пор господствующее течение русской интеллигенции, есть неправильный и гибельный путь... Если высшей основой и святыней жизни является религия, т.е. связь человека с Богом, связь личного сознания с объективным и всеобщим законом добра, как с законом Божиим, то рационалистический утопизм есть отрицание этой связи, есть отпадение или отщепенство человеческого разума от разума Божественного. И в этом смысле кризис интеллигентского сознания есть не русское только, а всемирно-историческое явление... Разум человеческий впадает в утопизм, в безрелигиозное отщепенство и самопревознесение».

Когда бесоодержимым напоминают о Боге, они бывают очень недовольны. Так революционеры были недовольны авторами «Вех», которые «уже тогда предвидели, что из ядовитых семян утопизма не может взойти добрых всходов, что они несут с собой гибель и смерть. Великая смута наших дней показала, насколько правы были эти немногие и как ошибались те, кто ожидал русской революции как торжества и счастья русского народа... Только самые черные дни нашей прошлой истории могут сравниться с тем, что мы сейчас переживаем... Только пробуждение религиозного сознания и национально-государственного чувства может возродить Россию... Лишь целительная сила, исходящая из святынь народной жизни и народной культуры, может снова сплотить воедино рассыпавшиеся части русской земли... Самые искренние и благожелательные стремления утопической мысли вместо блага приносят зло, стремясь создать новую жизнь, на самом деле лишь разрушают и мертвят; обещая людям земной рай, они нередко приводят к земному аду, и вместо счастья и всеобщего устройства ввергают всех

в ужас и хаос анархии и запустения... Утопии земного рая, признающие возможное всемогущество и господство в жизни разума человеческого, не могут одновременно с этим признавать и неисповедимые тайны Божьего Промысла. Хотеть устроиться по разуму, так, чтобы разум человеческий был единым всемогущим владыкой жизни, это значит также верить, что можно устроиться без Бога, без религии... Это – гордое самообольщение ума человеческого, возмечтавшего о своем всемогуществе... Единственным плодом этого самообольщения являются безвыходные противоречия и неизбежное крушение». Новгородцев призывал нас к восстановлению своих святынь.

4.11. М.Славинский и другие.

После выхода «Вех» многие интеллигенты бросились на защиту русской интеллигенции. Вышло несколько сборников. Один из них – «Интеллигенция в России» (1910). Большинство авторов так или иначе связаны с Украиной: И.Петрункевич (участник земского движения в Черниговской губернии), Н.Гредескул (профессор Харьковского университета), М.Ковалевский (окончил юрфак Харьковского университета), Д.Овсяннико-Куликовский (ученик Потемки, получивший образование в Новороссийском и др. университетах), М.Туган-Барановский (окончил Харьковский университет, министр финансов Центральной Рады). Естественно, никто из них себя от русской интеллигенции не отделял.

Автором статьи «Русская интеллигенция и национальный вопрос» был тот самый Максим Славинский, который вместе с Украинкой был участником киевского литературного кружка «Плеяда». Познакомились они в 1886 г., ему она посвятила свой «Сон літньої ночі» (1892). Вместе переводили и издавали переводы Гейне. Он закончил юрфак Киевского университета св. Владимира. В годы первой русской революции – кадет. Был редактором петербургского журнала «Украинский вестник», затем секретарем редакции «Вестника Европы». Вот как он защищал русскую интеллигенцию: «Дата 17 октября 1905 года является формальной гранью между уходящим в историю принудительным единством и долженствующим прийти ему на смену живым разнообразием национальностей единой Российской империи.

Возрождение национальностей, входящих в состав России, началось, и ко времени акта 17 октября обозначилось как обстоятельство,

чрезвычайно благоприятное для ожидаемой новой русской гражданственности, для идеи русского государственного единства. В дни так называемого освободительного периода, в эти дни, когда все и каждый высказывали откровенно и безболезненно, как дети, все накопившиеся желания свои, все родившиеся мысли, все мечты и упования; в эти дни, когда были произнесены среди других все национальные слова, определены все национальные мнения, не раздалось ни одного национального голоса, в котором хоть отдаленно звучала бы неприязнь к моменту государственного единства... Вся национальная пресса, все программы национальных партий в основу своих выступлений поставили охрану государственного единства и подведение нового и прочного фундамента под здание этого единства. Последовавшие затем события, длившиеся и до наших дней, смяли и растоптали венок национальных надежд, но оказались бессильными погасить веру народов империи в Россию, не убили тяготение к ней... Среди сил, создавших единство Русского государства, оказались силы, мощное притяжение которых отвратило недержавные народности от орбиты политической центробежности, от идеи политического сепаратизма. Силы эти – русская культура и главный носитель ее – русская интеллигенция...

Это единственная общественная группа, которая, будучи более или менее независимой от воздействий сословной, классовой и профессиональной психологии, концентрирует в себе все черты общенародного гения, делается сосредоточением общенародного творчества, питаясь непосредственно его соками и непосредственно возвращая полученное в переработанном виде народу, минуя все сословные, классовые и профессиональные перегородки... Без нее невозможно поступательное движение всей цивилизации данного народа... Русская интеллигенция блистательно отправляла всегда свои национальные функции. Ее история – сплошной подвиг национального служения. В самое короткое время и при самых неблагоприятных условиях русская интеллигенция взрастила и взлелеяла великую литературу, высокую научную и художественную мысль, которые позволили русскому народу занять подобающее ему место в ряду мировых национальностей». Каково было Украинке читать такое?

«Ни с какой стороны русская интеллигенция не повинна в тех ужасах денационализации, которыми наполнены последние пятьдесят лет истории Русского государства. Она брезгливо отворачивалась от практики имперской национальной политики, смягчая ее удары высоким гуман-

ним сочувствием, оздоравлившим удушливую атмосферу имперских межнациональных отношений. Высокий сравнительно уровень русской культуры и благородные качества русской интеллигенции сыграли весьма важную роль в утверждении государственного единства в национальном сознании недержавных народов России. Все они – за исключением поляков, немцев и народов Финляндии, национальное развитие которых шло особым путем, – начали свое возрождение под абсолютным влиянием русской культуры. Литературные, общественные и – что всего важнее в данном случае – политические идеалы русской интеллигенции сразу же стали достоянием нарождающихся национальных интеллигенций... Государственное единство, построенное на таком широком и стойком фундаменте, как национальное сознание всех народов, достоянием которого стали общие политические идеалы, созданные творческой мыслью первенствующей национальности, способно устоять перед всеми ожидающими его испытаниями. Каждый лишний день господствующего ныне режима имперской национальной политики доказывает это.

Благородное сотрудничество русской интеллигенции с интеллигенциями недержавных народов империи подготовило все условия для оздоровления межнациональных отношений в России. Согласование моментов государственного единства и национального разнообразия уготовило пути мощного державного возрождения Российской империи силою возрождающихся национальностей, среди которых первое место занимает национальность великорусская. Осуществление этой патриотической идеи, общей всем гражданам России, встречает, однако, на своем пути значительные, лишь временем преодолеваемые затруднения. И роль русской интеллигенции, в росте и развитии своем творящей национальное государственное дело, далеко еще не закончена. Ее подвиг национального служения далек еще от конца своего, но ее дружба и сотрудники – национальные интеллигенции всех народов империи – будут всегда с нею: безрадостные дни современности не омрачат их прекрасного сотрудничества на пользу и во славу общего отечества». Аминь.

4.12. М. Драгоманов.

Украинка против Драгоманова? Против любимого дяди? Все дело в том, что у Драгоманова было столько взаимоисключающих идей, что при всем желании согласиться *со всеми* не было никакой возможности.

Зеров писал: «Серед усіх тих людей, що перейшли в історію громадського нашого життя як учні Драгоманова, ясно вирізняються два одмінні типи. Одні, як Павлик, цілком zostалися в полоні його яскравої індивідуальності, своїх власних стежок не прокидали, а якщо й різняться між собою, то тільки характером і степенню своєї участі в драгомановській культурі. Другі, як Франко, засвоїли собі тільки зерно драгомановської науки, але зростили його по-своєму, зазнавши інших повітів та впливів, і плід дали свій власний, перейшовши в історію з власними, часом різко окресленими обличчями. І хіба не характерно, що Павлик, вірний васал учительової пам'яті, самовідданий видавець його творів і листування, не раз закидав Франкові відступництво і зраду, а Франко, відповідаючи, раз у раз дивувався, як Павлик умудрився нічого поза Драгомановим не побачити. Леся Українка скоріше належала до другого гурту драгоманівців... вона сама зробила з його науки всі потрібні їй висновки (Драгоманов писав у листі з 24 грудня 90 р.: «Я думав, що наші заведуть європейський соціалізм у себе, а «Друг» Павлика ускочив у «Что делать?» і російське отщепенство»), – ці висновки, послідовно розвинені, і привели її від народницького радикалізму до першого українського соціал-демократичного групування (в кінці 90-х рр.), зробили її співробітницею російського марксистського журналу «Жизнь».

Забужко советует: «Треба б вивчати Лесю Українку й Драгоманова «одним пакетом»: саме при порівняльному аналізі ці наші «Сократ із Платоном», Учитель і Учениця, розкриваються найглибше, прецікаво підсвітлюючи себе навзаєм... Я, звісно, не маю мегаломанської амбіції замахуватися тут на подібну ескападу – мені залежить тільки й виключно на духовній генеалогії Лесиною «українства», котре так само родом «від Драгоманова» (10, 347).

Михаил Петрович Драгоманов (1841-1895) родился в небогатой дворянской семье на Полтавщине. Закончил историко-филологический факультет Киевского университета имени Святого Владимира. Здесь же преподавал историю. Стажировался в Праге, Львовe, Гейдельберге, Цюрихе, Вене, Флоренции. Историк и публицист, литературовед и фольклорист, экономист и философ. В эмиграции 15 лет жил в Женеве. Последние годы жизни – профессор Софийского университета. Высоко оценивал П. Кулиша, считал его единственным из украинофилов, который может поставить украинское дело во всей его широте. Во взглядах обоих мыслителей было много общего.

«Українство» Драгоманова було таким: «А які ми руські – чи ми різновидність общего чи окреме зовсім, цього, правду сказати, гарно ніхто не знає». Вовсе не национальное стояло для него на первом месте: «В нашій справі, коли ми поставимо думку, що національне є перше, головне діло, то ми поженемося за марою, або станемо слухати того, що всилюється спинити поступ людський і поставимо на риск, коли не на згубу, й саму нашу національність. Коли ж ми станемо при думці, що головне діло – поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма й спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробутові й просвіті нашого народу, а вкупі й його національності, охороні й зростові того, що в ній є доброго». Национальное по форме и прогрессивное по содержанию – вот его идеал.

По словам Зерова, «Драгоманов писав, обороняючи від ударів українських діячів кінця XVIII та початку XIX століття, що «без північних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край»; що «московське царство виповнило елементарну географічно-національну завдачу України», підбивши Крим та Чорноморське узбережжя та що не без причин оточила хвалою постать Катерини Другої українська інтелігенція XVIIIв.». Но, с другой стороны, у того же Драгоманова, оказывається, маєтся и диаметрально противоположная работа: «Леся Українка добре знала працю М. Драгоманова «Пропащий час. Українці під Московським царством» і використала її для своєї брошури». Драгоманов был неуловим как неуловимый мститель.

Отсутствовала у него «державницька ідея». В своих «Чудацьких думках» он констатирует: «Нігде не бачу сили, ґрунту для політики державного відриву (сепаратизму) України від Росії». Идея государства вообще чужда Драгоманову. В его концепции государству противостоит идеал федерализма; унитарному государству он противопоставлял федеративный союз свободных самоуправляемых общин. Наиболее близким к своему идеалу он считал устройство Швейцарии, где провел много лет эмиграции.

Глядя на русских революционеров, Драгоманов не считал этот путь целесообразным. Он сохранял подчеркнутую этическую направленность своей философии. В статье «Шевченко, українофіли й соціалізм» он отмечал, что исторический опыт убедительно доказывает: «революції поставали більше од почувань, ніж од думки...; більше були консервативні, класові, ніж прогресивні...; більше піднімались проти найго-

стріших фактів, ніж проти системи, і через те все були більше бунтами, ніж революціями, і дуже рідко добивались того, чого їм було треба».

Для Драгоманова неприемлем не только «бунт», но и политическая революция. Ведь всякая революция в лучшем случае способна лишь изменить политические формы господства, но не имеет сил создать новый строй общественной жизни. Неприятие революции обусловлено неприятием позиции, при которой «цель оправдывает средства». Средства не могут оцениваться через цель, поскольку они существенно определяют и реальный характер цели. Негодными средствами невозможно добиться благой цели. Такие средства неминуемо трансформируют и цель, искажая ее вопреки идеальными намерениям. Поэтому в своей «Автобіографічній замітці» Драгоманов отмечает, что осуществление общественного идеала «возможно только у певній поступовості та при високому розвитку мас, а тому й досягне більш за допомогою розумової пропаганди, чим кривавих повстань».

Одни исследователи отмечают его революционность: «У «Передньому слові до «Громади» (1878) М. Драгоманов писав: «...простому народу на Україні не обійтись без оружного бою і повстання». А Франко в работе «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» – наоборот: «Не революція, а еволюція – се був девіз Драгоманова» (6).

В. Курашова приводит слова Ленина: «Драгоманов цілком заслужив захоплені поцілунки, якими згодом нагороджував його п. П. Б. Струве, що став уже націонал-лібералом». Как известно, Струве был теоретиком «легального марксизма», участником Лондонского конгресса II Интернационала (1896), автором манифеста I съезда РСДРП (1898). Затем перешел на либеральные позиции. После первой русской революции в сборнике «Вехи» поместил статью «Интеллигенция и революция», где поставил такой диагноз: «Идейной формой русской интеллигенции является ее *отщепенство*, ее отчуждение от государства и враждебность к нему... Анархизм и социализм русской интеллигенции есть своего рода религия... В безрелигиозном отщепенстве от государства русской интеллигенции – ключ к пониманию пережитой и переживаемой нами революции». Такой мудреющий Струве и ценил Драгоманова. Но Украинке ближе была точка зрения Ленина. В. Курашова: «Идеалом суспільного устрою для Драгоманова був буржуазний парламентаризм. Здійснення його він хотів би бачити в Росії. Для Лесі Українки ця програма була абсолютно неприйнятною».

Биограф пишет: «Одні вбачатимуть в плодах його інтелектуальної праці одиноку синтезу «повного всестороннього розвою нашої нації»,

як М.Павлик, чи натхненно твердитимуть, як Л.Цегельський, що він – «найбільший Українець XIX століття, розум України». Інші ж не менш натхненно проклинатимуть і його самого, й творіння рук і розуму його, вбачаючи в них лише «синоним усякої політичної та соціальної деструкції» (7, 56). Одним из таких творений «рук і розуму його» была его племянница Украинка.

Автором слов о деструктивной деятельности Драгоманова был Иван Франко. И ему виднее. Не зря же «А.Кримський колись висловив думку, що Михайло Драгоманів дав Україні Франка».

4.13. Человек-амфибия.

Особенный интерес Украинки вызывало творчество Владимира Винниченка. Современный исследователь (Г.Костюк) пишет: «Леся Українка у статті про Винниченка вважала, що він уже першими своїми творами... підніс українську літературу до рівня західноєвропейської й утвердив новий літературний напрям – неоромантизм, до якого й себе вона зараховувала». Как и она, он исповедовал национализм: «Українська національна ідея, ідея формування української нації як нації модерної й державної – проймає наскрізь значну частину творів В.Винниченка... Сила імперії, природно, приваблювала багато талантів з народів, поневолених імперією. Через цю диявольську силу ми втратили тільки в письменстві: Наріжного, Гоголя, Короленка, Ахматову, Бурлюка, Волошина та багатьох інших. Це тривожило Винниченка протягом усього життя».

Как и она, он исповедовал атеизм. «Є ще один важливий аспект у творчості Винниченка – це аспекти релігійний: релігія і суспільство, люди і віра в Бога. Різні суперпатріоти і святенники закидають Винниченкові, що він атеїст, що в своїх творах проповідував безбожництво. Звичайно, атеїзм Винниченка питання не дискусійне. Він був чітко окресленим і принциповим сином своєї раціоналістичної і критичної доби. Він замикав собою вік свідомости Драгоманова, Франка, Лесі Українки, М.Павлика, В.Стефаніка та інших або, ширше кажучи, – вік панування європейського раціоналізму й просвітництва... Але Винниченко насамперед письменник. Він аналітик людських душ, характерів і творець живих образів... Щось подібне можна відчути тільки в драматичних сценах Достоевського». Винниченко и сам напoминает некоторых героев Достоевского.

К.Квитка писал: «Творчість Винниченка і його еволюція не то що живо інтересували Лесю, а просто зачіпляла її за живе, говорячи про нього, звичайно виходила з своєї звичайної зовнішньої рівноваги і стриманості. Стежила за його творчістю пильно, звернувши на нього увагу з перших його оповідань, як і всі». Это объясняется тем, что оба писателя фактически решали одну и ту же задачу. Современная нью-йоркская исследовательница (А.Процик) формулирует ее так: «Як у переважаючої більшості молодого покоління української інтелігенції тієї доби, політичний світогляд і творчість Винниченка також були позначені головно двома ідеологічними напрямками: соціалізмом і націоналізмом. Як розв'язати непримиримі суперечності цих двох течій (соціалізм базований на твердо раціоналістичних основах доби просвітництва і матеріалізму, а націоналізм на протилежних принципах романтизму) – було одним із ключових питань інтелектуальної еліти поневолених народів Європи.

Винниченко жив і творив у середовищі із позитивістським інтелектуальним фундаментом, у середовищі, яке дивилось на світ крізь призму матеріалістичного, утилітарного світосприймання. Для цього середовища національне питання або було зайвим... або вкортці, в купі з неминучим розвитком соціально-економічного прогресу, мало бути розв'язане. Національне питання узалежнювалося від матеріальної бази, від соціальних структур, і тому воно відсувалося на другорядний план. З цього погляду, воно не потребувало особливої уваги чи глибшого аналізу. Світогляд ліберальної і соціалістичної інтелігенції, що ставив матеріальне вище духовного, загальне вище унікального, силою аргументу міг стояти і далі стоїть тільки по стороні високо розвинених культур пануючих великих націй, маючи тільки одне застереження: щоб асиміляція відсталіх культур проходила без насилля, без ексцесів, а, так би мовити, закономірно.

Не всі українські соціалісти марксистки були готові погодитись із цим висновком, але, послідовно дотримуючись підставових принципів свого світогляду, намагалися знайти раціонально обгрунтовані аргументи для висунення проблеми українського національного визволення як передового завдання української інтелігенції... Теоретики націоналізму також вірили у прогрес і в здійснення демократичних ідей в суспільстві. Прогрес для них, однак... означав у першу чергу не матеріальний добробут, злиття культур чи націй, чого з оптимізмом очікувала утилітарно настроєна інтелігенція, а, в першу чергу, як висвітлення духов-

ного багатства народу, розвиток унікальності культури кожної нації, як еволюцію від безформної одноманітності до сформованої різноманітності...

На відміну від його більш інтелектуально витончених побратимів із табору української соціалістично настроєної інтелігенції, Винниченка не хвилювали вище наведені ідеологічні протиріччя. Судячи з його політичних есеїв і драматичних творів, ці протиріччя для нього немов і не існували.

Чому це так? Щоб відповісти на це запитання, треба розглянути ідеологічний світ Винниченка, треба висвітлити його розуміння марксизму. Комунізм, пише Винниченко, це «філософія життя людини, класи і цілого суспільства в найбільш загальнім і найбільш індивідуальнім смислі. Комунізм включає всі аспекти буття людини. Комунізм є вищою гармонією психологічних і фізичних сил людини». Іншими словами, марксизм для нього – це ідея «всебічного визволення»: визволення соціального, національного, культурного. Таке анархістично-тотальне визволення мала принести революція, розуміється, соціалістична, комуністична революція.

Вільна, риторична фразеологія, характерна для його політичних есеїв, повторюється майже слово в слово у гіперболічно емоційних, наївних виступах героїнь і героїв його п'єс... Відсутність раціонально побудованих інтелектуальних двобоїв і глибших аналітичних роздумів у драмах Винниченка можна пояснити тим, як завважив Іван Лисяк-Рудницький щодо змісту його політичних есеїв, що «Винниченко за-своїв із науки Карла Маркса і Енгельса тільки аспекти есхатологічні й утопійні, а не пізнавальні і наукові. Його захоплювали у Маркса засуджування нерівності і несправедливості в системі капіталізму, міт пролетарської революції і візія досконалого соціалістичного суспільства... Його розуміння марксизму не перевищало рівень звичайної пропагандивної брошури». Останній коментар стосується також і до його обізнаності з теоретичними основами націоналізму. Тому, мабуть, не було аж надто великим перебільшенням жартівливе спостереження Ярослава Пеленського, що з політичного погляду Винниченка можна вважати «нешлюбним сином Карла Маркса і вродливої української молодичці-повії».

Очевидно, не будет «аж надто великим перебільшенням» предположить, что у плодovитого Карла Маркса могла быть и «нешлюбна дочка». При этом наследственные болезни у «дочки» и «сына» были общи-

ми: «Трагедія Винниченка як політичного мислителя полягала в тім, що у нього були юнацька відвага і невгамовний порив (можна б це назвати, у світлі його інтелектуальної невідповідності, навіть нахабством) піднести голову, щоб зібрати погляд на вершку ідеї, без послідовної витривалості переосмислити, переоцінити її, і без тої необхідної мужньої відповідальності політичного діяча чи мислителя прослідити, чи ця ідея вміщується в прокрустово ложе строго детерміністичної ідеології марксизму. Згідно з переконанням Винниченка, а це переконання залишилось в нього майже до кінця життя, вина не в ідеології, а в людях, які або сліпі через свою інтелектуальну обмеженість і надмір емоційності (табір націоналістів), або морально звихнені (провід більшовиків-п'ятаківців в Україні). Це переконання віддзеркалюється у його публіцистичних працях, але, передусім, воно найсильніше проявляється в його п'єсах».

Марксизм В.В. исследует современный автор (С.Михида). Его выводы касаются многих (если не всех) украинских марксистов и марксисток. «Зацікавлення багатьох молодих людей у кінці 19 – на початку 20 століття соціалістично-комуністичними ідеями й революційною дійсністю, що мало на меті реально ствердити ці ідеї в житті, пояснюється перш за все тим, що в соціалізмі вони бачили альтернативу тогочасному молодому, агресивному, соціально не загнuzданому капіталізмові... Тому цілком природно бачити молодого Винниченка в рядах революціонерів соціал-демократичного спрямування...Іван Лисяк-Рудницький відзначав, що Винниченко, «бувши людиною небуденних і різноманітних природних здібностей, не мав систематичної політичної освіти». Більшість його публіцистичних творів свідчить про те, що марксизм його мав не глибокий науковий, а, скоріше, практичний характер, до якого додавався ще «бунтарський дух і зненависть до всякого начальства». Это же самое можно сказать об Украинке. Ее касается и следующее:

«Як невтомний революціонер, який займався практичною діяльністю... а головне – плідно працював на літературній ниві, Винниченко не мав часу належним чином студіювати соціалістичні вчення. При цьому Винниченко більшу частину свого свідомого життя був переконаним марксистом. Ярослав Пеленський навіть називав його «нешлюбною дитиною Карла Маркса з вродливою й темпераментною українською молодичею». І додавав: «Він був дуже репрезентативний для нашого мислення, чи, точніше кажучи, для нашого несистемного

і нелогічного мислення». А Лисяк-Рудницький зауважував: «З вчення Маркса і Енгельса Винниченко сприйняв тільки есхатологічно-утопічну, але не пізнавально-наукову частину. Його в марксизмі захоплювали такі речі, як протест проти несправедливості капіталістичного ладу, міт пролетарської революції, візія майбутнього ідеального соціалістичного суспільства. Його розуміння марксистської теорії не підносилося понад рівень популярних брошур. Винниченка можна вважати ідеологом українського націонал-комунізму в тому сенсі, що в його публіцистиці пластично виражені настрої, емоційний клімат, притаманні цьому середовищу». Незважаючи на це, з властивою йому сміливістю Винниченко береться за трактування марксизму, навіть більше – за створення схеми українського марксистизму, який, на його думку, слід розглядати не лише як партію, як економічне вчення, а й у тісному зв'язку з етикою, естетикою і філософією. Стаття «Спостереження непрофесіонала» з підзаголовком «Марксизм і мистецтво», опублікована в журналі «Дзвін» (1913), дає можливість зрозуміти Винниченкове бачення марксизму... При цьому Винниченко виявляє себе швидше гарним письменником, що вміє образно мислити, ніж теоретично озброєним політиком: «Марксизм – це не рука, не орган одного тіла, а нове тіло, дитина, яка росте в лоні матері – старого громадянства. Це нова соціальна істота з власними руками, ногами, серцем, розумом».

Но кто был отцом ребенка – осталось тайной как для атеиста Винниченко, так и для атеистки Украинки. Однако рано или поздно все тайное становится явным: «Гадаємо, що цілком правомірно ставити питання про згубний вплив комуністичного світогляду на міру реалізації творчого потенціалу митця...Євген Маланюк бачив згубну дію комуністичного світогляду в його фактичному антигуманізмі. «В ядрі марксизму, – стверджував він, – корениться не тільки матеріалізм, як певна філософська система, але й щось значно глибше, значно страшніше. Бо коли людину представлено в той спосіб, як в цій теорії, без зв'язку з родиною, з нацією, з природою, з духом, з Богом, – тоді вже людини немає цілком. Марксизм не тільки безбожний, він, історично беручи, є антихристиянським в повнім розумінні цього слова. Отже й антихристивим. У цім безперечний сатанізм Марксової доктрини, в якій клекаче він під покришкою наукоподібних формулювань». Хорошо сказано.

Но атеисты этого не видят: несоодержимые в бесов не верят. Винниченко «трактує марксизм із його класовою непримиренністю як учення

про найвищу терпимість. З усього видно, що Винниченко не марксист, хоча й проголошує себе таким, а пропагатор загальнолюдських цінностей, не соціаліст, а великий мрійник. «І тільки один марксизм, – пише він, – дає задоволення своєму непереможному, вічному стремлінню людини зазирнути в майбутнє. На далекому просторі людського життя він ставить пункт спочинку, пункт, до якого можна й треба прокладати свою путь. Хай тепер темно, тісно, тяжко. Хай гинуть наші сили в боротьбі, в трудних усиллях, хай на перший погляд сі усилля, ся боротьба безплідна, марна, – ми знаємо, ми віримо, ми бачимо далекий пункт, де ясно, де вільно, де радіусами зійдуться всі витрачені нами сили». А если уж «гинуть наші сили», то и подавно – «хай гинуть наші вороженьки» (классовые).

«Побудові соціально справедливого суспільства Винниченко присвячує все своє життя... В 1920 році, у «Листі до клясово несвідомої української інтелігенції» він заявляє, що переконання, які він мав у 1902 році, «в суті своїй не змінилися, вони лише перейшли із сфери нездійснюваної у ту, що втілилася в життя». Проте перемога соціалістичної революції привела, на думку Винниченка, до «внутрішньої дізгармонії» в результаті неправильного, як він твердить, розуміння національного питання, притаманного українським і російським соціалістам. Винниченко пише про гармонізуючу силу комунізму, який «об'єднує національне з соціальним і приводить людину до єдності думки й акції», заявляє, що «внутрішні конфлікти не роздирають, не роздвоюють» його». Гвозди бы делать из этих людей (как советовал поэт).

«Знайомлячись із цими щирими визнаннями Винниченка, важко позбутися враження, що він – як утопіст і романтик бажане й вимріяне намагається видати за дійсне. Він пише так, ніби й не мав майже двадцятирічного досвіду активного учасника українського соціал-демократичного руху... Гармонія між соціальним та національним була можливою тільки у Винниченковому варіанті марксизму – в «марксизмі» мрійливо-утопічному, романтизованому, себто такому, який мав дуже мало спільного з марксизмом реальним, суворо матеріалістичним та з його культом класової боротьби. Пропагуючи соціалізм, Винниченко залишається палким прихильником національного відродження країни. Причому в питанні національному він виступає компетентнішим і впевненішим. Ось деякі з думок, висловлених письменником на сторінках журналу «Украинская жизнь», що деякий час виходив у Москві:

«Першим, реальним, насущним і необхідним етапом реалізації волі, що утверджує себе, є злиття з нацією»; «Наша істина – дуже проста. Ми українці і хочемо в якості таких жити, розвиватися і творити...»

Цікаво, що на певному етапі боротьби за національне визволення, автор допускає союз гноблячих і пригноблених класів: «В найскорішому завоюванні розвитку національного існування України зацікавлені всі групи і класи її». На цьому ж етапі боротьби Винниченко шукає конкретних шляхів до перемоги, і всі ці шляхи – не революційні. Націоналізація і українізація школи, видавнича діяльність, заснована на кооперативних засадах, парламентська робота в Державній Думі – ось головні завдання всіх свідомих українців... Як бачимо, в цих поглядах майже відсутня типово марксистська «класова» ортодоксальність... Значно пізніше, з висоти життєвого досвіду, осмислюючи пройдений шлях, Винниченко так сформулював свою суспільно-політичну позицію: «Отже, та течія, до якої я належу з перших кроків моєї громадської діяльності, є течія всебічного визволення (соціального, національного, політичного, морального, культурного і т. д.)»... Проте за певних умов ідеологічні настанови Винниченка-теоретика призводили до серйозних помилок. Яскравий приклад цього – Українська революція 1917-1920 років, у якій Винниченко брав участь, виконував перші ролі. Перебування його на постах прем'єр-міністра в Центральній Раді, Голови Директорії УНР викликало різко негативні оцінки, передусім з боку націоналістичного крила українського визвольного руху: «Українські соціалісти з В.В. Винниченком і проф. М.Грушевським на чолі, – зауважував Петро Мірчук, – заходилися від самого початку революції з подиву гідною впертістю присипляти розбуджену національну свідомість українських мас дурманом соціалістичного інтернаціоналізму пролетарської революції». Причина таких розбіжностей не лише в тому, що Винниченко і його критики стояли на протилежних політичних платформах. Вона захована глибше, в суперечностях і внутрішніх хитаннях, викликаних конфліктом між соціальним і національним...». Последнее касается *любого* украинского марксиста (или марксистки).

«Проголошення УНР на засадах більшовицької революції в Росії не могло привести до побудови справді незалежної держави, оскільки виключало з цієї роботи верстви населення, які могли робити це свідомо – дрібну та велику буржуазію і частину інтелігенції. Тому, перебуваючи при владі, Винниченкові доводилося поступатися соціальними принципами, і це надзвичайно турбувало й мучило керівника уряду.

«Знов виникає питання: невже ми самі того не знаючи, не відчуваючи, виступаємо як контрреволюціонери? А що як народні комісари мають більше рації, ведучи Росію й Україну з нею до соціальної революції» – запише Винниченко у щоденнику 26.01.1918... Не визнаючи більшовицького шляху розвитку суспільства, Винниченко в той же час продовжує відстоювати свої соціальні ідеали і визнає прогресивність соціалістичної революції в Росії. З одного боку, він заявляє, що «величезна більшість більшовиків «не відають, що творять», що широкі маси несвідомі кінцевої мети того руху, в якому беруть участь, що ними керує інстинкт соціальної помсти, ідея грубої елементарної справедливості, а також нижчі почуття і нахили людської природи», і є справжнім пророком. З іншого – він співає осанну «советській Росії» у 3-му томі «Відродження нації»: «Російська робітничо-селянська революція великим досвідом своїм дала наочну лекцію реального здійснювання соціальних завдань пролетаріату. Перейдена Советською Росією величезна праця над руйнацією панування старого громадянства й творення нового. Ця праця, переведена з таким успіхом, з такими наслідками, дала Європі воістину приклад соціального чуда, яке підносить захватом революційні живі елементи й холодить передсмертною тривогою елементи паразитарні, злочинні, гнилі». Естественно, в себе самой никакой гнили он не наблюдает.

«Годі шукати якоїсь постійності в позиціях письменника. Конфлікт між соціалістично-комуністичними переконаннями та національною спрямованістю був дуже болучим для Винниченка і став фактично основним конфліктом його особистісної драми. Природа цього конфлікту значно глибша, ніж це може здатися з першого погляду. Конфлікт цей тією чи іншою мірою визначав драматизм творчих долі таких талановитих митців, як Іван Микитенко, Олександр Довженко. Поряд з ними можна поставити імена багатьох по-справжньому талановитих письменників...» Само собой, это касается и «письменниця».

Поэтому К.Квитка и писал: «Творчість Винниченка і його еволюція не то що живо інтересували Лесю, а просто зачіпляла її за живе, говорячи про нього, звичайно виходила з своєї звичайної зовнішньої рівноваги і стриманості. Стежила за його творчістю пильно, звернувши на нього увагу з перших його оповідань, як і всі. Одного часу мала намір написати про нього артикаль в якій чужій мові, щоб познайомити з ним ширший світ... Шедевром Винниченка вважала «Голоту», яку ставила дуже високо і до кінця жалувала, що він не вдержався на тій висоті, бо

все дальше написане вважала хоча і дуже талановитим, але нижчим. Досадувала на його звичайну грубість, власне, там, де вона літературно мало умотивована і приточена механічно до сюжету... **«Огорчили мене Винниченко і Яцків»**, – писала вона з Єгипту за кілька місяців до смерті з приводу «Натуся» Винниченка і «Блискавиць» Яцкова (котрого раніше дуже вихваляла), – **«чогось настільки позбавлено го смаку я ніколи не читала»**. В «Натусеві» вразила її примітивно-вульгарна фабула.

Ніколи не було в ній якоїсь жіночої манірності чи огидливості, властивої вищим класам, але завжди гидувала, коли щось безобразне і гідке виводиться не для якоїсь художньої мети або ідеї, а ні з того ні з сього, додає від себе, щоб пояснити, наскільки я розумію її відношення, отак для приправи, або як нижчі класи великоруської людності вживають лайку для оживлення оповідання».

Получается, что **украинец** Винниченко с его «звичайною грубістю» веде себе як «нижчі класи великоруської людності», которые (чего греха таить) «вживають лайку для оживлення оповідання». И Украинка не «гидувала»? Нет, она же знала: он не виноват. А кто виноват? Известно кто: старший брат. Винниченко, правда, был сыном украинского чабана, но ведь для «нижчих класів малоруської людності» ругань не характерна? Это общеизвестно.

Она «журилась тим, що не бачила в ньому ніяких інших впливів, окрім впливу російської літератури». Но этому горю легко помочь: «Як довідалася, що він оселився в Парижі, зраділа, надіючись, що він добре пізнає французьку літературу, але потім розчарувалася і казала, що коли в чому видно, то тільки в оживленню фабули його п'єс, але інтрига найбільшого «Натуся» стала в стилі французьких фарсів нижчого ґатунку». И кто же виноват? Известно кто: французы-лягушатники. Ведь в украинском писателе в принципе никакой гнили быть не может. Это «золотое правило» националиста: свои портянки не воняют. Но как же быть с народной мудростью («свинья грязь найдет»)? А это не про нас. Это про соседей.

Говорит Квитка: «Деволуція Винниченка до амфібій глибоко схвилювала Лесю...» Караул! Что стряслось? Сначала речь шла про «творчість Винниченка і його еволюцію», а тепер вдруг началось обратное развитие («деволуція до амфібій»). Может писатель стал лягушкой или человеком-амфибией? К счастью, нет. «Амфібія» означает всего-навсего «амфібіальний письменник». Оказывается, с Винниченко про-

изошло огромное несчастье: он стал писать не только на украинском, но еще и на русском языке.

Забужко: «Її безмірне обурення Винниченком – котрий ніяких «70-х років» уже не пам'ятав, жив на Чикаленкову стипендію, постійно скаржачись своєму спонсоріві на безгрошів'я, і, зрештою, ображений неуспіхом в українських видавців, вирішив був «перейти в російську літературу» й не без сарказму писав про «благородний гнів» з цього приводу «щирих» наших, і Лесі Українки зокрема: «...Що казати про «рядових», коли Леся Українка і та накинулася була на мене за це, а, мабуть, ні один не спитав ні себе, ні мене, чи я маю що їсти». Особливо пікантно, що це пишеться спонсоріві (!), – «бізнес-хід», цілком упізнаваний і для нашого сьогодення» (10, 481).

Итак, по свидетельству Квитки, «деволуція Винниченка до амфібій глибоко схвилювала Лесю, а також і підробка під російського читача в трактуванні українського елемента в російській повісті «На весах жизни». Про «Весы жизни» она писала матери в 1908 г. из Ялты: **«Єсть у нас квартиранти – два молоді кацапчики – третій елемент тутешнього земства й управи, хлопці спокійні і нам клопоту не завдають, бо і не обідають у нас. Обоє «северные», аж з Вологди. Часом розказують цікаві побутові анекдоти про свою сторону, наприклад, як там баби кладуть в молоко «холодяночки» (жаби), щоб воно не кисло, і теє молоко п'ють усі. Наша перещеплянка мало не зомліла, вжахнувшись такого звичаю. Оце поки я не могла нічого писати, то чимало перечитала з російських новинок, що надавали мені знайомі. Читала «Шиповник», «Землю», «Знание», «Жизнь» і «содержание оных» здебільша «не одобрила». Да, оскудение... Найбільш інтересні Муйжель і Шолом Аш, решта претенціозні і мало інтересні. Андреев коли б не скінчив, як Мопассан, я це серйозно надумала після його «Проклятия зверя». Утручає в російській літературі навіть не стільки порнографія, скільки сумбурність і безпомічність думки й фантазії, безпорадність в рішенні навіть елементарних психологічних проблем. Іменно це найбільше прикро мені й в ославлених «Щаблях життя»... Так наче люди з зав'язаними очима пишуть».**

Но поскольку Винниченко все же «амфібія», то упомянутые дефекты присущи не только русской литературе, но и украинской. Но все равно: жабы остаются всецело за кацапами. В порнографии еще куда ни шло, но в *таком* «збоченні» украинцы не повинны. Пусть **«порног-**

рафія, сумбурність і безпомічність думки й фантазії, безпорадність в рішенні навіть елементарних психологічних проблем», но українки – не лягушатники. Французи – да. Русские, как выяснилось, тоже. Но украинцы – никогда.

А искушение было: «Як Винниченко запросив її до участі в журналі «Дзвін», вона, живуща далеко і не знаючи, хто, власне, там дає тон, дуже вагалася між симпатією до напряму журналу і антипатією до такої позиції в національній справі, яку зайняв представитель журналу Винниченко, з яким, власне, і треба було їй трактувати». Очень понятные колебания. Не так ли себя чувствовала Гуттиэра, получив предложение от Ихтиандра в романе «Человек-амфибия»?

«Довге і мучительне вагання було розв'язане тим, що вона написала **«Оргію»**, яку і послала до журналу. Отже, генезис сеї речі має безпосередній зв'язок з поведінням Винниченка». **«Оргія»** будет позже, а пока читаем Квитку: «Здається, по зрозумілій психології, багатьом [это слово было написано вместо зачеркнутого «всім»], збуреним збоченням Винниченка, і твори його почали здаватися гіршими». Психологія понятна: что хорошего может написать подобный «збоченець».

«Може, почасти се було слідне і на погляді Лесі на «честность с собой», яку вона, здається, нижче ставила, ніж варто. (Що ж до «Весов жизни», то вони, здається, викликали однодушне непохвалання навіть у російській критиці)». Ничего удивительного: в любой культуре всегда найдется свой дон Педро Зурита (охотник на Ихтиандра). И не один. А про русскую критику и говорит нечего: там таких много. Но, к счастью, в любой культуре всегда найдется и своя Гуттиэра. А в украинской – тем более: «Зостаючись глибоко враженою і розхвилюваною поведінням Винниченка, вона віддала належне описові Парижа в повісті «По-свій» (саму повість вважала невдалою). Казала, що сей опис – один з шедеврів українського письменства взагалі. Знаходила в Винниченка дані на великого писателя побуту (при тім побут селян, робітників і малоосвічених людей удався йому лучче). Вона вважала згубливим його проповідництво нових моральних учень, бо знаходила, що сі учення і не нові, і що в Винниченка замало освіти, щоб поучати інтелігенцію. Потім знаходила, що сим проповідництвом Винниченко сам зводить себе до положення хвиливе знаменитого писателя, тимчасом як, прогресуючи в напрямі «Голоти», він писав би для вічності».

Итак, по мнению Квитки, винниченкову «честность с собой»... она, здається, нижче ставила, ніж варто». Речь идет о романе «Чесність

з собою» (1911). По мнению нью-йоркской исследовательницы М.Ревакович: «Немає сумніву, що в романі «Чесність з собою» Винниченко виступає на захист статевої свободи. Його жіночі персонажі значною мірою віддзеркалюють зміни, які сталися в суспільстві fin de siecle у сфері сексуальності. Героїні цього Винниченкового роману виявляють значну міру сексуальної свободи і відмовляються йти сліпо за встановленими традиційними нормами поведінки у сфері сексуальних стосунків».

Что же касается его первого романа «На весах жизни», то там «перед читателем проходили Париж, побут багатолікої, пістрявої політичної еміграції, падіння, біль, метушня й страждання, нерідко відмова від попередніх ідей з боку людей різних поглядів, різних партій». Все это очень не нравилось Украинке. Страшно не понравилось и «буревестнику революции», который очень обиделся за правду о жизни революционеров. Он сравнил автора с давно ненавидимым Достоевским и отказался печатать роман: «Горький рішуче не прийняв «На весах жизни», мотивуючи свою відмову «несвоечасністю» твору та його нібито ідейною близькістю до «антинігілістичної» літератури... Горький вважав невідповідним на початку нового піднесення визвольного руху опублікувати в «Знании» твір, що містив сцени занепадництва, відчаю, ренегатства політичної еміграції. В той час, як Амфітеатров бачив у романі «страшну правду», Горький з ним не погоджувався і писав у своїх листах про «вехізм», «ропшинізм», паплюження російської історії в сучасних творах і в романі «На весах жизни» зокрема. Він твердив про «злопахательство» автора, більш сильне на його погляд, аніж у «Бесах» Достоевського, «а уже как зол был старый демон».

«Ропшинізм» происходит от псевдонима известного террориста Бориса Савинкова (Ропшина). Естественно, что активным революционером Винниченко и Савинкову было изнутри виднее, чем дышат революционеры. Не удивительно поэтому, что коллега Горького писатель «Амфітеатров заперечував закиди щодо «ропшинізму», висловлював деяке незадоволення з приводу головного героя роману, але підкреслював правдивість зображення письменником течії емігрантського життя («В некоторых его страницах я узнал лица и деяния, о каких в архиве моем имеются человеческие документы»), життєвість багатьох персонажів та «превосходную живопись» твору. «Вы говорите, – продовжував він у листі до Горького, – сам Достоевский не выдумал подобного. Конечно, не выдумывал и не мог выдумать. Жизнь попроще была, не прошла сквозь сверхчеловеческую школу». Внутрішня полеміка

не вплинула на рішення Горького: роман «На весах жизни» не був прийнятий «Знанням». Амфітеатров не знав, що сам директор «сверхчеловеческой школы» пройшов через школу Достоевського. Историкам філософії хорошо відомо, що Ніцше *конспектував* романи Достоевського (во французьких перекладах) і заїмав деякі свої «знамениті» ідеї у *героїв* Достоевського (Раскольников, Кириллова, Ставрогина і прочіх). Таким образом, Ніцше сам – не більше, ніж один із героїв Достоевського. Не говоря уже об армії ніцшеанців (а ім'я – легион).

Ніцшеанцем був і Винниченко: «Без сумніву, Винниченко, як і інші письменники доби fin de siecle, був під його впливом, як це слушно зазначив П.Христюк ще 1913 року (П.Христюк. «В.Винниченко і Ф. Ніцше». – Українська хата. – 1913. – № 4-5), хоча багато постулатів цього німецького філософа були несподівані із соціалізмом, який Винниченко на той час сповідував». Що б ні «сповідував» в своїй житті Винниченко, у нього завжди була одна незмінна константа: антихристиянство. «Для повноти розуміння героїв Винниченка перетворення людини і зміни сімейних канонів, наведемо перший принцип його «Конкордизму», в якому викладена філософська концепція гармонійного розвитку особистості: «В усіх сферах свого життя, постійно позбавляйся від гіпнозу релігії і будь просто часткою природи». Отже маємо чергове ніцшеанське «Бог помер»...». Та ж константа, як відомо, проходила червоною ниткою через все творчество Українки з її «антихристиянською, майже ніцшеанською силою проповіддю» (Зеров).

Ні Горькому, ні Українці не була потрібна правда про революціонери: вони були соціалістами задолго до 1917 року. Роман Винниченко Горький обвинив в «несвоєчасності» (очевидно, вгадавши, як Ленін оцінив його власне творіння про революціонери – «Мать»: «очень своеобразная книга»). Але Винниченко «цікавився думкою Горького про себе, про що писав Коцюбинському на Капрі. У відповіді Коцюбинського читаємо так: «У Горького я був і доволі часто буваю. Він все хвалив мені Вас і жалкував, що Ви пишете йому «обидні речі»... У кінці листа додано: «Чи Ви що пишете тепер? Горький мені говорив: «Я відчуваю, що Винниченко наближається до великої речі». У 1911 р. Винниченко надіслав Олексієві Максимовичу свою брошуру «О морали господствующих и угнетенных (Открытое письмо к моим читателям и критикам)», і той знайшов, що в цій праці поставлені «вопросы важные и болезненные».

Парфразуючи вождя, можна сказати, що це була «очень своеобразная брошюра». Канадський дослідник Д.Струк в статті «Що таке «Гріх»?» писав про неї так: «Шукаючи за етичним абсолют, Винниченко всюди натрапляв на лицемірство, а надто серед своїх приятелів соціалістів-революціонерів. У своїй статті «Про мораль пануючих і мораль пригноблених» він висловлює своє застереження щодо всеприсутнього лицемірства: «Я, наприклад, без огляду на свою віру в світле чисте вчення соціалізму, почував себе моральним *злочинцем*, – я ходив до проституток, любив іноді випити, доводилося із-за конспірації брехати своїм же товаришам, бути нечесним з найближчими людьми, робити часто несправедливі й брутальні вчинки. Все це не відповідало взірцеві соціаліста, як людини вищої моралі, героя й святого... Звісно, це мучило, змушувало змагатися з собою, змушувало ще пильніше приглядатися до свого оточення. Але те, що почав я тут помічати, не тільки не заспокоїло мене, а викликало ще більше недоуміння й розпач. Я побачив, що більшість моїх товаришів також не святі, що їх щоденно й навіть партійне життя не відповідало високим взірцям революціонерів попередніх часів. Вони в більшій або меншій ступені робили те, що й я».

«Шукаючи за етичним абсолют», Винниченко був неупередженим: «Винниченкові зацікавленості моральними питаннями одні дослідники шукали пояснення в його соціалістичному світогляді, інші вказували на вплив ідей Ніцше... З.Фрейда, а ще інші прагнуть поєднати два підходи, говорячи про доцільність кожного із них». Широкий чоловік. Американська дослідниця Л.Онишкевич повідомляє: «Винниченко критикує також суспільно-політичний, чи радше ідеологічний, аспект тих, що сподівалися стати «вищими людьми», себто відданих соціалістів... Про свої п'єси автор висловився, що у них «вічний розлад між вищою свідомістю людини і практичною її діяльністю, між проголошуваними поняттями саможертвенного альтруїзму і інстинкту чи егоїзму. Роман «Чесність з собою» був розвитком ідей «Дисгармонії». Найбільшим і часто трагічним диссонансом в сучасному громадянстві мусить звучати психіка соціалістів, ідеологічно вся в майбутньому, а звичками, нахилами й соціальними умовами прикута до сучасних форм і методів як громадської так і особистої діяльності». Такі думки висловлені головним чином у Винниченкових п'єсах «Гріх» і «Дисгармонія» при зударі слів і діл одиниці»...» Дисгармонію» автор написав 1905 року, себто через три роки після появи його перших друкованих оповідань. Ця п'єса побачила світ друком пізніше. Дія відбувається 17-го жовтня 1905 року

в Україні... Хоча проблема внутрішньої гармонії людини не прив'язана спеціально до даного часу і місця, автор використовує особливі історичні приклади соціалістичного руху 1905 року для того, щоб звернути увагу на вияви дисгармонії сучасної людини. Критики Винниченка, зокрема радянські, натомість наголошували, що ціла п'єса є виключно критикою інтелігенції в соціалістичному русі 1905 року».

В развитие идей «Дисгармония» автор пишет роман «Честность з собою», где решает крайне актуальные после первой русской революции задачи: «Немає сумніву, що в романі «Честність з собою» Винниченко виступає на захист статевої свободи. Його жіночі персонажі значною мірою віддзеркалюють зміни, які сталися в суспільстві fin de siecle у сфері сексуальності. Героїні цього Винниченкового роману виявляють значну міру сексуальної свободи і відмовляються йти сліпо за встановленими традиційними нормами поведінки у сфері сексуальних стосунків». Но «забобони» отсталых украинских читателей были еще сильны: «Так, на вимогу передплатників «Літературно-наукового вістника», яких нібито шокувала відверта брутальність твору, редакція журналу припинила друкувати роман Винниченка «Честність з собою», внаслідок чого цей твір у повному обсязі побачив світ російською мовою. А Сергій Єфремов, ідеолог народництва, на сторінках газети «Рада» виступив із статтею «Гнучка честність», закликаючи самого Винниченка-письменника бути «чесним з собою» і мати мужність «чад власної душі назвати чадом».

В ответ «та частина української інтелігенції, що піднесла лозунги визволення особистої свободи, виступила руйнівником усього, що стояло на заваді розвитку людської індивідуальності, намагаючись жити за вимогами власного ества з метою найповнішої реалізації всіх потенційних можливостей. Сповідувався гедонізм, а отже, схвалювались усі бажання, що вели людину до щастя. «Гармонія із самим собою» – таке було найвище кредо». Как известно из одноименного произведения Украинки, «счастье» – понятие растяжимое. Согласно нью-йоркской исследовательнице М.Знаенко того же мнения придерживался и В.В.: «Винниченко виступає проти обмежень, які традиційна естетика накладає на реальність, і відмовляється встановлювати обмеження щодо чуттєвості, зокрема тому, що визнається естетично цінним, красивим, або моральним. У своєму ненадрукованому трактаті «Щастя. Листи до юнака» Винниченко твердить, що немає нічого злого або потворного самого по собі, оскільки не існують якісь наперед визначені цінності,

і вся реальність є відносною: добро і зло, «як хвилі, що переливаються одне в друге», а мораль полягає в «свідомій гармонізації почуття, досвіду і думки»... При цьому Винниченко свідомо деконструє всі традиційні поняття буття, добра і правди. Його переоцінка вартостей близька до Ніцше...».

Не все понимали новаторство В.В.: «Сам автор змушений був написати брошуру «О морали господствующих и угнетенных. Открытое письмо к моим читателям и критикам» (Львів, 1911), у якій пояснив ідею «чесності з собою» як формотворчий і багатозначний принцип моральності, який охоплював крайні межі добра і зла. Завдяки цьому художник слова моделював типи й характери (а не «віддзеркалював чад власної душі», за словами Єфремова), постійно наражаючи їх (характери) на випробування колізіями розуму і чуття, біологічного і соціального, природного і культурного. Якщо порівняти основні положення згаданої праці Винниченка з тезами Ніцше про відмінність моралі владних і підвладних верств («панської» і «рабської» моралі), викладеними у його філософській студії «По ту сторону добра і зла», то яскраво окреслиться витворений українським письменником національний варіант ніцшеанства, як у Росії – російський». Другими словами: если герои Достоевского проживают в России, то их не может не быть и на Украине. Чем она хуже?

«Олександр Грушевський, вказуючи на інтерес Винниченка до психологічних контрастів, що виявляються як «контрасти-зміни і контрасти-нахили в душі людини», писав: «Сполучення в одній душі краси й огиди – це найбільш різкий зразок психічного контрасту. Це дві сили, можливості в рівновазі, кожна з них може взяти верх і надати свою ознаку психічному життю людини. Поки ці дві сили, сі два начала урівноважують, стримують одна другу, неясно, яким саме шляхом піде далі життя. Ніби в напруженому очікуванні стоять терези, і щось мале вплине, і терези заворушаться. Що буде тим малим дотиком, який виведе терези з рівноваги?»... Діяння принципу контрастності в структурі творів Винниченка простежує і Сергій Єфремов, який вбачає в ньому особливість світобачення письменника та чи не найголовніший засіб у спробах наблизитися до розгадки таємниць буття: «... немов ціле життя стоїть перед письменником як один суцільний контраст. З якого даремно люди шукають виходу і блудять, нічого певного не знаходячи, плутаючись у нерозгаданих суперечностях». К етим людям, естественно, относится и писатель Винниченко – как один из героев писателя Достоевского.

В ответ на его проповедь новых моральных учений Украинка решила прочитать ему свою проповедь. У него было маловато образования, чтобы поучать интеллигенцию. Поэтому она (не интеллигенция, конечно) решила поучить этого молодого «учителя». Так родилась ее последняя драматическая поэма «**Оргія**».

4.13.1. Національно-освободительная «Оргія».

Действие «діється під римським пануванням». Сия аллегория означает Украину в составе Российской империи. Сестра Украинки Исидора объясняла на «Голосе Америки»: «Оргія», незважаючи на свій античний сюжет, спрямована проти національного гніту та проти поневолення людської особи чужою і ворожою державою» (11, 253).

Греческий поэт Антей поучает своего ученика Хилона:

**Як? Я, і ти, і наша рідна мова
латинськими вже стали?
...В поезії латинській
і я ж тобі, здається, показав
усе, що тільки варт було пізнати.
Не думаю, щоб ритори в тій школі
тобі могли подати щось нового,
бо я їх знаю. Думаю, що ти
вже міг би їх учити.**

Однако, нуждаются ли поэзия Пушкина и Тютчева, драматургия Чехова, проза Достоевского и Толстого в таких учителях, как Украинка (и ее учителя Шевченко и Франко)?

Хилон хочет поступить в хор панегиристов богатого и знатного покровителя искусств римлянина Мецената. Реакция Антея:

**Ти? Ти вступиш
у хор панегіристів? В тую зграю
запроданців, злочинців проти хисту?
О, краще б ти навіки занімів,
позбувся рук, оглух, ніж так упасти!..
і се був мій найкращій ученик!..**

Возмущенный Антей не берет с него денег за учебу и прогоняет. Мать напоминает поэту, что так можно и пролетарием стать:

**Справді, сину,
ми зійдемо на пролетарський хліб.
Чи буде ж добре, як твоя родина
просити піде пайки дармової
до тих римлян, що ти так ненавидиш?**

Жена поэта Нериса, дочь рабыни-танцовщицы, была им выкуплена из рабства месяц назад. Теперь она желает зарабатывать танцами, в том числе участвовать в празднике у Мецената. Муж против:

**Моя кохана! Скарбе мій! Не дам,
не дам тебе юрбі тій безсоромній!
Не підеш ти на оргії до неї, –
вона не тямить, що то є правдива
святая оргія, встаново божа!**

Оргии бывают разные: одно дело – гнусные римские, и совсем другое – греческие. Антей предпочитает свои родные:

**В нас буйні кучері були, мов тірси,
гукали погляди: Евое Вакше! (Хай живе Вакх!)
Хоч би сама вода була в кратерах,
ми ще б розходились додому п'яні.
О, я б хотів, щоб ти хоч раз попала
на оргію таку! В святім безумстві
ти б у танку зайшлася, як менада!**

Это – хорошие оргии. Это – хорошие вакханалии (праздники Вакха). Жене здесь танцевать не противопоказано. Даже наоборот. Менады (вакханки) при этом впадают в экстаз. Во время экстаза они могут и убить (как убили Орфея). Но это – хороший экстаз, прогрессивный. А у римлян – реакционный. (И вообще: «эта нога – у кого надо нога»).

Скульптор Федон с танцующей Нерисы сделал скульптурное изображение богини танцев Терпсихоры и продал ее Меценату. Теперь скульптор передает певцу приглашение выступить у Мецената. Ответ:

**Федоне! Не кажи мені такого,
бо я тебе зненавиджу навіки!**

Федон резонно спрашивает:

**Антею, се якась дивна затятість.
Таж еллінам не першина приймати
хвалу чужинців, і яка ж у тім ганьба?**

Антеї категорически не согласен:

**Чужинців – так, але не переможців.
Бо переможець лиш тоді похвалить,
коли подоланий похилить чоло
йому до ніг і порох поцілує
з-під стіп його.**

Федон резонно отвечает:

**Таке бувало в персів
та в інших східних варварів. Ніколи
сього від нас не вимагали в Римі.**

Не требовали «сього» и в Москве, и в Петербурге. Хотя бы потому, что в коридорах власти Российской империи едва ли не каждый второй был украинец (в XX веке к ним еще добавились грузины, евреи). Усилиями страны и ее властей территория Украины со времени Богдана Хмельницкого увеличилась в десять раз. Но «Антеї» женского рода не может забыть, что когда-то столица была в Киеве, который управлял территориями от Белого моря до Черного. Это ему (или ей) нравится. А когда столица переместилась севернее – жизнь стала немила. Сегодня каждый день украинцам напоминают о том, что они – потомки равноапостольных Ольги, Владимира и Ярослава. Но забывают добавить, что у Владимира было 12 сыновей и каждый имел свой удел на громадной территории Восточной Европы. Так чьими же потомками являются белорусы и русские? Однако Антеям жизненно необходима всемирная слава:

**Не вимагали? Хто ж то перейшов
по нас, як по містках, до храму слави
всесвітньої? Кого ми на собі
з безодні варварства на гору несли?
Чи ж не лягли ми каменем наріжним
до мавзолея нашим переможцям?
І ми ще маємо радіти з того,
що нам дозволять у гучних палатах
на лірі заграбованій пограти?**

Антеї посилає Федона:

**Іди служи своєму Меценату,
забудь краси великі заповіти,
забудь немертний образ Прометея –
борця проти богів, забудь і муки
Лаокоона – страдника за правду...**

Да, троянец Лаокоон пострадал за правду: этот жрец Аполлона уговаривал соотечественников не верить коварным грекам и не вводит деревянного коня в Троя. Лаокоона не послушали. Троя была разрушена. Из нее бежал Эней. Он основал Рим. Так неужели «Антеї» стал римским коллаборационистом? Да нет: просто зарпортовался, ослепленный межнациональной ненавистью. Ненависть – плохой советчик.

Рим собирает налоги. Богатый Меценат щедро платит артистам. Антею не нравится золото Мецената. На это его жена резонно отвечает:

**Не сам же Меценат його стягає.
Та й ти як спадок одібрав по батьку,
то не питає, хто й як його надбав.**

Антеї: Я знав, що то було придбання чесне.

Итак: греки честные, римляне – нет. Римляне – рабовладельцы. А греки – ... Кто? См. учебник по истории Древнего мира за пятый класс о рабовладельческом строе в Древней Греции.

Танцовщица Нериса хочет танцевать. Антеї не возражает:

**Може, справді
ти можеш віродити для Корінфа
святую таємницю Діоніса.**

Но она желает славы – и у римлян тоже. Антеї не пускает. В итоге ему приходится идти на оргию самому.

Антеї очень уважает Прометея. Автор поэмы – тоже. Н.Зеров говорил: «Образ Прометея, горді заповіти прометеїзму – це у Лесі Українки не випадковий, не хвилиний настрій. Прометеївська непримиренність і богоборство носились перед нею здавна... Зчарував її цей образ на все життя». А вот колонизатор Меценат Прометея в грош не ставит:

**Хто знає, друже, чим була та іскра,
з якої на землі вогонь з'явився?
То, може, був нікчемний перегар,**

**а все ж нам шанувать її годиться
і поважати батька Прометей,
хоч, може, він і був звичайний злодій.**

Но это уже какой-то беспредел: так не уважают Прометей! Дальше – некуда. Развязка приближается. Меценат хотел бы увидеть жену Антея, известную мастерством танца. Но Антей помочь ему ничем не может, **«бо мати, жінка і сестра у мене перебувають завжди в гінекею»**. Меценат: **«Недобрий звичай ваш!»** Антей: **«Такий він здавна, – не я його, преславний, встановив»**.

Украинка симпатизировала феминизму, идеям полного равноправия женщины. И здесь вдруг такие симпатичные угнетенные греки оказываются угнетателями женщин. Что такое? Да очень просто: создается иллюзия объективности автора. Маленькая правда подается накануне большой лжи. Большую ложь, естественно, озвучивает сам Антей. Когда он начинает, Хилон обращается к хористам-грекам:

Товариші! Мовчіть! Антей заграє!

Лексика поэмы вполне современная: «пролетариат», «товарищи». Песня Антея тоже вполне соответствует началу XX века в России: к ненависти межнациональной добавлена тема ненависти классовой. Тише, товарищи, Антей петь будет!

**Тепер, всесвітній даре, послужи мені,
Дзвени, дзвени! Грай, грай!
Духа оргії нам збуди!
Голос дай німоті рабів!
Розворуши нам оспалу кров,
розмах дай нашій силі скритій!
Дай почути нам яру міць!
Дай сп'яніти з надміру сил!..**

Украинкин Антей – борец за социальную справедливость. Но в Древней Греции этого никогда не было. Аристотель давал такое определение: «Раб есть говорящее орудие». Греки считали, что одни люди рождаются по природе вещей свободными (эллины), а другие – рабами (варвары – это все остальные, не-греки). Не было никакой социальной справедливости в Греции. Не было ее и в Украине. Всегда были холопы и была шляхта (казацкая старшина). Украинке об этом прекрасно известно. Еще на заре туманной юности она делала записи

«Про козаків»: «Про козаків маємо певні звістки тільки з XVI в. Староста черкаський і канівський Дашкевич просив у великого князя литовського особної організації для козаків, але не дано... Польське право (після Люблінської унії 1569 р.) волю скасувало, в Польщі вже було на той час кріпацтво». Ну вот, а говорили, что Екатерина II закрепостила «вільне козацтво». Но оказывается, что социальная несправедливость на Украине была всегда: и до воссоединения с Россией, и после воссоединения. И после разделения с Россией она есть и будет (президенты и премьеры то и дело вылезают на трибуну, напоминая своим холопам о «священном праве» частной собственности). Только степень этой несправедливости колебалась. Какова она сегодня – это может определить каждый «національно свідомий» украинец. И еще он может констатировать: являются ли именно русские источником социальной несправедливости в независимой Украине. Так было и в начале XX века. Поэтому сравнение рабовладельческого Рима с Россией, а свободной Греции с Украиной – это и есть большая ложь Украинки.

Есть и другие, более мелкие «неправды» в сочиненной ею аллегории. Если греческий и латинский языки отличаются так, как отличаются греческий и латинский алфавит, то русский и украинский языки похожи так, как похожи украинские и русские буквы. Между греками и римлянами – никакого родства; а потомки Владимира и Ярослава правили и в Пскове, и в Новгороде, и во Львове, и в Тьмутаракани. Но «Антеям» все это – по барабану. Они люди нестигаемые («гвозди бы делать из этих людей»); и за коллаборационизм с угнетателями карают сурово. **«Оргія»** заканчивается так:

Неріса, усміхнувшись, подається до префекта. В юрбі здержаний сміх. Антей раптом зриває ліру з канделябра і кидає її з розмаху в Нерісу. Неріса заточується і падає долу.

Неріса: Рятуйте! Він мене убив!..

Антей нахилиється до неї і бачить, що вона конає.

Антей (тихо і наче спокійно):

Убив...

Лира певца всегда была грозным оружием. Но и это еще не все:

Антей (здіймає з ліри одну струну. Звертається до Хілона і Федона, що стоять попереду юрби):

Товариші, даю вам добрий приклад.

(задавлюється струною і падає мертвий край Неріси).

Короче: все умерли... А что же «товарищи»? Например, товарищ Винниченко (Ихтиандр), которому и была адресована сия аллегория? Удавиться он, конечно, не удавился. Но шуму было много.

4.13.2. *Человек-амфибия после «Оргії».*

Товарищ Винниченко сыграл в истории Украины видную роль. Его биография заслуживает внимания будущего романиста. Тем более, что он всю жизнь блуждал в тех же трех соснах (между безбожным коммунизмом и безбожным национализмом), что и Украинка. Но если она это делала больше на бумаге, то он – еще и в жизни.

Владимир Винниченко (1880-1951) родився в Елизаветградском уезде Херсонской губернии в семье чабана. Учился в сельской народной школе, а затем – в гимназии Елизаветграда. «Протести проти соціальної та національної нерівності поклали основи його революційності на все життя. В старших класах гімназії він бере участь у революційній організації, пише революційну поему, за яку одержує тиждень «карцеру», й нарешті його виключають з гімназії». «В 1901 році він вступає на юридичний факультет Київського університету і того ж року створює таємну студентську революційну організацію, яка звалась «Студентською громадою»... В 1902 році був уперше заарештований за належність до революційної української організації й посаджений до київської в'язниці... Восени, через виключення з числа студентів, Володимира Винниченка позбавлено права на відстрочення військової служби й забрано в солдати. Проте військової служби він фактично не відбував, бо влада, боячись революційного впливу на товаришів-військових, тримала Володимира під арештом, в канцелярії роти. Але він, переодягаючись вночі у цивільне, тікав з касарні й віддавав свій час на провадження роботи серед київського пролетаріату. Цю діяльність відкрито, й Володимир мав бути заарештований. Довідавшись від військових товаришів з канцелярії роти про те, що готується арешт, Володимир Винниченко скидає солдатську уніформу і емігрує до Галичини. В цей час існувала вже перша революційна партія України – РУП, до якої належав і В.Винниченко. У Львові Винниченко провадить партійну роботу. Бере участь у партійних газетах...і пише брошури й книги на революційні теми. При перевозі в 1903 р. нелегальної літератури з Галичини до Києва на кордоні Винниченка знов арештовано. Як дезертир і революціонер він був посаджений у військову в'язницю – київську фортецю... Його звільнила

перша російська революція – революція 1905 року. Винниченка звільнено з фортеці в силу проголошеної амністії».

«Під час ув'язнення він написав цілу низку літературних творів... Під час революції Українська революційна партія прийняла марксистську програму і назвалась Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП). Винниченко увійшов до складу центрального комітету цієї партії... Реакція, що настала після розбиття революції 1905 р., примусила Винниченка знов тікати за кордон. Там він працює в закордонних партійних організаціях і час від часу нелегально виїздить на Україну в партійних справах... В 1906 році мандрівка по Україні, в результаті якої написано цілу низку оповідань... В 1907 році знов був заарештований у Києві й посаджений в «знамениту» Лук'янівку (тюрма в Києві, де перебували майже всі видатні члени Революційної партії). Через вісім місяців сидіння Винниченка випущено «на поруки». Довідавшись про те, що має бути засуджений за свою політичну діяльність на каторгу, Винниченко ще раз емігрував... Незважаючи на велику загрозу бути знову заарештованим, він бере й далі участь у нелегальних з'їздах... Революція застає Винниченка в Москві...».

Сказанное выше цитируется по статье «Володимир Кирилович Винниченко (біографічна канва)», которую опубликовала в 1953 г. в Нью-Йорке жена писателя Розалия Винниченко. Своему спонсору Чикаленко в 1911 году он писал о ней: «Жінка моя – жидівка, але ми погодились, що сім'я буде українською і будемо мати дітей тільки тоді, коли мати їх підготується остільки, щоб вони могли бути виховані українцями... Я хочу збудувати собі таку сім'ю, щоб вона відповідала своєму *природньому* призначенню, а не приписам моралі і законів». Впрочем, чего не напишешь спонсору-националисту? Судя по всему, ему так и не удалось должным образом «підготувати мати своїх українських дітей».

Писал много, печатался часто, молодым автором интересовались авторитетные писатели, популярные журналы и издательства. Он был революционером в жизни и революционером в творчестве. М.Коцюбинский писал: «Кого у нас читають? Винниченка. Про кого скрізь йдуть розмови, як тільки річ торкається літератури? Винниченка. Кого купують? Знов Винниченка». В рецензиях – диапазон от восторга до полного отрицания его произведений как аморальных, безжалостно сатиричных по отношению к своему родному, украинскому. Его пьесы постоянно были в репертуаре театра Леся Курбаса, стационарного украинского театра Н.Садовского. После поражения первой русской

революции в его творчестве усиливаются мотивы биологические и сексопатологические, доминируют темы чести, измены, подлости, лжи, стихийного импульсивного проявления темных подсознательных инстинктов. Его спонсор Е. Чекаленко вспоминал о творчестве украинского Антея: «Микола Садовський іронічно каже, що Винниченко розробив у п'єсі відомий анекдот:

«Гімназист звертається до знайомого лікаря з проханням прищепити йому сифіліс. Лікар, страшенно здивований, але зацікавлений, розпитує, нащо, для якої потреби?

- Я хочу помститись вчителю математики...
- Але як саме?
- Я заражу нашу покоївку.
- Ну?
- А вона тата, а тато – маму, а мама – учителя».

Отакі комічні враження робить і остання п'єса Винниченка» (16, 441).

В феврале 1917 года он, известный и авторитетный революционер, возглавляет Генеральный секретариат украинской Центральной рады (первое правительство УНР) и назначается генеральным секретарем внутренних дел. Винниченко является автором многих деклараций и универсалов УНР, в которых провозглашалось место Украины в федеративном устройстве будущего государства, которое рождалось на месте Российской империи. Он участвовал в переговорах с Временным правительством в Петрограде о судьбе этой федерации.

А в дневнике в это время появляются такие слова: «Але ж як я скучив за писанням. Ніколи ні за одною коханою жінкою я не тужив так, як за тишею, пером і папером. Холодію, як уявляю, що я пишу». Вскоре такая возможность представилась: назрел очередной политический кризис. Фракция социал-демократов в Центральной раде выходит из правительства и руководство переходит к Украинской партии социалистов-революционеров (УПСР). Обязанности премьер-министра Винниченко сложил после провозглашения 22 января 1918 года Четвертого универсала, согласно которому Украина считалась самостоятельной республикой.

Большевики (в том числе и украинские) захватывают Киев. Правительство УНР под руководством эсера Голубовича переезжает в Житомир. А Винниченко, сменив фамилию и внешность, вместе с супругой выезжает на юг Украины. Наступает период болезненных раздумий

и колебаний в поисках дальнейших ориентиров как своей политической деятельности, так и развития событий на Украине. Перед его глазами проходили ничем не оправданные убийства, никем не сдерживаемая ненависть и жестокость. Он убежден, что широкие массы не осознают конечной цели гигантского движения стихийных сил, что их ведет инстинкт социальной мести и идеи грубой элементарной справедливости. Он признает, что беднота верит большевикам, «что вся беднота є большевики, що Народні Комісари з ними, з біднотою, проти багатих, проти буржуазії».

Для большевиков цель оправдывает любые средства: «Тисячі людських жертв, пролита кров, зруйноване життя десятків тисяч, факти самогубств, божевілля, руйнація господарської, політичної, звичаєвої машини. Це все серйозні факти, це не жарти, це такі вчинки, які роблять свідомо і ради певної мети, за яку вони дозволили собі все це допустити»; «І от яке повинне бути становище людини, яка ніколи не стояла за інтереси багатих, яка все життя поклала на ідею революції і соціалізму, але яка не вірить, що большевицьким шляхом можна допомогти тим ідеям реалізуватись. Що їй робити». Понимал Винниченко и то, что народ был разочарован деятельностью Центральной рады, что возглавляемое им правительство, по сути, ничего не дало рабочим и крестьянам.

Летом 1918 года он со дня на день ожидал ареста после свержения Центральной рады царским генералом Скоропадским с помощью немецких войск. 1 августа гетманская полиция арестовывает его, но вследствие большой известности и авторитета 4 августа выпускает. Он выдвигает идею восстания против гетмана Скоропадского и его союзников. После бегства гетмана Винниченко стал председателем нового правительства УНР – Директории. Здесь опять расстройство: члены Директории – «чесні патріоти, але тільки патріоти. Вони не революціонери». Он же – и патриот, и революционер в одном лице (как настоящий человек-амфибия).

Характерное свидетельство об образе жизни этих патриотов (а заодно – и революционеров) приводит Забужко: «Дозволю собі цитату зі спогадів міністра закордонних справ ЗУНР Л.Цегельского про переговори в листопаді 1918р. з тим самим Винниченком уже в іпостасі політичного діяча – голови Директорії УНР. Змальована Цегельским сцена обіду в «ставці» наших «народників» до дежа вюе нагадує репортажі сьгоднішніх глянсованих журналів із життя пострадянської

еліти: «Обід був царський. Я бував на обідах у першорядних ресторанах Відня чи Берліна, навідувався ще до війни у ресторани Києва, їв і при галевому цісарському столі в австрійському Бургу і в намісників та міністрів, пригощався і в гетьмана, проте обід, яким нас гостила соціалістична Директорія Української Народної Республіки трудового народу, перевершив усе. Після галицької мізерії, де ми – члени влади – харчувались по малих трактирнях, мені видавалося це просто розпустою. І страва, в царській сальонці і на царській посудині подана, чомусь не лізла в горло. Директорія справляла на мене враження так званих парвеню. У гетьмана – бувало – я почувався значно краще. Там приймали по-панськи, цебто вишукано та культурно, однак помірковано, навіть доволі скромно. Тут, у революційній «головній ставці» їди і забагато, і зарозкішно. Що ж то буде, як ці соціалісти стануть дійсними володарями України?..» Ключове слово в цьому уривку, який коментарів не потребує, – «розпуста» (10, 511).

Поскольку реальная власть оказалась в руках военных во главе с Петлюрой, революционер пытается выйти из состава правительства. В январе 1919 года он записывает: «Розгрома робітничих з'їздів, розгрома професійних спілок, примусова зміна вивісок, потурання реакційним силам та процесії з попами – це ті вчинки, які були одною з причин большевицького наступу на нас. Єврейські погроми також явилися результатом цієї політики, проти волі військових, але як неминуче явище. А я мушу приймати весь тягар цих помилок на себе, мушу удавати, що це й з мого погляду – необхідне». Что Украинка сказала бы Петлюре по поводу этих «процесій з попами»? Известно что: «**Темна сила. Цур їм!**».

Красная Армия гонит Директорию до Винницы. Директория пытается заручиться поддержкой Антанты. Но представитель последней полковник Фрейденберг требует «как собаку» выгнать из правительства большевика Винниченко. А тот и рад: такой конец «очищає ті мої невірні помилки перед соціальною правдою, зроблені в ім'я правди національної». Даже гордится, «що Капітал зробив мені честь причислити мене до тих, з якими він не може зжитись».

Вскоре с мандатом ЦК УСДРП В. В. отправляется за границу для участия в международной социалистической конференции, но останавливается в Австрии, где «создал УКП – Украинскую коммунистическую партию, призванную бороться против «петлюровщины» и белогвардейщины в Украине в тесном контакте с большевистским

правительством России» (16, 439). Приветствует установление диктатуры пролетариата в Венгрии, обдумывает перспективы революции в Западной Европе. Встречается с министром иностранных дел Венгерской советской республики Белой Куном, обсуждает возможность своего возвращения на Украину и сотрудничества с правительством Украинской советской республики. Бела Кун по радио связался с Лениным. Тот санкционировал возвращение украинского коммуниста и телеграфировал в Харьков руководителю украинского большевистского правительства Раковскому: «В отношении Винниченка в принципе согласны...» Ленин дает добро.

До В.В. доходят вести с Украины: «Дезорганізація, розпушеність, розгубленість, деморалізація. Директорія живе у вагонах, круг яких купа екскрементів, сміття, бруду. Міністри сваряться, гризуться, скаржаться, арештовують один одного». Не может сдержатъ своего гнева и возмущения по поводу политических акций Директории (союз с Антантой, договор с Польшей); всячески высмеивает своего бывшего коллегу, главного атамана войск УНР фактического руководителя Директории Петлюру, называя его «балериною», «шамотливым нікчемним чоловічком», «смішним і шкідливим».

В. В. анализирует два года государственного строительства и приходит к выводу, что он при этом делал все, что более всего позорило и топтало его достоинство: «Я мушу, нарешті, констатувати, що я занадто дорого заплатив за «творимую легенду» нашої державності. Занадто дорого: я віддав за неї не тільки свої книжки, це ще біда не велика, – я віддав свої переконання, свою політичну, моральну честь, свою гордість і гідність, свою незалежність і свободу в жертву цього жорстокого бога. Два роки революції нашої я топтав себе, плював собі в лице, зраджував себе, нівечив те, що вважав до того часу справедливим і вартим усякої боротьби. З дитинства ненавидячи попівство, релігійний дурман, ледачих жерців його, носіїв і охоронців всякого насильства, все життя борячись з ними, все життя мріючи про той час, коли нарешті, можна буде схопити за горло цих душителей неспокоїного шукання, – я, коли цей час настав, разом з Петлюрами й попами їду на площі, дзвоню у дзвони, співаю молебні, кроплю «священною» водою схилені голови вічнодурманених, вічнообманених, вічно задушених «малих братів» своїх».

В сентябре 1919 года после заграничной конференции УСДРП В. В. с некоторыми коллегами выходит из УСДРП и в Вене создает Заграничную группу украинской Коммунистической партии. Он продол-

жаєт переговори о своем выезде в Москву и пишет «Лист до класово несвідомої української інтелігенції» (Друкарня політичного відділу дивізії «Червона Галичина», 1920, с.3): «Я належу до російсько-українського, до комуністичного табору... Комунізм не є тільки політична теорія, це не є те, що зветься «політикою». Комунізм є філософія всього життя людини, класу й усього громадянства в найбільших і найдрібніших їхніх актах. Комунізм охоплює рішуче всі сторони людської істоти й її існування на кожному кроці. Комунізм є вища гармонія психічних і фізичних сил людини, є та «чесність з собою», та послідовність і цільність, яку я силкувався пропагувати й якої сам не додержав, коли на мене хлинула хвиля національної революції. Я не мав сили прийняти цю хвилю, й утримувати рівновагу й гармонію всіх сил, хвиль у своїй душі». Оказується, в Галичине бывали не только дивизии СС.

Он обращается к «національно свідомим», но «класово несвідомим»: «Їдучи на Україну, на робітничо-селянську, соціалістичну Україну, я пишу цього листа до тих українців, які не затруєні часом отаманщини, які не мріють на стражданнях свого народу будувати свої маленькі втіхи, які не визискували нічого і не хочуть визискувати... Тих ще раз з повного товариського гарячого чуття серцем я кличу за собою на Україну, на соціалістичну радянську Україну! В ряди борців за щастя всіх поневолених всієї України, всієї людськості».

Перед отъездом в Москву В.В. скромно пишет о себе в дневнике: «Намічається путь на Голгофу. Треба, щоб знову чашу приниження, образ, тривог, боротьби було мною випито. Так вимагає те, що зветься «сумлінням». Цього вимагає те, що зветься «інстинктом соціабельності». Словом, я знову тікаю з тиші, затишку, спокою, самоти, атараксії до непевності, неспокою, страждання, втоми, до туги за спокоєм». В мае 1920 года В.В. вместе с женой Розалией Яковлевной выезжает в Советскую Россию. Встречается с Каменевым, Троцким, Зиновьевым, Чичериным, Радеком. Пишет «Докладную записку ЦК РКП», в которой изложил ряд своих предложений по усовершенствованию федеративных связей между Российской и Украинской советскими республиками. В дневнике об этом же: «Відмовляючись від самостійництва, відмовляючись цілком щиро, як протиріччя духові комуністичного устрою світу, я в той же час не можу відмовитись від того, що вважаю вірним, відповідаючим духові комунізму, від дійсної, справжньої, соціалістичної федерації рівних і внутрішньо-самостійних робітничо-селянських республік».

Но в июле планы несколько изменились: «Нехай український обиватель говорить і думає, що йому хочеться, я їду за кордон, обтрусю з себе всякий порох політики, обгороджуюсь книжками й поринаю в своє справжнє, єдине діло – літературу... Тут у соціалістичній советській Росії я ховаю свою 18-літню соціалістичну політичну діяльність. Я їду як письменник, а як політик я всією душею хочу померти».

Однако временно политические похороны отложены. В. В. едет на Украину, затем возвращается в Москву. После переговоров с украинскими большевиками Мануильским, Раковским, Петровским его назначили членом ВУЦИК, заместителем Председателя Совета Народных Комиссаров и наркомом иностранных дел Украины. Он принимает предложенные посты, а сразу же после этого пишет «Лист до українських робітників і селян», в котором резко критиковал политику партии и правительства в национальном вопросе и склонялся к политической программе новообразованной Украинской Коммунистической партии.

В. В. хотел быть членом Политбюро КП (б) У. А ему давали только место в ЦК. Тогда он решительно заявил, что без участия в Политбюро невозможно его вступление в КП (б) У; не будучи членом Политбюро, он отказался быть и членом правительства (ибо не всякое место подходит «для Голгофы»).

В своем дневнике В.В. записывает: «Найбільшому ворогові капіталу, советській Росії, загрожують великі небезпеки». Далее перечисляет пять главных опасностей – и делает заключение: «Маючи на увазі всі ці обставини, не можна з цілковитою певністю вірити в перемогу революції. Нічого надзвичайного не буде, коли советська влада (власне, «советська») упаде сама собою, навіть без війни, від знесилля, закам'янілості, непомітного перетворення в контрреволюцію».

Торг закончился. Не договорились. Место члена Политбюро получить не удалось. 23 сентября 1920 года В.В. официально выезжает за границу и больше на Украину не возвращается. Голгофа не состоялась.

Беспокоила В.В. морально-этическая сторона революционных событий: «Яка ж різниця між комуністом і контрреволюціонером? Ідея справедливості, соціальної й економічної рівності, ідеї «правди» в масах захитана. Маси не можуть абстрагувати, не можуть робити аналіз законів революції, не можуть жити майбутніми перспективами. Вони будують свій світогляд, свою віру, свої симпатії на конкретних, теперішніх явищах, вони їх бачать, з них виходять, у них вірять. Вони не можуть мислити як теоретики; революція, мовляв, принесе

соціалізм, рівність, братерство, справедливість і т. д. Вони бачать, що комуністи-комісари беруть хабарі, крадуть, п'ють, розкошують, живуть як «буржуї», а робітники працюють, бідують, голодують. Де ж та рівність і справедливість? Яка ж різниця між комуністом-комісаром і царським приставом, окологородним і т. п.? Навіщо ж битися, голодувати, коли за царських приставів робітникам і бідним жилося принаймні краще, легше, тепліше, ситніше? Де та рівність, коли і в соціалістичній Росії так само панує нерівність, коли один має «кремльовський» пайок, а другий «голодний», коли один має все, а другий нічого, і той, хто має все, їздить на автомобілях, бере хабарі, нічого не робить, а той, що нічого не має, працює й виснажується в даремних зусиллях проіснувати? Що ж таке, в такому разі, комунізм? В хороших словах? В парадах?».

Если бы В.В. получил место члена Политбюро, он бы показал, что такое настоящий коммунист. Но не судьба (место члена ЦК для этой миссии никак не подходило). Приходится уезжать. Вот так и получается, что «дійсних комуністів, дійсних борців, відданих, ідейних, чесних, безкорисних – стає все менше й менше, а затим настає все більш чиновників, сухих, черствих, слухняних, егоїстичних, погаслих, не здатних до нового, упавших по суті в старе і тільки службово по новому».

В качестве писателя В.В. оставался на Украине еще лет пятнадцать. Его произведения печатались часто и большими тиражами, издавались и ставились пьесы. После XII съезда РКП (б) большевики начинают известную «украинизацию», которую В.В. принял с большой радостью. В 1924-28 гг. вышло его «Зібрання творів» в 23 томах. В 1930-32 гг. – еще одно «Зібрання» в 28 томах. Госиздат Украины публикует рассказы под грифом «Бібліотека юного лєнінця». В издательствах Киева, Харькова, Москвы, Ленинграда выходят рассказы и повести на украинском и русском языках (что и не удивительно: «амфібія»).

Летом 1928 года редакция журнала «Життя й революція» сообщила: «...В Музеї Революції редакція влаштує прилюдний диспут «Сонячна машина» – останній твір В.Винниченка». Этот роман имел большой читательский успех. Н.Зеров писал: «У нас ніколи не було великого роману з елементами авантюри та соціальної фантастики».

Еще в 1906 году Украинка в статье «Утопія в белетристиці» **прослеживала развитие утопии: «Первісна легендарна теологічна утопія вилилася в формі легенди. З неї згодом народилась утопія пророка, політична, що приймала найбільше форму поетичної імпровізації».** Затем пришел черед утопии в беллетристике. И вот,

наконец, один из тех, кто рожден, чтоб сказку сделать былью, создает утопию на украинском языке. На обложке можно было прочитать: «Утопічний роман. Перший український утопічний роман! Перший за весь час існування нашої літератури!». Наконец-то.

Один из рецензентов писал: «У «Сонячній машині» Винниченко зразу спробував вийти з вузького кола своїх тем, узявшись до соціальної проблеми про перебудову людства і змалювавши нам ще одну утопічну картину «прекрасної будучини».

В своей статье на эту тему Н.Зеров говорил: «Винниченко дивиться на «Сонячну машину» як на вкоронування своєї давньої проповіді; він хоче довершити розпочате діло ревізії капіталістичного ладу в його ідеологічних відгомонах, і тому він не має рації відступитися від засобів, що можуть дати найповніший вияв ідейній стороні твору».

Еще в одной рецензии революционеров из романа «зіставлено з російськими конспіраторами із «Бесов» Достоевського». Украинцы, однако, имеют собственную гордость. Имеют они и собственных бесоодержимых. Когда В.В. предложил свой роман одному немецкому издательству, в ответ прозвучало: «Ми комуністичної пропаганди, хоч як хитро та майстерно її прикрито, – не провадимо».

Украинка, помнится, жаловалась: **«Удручає в російській літературі навіть не стільки порнографія, скільки сумбурність і безпомічність думки й фантазії, безпорадність в рішенні навіть елементарних психологічних проблем. Іменно це найбільше прикро мені й в ославлених «Щаблях життя»... Так, наче люди з зав'язаними очима пишуть».** Этими же «Щаблями» закончил свою статью и Зеров: «В авторові все ще сидить десь запальний, темпераментний і часами наївний філософ «Щаблів життя». Він ще не переборений; його думки та декламації не зліквідовані до краю, і тому «Сонячна машина» робить враження компромісу між давніми навиками і новими прагненнями, між природними даними автора і його новими літературними завданнями».

Современный исследователь пишет об авторе романа: «Обставини, а не брак таланту призвели в подальшому до численних претензій критики до цієї нещасливої «візитової картки» української літератури. Причому закиди йшли не лише від представників «бойового загону» українських радянських критиків, а й від представників української еміграції, таких, як, скажімо, Євген Маланюк, котрий (абсолютно безпідставно вважаючи творчість Винниченка «квінтесенцією російсько-

жидівського намулу на Україні») риторично запитував: «Отже, яку особистість могли плекати й формувати винниченкові писання, цей фатально-задушливий світ, населений пожадливими, ненаситно-жерущими й слиняво «кохаючими» тарантулами? Похмуро-вперта свинорила спрямованість вниз, в порох, у болото»... Що ж до Винниченка, то його політична програма, зокрема Платформа Українського «Революційно-Соціалістичного Союзу», тепер загальновідома. Винниченко вважав за можливе вдосконалення людини тільки завдяки змінам у суспільному ладі, хоча при цьому він і підкріплював свою Платформу «Внутрішніми суб'єктивними умовами щастя», тобто екзистенціальні моменти теж покладав за надзвичайно суттєві в людському суспільстві. Винниченко вірив у те, що людину можна вдосконалити й перевиховати та змінити завдяки вірі або ж такої філософії, як його «сонцеїзм», яку він згодом розвинув і назвав «конкордизмом».

Главное задание писателя и его бесчисленных партайгеноссе было одним: сказку сделать былью. Но правильно сказано: самое страшное в утопиях – это то, что они реализуются. Большевицкий эксперимент продолжался. В стране идет коллективизация, раскулачивание; как следствие – приходит голод. Гибнут миллионы. Добровольно уходят из жизни коммунист Н.Хвелевой и соратник Ленина, известный партийный и советский деятель Н.Скрыпник («украинский Дзержинский»). Однако остающиеся украинские коммунисты уходят не торопятся, а напротив: активно исполняют директивы партии и правительства. В сентябре 1933 года В.В. пишет открытое письмо в Политбюро КП (б) У, где обвиняет Сталина и его эмиссара Постышева в массовом терроре против украинского народа, доказывает, что в советской действительности идет «будівництво не соціалізму», а восстановление «національної єдино-неділимської Росії, відновлення старої тюрми народів».

Когда же он это понял? Оказывается, давно. Еще в 1926 году писал в дневнике: «З большевицького червоного яйця на очах вилуплюється фашизм. Уже можна бачити всі характерні прикмети його». Не знать этого было нельзя: всю работу Гулаг, уничтожались священнослужители, дворянство и любая оппозиция. Но коммунисты Хвелевой и Скрыпник, Шумский и Винниченко об этом молчали. Более того – соучаствовали в преступлениях большевиков. Оно и понятно: шла украинизация. Коммунисты (они же фашисты) издавали гигантскими тиражами В.В. и прочих. Шли неслабые гонорары. Нужно было помалкивать. И так много лет.

В ответ на его письмо ноябрьский пленум ЦК КП (б) У 1933 года назвал В.В. «старим вовком української контрреволюції». Гонорары (которые шли с Украины в Германию и Францию) закончились, издавать перестали, книги изъяли из библиотек. В. В. сильно переживал, имел нервное потрясение. Однако вскоре оправился, купил старую усадьбу в окрестностях Канн, занялся садом и огородом, продолжал писать.

Перед Второй мировой войной пишет «Открытое письмо Сталину и членам Политбюро ВКП», где в интересах «защиты и обороны социализма» призывает изменить национальную политику в СССР. В заключение он говорил: «Вся беда, одним словом, в Германии. Да и не столько в Германии, в германском народе, как в Гитлере, насильственно захватившем власть над этим народом и террором навязывающем ему свои психопатические настроения и вожделения».

После победы над фашизмом мечтал вернуться на Советскую Украину, пытался наладить связи с советским посольством в Париже. Перед смертью в 1950 году обратился к украинской эмиграции: «Українська держава і державність на Україні є. Ні відмовляти їй, ні творити нема потреби. Тридцять років тому її виборів, відновив і створив український народ. За неї він 30 років не переставав і не перестає боротись, за неї він ніс і несе там на Україні величезні жертви своїми кращими синами, замученими по тюрмах, таборах, каторгах».

Такая вот история. Жизнь и приключения В.В. достойны авантюрного романа. Это будет что-то среднее между «Бесами» и «Человеком-амфибией». Но он был бы еще интереснее при наличии конгениального женского персонажа. Можно представить себе, какое место во всех этих событиях рядом с Ихтиандром Верховенским заняла бы Гуттиэра (марксистка, атеистка и националистка Украинка), проживи она еще лет десять.

4. 14. Д.Донцов.

«Упаси нас, Господи, от друзей, а с врагами мы и сами справимся». Такую молитву могла бы вспомнить атеистка, прочитав о себе хвалебную статью Д.Донцова «Поетка українського рісорджіменту (Леся Українка)» (1921). Похвалы «интегрального националиста» была такого «гатунку», что составители современной хрестоматии «Українське слово» во втором издании своего труда решили вообще обойтись без этой статьи.

Донців справедливо отмечал, что атеизм, социализм и национализм Украинки вызывали у нее неутолимую жажду революции: «Вона жила... в епоху, що на місце невидимого Бога поставила релігію розуму...Імперіалізм, соціалізм і націоналізм – ось були три рухи, що скоро мали захитати підвалини нашого ладу, – що вбивалися в силу, а разом із ними й та тривога, непевність, туга за великим всеочищуючим поривом, що огортала маси... Пробуджена туга людського «я» за чимсь великим, що довго придушене таїлось на дні душі, вибухаючи раз на кількасот років, тоді, коли зачиналися нові розділи в історії. Коли б Леся Українка прийшла трохи пізніше, коли й безжурних огортов переляк перед катастрофою, що йшла, її скоріше зрозуміли б. Та майже ніхто з її сучасників не відчував бурі, якої так пристрасно прагнула вона. Сі сучасники жили іншими ідеями. Наш націоналізм останніх тридцятьох років носив на собі всі прикмети своєї доби. Се був час реакції в настроях самої суспільності, що прийшла по Шевченкові. Доба блискучого карнавалу, «червоних оргій», як звала поетка періоди великих національних поривів, минула. Її поколінню не судилося «спалити молодість і полягти при зброї». Про се їм і нагадала Леся Українка!... Образи, що пересувалися в її уяві, різнилися від тих, що їх – у півсні – снували її сучасники-поети, як дантівське пекло від касарняно-солодкавих соціалістичних утопій. Не спокійний краєвид, але криваву візію бачила вона за заслоною, що крила від нас непевну будуччину. В неповгамовнім пориві, що захлиснувався в нестримливім потоці власних слів, картаючою мовою старозавітних пророків відслонила вона перед спокійною і спрагненою спокою громадою сию будуччину, яку вона в своїй надлюдській імагінації бачила як живу. Полишаючи початки її творчости, ціла її поезія – се було щось подібне до гвалтовного і понурого *Dies irae, dies illa*. Лямент збожеволілої людини, якій неждано відслонили образ страшного суду». Донцов был мастер комплимента: поэзия Украинки – «лямент збожеволілої людини», которая «пристрасно прагнула бурі».

«Як та кішка, що надовго перед людьми прочуває близьку катастрофу землетрусу, кидалася вона, волаючи рятунку там, де її оточення спокійно віддавалося щоденній праці. Там, де вони бачили лиш золотее жито і синє небо, – привиджувалися їй смерть і трупи, а повільні степові річки спливали кров'ю. Перед нею вставали гнітючі примари «**страшної і невсипущої війни**», «**страшної і неблаганної**» борні. Збіжа урожайного краю ішли з димом в її очах, безжурне покоління ступало, угинаючись під важким хрестом, на Голгофу...» Правда, на предыдущей

странице автор писал, что «вона жила в епоху, що на місце невидимого Бога поставила релігію розуму». Но особенно возмутило бы Украинку не это и даже не сравнение с кошкой, а это жалкое «волаючи рятунку». Она быстро объяснила бы этому «мыслителю», что тому, кто «пристрасно прагне бурі», не пристало «волати рятунку».

В свое оправдание Донцов напомнил одну мысль: «Є в нас щось мудріше, як голова», – сказав Шопенгауер. Се розуміє кожна жінка ліпше, ніж хто-небудь інший, се розуміла Леся Українка краще, як будь-яка інша жінка, і власне се «щось», що є мудріше від нашої голови, давало їй змогу заглядати наперед». Феминистки легко разоблачат неуклюжие проявления мужского шовинизма, когда за сомнительными «комплиментами» скрываются сомнения в умственных способностях женщин.

«Їй усе мариться «**меч, политий кров'ю**», або «**зброї полиск**», вогонь, на яким «**жевріє залізо для мечей, гартується ясна і тверда криця**». Рука її все «**стискає невидиму зброю**», а «**в серці крики бойові лунають**». Вона все снить про якусь країну, де «**люде гинуть у тяжкому лютому бою**», де «**панує смерть потайна**»; про легенди, «**закрашені у густу барву крові**», де «**річ іде про жертви та криваві події**». Свої пісні вона рівняє зі спогадами «**смутними і кривавими**» забутої балади. Кидання своєї неспокійної душі – з «**кривавим змаганням**»... Ба, навіть у того ангела, що з'являвся її фантазії, бачила вона, як «**на білих крилах червоної крові**». Кров, кров і кров! – ось що бачила в своїй надлюдській імагінації на рідних степах українська Сибіла. Ось що відбирало її поглядіві лагідність, її мові мужність, чутливість і м'якість її віршам!». Донцов прав: ее многотомник вполне можно издать под названием «Так гартувалася криця» (но, к сожалению, оно уже занято). Что касается «надлюдської імагінації», вспоминаются слова В.Высоцкого: «Не все то, что сверху, – от Бога».

Однако что означает «відбирало її мові мужність»? Он сам-то понял, что сказал? Как бы не так. Она мужественно приветствовала любое кровопролитие: «З жахом, а може, й з екстазом віруючого побачила вона хутко, що шлях до визволення зрощений не перлистою росою сліз, але кров'ю». Екстаз атеистки, верующей в небытие Божие, был преисполнен специфической «любви»: «Чи вона не розуміла науки любові? Певно, що так, тільки вона розуміла її по-своєму. От так менше-більше, як середньовічний лицар, що уважав себе негідним предмета своєї адорації, коли не міг покласти йому до ніг бодай кількох трупів

зухвальців, що сумнівалися в високих чеснотах його дами. Але любові лагідної й тихої, що **«повинна бути, як сонце, всім світити»** – вона не розуміла. Сторонників такої любові ненавиділа вона за брак активної відваги стати в оборону своєї правди...»

Как солнце, светит всем любовь Божия. Но здесь – совсем другой случай: «Ніщо її вже не натхне, oprіч **«помсти лютої жаги»**... Вона мріє про **«месників дужих»**... Ціла її творчість стає одним несамовитим закликком до тої bella vendetta, що в своїй найновішій формі «фашизму» справляла свої оргії в Італії, а в формі повстань в її власній країні». О, прекрасная вендетта! О, mamma mia!

«Читаючи сі прокляття, закляття і картання, неначе бачиш перед собою живий образ поетки, що лишила вона нам сама. Ті очі, **«що так було привикли спускати погляд, тихі сльози лити»**, а тепер сяють **«далеким блиском»**; **«і руки ті не учені до зброї, що так довірливо одкриті шукали тільки дружньої руки»**, а що **«тепера зводяться від судороги злості»**; і уста, **«що солодко співали й вимовляли солодкі речі»**, а що тепер **«шиплять від лютості»**, і голос, що **«спотворився, неначе свист гадючий!»** На вид сього пароксизму гніву тратиться почуття сучасності... Здається, що з-за дрібних друкованих рядків глядять на нас спотворене гнівом обличчя уярмленої, але вільної духом нації... Oprіч Шевченка, ледве чи хто інший в нашій літературі піднісся до такої сили пафосу, як ся слаба і недужа жінка!». Иностранное слово «пароксизм» в переводе означает припадок. А с «гадючим свистом» лучше всего рифмуются хрестоматийные слова кобзаря:

Я – неначе лютая змія
Розтоптана в степу здихає,
Захода сонця дожидає.

Далее незадачливый поклонник сравнивает дух Украинки с самыми темными страницами истории западного христианства: «Ся її віра так відрізнялася від офіційного українства, як папське католицтво від первісного християнства. Як, скажимо, світогляд європейської суспільності тринадцятого віку від звичаїв перших християнських громад Юдеї. Що спільного мали між собою науки Месії і апологія війни і ката Жозефа де Местра? Духовна аскеза – і Лютер, що ціляє каламарем у чорта? Св. Петро – і Торквемада? Катакомби – і хрестові походи? Серед сих двох бігунів, безперечно, до сього останнього схилився неспокійний дух поетки, не до пасивного світогляду юдейського християнства,

але до активної віри римської церкви... Для неї існували лиш абсолютні самовистачаючі приписи, диктати надприродної сили, що не потребували санкції, знаючи лише невблаганне: «мусиш!». Се ж були і засади Лесі Українки».

Волонтарист Донцов упорно желал привязать атеистку к различным искажениям библейской морали: «До сеї-то моралі, до її формальної сторони (відкидаючи релігію покори), додала поетка ту ідею, що її приніс до християнства конаючий Рим: ідею virtus, високорозвиненого почуття особистої гідності і права, культ сили й відваги, та ще свою знану засаду: «Силу треба відпирати силою». З одної сторони се був послух волі Божій, той сліпий послух, що змушував сотки тисячів хрестоносців кидати своє майно, родину і гонити на край світу рятувати Грїб Господень із криком: «Так хоче Бог!» З другої – се була кров, пролята тими самими побожними лицарями Христа в Палестині. З одної сторони – аскетична екстаза, з другої – реабілітація афекту, первісних імпульсів людської природи». Другими словами, Украинка привнесла в український націоналізм дух крестових походів, реабілітувала афекти і первобытні імпульси человеческой природы. А также – дух джихада: «Сю мораль активізму, апологію афекту, неприєдану філософію віруючого, що кожної хвилини, як жовнір перших халїфів або мальтійський лицар, готов був проляти кров невірних – внесла вперше до нашого націоналізму поезія Лесі Українки. Перед тим ми майже з ним не стрічаємося». Украинка акбар!

Согласно Донцову, ей была свойственна слепая националистическая вера: «Для неї нація повинна жити не для того, що се потрібно для якоїсь вищої цілі, а для того, що вона так хоче, і більше ні для чого! Старе тертуліанове «Вірую, тому що абсурдно» для неї зовсім не звучало так смішно, як для її зараженого раком рефлексії віку». О цене и последствиях такие обычно не думают: «Коли безапеляційність, самовистачальність догматів її віри була одною стороною її релігії, то її другою стороною було цілковите ігнорування наслідків релігійного шалу; повне нечислення з неможливостями і жадоба боротьби, незалежна від її вислідів, від слів перестороги, від доказів «здорового розуму». Той **«племінь непокірний»**, що палив серце поетки, не давав їй думати про се: про те, до якої катастрофи могло б допровадити її огненне слово, коли б воно, як вона собі бажала, **«в руках невідомих братів»** дійсно стало б **«мечем на катів»**. Цілу її захоплював пафос борні і упоєння сподіваною перемогою. Вона не в силі стримати в серці **«ту пісню**

безумну, що з туги повстала», що «за скритий жаль помститись хоче». Їй все одно, що ся вільна пісня «темнії хмари в хаос поміщає»; що «вбогу хатину, останній притулок важкою лавиною скине в безодню». Вона не знає навіть, «на щастя чи на горе» тая пісня. Дарма, її вона з себе видобути мусить, «немов ридання, що довго стримане, притлумлене таїлось в темниці серця». Вона не має поняття сама, куди її і тих, що кличе з собою, запровадять її свавільні мрії, але несена ними, мусить бігти вперед...

**Так божевільний волю здобуває,
Щоб гнатися на безвість до загибуні!**

Или другими словами:

Так сумасшедший волю добывает,
Чтоб мчатся в пропасть гибели навстречу!

Но сумасшедший и на воле остается сумасшедшим. Только гораздо опаснее для окружающих и самого себя. Это раньше поэты пугали «сумасшедшим с бритвою в руке». Сегодня это уже далекое ретро.

«Вона не хоче убрати у віжки своє **«непереможене безумство»**, хоч і знає, що воно **«людей заводять на роздоріжжя страшні»**. У здорових это называется «безответственность». А «непобедимым безумцам» – все равно: они невменяемы. Украинка продолжала творить «що їй наказувала її ірраціональна, байдужа на наслідки воля. Сей «мус» досягає у неї часом того ступеня, що у звичайній мові зветься абсурдом. У **«хвилини розпачу»** вона годиться на те, щоби втопити в болоті честь і сумління, **«аби лиш упала ся тюремна стіна»**, в якій скніє нація». У древних греков был «нус», а здесь – только «мус». Ежи Лец в таких случаях говорил: «Не торопитесь пробивать головой стену. Сначала подумайте: что вы будете делать в соседней камере».

Но вот стена упала. У руля, естественно, остались те, кто «втопил в болоті честь і сумління». Называют они себя, как водится, «умом, честью и совестью» независимой Украины (или одним словом: «элита»). Все прочие им служат. Никогда еще разрыв между богачейшими и беднейшими не был таким вопиющим. А экс-секретарь КПУ по коммунистической идеологии объясняет: «Маємо те, що маємо». Отрицательный прирост населения скоро достигнет семи миллионов, а первый президент успокаивает: «Маємо те, що маємо». Оказывается, корни этой принципиальной безответственности националистов нужно ис-

кать у тех, кто сегодня украшает собой купюры разного достоинства: «Цілим своїм великим ображеним серцем, що скніло в мирній, до нудоти мирній обстановці, прагнула вона повороту тих повних чаруючої романтики часів, коли в напруженій борні великих пристрастей гартувалися міцні душі, коли життя мало в собі стільки страхіття і стільки правдиво великого...» Мечты сбываются. Сразу после ее смерти и началось «страхіття». Можно даже сказать «правдиво велике страхіття».

«Криваві легенди тих часів в її очах **«червоніють, наче пишна багряниця»**. Проти сих **«легенд червоних»** блідим здавався їй **«білий світ»** теперішності. При читанні віршів поетки, в яких дзвенить хворобливий сум за сею епохою і жадоба боротьби, мимоволі стають у пам'яті ті часи, коли сторонники Катерини Медичі з ножами в руках бігали темними й вузькими вулицями Парижа, роблячи гугенотам **«криваве весілля»**, **«криваву оргію»**, привид якої не давав спати поетці. Понурим фанатизмом і нічим не знищимою вірою віє від сих її віршів... Тою далекою епохою, коли людскість знала страшні кари, але й страшну відвагу, страшні злочини, але й страшне хотіння і посвяту. «Болезненная печаль», «унылый фанатизм»... Кажется, что Донцов над ней издевался. Но нет: это были родственные души.

«Вона бажала б скорше повернення часів великих переслідувань відмінно думаючих, подібних до гонінь на християн, як спокійного бігу подій, що оглуплює душу і присипляє совість... Вона готова навіть співати гімн в'язниці, бо там гартуються душі в безумній любові до волі... Вона сама знає, що в тих страшних часах **«стародавніх справедливості немає»**, але там були великі пристрасті. А се в її очах виправдувало сі часи і за їх жорстокість, і за її несправедливість. Не раз сі епохи міняються непевним, червоним світлом, **«наче пурпур благородний від крові людей невинних»**, та все ж горить у поетки серце, коли їх пригадає, а окружаюче життя видається тоді блідим і мертвим; без лиха, але й без руху, без боротьби, без того, що є найвеличавіше в житті: без морального героїзму. Сьому останньому моментів в творчості Лесі Українки завдячуємо, що наш націоналізм позбувається стародавніх рис і набирає прикмет трагічного... Думаю, що в потягу до трагічного треба шукати і причин екзотичності тем поетки... Думаю, що уподобанням минулих віків, сим своєрідним романтизмом поетки треба пояснювати ще й другий, характеристичний момент в її творчості: той, де малює вона нам блискуче марево ілюзії, сеї вигнанниці модерного світу, що, як і чудо, грало величезну роль в житті наших предків. Сеї злуди

шукала вона все, як ту, оспівану нею «зірку провідну, ясну владарку темних ночей»... Модерна людскість потребує хоч фікції, хоч блискучої помилки, замість догм і переконань, що втратили владу над нашим розумом, і що дивного? Таж у кожному людському чині криється більший або менший кусник помилки!.. Вартість злуд полягає не на їх правдивості, лише на їх корисності для життя. Чи ж не маємо благословити злуди, що будить волю до великих діл, а душу до шляхетних поривів?». Конечно «маємо». Хай живе злуда!

«...Волисть вона лишитися при своїй злуді, що пхає людей часом, як болотяні вогники, до загину, часом до діл, що, як діло Колумба, стають дороговказами в житті людскості... Нехай ся ілюзія – лише примара, як незнаний світ далекої зорі, що, **«може, сам давно погас в блакиті, поки сюди те проміння дійшло»**, але вона не перестане любити – **«те світло, що живе і без зорі!..»** Серед усіх злуд, що коли-небудь грали роль в суспільнім житті, найважливішою є легенда про неминучість останнього поруху добра із злом, правди з неправдою, духа світла з князем тьми. Сей міф, у тій чи іншій формі, відіграв значну роль в релігійних, політичних і національних рухах, надаючи їм великої вибухової сили». Українка принимала активне участие в этом мифотворчестве, прикриваясь ширмой «научного» мировоззрения.

«Подібною ж була роль ідей Енгельса і Маркса, ідей краха міщанської суспільності. Ідея сеї «останньої битви» як співається в «Інтернаціоналі», – між пролетаріатом і буржуазією, – мала велике значення для розвитку соціалістичних рухів; гадка про неминучість боротьби між двома світами, що себе виключають, надавала страшного розмаху... і французькому революційному романтизмові кінця XVIII віку. Подібну ж ідею катастрофи внесла своєю поезією Леся Українка в область націоналізму, і в сім її епохальне значення для нас. В неї ходить при сім про такий самий фатальний процес. Вона не знає, лише вірить. Не доводить, лише твердить... Все в формі катастрофи. Вона все марить про **«бій, тільки бій вже останній, не на життя, а на смерть»**... Сею ідеєю **«великого визволення»**, ідеєю **«заграви кривавої»** («Одержима») збагатилося наше убоге розуміння націоналізму з тих абсолютних думок, тих сильних образів, що – одні лише вони! – здібні гуртувати і вести за собою маси... І інші, не тільки Леся Українка, – снили подібні ж сни, але, як каже поетка: **«ні сни, ні примари, ніколи не бувають і не можуть бути об'єктивно-розсудними, діалектично-логічними»**. В них повинна бути **«суб'єктивна, безпосередня вразливість**

самого одержимого видивом». Заразити читача, заразити маси відповідним настроєм, вириваючи їх **«силою фантазії з великого ланцюга еволюції»** можуть лише натхненні почуваннями легенди й образи, про які я згадував вище: ідеї раптового зриву, порив до героїчних вчинків і жертв. Бо, як добре сказав Ренан: «вмирається за те, у що віриться, а не за те, що знається». Трудно не погодитися з тем, що все произведення Українки любого жанра были написаны «в формі катастрофи».

«Думка «останнього бою» допровадила логічно до іншої – до ідеї безкомпромисності... Нитки інтернаціоналізму й угоди були безконечно чужі світогляду Лесі Українки. Людскість поділена в неї горизонтальними перегородками, а фузія можлива між різними класами одної нації і ніколи – між одними й тими самими верствами різних народів». Націоналіст хочет поделити всех людей вертикальними перегородками, но называет их почему-то «горизонтальными». Українка же писала вполне однозначно: **«Пролетарі всіх країн, єднитесь!»**

Она верила «у неминучість катастрофи, як у догмат, бо договорилося до угоди можна лише там, де – говориться; де свої переконання доводяться доказами логіки. Там же, де вони були предметами віри, як у середні віки, спір рішав не суд, але – ордалії, двобій, боротьба. Такими догматами віри були для поетки її ідеали. Тому вона знає лише жорстоке «або–або»... Тому накликає вона потоп на свій зневажений край, щоб не бачити його зігнути під ярмом угоди («Негода»)... Леся Українка, забуваючи рефлексію, навчила нас – хотіти. Сим впровадила в наш світогляд ту ю волюнтаристичну ціху, що є ознакою модерного націоналізму.

Проповідь катаклізму, непримиренності, чуда – мала якраз у наш зматеріалізований вік величезне значення... Матеріалізм знайшов у Лесі Українці зятятого ворога. Вона вірила, що народ кориться своїм пристрастям, як своїм інтересам, і хотіла, щоб так було. Вона ніби передбачила її і викликала нашу велику епоху, що прийшла на зміну матеріалістичному XIX віку. Епоху, коли Німці поставили понад усе («über alles») величність своєї вітчизни і свого цісаря...» Да уж, епоха была великовата. Со своим «über alles» немцы натворили немало. А те, кто выжил в катаклизме, очень долго пребывали в пессимизме. Донцов писал немцев с большой буквы. Очевидно, сильно уважал. Поэтому и сравнивал дух Украинки с немецким духом (и с итальянским фашизмом).

«Сі ідей, що А. Франс називав «теологічними доктринами», я б назвав тріумфуючим ідеалізмом, є ті, яким завдячують свою немертєльну волю

до життя здорові раси. Вони ж були тими, що впровадила в нашу національну літературу Леся Українка». Где націоналізм – там і расизм.

«Не можемо не добачати великої консеквенції в усіх ідеях, в яких одна логічно впливає з другої. Спершу висунула поетка постулат самовистачальності ірраціональної волі, не зв'язаної ніякими санкціями; постулат боротьби незалежний від того, чи дасться він виправдати аргументами розуму; незалежний від того, чи ся мета взагалі об'єктивно існує, чи лише в її уяві, як фантом, як видиво. Сенс мав для неї лише абстрактний, незалежний від конкретного змісту, від мети, від вихідної точки – великий порив душі до чину, до руху, до виявлення себе і глорифікація сього первісного елемента життя. Викресана немов з одного кусника бронзи, національна ідеологія Лесі Українки була в нас – щось зовсім нове. На місце пацифізму – поставила вона ідею войовничого націоналізму, що був для неї цілком в собі; що не шукав за виправданнями, ні в інтересах «поступу», ні «загалу», ні в «щасті» на сім, чи на тім світі. На місце раціоналізму і утопізму, що видумав «кращі ідеали» – волюнтаризм... Способом там була – еволюція, в неї – революція». В історії таке кино називалось «Триумф волі».

«Своєю поезією була Леся Українка пророчицею, рідним духом тій пожежі, якої червону заграву вона давно бачила, а яка щойно тепер розлілася кривавою повинню на Україні. В її поезії знаходимо все: і етику, і пафос сеї стихії, і її віру в злочини, і її безмірну тугу і нестямний порив, і упоєння хвилями тріумфу, і розпач упадку, і її зловорожу усмішку, і понурий трагізм безпросвітної боротьби, і її горде: «або-або». Все это интересно: «упоєння хвилями тріумфу» (як в «Триумфе волі» у Риффеншталь?), «зловорожа усмішка» (як у Свидригайлова?), «віра в злочини» (як у Раскольникова?). А в неминимое наказание хто буде верить? Пушкин? Или Достоевский?

«Поезія Лесі Українки була енциклопедією наших часів... Творчість Лесі Українки лучила ментальність часів Мазепи і Шевченка з психікою нашої бурхливої доби». Злука, так сказати. (Вспомінаються слова Костомарова о Мазепе в розділі 4.2.: «Мазепа был человек чрезвычайно живой»; «его религиозность носила на себе характер той же внутренней лжи, которая заметна во всех поступках Мазепы» и т. д.).

«Присутність сього життєвого пориву в людині, хоч би його випадковим змістом були «злість» або «гнів» – є найвище щастя... Поетка сама не знає гаразд, чи її жене до якоїсь мети її розумна воля, чи її демон, се підсвідоме «я», без цілі й змісту, ся темна хіть, се міцне вино **«з буйних**

мрій, святої віри, молодого палу», від якого хочеться кинути в бій **«з широким розмахом збунтованого валу»**, якому нема ні імення, ні оправдання, ні осуду...» «Підсвідоме «я» обычно называют «оно». А его «припадковий зміст» (припадочный смысл?) состоит в темной похоти («темна хіть»), которая находится по ту сторону добра и зла.

«Віра в таємничу єдність, тожсамість усього існуючого – і є вірою Лесі Українки... Хіба поетку не навчила творчої ненависті її любов? Хіба Люцифер не був упавшим ангелом? Хіба вона не вчила, що лихо потрібне для позитивного героїзму і для добра? Чи, по її думці, шлях до сього останнього не йшов через зло?» Не буди лихо, пока оно тихо.

Бесы паразитируют на человеческих страстях, а Украинка «не розрізне пристрастей по їх змісту, лише по їх великості і силі. Для неї лиш те творить життя, що постійно переливається через границі, що вічно повстає наново... як її улюблений Прометей, що підніс руку на свого пана і Творця. Для неї – лише сей вічний шал творчості, ся вічна ребелія не дають міцним націям зледачіти в нещасті, ані здегенеруватися в щасті; лише сей шал зуміє обернути нудний світ в хаос, а з хаосу створити новий всесвіт. Лише хто розуміє се, потрапить співати гімн життю і смерті, любові й ненависті, добру і злу, тернам і квіткам, святині й темниці, вину й крові, гімни одваги і ризику!» «Шал» – это бешенство. А бешенство заводит человека очень далеко – от Бога. Ведь «Бог есть свет, и нет в Нем никакой тьмы» (1 Ин. 1:5).

«Сими своїми думками вона перша поставила над зрівноваженою красою мрії і терпіння – красу духового пориву, красу змагання людської душі, що, прикута до землі, пнеться до неба, що любить блукати над краєм провалля, над краєм незнаного, раю чи пекла – все одно, аби лиш шукати нового... Підкреслюючи момент волі в своїй поезії, наближується вона до шопенгаверського волюнтаризму...»

«Її стиль був точним відбиттям її світогляду... Вона лише суггерує читачеві стан душі на межі між свідомим і підсвідомим... Вона не потребує малювати нам акти переняті гнівом або іншою емоцією людини, аби суггерувати нам своє переживання; вона знає секрет безпосередньо малювати їх, заражати нас своїм настроєм... У інших – слова, у неї – ніби бачите скривлене пристрастю, боєм або ненавистю обличчя того, хто переживає емоцію...» «Суггерує» – т. е. внушает (як Кашпировский) читателю свои не совсем здоровые эмоции.

И последний комплимент от Донцова: «Вона скупа на стисло означаючі слова, але саме се надає її творчості таку вимовність: найширший

акт обжаловання про убивство в афекті не віддасть так добре почувань убийника, як оповідання його самого, коротке, уривчасте, не пов'язане, але націховане правдивим пережитим почуванням». Но и справка («акт обжаловання») для «убийника в афекті» – вовсе не лишнее. Потому что без справки – тюрьма, а со справкой – принудление. «Не дивно, що її в нас мало розуміли... Вона, що приповідала смерть, кров і руїну, робила на своїх земляків не більше враження, як його був би зробив у гоголівським Миргороді пророк Єремія, коли б так могло статися, щоб він там з'явився... Як усяка замкнута в собі і в суті речі смутна натура – була вона далека загаломі...» Український «пророк» – пророк особий. У него ярко выражена идиосинкразия на Бога: «Навіть моменти зневіри, що приходять до неї вночі, не можуть випогодити її стомленого чола, ні зм'якшити її суворого серця. Вона жде **«тих страшних ночей»**, та не для того, щоб упасти навколішки перед Всемогучою Силою... Ні, щоб своєю непереможною гордістю розпалити той вогонь, **«де жевріє залізо для мечей, гартується ясна і тверда криця»**».

На такой оптимистической ноте заканчивалась содержательная статья Донцова. А начиналась она эпиграфом из А.Франса: «Нема об'єктивної критики так само, як нема й об'єктивної штуки, і всі ті, які хваляться, що вкладають щось інше, як самих себе, в свій твір, дозволяють себе ошукувати найбільше оманній філософії». На этом основании никто не должен искать какой-либо объективности в статье Донцова. А также – в творчестве («штука») Украинки. Но, тем не менее, эта «штука» будет посильнее Фауста Гете.

4. 15. *И.Карпенко-Карый и другие.*

Забужко наповідає, «що К.Квітка писав про про зневагу дружини до І. Карпенко-Карого (покликаючись на цілком конкретні факти)» (10, 378). «Иван Карпович Карпенко-Карый (1845-1907) служил секретарем полиции. Познакомившись с М.Кропивницким, организовал вместе с ним в 1865г. любительский театральный кружок в Елисаветграде. В конце 1870-х гг. совместно с врачом П.Михалевичем создал нелегальную политическую организацию, за что в 1883г. его уволили со службы в МВД, а в 1884г. выслали на три года в Новочеркасск... В годы вынужденной изоляции писал пьесы. Его перу принадлежит 18 драматических произведений... В его пьесах звучат острые социальные мотивы... С 1890г. и до конца жизни – актер и режисер труппы

П.Саксаганського. Участвовав в создании первого украинского стационарного театра в Киеве под руководством Н.Садовского» (16, 647). Чем же он не угодил Украинке?

«Коли в зимовий сезон 1900-1901 років почалася робота над щойно повернутою з цензури його п'єсою «Хазяїн», у Києві поширились чутки, ніби в цій комедії в образі Пузиря відображено відомого українського архімільйонера Терещенка. Справді, епізод з купуванням халата для скнари-багатія в п'єсі взято було з життя цього товстосума. Але взагалі в образі Пузиря автор змалював узагальнений тип мільйонера-хижака, в якому були зібрані характерні риси багатьох осіб. Та одну деталь у сцені з халатом було-таки, справді, взято безпосередньо з життя Терещенка. Довідавшись про це та бажаючи «зберегти свою честь», чи сам Терещенко, чи хтось з його родини через сторонніх осіб запропонував Іванові Карповичу велику суму грошей. Говорили навіть – аж 30 тисяч карб. золотом, щоб той не ставив свою п'єсу на сцені. Автор обурено відкинув підкупну пропозицію мільйонера, який на пошиття халата собі жалував навіть кількох карбованців, а тепер пропонує тисячі... Чутки про це зразу ж поширилися в Києві» (16, 649). Может быть Украинке стало обидно за украинского архимиллионера? Вопрос риторический.

* * *

Нет никакой возможности перечислить всех украинцев (и украинок), которые вызывали недовольство Украинки. От Забужко узнаем: «Поставлений Лесею Українкою «новий» українській інтелігенції діагноз ненависти (дещо пізніше, у «Віхах», його повторить С.Франк щодо інтелігенції російської: «Віра російського інтелігента *зобов'язує* його ненавидіти; ненависть у його житті грає роль щонайглибшого й пристрасного *етичного* імпульсу») в жодному разі не слід тлумачити, нашим сучасним звичаєм, як її реакцію на ту порцію ненависти, яку вона отримала від співвітчизників на *свою власну* адресу, – хоч вона її таки отримала, і деякі критичні виступи проти неї за зарядом геть, здавалось би, ірраціональної злоби майже не поступаються тому дискурсу «полювання на в'язом», що його ми звикли асоціювати вже виключно з більшовицькою ідеологією. Насправді річ тут зовсім не в ідеології – це, як визначила Г.Арендт, «природне обурення» масової людини «всім, чого вона не може зрозуміти», тільки що в нову добу вперше в історії «масова людина» отримала *право голосу* для свого обурення, – а вже ідеологія, яка *легітимізує* її в цьому праві, приходиться заднім числом» (10, 557).

Одно дело – ненависть каких-нибудь плебеев. И совсем-совсем другое – ненависть Украинки. Для Забужко это ненависть возвышенная, сакральная, так сказать: «В ліриці Лесі Українки: **«Тільки той ненависти не знає, хто цілий вік нікого не любив»**, – девіз, неприйнятний з погляду ортодоксальної християнської догматики, але з погляду маніхейської догматики не лише виправданий, а і єдино мислимий» (10, 157). Очевидно, и любовь бывает двух сортов: есть любовь плебейская, а есть любовь Украинки.

Об украинских плебейх Забужко пишет: «Ясно, що й без росіян свою «легітимізуючу» ідеологію – яку-небудь власну комбінацію соціалізму з націоналізмом – українська «масова людина» все одно була б із часом виробила, цей процес був історично неминучий і відбувався в усіх європейських країнах (і в більшості закінчився коли не фашистськими диктатурами, то принаймні «поміrkованим» авторитаризмом, підтверджуючи застереження А.Токвіля, що «для збереження свободи в демократичному суспільстві потрібно, аби в людей було почуття свободи й смак до неї»)» (10, 561).

«Свій *антихамський імунітет* українська культура втратила ще за життя Лесі Українки» (10, 569). Естественно, последняя была против такой культуры. А та отвечала ей взаимностью: «Цілий її «складний світ» залишався в «плебейській» культурі й далі *ціннісно нічим не виправданним*, «не вартим заходу». Тож у кінцевому підсумку, як бачимо, єдина реальна зміна, що відбулася в нашому психологічному пейзажі від 1991 р., найкраще описується в негативних термінах: українська хамократія позбулася радянського *ідеологічного камуфляжу*... – і *не набула* натомість нового» (10, 605). Как это «не набула»? Очень быстро «набула». С одной стороны – национализм, а с другой – «священное право частной собственности». В сумме получается «буржуазный национализм». То самое, на борьбе с чем сделал себе карьеру «перший президент незалежної України». О таких, как он, Забужко пишет: «Падіння імперії тільки звільнило «просту радянську людину» (що натоді вже заповнила собою всю піраміду влади) від обтяжливої вимоги прикидатися «комуністично віруючою», – і «культ своєї власної особи» став *єдиною «офіційною релігією»*, яку вже відкрито й без будь-яких обмежень могла вправляти пострадянська еліта. А вже еліта культурна позичила для нього з західних наративів і відповідну дискурсивну стратегію, – і так зміг у нас з'явитися в готовому вигляді, як Афіна з голови Зевса, сьогоднішній «культ успіху» (комерційного й медійного – «користи» й «почести!»), *одинок* безу-

мовна цінність, що легітимізує в очах суспільства всякий вид розумової діяльності, зокрема й ретроспективно» (10, 605).

«Виглядає на те, що культура «видима», інституціоналізована, у нас сьогодні *куди більше «плебейська»* од «невидимої», повсякденної, – тої, що існує в «розлитому» вигляді усної традиції – побутових звичок, несвідомих семантичних жестів, поведінкових стереотипів» (10, 606). Что касается устной традиции, Забужко выдает желаемое за действительное: «в розлитому вигляді усної традиції» плебейства ничуть не меньше.

Она считает, что «Майдан продемонстрував духовну ситуацію, дуже подібну до тої, з якої починався український рух у ХІХ ст.: коли українське суспільство (по-тодішньому, «мужики», по-нинішньому – «маленькі українці») виявляється в «низовій» масі своїй *шляхетнішим*, аніж його еліта – «наша хамократія», як 140 років тому іменував Д.Пильчиков полтавську адміністрацію і поміщицтво (у перекладі на мову сучасних реалій – «політиків» і «олігархів»)» (10, 606). Многие деятели Майдана подвизаются в украинском парламенте. Они очень много говорят (поскольку «парламент» в переводе и означает «говорильня»). Поэтому в их речах ежеминутно прорывается аутентичная «усна традиція». Вот один только пример. Во время заседания Верховной рады 4.03.2010 года спикер Литвин просит своих оппонентов записать то, что он о них думает И диктует свою мысль: «Ви не можете кусати, ви можете тільки лизати». Обиженный такой несправедливостью депутат Филенко из блока Юлии Тимошенко тут же достойно отвечает: «Не вам нас вчити лизати або сосати». Он-то хотел сказать: «сам такой», а получился, как всегда, «несвідомий семантичний жест».

По мнению современной интеллигентки, с ХІХ века изменилось только одно: «Єдиний «гравець» у цій конфігурації, якого в міжчасі Україна *втратила*, – це інтелігенція як духовна аристократія: та, котра тільки й спроможна тримати на собі в модерній демократичній нації її «історичну вісь», забезпечуючи їй ментальний простір для «істинного буття», поза рамками операційно-прагматичних цілей «нашого сьогодення» (10, 606). Отсюда следует, что и украинская культура ХХ века была бы Украинке не по душе.

Забужко считает, что в некоторых произведениях Украинки «зафіксовано *історичний прихід до влади «масової людини»*, – людини, чім головним аргументом стає «безпосередня дія». Читай насильство (не «мрії», а «вчинки!»), психологічним модусом – свавілля... а симво-

лом віри – той крайній *індивідуалізм матеріаліста* (для якого «самое дорогое, что есть у человека, – это жизнь»), який у разі спокуси з якою-небудь ідеологією, здатен творити вибухову суміш щонайпотворніших неопоганських міфологій» (10, 573). Цитата на руском языкє взята из известного произведения «Как закалялась сталь». Этой книгой украинец Николай Островский привел к коммунистам больше молодежи, чем все съезды комсомола вместе взятые. Что же касается «щонайпотворніших неопоганських міфологій», то, естественно, вспоминается зєровское определение творчества Украинки в качестве «майже поганського культу природи».

Однако сами Драгомановы мыслили себя элитой и мозгом нации: «Думку, що найбільша проблема України – в тому, що «країну відділено від свого мозку» і тому в ній неможливий «нічим не обмежуваний ендозмос і екзосмос між верхніми й нижніми верствами населення», М. Драгоманов уперше висловив ще 1881 р. – у статті «Что такое украинофильство?» (10, 336). Его сестра также имела «аристократичну свідомість»: «нас не повинні дивувати такі різко супротивні цілому егалітаристському пафосові російського народництва заяви наших народників, як часто повторювані Оленою Пчілкою своїм дітям напучування в дусі «Порода в людині перше всього» (10, 336). И какова же была эта «порода»?

5. УКРАИНСКИЕ ГЕРОИ ДОСТОЕВСКОГО

Как и подобает настоящему литератору, Украинка рассматривала жизнь сквозь призму литературы: «живеш наче в романі». Роман ей наминали киевские события в конце 1905 года, которые она описывала в письме сестре Ольге и ее мужу: «**колективність наша жива і здорова, не вважаючи на «воєнне положення» та інші громадські біди, про які ви тепер з київських газет небагато довідаєтесь, бо газети знов узято під «фактичний» нагляд цензурний (цензура, дійсне, була фікцією остатній місяць).** Найближчим поводом для сього «воєнного положення» послужив воєнний же бунт, що раптово і трагічно пролетів і зник 18 листопада (ст. ст.). полишивши до 100 трупів по собі... Бунтували часті саперів і, здається, артилеристів (про се йдуть чутки самі сперечні), виставляли вимоги більше спеціально солдатські, ніж загально-політичні,

пішли по Києву, «здіймаючи» (запрошуючи до страйку і демонстрації) вояків по різних казармах, але мало хто приставав до них... Військовий стан якось мало почувается... Люди не мають того «обивательського» виду, що мали до сього року. Ходять і їздять по вулицях допізна, збираються приватно і напівпублічно (збори по запросинах в Народнім домі тощо), закладаються нові спілки і товариства, відбуваються партійні збори, одні страйки кінчаються, другі починаються – словом, все таке, чого й без військового стану в нашій стороні не було чувати хто зна відколи. Всі певні, що сей військовий стан недовго триватиме (адже з Польщі його вже здійснено). Але все ж се іритує немало і держить людей в нервовому, напруженому настрої...

Я весь минулий тиждень писала проекти всяких статутів нових спілок – літературний генге непривичний для мене – і через те сливе не спала і страх нервувалась. В неділю мали зложитись дві нові українські спілки (українських літератів і рівноправности жінок), але через напад страху *одної людини*, викликаний військовим станом, прийшлося діло на кілька днів одкласти, через що я мало не луснула зо злости». «Одна людина» – это, судя по всему, Елена Пчилка.

«...Зважу, чи зможу приїхати до вас. Діло в тім, що надовго поїхати не можу – найдовше тижнів на три – бо маю тут багато інтересів і «вільних обов'язків» (мене аж чорти беруть, що оце мушу в хаті сидіти); дарма, що часом на мене хвилини розпачу находять, коли мені здається, що й сама я «до нічого», але навіть в той же самий час я щось пишу, з кимсь лаюся, когонебудь усовіщую, за одного боюся, за другого радію, за третього лютую – і так мене се все затягає, що надовго вирватись я вже не можу. Але ви не завидуйте нам. Тут більше хаосу і безтолковщини, ніж чого доброго, і, може, ліпше тому, хто дальше...

А тепер просьба до вас: спровадьте мені «Вільну спілку» Драгоманова (хочу подати в цензуру, а то, може, і «явочним», кажуть, є шанси удачі) і пришліть справоздання з'їзду соціал-демократичної партії в Брюнні (по-німецьки) – конечно треба і те і друге якнайскоріше... Україна ще й не так «обуржуазилась» і не так «спролетаризувалась», щоб не можна було працювати двом таким партіям, як радикали і с.-д., не переходячі «на ножі». Я навіть свою власну працю могла б так поділити, що її не то

на два, а й на чотири періодичні видання стало б. Але декотрі товариші дорікають, що се значить «на два стільці сидати», і лаються «опортунізмом» і т. і. вам, людям заграничним, нетрудно бути вище сього всього, а мені ще прийдеться немало «принципальних» розмов витримати. Досадно тільки, що тут не в самих принципах діло, а ще й в особистих симпатіях та антипатіях різних редакторів, співробітників і читачів сих, тим часом ще проблематичних органів. Але я твердо зважила плюнути на всі оці симпатії й антипатії і поводитись так, як мені моє *власне* сумління скаже. Є шанси сподіватись, що хоч перші числа «Громадського слова» і «Праці» та таки вийдуть отим quasi-явочним порядком десь у декабрі. Таким способом уже вийшла народна газетка «Хлібороб» в Лубнах. В Петербурзі має виходити журнал «Вільна Україна», кажуть, ніби й розрішення вже є...

От вам і «стан речей». Коли описано «мало вразумительно», то не здивуйте, – в нашому житті тепер «вразумительности» мало. Живеш наче в романі романтичної школи: кругом контрасти, антитези, неможливості, трагедії, комедії, трагікомедії, хаос і серед нього якісь героїчні сцени та фігури немов з античної драми. Ніхто не знає, що буде завтра, мало хто пам'ятає, що було вчора. Бувають моменти, коли тратиш почуття дійсності: то якось зовсім не відчуваєш, що *живеш в революції* (вдумайтесь в значення сих слів), то знов день і ніч в голові тріщать сухі перебої сальв «усмирителів» і здається, неначе весь світ поділився на взаєможерні партії».

Іменно такава марксистская картина мира. Однак і свою собственную жизнь Украинка (года за два до революции) рассматривала как сюжет для беллетриста: **«І вродиться ж отакий чортовий організм! варто було б його кретинізмом або доповнити, то принаймні «внутрішня гармонія» була б, а так виходить щось таке, що тільки як сюжет для беллетриста, може, надається, але яко умова для розвитку самого того беллетриста має сумнівну вартість».**

Какому же «беллетристу» под силу изобразить во всей сложности такую многогранную личность во всей полноте ее революционной деятельности? Сама Украинка проницательно отнесла себя к живым типам Достоевского (которого она очень внимательно изучала). В письме к сестре Ольге она писала об этом так: **«Знай теж, що не завжди через егоїзм я немов віддалялась від тебе, я просто «щадила» тебе, і тут**

я, може, добре робила, – «ніколи не буває пізно зазнати страждання». Ти не хочеш бути поетом-суб'єктивістом, писателем-«кровописцем» – нащо ж розстроюджувати тобі серце і розгвинчувати нерви не вчитаними, а живими типами Достоевського?». Живых типов Достоевского хватало и в окружении Украинки. Поэтом для любого романа Достоевского нашлось бы много чисто украинского материала. Легко можно себе представить украинское «Преступление и наказание» или украинских «Бесов», украинского «Подростка» или украинских «Братьев Карамазовых». Будущему романисту нетрудно было бы собрать для этого материал.

5.1. Исторический фон романа.

После захвата Константинополя турками в XV веке единственной православной державой на земле оказалась Россия. Преемственность между православной Византией и православной Россией осознавалась всем православным миром. Осознавали ее и те православные, которые были захвачены католической Польшей. Так в XVII веке, по словам Забужко, в Киевской Духовной Академии существовало «книжничке коло, яке ще задовго до Переяслава було розробило ідейну програму культурної (NB: не воєнної!) експансії на Москву як *духовної місії Києва* – «Богохранимого града», «другого Єрусалима». «Знаряддя визвищення другого Єрусалима – Києва мала стати Москва. Її військова сила мала здійснити програму української інтелігенції. Безнастанні заклики до боротьби проти турків і татар у проповідях Галятовського, Барановича і всіх українських проповідників XVII сторіччя, ба навіть і самого Стефана Яворського... – не загальники, як може тепер здатися, і не результат татарських наскоків на Україну, а насамперед вияви цієї універсально-християнської ідеології» (Ю.Шерех)» (10, 354).

Многие сравнивали Россию с Римом, а Украину – с Грецией: «Греція-бо таки підкорила Рим *культурно* після того, як її саму *оружно* підкорили римські легіони, і чи не цей власне приклад і світлив провідною зорею нашим мислителям «київського кола», коли вони в перших декадах XVII ст. розробляли концепцію «двох Росій» (Малої й Великої) за зразком «Малої й Великої Греції»... Без цього навряд чи дасться сповна збагнути психологічні витоки нашого «малоросійства»: ті перші покоління гетьманської старшини, котрі рекрутувалися в імперське дворянство, робили це так легко й без жодних моральних

зусиль зокрема й тому, що ще чулися повноправними, ба в певному сенсі й *привілейованими спадкоємцями імперської культури*. Вони пишалися історичною «духовно-навчальною роллю своєї «Малой Греції» стосовно «Великої», тим, що з Києва, як хвалився в 1730-х рр. Геден Вишневський, «аки с преславных оных Афин, вся Россия источник премудрости почерпала» (10, 356).

Она продолжает: «Мусимо визнати «свій пай» у розбудові Російської імперії, оту саму трьохсотлітню «Маросейку» української історії, що її й донині «методологічно розгублена» російська історіографія бере за доказ «общерусского единства», – не моральною девіацією, не загадковою похибкою розвитку, а наслідком таки питома *українського* – ранньомодерного – «національного проекту» («православної імперії» з «духовною столицею» в Києві), який *не вдалося зреалізувати в його первісному вигляді*» (10, 359). «Первісний вигляд» – это империя со столицей в Киеве. Это хорошая империя. А та же империя со столицей не в Киеве – это нехорошая империя.

Конечно, для христианина в принципе все равно, где будет столица «православної імперії». Но для нехристианина – далеко не все равно. «Цю версію в XIX ст. обстоював М. Драгоманов, тільки його тоді мало хто розумів... У категоріях *багатовікової тяглости* він оцінював і українську історію, наполягаючи на тому, що «правдиво науковий, широкий погляд на історію України мусив би показати нашій громаді й чужим, як *фатальні національно-крайові задачі* українські сповнялись і під чужими урядами і як поступ цивілізації на Україні, навіть і в чужій формі, вів до того, щоб виготовити ґрунт для свідомого українства»... До таких «фатальних задач», насущних для українського національного виживання й розвитку, Драгоманов відносив насамперед «національно-географічні» – колонізацію Півдня та витіснення Польщі з українських етнічних територій – іншими словами, устійнення України в її сучасних, більш-менш, кордонах. На його думку, «московське царство» хоч і «наробило нам чимало лиха», все ж, «відповідно приказці, що погана погода все ж ліпше, ніж коли б ніякої погоди не було», виконало для України саме ці насущні завдання, яких вона в XVII – XVIII ст. самотужки виконати не могла, і це й є ті «історичні рації, чому вояцький патріотизм козацької старшини і «малоросійського дворянства» зцепився з російським царелюбством». «Тож і не ремствуйте, що Котляревські й Стороженки служили царям в турецьких походах без наших думок, що Гулаки писали вірші на глум над султаном... Се все

було ділом для свого часу нормальним, власне національним!»... Такого погляду вітчизняна культурологія не виробила й досі, – ми й далі, як критиковане Драгомановим «поверховне українофільство», «просто зрікаємось свого «національного добра» на користь «зажерного сусіди» (10, 360). Короче говоря: если украинцы внесли большой вклад в развитие православной культуры России, то это повод ценить эту культуру, а вовсе не наоборот.

Однако для человека неверующего исчезает главная причина для единения православных народов. Для безбожника существуют только различия и рознь (классовая, межнациональная и т. д.). Они неминуемо порождают межклассовую или межнациональную ненависть. Большое количество таких безбожников принес XVIII век с его «просвещением». Забужко пише: «З петровською секуляризацією й перетворенням старого Московського царства на модернізовану Російську імперію українська місія на Москві зазнала фіаско, вичерпавшись на терені суто церковному» (10, 354). Веруючий сказав би иначе: в условиях секуляризации носители православия – на вес золота. И не важно – русские это, белорусы или украинцы.

В XIX веке секуляризация продолжалась. В начале века безбожие в основном распространялось среди дворян, затем – присоединились разночинцы, а в конце столетия этот духовный вирус распространился и в народных массах. Одни и те же процессы шли по всей империи, в том числе и на Украине. К безбожной «элите» здесь и принадлежали, в частности, Драгоманов и Украинка. Поскольку они были атеистами, все религиозные причины единения Украины с Россией для них просто отсутствовали. Использовали Россию для своих целей, а дальше – сами. Православная церковь для них – не более, чем один из атрибутов национального государства (как для Ющенко). Забужко пише: «Взагалі українське інтелігентське «вільнодумство» XIX ст., поза впливом загальноєвропейських «поступових ідей», на чуттєвому рівні живилося, і навіть чи не насамперед, ще й інстинктивною відразою до «чужої, тільки що не латинської» (М. Драгоманов) московської церкви як імперського інституту... І цілий складний та багатогасетний родинний «протестантизм»-«прометеїзм» Драгоманових теж мав за собою цю саму інтенцію: відторгнення «чужих богів» і пошук за «своїми» (10,375). Какие же «боги» являются «своїми» для атеистов? Они известны: «прогресс», «просвещение», «наука», «техника», «технологии» и прочие идолы. Драгоманов писал: «Чи вмітнуть наші письменні люди вхопитись

за край тієї нитки, котрий тягнеться сам по собі в нашому мужицтві, чи вмітуть прив'язати до нього й те, що виплела за XVIII–XIX ст. думка людей, котрих історія не переривалась, і звести в темноті й на самоті виплетену нитку – іноді більше бажання, ніж ясної думки – нашого мужицтва з великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей – ось в чому тепер все діло для теперішніх письменних людей на нашій Україні! Ось де для них: чи жити, чи померати?!» (10, 387).

«Сітка наукових і громадських думок європейських людей» була для него святыней, в сравненні с котрою все прочіе святыни – просто мусор. Как пишет Забужко: «Драгоманов прямо заявляв, що позаяк про сталість національних ознак і говорити смішно», то «кланяється національним святошам, вважаючи за них усе status quo теперішнього народного життя й думки», є ознакою звичайнісінького невігластва (для ілюстрації він наводив відоме натовді серед київського дворянства bon mot маршалка польської шляхти графа Тишкевича: коли тому, ревному католикові, докоряли, що його предки були ж, мовляв, православні, граф преспокійно відказав: «А ще раніше язичники», – «І справді, – триумфально звертається Драгоманов до своїх опонентів, – котрої з національних святощів мав держатися гр. Тишкевич, чи православія, чи культу Перуна?»» (10, 338). Тышкевич был, конечно глубоким «мыслителем»: он забыл, что пока католики в XI век не изменили христианский Символ веры, все они тоже были православными. Но интеллект Драгоманова просто потрясает. Ведь еще в Древней Греции философы умозрительно пришли к той простой мысли, что всемогущий Бог может быть только один (что не означает Его простоты). Однако для Драгоманова, оказывается, между Христом, Перуном или Ярилой не было никакой разницы.

Одной из «святынь» для «свідомого українства» было «утерти» носа Москві». Свидетельствует Забужко: «Таку мету ставив собі М. Драгоманов, за його власним зізнанням, у розвідці «Пропащий час», присвяченій Переяславським угодам 1654р. і їхньому впливу (під кожним оглядом деструктивному, як він доводив) на розвиток української цивілізації». Благородное дядино начинание по мере сил продолжала племянница: «Леся Українка восени 1902 – взимку 1903 рр. заходила ся продовжити дядькову працю в цій галузі – у задуманій і початій (невідомо, чи закінченій, бо досі не знайдений) «історично-безсторонній», за її словами, брошурі під умовною назвою «Наше життя під царями московськими...» (план викладено в листі до М.Кривинюка з м. Сан-Ремо від

13.11.1902р.)» (10, 349). Вряд ли ей было по силам написать что-нибудь «історично-безсторонне». Кобзарь, как известно, учил совсем другому:

Якби то ти, Богдане п'яний, тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подививсь! Упився б! Здорово упивсь!
І, препрославлений козачий розумний батьку!.. і в смердячій
Жидівській хаті б похмеливсь, або б в калюжі утопивсь,
В багні свинячим.
Амінь тобі, великий муже! Великий, славний, та не дуже...
Якби ти на світ не родивсь, або в колісці ще упивсь...
То не купав би я в калюжі тебе, преславного. Амінь.

«Духовна дочка Драгоманова» (выражение Лидии Драгомановой) в 1903 г. писала мужу сестры Ольги М.Кривинюку: «пора стати на точку, що «братні народи» просто сусіди, зв'язані, правда, одним ярмом, але в ґрунті речі зовсім не мають ідентичних інтересів і через те їм краще виступати хоч поруч, але кожному на свою руку, не мішаючись до сусідської «внутрішньої» політики». Но кроме розни национальной никак нельзя зыбывать и о розни классовой. В 1902 году тому же адресату она писала: «ми гинули не тільки від класового антагонізму, але й від недостачі його». Трудно жить без классового антагонизма. Он бодрит. Чем мы хуже европейцев? Вот и Ленин учил: прежде, чем объединиться, сначала нужно разъединиться.

Делить людей можно не только по национальному или классовому, но и по половому признаку. Для Забужко «не дивно, що саме феміністична критика (Р.Веретельник, С.Павличко, В.Агеєва), безпомилково впізнавши «своє», змогла нарешті твердо встановити у Лесі Українки цю первинність «жіночого проводу». Задля справедливості слід сказати, що пальма першости в цьому питанні належить Н.Кузякіній, – саме вона, пишучи про «Камінного господаря», наважилася вперше озвучити думку, як на 1980р. настільки «авангардову», що її тоді ніхто й не розчув: «У протистоянні жіночого й чоловічого первня поетеса визнала найдужчим первень власне жіночий» (10, 405). А «задля справедливості» еще большей здесь же сообщается, что «суфражистку початку двадцятого століття» в донні Анні першим розгледів Я.Розумний у 1973р.» (там же). Но как бы там ни было, а для Забужко «первинність» жіночого проводу, – здобуток, евристично неоцінений і, на щастя, остаточний і оскарженню не підлягає, всі спроби його опротестувати втрачають не так прихованою мізогінією, як, головню, кричущою інте-

лектуальною безпорадністю» (10, 405). А коли так, то и спорить бесполезно: приговор окончательный и обжалованию не подлежит.

Но вопросы все-таки продолжают роиться. А нельзя ли и женщин рассортировать на более «первинних» и менее «первинних»? Например, рассмотрим «протистояння первня» Долорес и «первня» донны Анны? Может быть, дистанция между двумя женскими «первнями» гораздо больше, чем между «первнем» слабейшей из двух женщин и «первнем» бедного Дон Жуана? Но это уже вопросы к феминисткам начала XXI века, чьей бабушкой была «суфражистка початку двадцятого століття».

5.2. Братья Драгомановы.

Биограф Украинки пишет, что «ні рід Косачів, ні рід Драгоманових не були українськими за походженням... Цікаві дані щодо походження роду Косачів були опубліковані Юрієм Косачем у часописі «Наші дні» (Львів) за 1943 р. Походження Косачів – сербське... На початку XVII ст. Косачі були вже на вільному Запоріжжі... На початку XVIII ст. нащадки сербського князя зустрічаються на порубіжжі з Московщиною, на Стародубщині. Косачі на цей раз – бунчукові товариші, полкові писарі, осавули, комісари й сотники, які сидять у своїх дворах над річками... Предки Лесі впродовж XVIII ст. прикуповували землю, села, метушилися, хазяйнували, судилися, тягалися за чуприни, брали активну участь у громадському житті й мали у ньому шану та повагу. Вони досягали поважних чинів на службі, наполегливо збагачувалися, добросовісно виконували покладені на них службові обов'язки, брали участь у походах, які здійснював російський уряд і до яких мобілізувалося українське козацтво. Через одруження Косачі споріднилися з різними відомими родами... У другій половині XVIII ст. колишні бунчукові товариші, осавули, писарі та полковники козацького війська поступово перетворилися на російських дворян і вояків російської армії й флоту, досягаючи чималих успіхів і почестей» (7, 28).

Забужко добавляє: «Степанами по обох лініях, косачівській і драгоманівській, звали двох патрілінеарних прапрадідів Лесі Украинки, які на час Катерининської дворянської реформи були ще в лавах гетьманської старшини – так званого Значного військового товариства... Степан Васильович Косач, бунчуковий товариш (як пише З.Когут, за реєстром 1763 р. їх налічувалося всього 221 – це були вершки гетьманської аристократії), маршалок Погарської шляхти, 1767 р. брав участь у вибо-

рах до Катерининської Законодавчої комісії, – а вже син його одним із перших, бо ще 1784 р., кажучи словами героїні І. Кочерги, «одібрав чин», – за імперською «Табеллю о рангах» до смішного мізерний: «майорський», колезького асесора. Про політичну позицію значкового товариша Стефана Драгомана, який «підписувався ще грецькими літерами» нам нічого не відомо, постать у гетьманській ієрархії задрібна (хоча його правнучка О.Пчілка не без гордоців відзначає, що Драгоманови десятки років судилися з самими Розумовськими і остаточно, вже в поколінні Лесиноного діда, таки виграли процес!), – але невдовзі долучене до родинного прізвища закінчення «-ов» свідчить, що й по цій, «полтавській» лінії, так само як і по «чернігівській», предки Лариси Косач кооптувалися в імперське дворянство коли не серед перших, то принаймні в основному потоці «всіх порядочних людей» – власне «при Рум'янцеві-Задунайському», – а вже покоління Лесиноного діда в повному складі подалося до Петербурга «на ловлю счастья и чинов», хронологічно випередивши навіть Ніколеньку Гоголя» (10, 351).

У Ольги Петровны Драгомановой (О.Пчілка) был дедушка Яким. Биограф пишет: «Яким підписувався як «Аким Драгоманов». Перевтілення Якіма Драгомана в Акіма Драгоманова Олена Пчілка пояснювала тим, що дід це робив «по звичаю московському», оскільки той звичай «став уже, по зміцненню московської влади на Україні, ніби й для наших людей урядових, чи взагалі письмених, майже обов'язковим. На таку путь зігнала московська сила українську старшину!» (7, 37). Можно добавить: на такой скользкий путь.

У дедушки Якіма (он же Аким) было три сына: Алексей, Яков и Петр. Старшим был Алексей, о котором Пчілка писала: «дід віддав його в науку, але тільки в Гадячому» (7, 37). Последнее не соответствовало действительности. Правду про дедушку Алексея («скелет в шкафу») скрывали не только от советской власти, но и от своих родных детей. «Менших же синів, Якова й Петра, – відправив до столиці, оскільки «мав там досить сильну руку в особі одного свого колишнього товариша по службі, з числа тих українців, що, після занепаду місцевого самоврядування, подалися «шукати щастя» на Московщині». Того дня, коли сини від'їхали, в молитовнику Якіма з'явився такий запис: «Сего дня сыновья мои, Яков и Петр, выехали в Санкт-Петербург. Да сохранил их Господь на всех путях их!» (7, 37).

Из выписок Ольги Косач (сестры Украинки) следует, что «старший Якимів син, Олексій, не діставши освіти, залишився при батьковому

маєткові, двох же молодших, Петра й Якова, виряджено для науки аж до Петербургу. Петро вступив там до привілейованого «Училища правоведения», виключно для дітей шляхетських родин, яке, крім доброї освіти, давало завсідги можливість зробити блискучу кар'єру, – а Яків до кадетського корпусу. Закінчивши науку, Петро Драгоманів (так уже став писатися їхній батько) почав служити в військовому міністерстві на посаді «військового юриста», а Яків ввійшов до Полтавського артилерійського полку. Обидва вони мали літературні здібності, особливо Петро, що крім того володів мовами: французькою, німецькою та англійською. У 1826 р. Якова Драгоманова заарештовано за участь у таємному революційному товаристві «Об'єднаних Слав'ян» і покарано засланням. Дальша доля його невідома. Петро ж Драгоманів залишався в Петербурзі до року 1838, коли залишив службу й в ранзі урядовця VIII класу повернувся на батьківщину» (11, 55).

Пчилка в своїх воспоминаниях от 1926 года также очень лаконично освещала судьбу репрессированного царизмом дяди Якова (как будто и ей «дальша доля його невідома»): «Яків і Петро прилучались до передових кругів тодішньої столичної молоді... Якова за його участь в «недозволенном обществе» («Соединенных славян») та в революційному рухові декабристів виправлено з Петербурга на заслання». В комментариях «заслання» несколько удлинилось: «Драгоманов Яків Якимович, член Товариства об'єднаних слов'ян, учасник декабристського руху, засуджений на довічне заслання». А одна из передач украинского радио поведала о том, что дедушка Украинки «загинув у Сибіру». Печальная история. Но самое печальное, что абсолютно лживая.

На самом деле все было не так мрачно. После расследования по делу декабристов был составлен их список, так называемый «Алфавит». Из него узнаем: «Драгоманов Яков Якимов. Прапорщик Полтавского пехотного полка. Вступил в Славянское общество весной 1825 года. Знал только то, что целью оно есть улучшение правительства. Читал клятвенное обещание славян. Был два раза в собрании членов у Андриевича и другого неизвестного ему артиллерийского офицера в лагере близ местечка Лещина, где слышал тот же разговор о преобразовании правления. Сам в общество никого не ввел и между нижними чинами ничего предосудительного не рассеивал. Находился под следствием в Комиссии при 1 армии. По докладу о сем государю императору 15 декабря 1826 года высочайше повелено выдержать три месяца в крепос-

ти и потом перевести в полки 3 пехотной дивизии под строгий надзор полкового, бригадного и дивизионного начальства».

На следствии выяснилось, что помимо стремления к общему благу, декабрист имел также личные обиды, которые привели его в антиправительственную организацию. Оказывается, украинский магнат обидел украинских дворян Драгомановых и отобрал у них крепостных украинцев, которых они получили в собственность от русского царя за верную службу царю и Отечеству: «...Хотя я сначала не охотно верил всем злоупотреблениям законов наших, но вспомнив, что и в самой фамилии моей близ ста лет ведется дело с графами Разумовскими, предок коих отнял у деда моего около тысячи душ крестьян, пожалованных ему царями за верные службы; но и сие дело при всей справедливости своей было Правительствующим Сенатом несправедливо и противозаконно опровергаемо и решается в пользу графов, вопреки Высочайшему повелению рассмотреть оное по всей справедливости. Также и то, что сам я, будучи сын штабс-офицера, служил до настоящего чина юнкера не четыре Государем Императором назначенные, но шесть лет, без всякой моей причины».

Все это, вместе взятое (но прежде всего, разумеется, беды Отечества), так возмутило обиженного званием юнкера Драгоманова, что он стал довольно кровожадным заговорщиком. Декабрист Иван Гобачевский вспоминал о собрании, где речь шла о правилах для членов общества: «Они заключались в том, что каждый член подвергался ответственности за свое бездействие и должен был отдавать отчет в своих поступках кому следует, подвергаясь за нескромность, неосторожность и упущения по делам общества удалению от совещаний и проч. За сознательную же вину наказывался немедленно смертью... Во время чтения сего проекта сильное большинство оказалось против сих правил, во главе коего был Бестужев-Рюмин. Но Борисов 2-й, Горбачевский, Аполлон Веденягин и Драгоманов думали, что сии правила необходимы... Они доказывали, что заговорщики не могут быть свободны в своих действиях; что принимая на себя священные, необходимые, вместе с тем и ужасные обязанности, они более, нежели кто-либо, должны сами подчинять обществу личную свою свободу и соблюдать с точностью правила и постановления, служащие к достижению цели, к сохранению союза и к безопасности членов оно; безнаказанное нарушение каких бы то ни было обязательств неминуемо разрушает всякое сообщество, и совесть каждого не всегда может быть верным и надежным блюстителем принятых обязательств». Нечто аналогич-

ное позже предлагал террорист Нечаев. Когда пришло время отвечать за пролитую кровь, он сбежал за границу. (Материалы нечаевского процесса послужили Достоевскому при создании романа «Бесы»). Когда пришло время отвечать декабристам, Бестужев-Рюмин отправился на виселицу, а кровожадный Драгоманов отделался легким испугом. И даже был награжден.

Поскольку, по словам Ленина, «декабристы разбудили Герцена», многие советские историки десятилетиями изучали декабристов чуть ли не под микроскопом. В биографическом справочнике читаем: «Драгоманов Яков Акимович. Прапорщик Полтавского пехотного полка. Из дворян Полтавской губернии... Отец – коллежский ассессор Аким Степанович Драгоманов. В службу вступил в канцелярию совета военного министра – 1.3.1817; переведен в канцелярию военного губернатора в чине губернского регистратора – 1.8.1817; уволен из канцелярии 17.8.1820; в 1824 поступил юнкером в полтавский пехотный полк. Член общества Соединенных славян (1825). Арестован и доставлен в Главную квартиру 1 армии для привлечения к военному суду. Высочайше повелено (15.12.1826) выдержать 3 месяца в крепости и перевести в полки 3 пехотной дивизии под строгий надзор начальства. По отбытии трехмесячного заключения в крепости переведен в Староингерманландский пехотный полк – 16.12.1826; в чине прапорщика уволен от службы за болезнью – 21.2.1828 и оставлен под строгим секретным надзором. В конце 1830-х годов в журналах печатались его стихотворения».

Но как же ему удалось избежать Сибири и прочих репрессий со стороны царизма? Тут из густого тумана (куда его поместили неблагодарные родственники) выходит скелет в шкафу, т. е. «брат Алеша». Пчилка об этом своем дяде вообще помалкивала, а сестра Украинки Ольга считала, что «старший Якимів син, Олексій, не діставши освіти, залишився при батьковому маєткові» (11, 55). Очевидно, с их подачи «біографи Лесі Українки та М. Драгоманова не згадували про Олексія Драгоманова» (11, 326). Однако «брат Алеша» в конце концов был найден усилиями одного преподавателя Ленинадского пединститута. Тот разыскал интересную книгу, которая свидетельствует, что в царской России был кое-какой порядок: «Столетие военного министерства. 1802-1902. Т. 3. Указатель библиографических сведений, архивных и литературных материалов, касающихся чинов общего состава по канцелярии военного министерства с 1802 по 1902г. включительно. Составил Н.М. Затворницкий. Спб, 1909». В ней и описана карьера, которую сде-

лал «Олексій, не діставши освіти»: «Драгоманов Алексей Иоакимович. Родился в 1788г. из дворян. Определен на службу в 1 департамент Малороссийского Полтавского генерального суда губернским регистратором 31.12.1806... Определен в департамент министерства внутренних дел 16.5.1808. Коллежский регистратор 31.12.1808... Переведен в инспекторский департамент военного министерства столоначальником 14.5.1812. Разрешено носить мундир военного министерства с нашивками 25.6.1812. Поручено управление 4 отделением инспекторского департамента 6.5.1815. переведен в канцелярию военного министра 20.2.1816. Секретарь 1.12.1816...» (11, 325). Через два месяца в эту же канцелярию был определен брат Петр, а через три – брат Яков.

Карьера Алексея развивалась дальше: «Орден св. Анны 3 степени 4.1.1818. орден св. Владимира 4 степени 25.3.1820. Чиновник для занятий, собственно, по назначению военного министра 16.5.1820. Пожалован дворянской медалью 26.8.1820. Чин 8 класса со старшинством с 31.12.1820. Надворный советник за отличие по службе 24.1.1825. Орден св. Анны 2 степени 6.12.1827. Военный советник 6.12.1828. Знак отличия беспорочной службы за 20 лет 22.8.1829. Орден св. Анны 2 степени с Императорской короною 6.12.1830. Управлял канцелярией военного министерства с 20.6.1831. Орден св. Владимира 3 степени 22.8.1831. Уволен от службы 3.6.1832. скончался 19.1.1856» (11, 325). Современные биографы Украинки вынуждены признать прежнюю версию «помилковою інформацією», не вдаваясь в истоки и причины дезинформации. А о судьбе дедушки-декабриста сказано скороговоркой: «Насправді ж можемо припускати, що саме завдяки високому службовому становищу Олексія його брат Яків, причетний до повстання декабристів, не постраждав» (11, 326).

Ну, не пострадал человек – и слава Богу. Но мало того. В этой же содержательной книге находится послужной список брата Якова. Последняя запись в нем такая: «Переписка о пожаловании знака отличия беспорочной службы – 1830г.» Оказывается, «жертва царизма» на деле оказалась отличником беспорочной службы по канцелярии военного министерства Российской империи. Так что декабрист бывает разный: кто-то трудился в Нерчинских рудниках, а кто-то в это самое время получал знаки отличия и печатал в журналах свои стихотворения. Невольно закрадываются всякие подозрения относительно брата Якова: за какие-такие заслуги? Однако последняя запись в послужном списке брата Петра аналогична: «Переписка о пожаловании знака отличия

беспорочной службы – 1830 г.». (Он, по крайней мере, не находился «под строгим секретным надзором»). Скорее всего, своими знаками отличия оба Драгоманова были обязаны «брату Алеше». Ну как не порадеть родному человечку?

Современный исследователь пишет о декабристе: «Після слідства і ув'язнення юнкер був переведений до Староінгерманландського піхотного полку. У вересні 1828 р. через хворобу він був звільнений зі служби в чині прапорника... Після відставки Яків Драгоманов жив у Петербурзі, працюючи від 1829 р. у 4-му департаменті Сенату. У 1830-1835 рр. він – співробітник Тимчасової контрольної комісії із провіантської частини при Головному управлінні ревізії державних рахунків: спочатку на посаді канцелярського службовця, а потім помічника контролера».

Короче говоря: декабрист Яков Драгоманов от царизма не претерпел никаких репрессий (если не считать знаков отличия). А на жи об этих репрессиях воспитывалось молодое поколение революционеров – Украинка, ее братья, сестры и многие другие. И сегодня Забужко, как ни в чем не бывало, наводит тень на украинский плетень: «Михайло Драгоманов уважав себе прямим спадкоємцем «українського декабризму» – Товариства об'єднаних слов'ян, членом якого був уже його дядько, а Лесин двоюрідний дід – померлий на засланні прапорщик Полтавського полку Яків Драгоманов. «Вимкнене» з цього генеалогічного ланцюга, ім'я Українки «погасає», тратить усю свою смислову стереоскопічність і робиться плоским, таки справді, наче графа в анкеті. Час тепер повернути йому його загублену «четверту координату» – діахронічну, «вглиб» історії, – та поглянути очима самої Лесі Українки на її «предківський спадок» – зокрема й на всіх тих «подданих русского императора», які, з точки зору панівної й до сьогодні історіософської доктрини, кажучи словами незмінно в цьому питанні уїдливого І. Франка, «з давен-давна любили бігати на службу чужим богам» (10, 348). Что любили, то любили. Тут «каменярь» был прав. Забужко тоже хорошо сказала: «Нашему лесезнавству досі бракувало якраз виробленого погляду на історію родини Драгоманових-Косачів як на модельну для всього українського визвольного руху ХІХ ст. (декабристи, старогромадівці, радикали і т. д.)» (10, 440).

А братья Драгомановы могут служить моделью для характеристики украинского общества первой половины ХІХ века. Брат Алексей верой и правдой служил царю и Отечеству. Брат Петр также. Не забывал он и о Творце. Вот, например, помещенные им в русском журнале «Стансы (из Ламартина)»:

Творец! Благословлю тебя моей хвалою
Под кровом тишины и в шумных городах,
На злачном берегу, на пенистых волнах,
При скате солнечном и с утренней зарею.
Природа мне гласит: скажи, кто этот Бог?
Он тот, – кто жизнь всему созданию вдыхает,
Он тот, – чей шаг один вселенну измеряет,
Он тот, – кто солнца огонь в тьме вечности зажег.
Он тот, – кто естество извлек из запустенья,
Он тот, – кто на морях вселенну утвердил,
Он тот, – кто хлябям их пределы положил,
Он тот, – кто создал день от дивного воззренья.
Он тот, – пред кем ничто сегодня и вчера,
Кто вечен в бытии своем животворящем,
Безмерен в будущем, протекшем, настоящем,
В чьей длани движется всей вечности пора.
Так, это он, мой Бог! Мой голос воспеваает
Стократ величие небесного Царя,
Как арфа на стенах святого алтаря,
Доколь надежды луч страдальца согревает.

У брата Якова были другие стихи. Сначала он увлекался гражданскими мотивами, о чем свидетельствует его стихотворение «Греция»:

О, Аристидов век, о, век Алкивиада!
Отчизна Пиндара, Сократа, Мильтиада,
Отчизна славы и богов,
Свободы, доблести, умов!

Но, судя по стихам «К моему гению», душевного покоя не имел:

Напрасно, добрый гений мой,
Ты, мне даря святыя вдохновенья,
Дружишься с грустною и сирой душой...
И для чего радушный твой привет,
Когда в твою безбрежную обитель
Тоска души один путеводитель,
Яд зависти – один тернистый след,
Мечта бессмертия – химерная отрада,
Убожество – печальная награда?!

Стихотворение лирическое, а следовательно – автобиографическое. И написано было, очевидно, уже после того, как Яков (благодаря брату Алексею) отделался легким испугом при расследовании деятельности декабристов.

Украинка не знала правды про деда-декабриста. Поэтому безмерно гордилась его міфическими подвигами. Когда в 1903 г. Павлык предупредил, что в случае переезда в Галичину ей придется жить тихо и «скинутися всякої політики», это вызвало бурный протест. Мол, аполитичное поведение пристало не ей, а кому-нибудь другому, поскольку **«у нього в родині не було декабристів, соціалістів-емігрантів і радикалів-засланців. Він не пам'ятає 70-х років!»** И вот, оказывается, среди этих «емігрантів» и «засланців» затесался один засранец: «декабрист»-коллорационист. Украинка и ее сестра Ольга могли не знать подробностей биографии «дедушки Якова». Но их мать и дядя не могли их не знать. Поэтому они сознательно дезинформировали детей, культивируя легенду про отважного декабриста и «жертву царизма».

По последним данным, Драгоманов считал, что «члены Товариства об'єднаних слов'ян не виділяли української нації у самостійну, а тому в їхніх програмних документах «не видно й сліду національної української самосвідомості»... Одним із перших М. Драгоманов також з'ясовує причини слабкості і «трагізм загибелі» Товариства об'єднаних слов'ян, яке не зуміло «пустити коріння в масу навколишнього населення», не використало «вільнолюбивих традицій українського народу». Члены товариства, на його думку, не мали почуття української самосвідомості, що зумовило злиття їхньої організації з Південним товариством, яке сповідувало «змовницько-централістичні» цілі й правила. Власне, це й призвело до того, що ідеї Товариства об'єднаних слов'ян «майже зовсім безслідно» загинули для «їх сучасників та найближчих нащадків». В том числі – ідеї «дяди Якова», несправедливо обделенного крепостными душами и чином.

5.3. Дядя самых честных правил.

Будущие воспитатели и дезинформаторы Украинки Михаил и Ольга (О.Пчилка) родились в семье Петра Драгоманова. Он «залишався в Петербурзі до року 1838, коли залишив службу й в ранзі урядовця VIII класу повернувся на батьківщину» (11, 55). Далее «набув собі садибу в Гадячі, перебудувався й оселився там» (11, 55). Пошли дети.

Ольга Петровна (О.Пчилка) вспоминала в 1926 году: «Правда, через довге пробування батькове в Петербурзі московська полуда на ньому була дуже міцна, але й її пробила до певної міри місцева українська течія, а се відбивалось і на наших враженнях дитячих». Что же такое эта «московська полуда», которую получают «через довге пробування в Петербурзі»? Немного выше она писала, как в Петербурге «Яків і Петро прилучались до передових кругів тодішньої столичної молоді». Может быть «полуда» – это идеи декабристов? Но нет, содержание «передовых» революционных идей ее вполне устраивало. И советское правительство это ценило: «1925 року за заслуги Олени Пчилки в розвитку літератури, науки і культури її обрано членом-кореспондентом Академії наук УРСР». Как раз в это время украинские большевики проводили политику украинизации. Это называлось «национал-большевизм» (не путать с национал-социализмом). Так что «московська полуда» – это русский язык. Биограф пишет: «Прикметно, що Петро Якимович Драгоманов (як і його брат Яків) свого часу писав вірші, які, зокрема, друкувалися в журналах «Гирлянда», «Северный Меркурий», «Сын отечества» та інших виданнях... Однак суттєвою відмінністю між батьком і дочкою було те, що Петро Драгоманов писав російською, Олена Пчилка – українською» (7, 38).

«Спочатку він служив виборним земським суддею, потім, залишивши службу, клопотався аж до смерті року 1864 свого, не дуже то великого господарства, збираючи українських пісень, пишучи українські й російські вірші, різні меморії та записки мовами російською, українською, французькою, німецькою, охоче допомагаючи в правничих справах незможному населенню, постійно сварячися з цього приводу з місцевим панством. Він був одружений з панночкою-сусідкою Єлисаветою Цяцькою. Єлисавета Іванівна Драгоманова аж до кінця свого довголітнього життя розмовляла тільки українською мовою, вміла писати тільки своє прізвище, хоч дуже любила читати» (11, 55). Читала она на русском языке. Например, в 1882 г. О.Пчилка сообщила матери: «Науки же Леся проходит все, что и Миша; греческий и латинский языки даже лучше понимает, чем Миша. Ото вже письменна та друкована буде» (10, 251). Вот на каком языке читала мать Пчилки (тоже «московська полуда», хоть в Петербурге она и не бывала).

Сестра Украинки Исидора писала: «Батьки Олени Пчилки були культурні поступові люди, отже, дітей своїх виховували в ідеях гуманізму, співчуття до всіх покривджених, любови до батьківщини»

(11, 209). Только про любовь к Богу (первая заповедь христианина) ничего не говорится. Потому что прогрессивные «поступові люди» обычно эту заповедь считают «забобоном».

У них было шестеро детей, среди которых – Михаил и Ольга (О.Пчилка). Она вспоминала: «Михайло так писав про світогляд і напрямок батьків: «То була мішанина християнства з філософією XVIII віку та якобинства з демократичним цезаризмом... І та мішаниця релігії, не тільки обрядової, а релігії яко вищої ідеї християнства, з новішими ідеями гуманізму, повага до прав людини, відбилася й на взаєминах нашого батька з людьми близького оточення його... Либонь, ота мішаниця вищої християнської ідеї з філантропією водила нашого батька й до тих безпомічних людей, хворих на холеру. Михайло зовсім слушно дякує батькові й за те, що між ним і сином, «не було розладу морального й боротьби». Мабуть, се насамперед стосується до питання релігійного. Наш батько й мати були, відповідно своєму часові, люди дуже набожні і дітей старалися виховувати теж у душі релігійному. Але Михайло зрання, ще в гімназії, досить ґрунтовно пізнався з позитивними науками, там же (ще в гімназії) перечитав багато творів, що, при його взагалі аналітичному розумі, могли надати раціоналістичного напрямку його думці; отже, ще в ранньому юнацькому віці відійшов Михайло далеко від релігійних переконань своїх старих... Однак те радикальне розходіння думок в справі релігійній не викликало дійсно ні боротьби, ні ворожнечі в нашій сім'ї між старим і новим поколінням; я не пам'ятаю ні одного разу, щоб Михайло допустився різкої критики, а тим паче якогось грубого висміювання і зневажання – того, що для наших старих було святим...»

Перевоспитывать «своих старих» и критиковать их святые – это не деликатно: они же «свои». А вот с чужими можно не церемониться и настырно развенчивать их святые в ходе активной пропагандистской деятельности. Как мы помним, Украинка так же деликатно относилась к религиозным переживаниям своей любимицы Ольги Кобылянской, развивая бешеную активность в пропаганде воинствующего атеизма. (Очевидно, семейственность здесь была традицией, идущей еще от Алексея Драгоманова).

Пчилка: «Не пам'ятаю я такого, щоб наші старі картали когось із дітей за «вільнодумство». Тут була неначе якась мовчазна поспільна угода: я не перечу твоїй новій думці вільній, а ти не руш моєї. Така обопільна обережність, пошана лишилася на весь вік». Идиллия да и только. Одна их знакомящая вспоминала: «Для своего часу Елизавета

Иванівна Драгоманова, мати відомого вченого, була досить передовою жінкою з революційними настроями. Думаю, що це був вплив її сина Михайла Петровича, якого вона дуже любила». Отець також внес свою лепту в розвиток сина, котрий в споминал: «Пристрасть до читання і до свого роду політики з дитинства перейшла до мене від батька». А що стосується не «наших старих»? Им можно и нужно впаривать «нову думку вільну», приобретенную «ще в ранньому юнацькому віці» при помощи своего незаурядного «аналітичного розуму».

«В одному життєписі брата Михайла говоритьсь, що в дуже молодому вікові він перебув добу російсько-патріотичну. Я такої доби в житті Михайловім не знаю... В гімназичних настроях Михайлових російського патріотизму не означилось нічим». Эти ее «Спогади про Михайла Драгоманова» начинались так: «Михайло вродивсь у 1841 році, а я в 1849-му». Следовательно, когда ей было 7 лет, ему – 15. Но, оказывается, пытливый семилетний ребенок был уже в курсе всех гимназических настроений старшего брата. Правда, уследить за ними было нелегко, поскольку эти настроения менялись: «Полтавські гімназисти були в той час, в кінці 50-х років минулого віку, під надихом українського націоналістичного руху, що доходив до них від кола загарливих старших патріотів українських, таких, як Пильчиков, Кониський, Милорадовичка та інших».

Ничего не пишет она и о том, как брат остался в гимназии на второй год. Он вспоминал: «З виїздом директора всяка дисципліна страху у нас пропала, а другої не було. Найгірше держали себе середні класи, в тім числі й наша. Ми просто не ходили на лекції і проводили час у садку в пустотах. Ледве-ледве чи хто читав белетристику... На мені особисто той чудний рік окошивсь тим, що я, будучи за рік усе-таки «відличним» учеником, тобто маючи в середньому виводі 41\2, був залишений на другий рік у класі (5-й), бо, посварившись із учителем математики (поляк Гаєвський любив «острити» над учениками, я відповідав), перестав учитись його предмета й дістав на екзамені 1, а до того на екзамені з французького заступивсь за товариша, що відповідав передо мною і якому учитель (бельгієць) сказав грубість, після чого весь час, поки я писав на зошиті свій переклад із російського на французьке, пройшов у воркотні учителя й моїх репліках. Неспокійний, я написав в однім місці замість французького il латинське ille. – А! – закричав учитель, – то ти не вмієш писати навіть il, нема про що далі розмовляти, я напишу тобі 0!».

Молодого человека интересовала общественная деятельность. От «передовых людей» своего времени он *требовал* соответствующих

указаний: «Зацікавленість політичними питаннями виникла у М. Драгоманова досить рано. Так, І. Айзеншток уперше опублікував листа 17-літнього гімназиста, датованого 1858-м роком, до видавця журналу «Атеней» Є. Ф. Корша, де бачимо роздуми уповні зрілої людини, яка, проаналізувавши тогочасний стан суспільства, констатувала: «...прочных политических убеждений вовсе нет в нашей публике». Далі юнак писав: «Мы не хотим жить чужим умом, и для этого мы вправе требовать от передовых людей, чтобы они указали нам дорогу в начале нашего учения. Только тогда мы можем идти самостоятельно вперед. Иначе мы не получим общего образования, а только нахватаем сведений из всех наук и будем всегда присяжными в науке».

«Широковідомим є факт виключення М. Драгоманова з Полтавської гімназії за сутичку з «надзирателем благородного при гімназії пансіоната». Тож майбутній професор так і не закінчив гімназії... Отже, 23 лютого 1859 р. наглядач Полтавської гімназії Олексій Казначеев подав рапорт на ім'я інспектора гімназії про вчинок учня 7 класу М. Драгоманова для розгляду його на педагогічній раді... Наглядач, за його свідченнями, готовий був пробачити бунтівливого учня, якщо той вибачиться. Але цього не сталося, і рапорт потрапив на педагогічну раду. На допиті, влаштованому радою, Михайла запитали: «Произнесли ли Вы слова, угрожающие личности надзирателя? и по какому поводу?» На що він відповів: «Когда я засмеялся, Казначеев сказал мне кратко: «Глупо». На это я сказал ему: «Если вы будете ругаться, я должен буду побить вам физиономию». Молодому дарованию не хватало слов. Чесались руки.

В рапорте Казначеев писал: «Вам известен воспитанник Драгоманов как ученик более других успевший в науках, как человек читающий и любитель рассуждений и следящий по-своему за прогрессом. Наставники и товарищи его, щадя его развивающиеся способности, часто снисходительны к резкости его суждений, и это вредит ему самому, а еще больше пансиону, где он как ученик 7 класса и как более других находчивый для оправдания замеченной шалости приобрел себе некоторый авторитет как защитник, известно, в глазах детей, на которых он имеет огромное влияние... Это-то влияние на товарищей, всегда готовых поощрять всякую смелую выходку, и развило в Драгоманове как в человеке от природы самолюбивом чрезмерную самоуверенность и эгоизм в высшей степени до того, что он, мальчик 17 или 18 лет, задумав исправить весь мир, судит и рядит обо всем, не щадя никого и ничего, по-своему, и до того высоко ценит свои часто незрелые, но слишком

резкие суждения, что становится врагом всякому не признающему их; мало того, он ищет навязать каждому свои взгляды и суждения, и для достижения этой цели он не обращает внимания и на приличие, вмешивается во все дела не только товарищей, но и наставников, и позволяет себе дерзко в глаза осмеивать, что не согласно с его убеждениями».

После исключения Драгоманова из гимназии его одноклассники обратились к попечителю Киевского учебного округа Н.И. Пирогову с просьбой «о снисхождении к нашему товарищу. Если же это невозможно, то мы покорнейше просим Вас не сделать, по крайней мере, недоступным для Драгоманова университет, который имеет честь состоять под ведением Вашего Превосходительства». Пирогов отправил в Полтаву письмо, о котором современные драгомановеды пишут: «Цей лист є справжнім зразком сумлінного ставлення вихователя молоді до виконання своїх обов'язків, і звучить він дуже сучасно». Среди прочего Пирогов писал: «Вина Драгоманова такова, что он непременно должен быть удален из заведения, но его нужно уволить по прошению, не препятствуя вступлению его в университет...» В итоге «вчинили волю славетного попечителя округа Пирогова, згодилися написати замість «исключается» – «увольняется» (ніби по своїй волі), через те зоставалось хоч право вступити в університет». «Михайло, – вже за своїх студентських часів, – привіз і залишив дома портрет славетного педагога й ученого Пирогова». Пирогов преподавал сестре Ольге. Но ни сестра, ни брат не удосужились ознакомиться с мировоззрением Николая Ивановича. Великий ученый считал, что в опыте жизни и самопостижения человек нуждается в «идеале Богочеловека, в лице которого верховный вселенский разум и верховная воля делается для него доступнее». Пирогов осмыслил необходимость для человека мировоззрения, в центре которого – «высший и утешительный из идеалов – наш Спаситель». Пирогов был мудр. Драгомановы же были людьми умными, способными, но, к сожалению, далеко не мудрыми.

Ольга Косач писала, что дядя «скінчив Полтавську гімназію» (но, оказывается, она была просто не в курсе дела). В университете «головним для Драгоманова як студента історико-філологічного факультету залишалося передусім навчання, оскільки він стремів до професорської кар'єри». Так пишуть драгомановеды. Но сам герой добавляет кое-что существенное о деятельности начинающих студентов-недоучек: «З самого вступу до університету, восени 1859р., я потрапив у гурток студентів, які заснували перші недільні школи в Росії... Тут я скажу коротко, що багато з нас приступило до справи з метою політичної пропаганди, але швидко

побачили її неможливість серед дітей (з різних майстерень і наймитів) та її непрактичність навіть серед дорослих, але неписьменних, і щиро захопилися педагогічним боком справи... Але в 1862 р. уряд закрити недільні школи і цим дав новий поштовх революційним настроям молоді, особливо в столицях». Как будто эти настроения когда-нибудь утихали...

«После университета он «представил на розгляд історико-філологічного факультету дисертацію «Император Тиберий». Невеликий за обсягом рукопис уміщував і студентські роботи автора. Для свого часу ця дисертація мала новаторський характер. Якщо за традицією імператорський період історії Давнього Риму розглядався як занепадницький порівняно з республіканським, то Драгоманов розвинув думку про те, що період імперії був явищем прогресивним «если не в политическом, то в социальном и культурном отношении». Из цих позицій він указував на помилковість суджень Тацита про Римську імперію». В дальнейшем он предпочел напрочь забыть о том, что империя может быть прогрессивнее республики.

В 1864 г. «решением факультета пошуковцеві була надана посада приват-доцента, що й було затверджено попечителем Київського учбового округу О.Ширинським-Шихматовим... Пізніше Михайло Петрович помилково вважав причиною всіх своїх неприємностей те, що він піддався нищівній критиці «Книгу для чтения в народных училищах» Київського учбового округу, яка побачила світ у 1864 р. Він чомусь думав, що упорядником книги, на його думку, непридатної для будь-яких, особливо українських, шкіл, був сам попечитель округу О.Ширинський-Шихматов. В «Автобіографічній замітці» учений висунув версію, що ображений чиновник затамував на нього образ і через це виставив Драгоманова в очах міністра народної освіти як українського сепаратиста. Ця версія і перейшла в літературу про українського мислителя». С тех пор драгомановеды и повторяли только то, что написал о себе чересчур подозрительный «український мислитель».

Просто в петербургском министерстве умели читать, а «у середині 1860-х років ім'я київського приват-доцента дедалі частіше з'являється на шпальтах столичних газет. Знаковою у цьому сенсі стала його стаття «О педагогическом значении малорусского языка», вперше надрукована у «С.-Петербургских ведомостях». Вона ввела Драгоманова до числа провідних публіцистів того часу, але й водночас стала поштовхом для необгрунтованих гонінь на нього... Варто переглянути звіти О.Ширинського-Шихматова і його подання на ім'я міністра освіти,

щоб змінити традиційне уявлення про нього як «гонителя» Драгоманова. Відповідаючи на запит міністерства, попечитель не додав нічого до того, що вже було відомо в Петербурзі. Він підтвердив, що приват-доцент – українофіл, але при цьому не приховував власної симпатії до Михайла Петровича як ученого. «Молодой человек этот, – писал О.Ширинський-Шихматов, – при несомненных дарованиях и любви к избранному им предмету всеобщей истории мог бы быть со временем полезным деятелем науки, если бы отрезвился от своих ложных взглядов и убеждений»... Очікуваних же з Києва звинувачувальних фактів «для официального о нем представления»... Ширинський-Шихматов, хоч як це дивно, у міністерство не повідомив. Як бачимо, позиція Міністерства народної освіти різнилася від поглядів попечителя Київського учбового округу... Попечитель просив відкласти виконання розпорядження про відсторонення М.Драгоманова від роботи». Эта переписка шла в 1866 г. и закончилась ничем. Вот и все «гоніння».

Для украинских драгомановедов человеческая «поведінка О.Ширинського-Шихматова не зовсім зрозуміла: адже він свідомо йшов на конфлікт із міністерством освіти і зрештою був переведений керувати Московським учбовим округом, оскільки для Києва, на думку міністерських чиновників, він був «слишком мягок»... Для самого ж Михайла Петровича буремний 1866 рік завершився тим, що він потрапив під надто пильну увагу Міністерства народної освіти. Але водночас, за його власним зізнанням, саме ці події прикріпили його к «українському направлению», спонукали зайнятися спеціальною розробкою «українских вопросов, сначала педагогического, потом и национального вообще».

Четыре года спустя (все на ту же юношескую тему) «молодий учений подав на розгляд історико-філологічного факультету магістерську дисертацію «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит»... Висловивши свої зауваження, перший опонент утримався від загальної оцінки роботи. Це зробив другий опонент – Модестов. «Сочинение, – підсумував він, – относящееся так легко к источникам и лишенное научных приемов, не может быть названо ученым сочинением». Магістерський диспут Драгоманова проходив за активної участі численної університетської та позауніверситетської публіки. Своїми репліками вони демонстрували підтримку молодого вченого. Проте слід визнати, що сам дисертант у своїх відповідях на «возражения» не завжди виявляв високий професійний рівень. Зрештою під тиском критики першого опонента він несподівано заявив, що праця не пла-

нувалась як «ученое исследование», а «писалось для большинства публики». Однак справа з дисертацією завершилася загалом успішно: історико-філологічний факультет визнав «защитение ее удовлетворительным». Невдовзі міністр народної освіти затвердив Михайла петровича магістром загальної історії. Тож бачимо, що факультет підтримав молодого вченого, хоча огріхи роботи для всіх науковців були очевидні... Полемічно загострюючи деякі питання досліджуваної проблеми, Драгоманов... нерідко був наївним у її вирішенні, покладаючись більше на інтуїцію, ніж на ґрунтовне знання джерел. Ідейний учень Михайла Петровича справедливо характеризував його магістерську дисертацію як «юнацьку роботу». Последняя оценка принадлежит известному ученому Богдану Кистяковскому, поэтому не доверяют ей нет оснований. Впрочем, кроме этой научно-популярной «юношеской работы», которая не планировалась как «ученое исследование», а «писалось для большинства публики», ничего более солидного на темы древней истории «молодой ученый» так никогда и не написал.

Скандалы всегда сопровождали Драгоманова по жизни. «Магістерський диспут приват-доцента не дістав би широкого розголосу, якби не «С.-Петербургские ведомости». Через десять днів після захисту дисертації в газеті з'явилася анонімна кореспонденція, яка подала захист наукової праці як подію загальнополітичного звучання... Наголошувалося на тому, що «диспут прошел под влиянием толпы», а це означало: долю Драгоманова вирішила не наука, а громадська думка. Втручання преси об'єктивно принизило авторитет Драгоманова як ученого... Драгоманов вирішив вступити в полеміку зі своїми науковими опонентами через пресу. В «С.-Петербургских ведомостях» з'явився його лист до редактора під заголовком «Старые критики», у якому опоненти звинувачувалися в тому, що не зрозуміли самого предмета дисертаційної роботи, який закладений у самій її назві. Газета своєю кореспонденцією спровокувала дисертанта на порушення академічної етики, згідно з якою суперечки сторін вважалися закінченими після присудження пошукачеві вченого ступеня. Поведінка Драгоманова налаштувала проти нього частину київської професури. Перший опонент опублікував свій попередній відгук на дисертацію приват-доцента в «Университетских известиях», а потім з'явилася його критична стаття в «Русском вестнике». Протистояння перейшло на новий рівень, коли серед згаданих опонентами осіб з'явилася прізвище М. Чернишевського. Але це вже окрема тема».

Современные украинские драгомановеды (среди которых и известный политический деятель Н.Томенко) не желают компрометировать Драгоманова и на фамилии известного революционера Чернышевского скромно умолкают. Не цитируют они и критику в адрес тридцатилетнего «молодого ученого». «Из наведеного вище необхідно вивести принаймні одне застереження. А саме: бачення М. Драгомановим перебігу таких ключових для нього подій, як встановлення міністерського нагляду, захист магістерської дисертації, значно відрізняється від того, що було насправді. Ми не маємо змоги детально розглянути причини його звільнення з Університету Св. Володимира, порівнявши реакцію Михайла Петровича з наявними в архіві Міністерства народної освіти документами...» Учитывая его экстраординарное самолюбие, можно предположить, что реакция «молодого ученого» была неадекватной.

«Ще під час магістерського диспуту М. Драгоманов визнав, що огріхи джерельної бази його дисертації пояснюються незнанням західноєвропейського археологічного матеріалу про римську історію і частково новітніх робіт іноземних авторів. Він планував готувати докторську дисертацію і чудово розумів, що без закордонного відрядження «с ученою целью» досягнути вищого вченого ступеня було неможливо. Тому в травні 1870 р. він поставив перед факультетом питання про надання йому поїздки за кордон на правах професорського стипендіата з виплатою грошового утримання. Рада Київського університету вирішила відрядити магістра за кордон на два роки «как с научной, так и с педагогической целью». Аби зайвий раз не турбувати міністерство, університет вибрав коротший шлях для матеріального забезпечення цього відрядження, виділивши приват-доценту по 1600 рублів на рік зі своїх «специальных средств». Обґрунтовуючи своє рішення перед попечителем, Рада університету посилалася на успішну шестилітню навчальну і наукову діяльність Драгоманова... Після доповіді Міністерства народної освіти відрядження київського вченого було санкціоновано Олександром II». Так виглядали «гоніння» со сторони міністерства і царя. «Наприкінці 1870 р. Михайло Петрович Драгоманів разом з дружиною та дочкою виїхав закордон за науковим відрядженням від університету, й перебував там до осені 1873 р.» Жили молодые в Гейдельберге, Флоренции и прочих местах. Неплохо жилось молодым ученым в «тюрьме народов» (как называли Российскую империю националисты).

Но «молодой ученый» выезжал в Европу вовсе не для научной работы. «За кордоном М. Драгоманов активно займався журнально-публіцистич-

ною роботою. Підтвердженням цього є те, що, повернувшись додому, він не опублікував жодної наукової праці з давньої історії, за винятком лекції, надрукованої в «Журнале Министерства народного просвещения»... Загалом «научные занятия его за границей были недостаточно результативными. Гораздо больше он интересовался общественно-политической жизнью Западной Европы». Такой вывод сделал русский драгомановед, а украинские добавляют: «Колись Драгоманов зауважив, що йому цікавіше творити історію, ніж писати про неї». Філософи, як известно, только объясняли мир, а задача состоит в том, чтобы его изменить.

«Із-за кордону Михайло Петрович подавав до Університету Св. Володимира декілька прохань подовжити термін відрадженьня... Загалом М. Драгоманов пробув у «чужих краях» три роки замість двох, як планувалося». Все эти годы поддерживалась активная связь с единомышленниками (В. Антоновичем и другими деятелями киевской «Громади»). Сразу после приезда их деятельность активизировалась: «На вечірці обговорювалося чимало важливих питань, у тому числі університетські та громадські справи. Зміст цих розмов дочка Антоновича передає, але нам здається, що це вже не безпосередні враження від побаченого і почутого, а радше переосмислені з урахуванням політичної кон'юнктури і відшліфовані часом рефлексії». И опять украинские драгомановеды, ретушируя своего героя, скрывают от читателя свидетельства очевидца.

В конце 1873 года Драгоманов был утвержден в звании доцента. «1873/74 академічний рік доцент Драгоманов розпочав вступною лекцією «Положение и задачи науки древней истории». У своїх лекціях він, як зазначають сучасники і біографи, був обережний у поданні матеріалу й навіть закликав студентів не займатися політикою на студентській лаві, а віддати перевагу навчанню, рекомендуючи їм: «Студент должен учиться, учиться и учиться». Но эти, до боли знакомые советским людям, слова говорились только для конспирации: «За свідченням Б. Кістяківського, після повернення з-за кордону М. Драгоманов уже не міг надовго обмежуватися лише наукою і викладанням. Його дедалі глибше захоплювали ідеї українського духовного відродження, національної автономії. Ідею політичної свободи мислитель поклав в основу національного руху і таким чином дав йому новий поштовх, об'єднавши українські устремління з політичними рухами в Росії та Західній Європі... Ім'я Драгоманова було дуже популярним в українофільських колах. Він разом з В. Антоновичем входив до лідерів Київської громади, був справжнім кумиром студентської молоді».

* * *

Каким же было качество преподавания Драгомановым его основной специальности? Только один типичный пример. Вспомним, что «повернувшись додому, він не опублікував жодної наукової праці з давньої історії, за винятком лекції, надрукованої в «Журнале Министерства народного просвещения». О ней известно, что «1873/74 академічний рік доцент Драгоманов розпочав вступною лекцією «Положение и задачи науки древней истории». Помимо прочего, в ней новоиспеченный доцент (после трехлетней научной командировки в Европу) рассказывал наивным киевским студентам небылицы про «необыкновенно искусственные и поверхностные построения системы истории, какими изобилует «Философия истории» Гегеля».

Драгоманов был позитивистом и материалистом. Неоднократно с видом знатока он прохаживался по гегелевской философии истории «з її думками про зміни національних гегемоній по періодах всесвітньої історії. Німець Гегель думав, що німецька (германська) гегемонія буде остаточною». При этом мнение классика излагалось с точностью до наоборот. Гегель, например, писал в Россию одному своему студенту: «Ваше счастье, что отечество Ваше занимает такое значительное место во всемирной истории, без сомнения имея перед собой еще более великое предназначение. Остальные современные государства, как может показаться, уже более или менее достигли цели своего развития; быть может, у многих кульминационная точка уже оставлена позади и положение их стало статическим. Россия же, уже теперь, может быть, сильнейшая держава среди всех прочих, в лоне своем скрывает небывалые возможности развития своей интенсивной природы. Ваше личное счастье, что благодаря своему рождению, состоянию, талантам и знаниям, уже оказанным услугам Вы можете в самое ближайшее время занять не просто подчиненное место в этом колоссальном здании...»

Драгоманов, конечно, мог не знать этого письма, но в своей «Философии истории» Гегель черным по белому писал и для таких, как он: «Америка есть страна будущего, в которой впоследствии.. обнаружится всемирно-историческое значение; в эту страну стремятся все те, кому наскучил исторический музей старой Европы». Однако, несмотря на все это, доцент продолжал рассказывать наивным киевским студентам байки про гегелевскую «Философию истории». Одно из двух: или он этой книги не читал, или нагло врал молодежи, которая смотрела ему в рот.

Подобные всезнайки среди революционеров – не редкость. Так, когда Горький сетовал, что многого не успеваешь сделать, другой недоучка его успокоил: «А-я? Гегеля не успел проработать как следует» (В.И. Ленин и А.М. Горький. Письма. Воспоминания. Документы. М., 1969, с.388). Но это для чего другого знаний маловато, а для мировой революции – в самый раз.

* * *

Своим единомышленникам на Украине (Одесса и др. города) Драгоманов внушал «вот что: надо внести свою лепту в дело развития украинского самосознания, которое следует очистить от консервативных и романтических элементов; надлежит связать украинское движение с общим прогрессивным, либеральным и радикальным движением умов в России, а главное – возможно усерднее работать над созданием украинской просветительной и освободительной литературы».

Правительству все это не понравилось и в конце 1875 г. «за направление, не соответствующее видам правительства», преподавателю предложили добровольно уйти из университета (раньше так же он уходил из гимназии). Каждый может сравнить этот печальный случай с тем, что сегодня происходит с доцентом университета, когда его направление «не соответствует видамъ правительства».

После отказа уйти «попечитель увільнив непокірного доцента від служби... Звістка про звільнення Драгоманова з університету схвилювала всіх членів Старої громади, які дедалі частіше почали збиратися на свої таємні наради. Після кожної такої наради, згадує Ірина Антонович, її батько «робився нервовим, чомусь дуже хвилювався, без кінця краю палив сигари і майже цілі ночі не спав. У помешканні Михайла Петровича також відчувалася якась напружена атмосфера. Його дружина Людмила Михайлівна була дуже стурбована й заклопотана; залишаючись сама, вона плакала, хвилювалася і не знаходила собі місця. Михайло Петрович, що завжди з великою енергією перемагав особисті неприємності, також був пригнічений. Він увесь час ходив по кімнатах, лягав на хвилинку на канапу, потім знову вставав і ходив. На його обличчі то вібивалася залізна сила волі й невблаганна рішучість, то відчувалася якась лагідна, але нервова усмішка, близька до відчаю, коли йому на очі з'являлися ми... Така турбація тяглася декілька тижнів...»

Правда, современный биограф добавляет: «Згодом Драгоманов пригадував, що в тих скрутних обставинах у нього була можливість стати

комерсантом – директором «контори транспортів» на Нижній Волзі, з утриманням 10 тисяч карбованців, чи «судовим службовцем» за 3,5 тисячі карбованців річного утримання. Були й перспективи оплачуваної літературної праці. Однак усе це не приваблювало Драгоманова. Його потянуло за кордон, «на свіже повітря», «до вільного життя» (7, 60). Прав был Гринченко, когда в статье «Слово над труною Драгоманова» писал: «Він сам себе зробив вигнанцем, щоб не були вигнанцями з його рідної землі воля, правда, світ...» А свет, как известно, приходит с запада.

«За таких обставин Стара громада запропонувала своєму провідному членові виїхати за кордон, щоби стати там немовби амбасадором української справи та, зокрема, заснувати орган вільної української думки... Фінансові передумови забезпечив своєю щедрою пожертвою Яків Шульгин. Отримавши тоді значний спадок, він його більшу частину, на суму 12000 карбованців, віддав Громаді. А Громада зобов'язалася з цього щорічно виплачувати Драгоманову 1500 карбованців на видання й 1200 карбованців на прожиток».

Таким образом, «київська «Українська Громада» в зв'язку з утисками українства в російській імперії розробила план видавати за кордоном український журнал, що широко освітлював би українську справу. На редактора цього журналу обрано Драгоманова, який на початку лютого 1876 р. виїхав легально спочатку до Відня, а потім до Женеви. Там, залишившись на еміграції, він провадив велику наукову й публіцистичну роботу» (11, 56). Один из тех, кто его посылал, писал: «Беручись за таку значну, відповідальну працю в стані нібито українського Герцена, Драгоманов проте не думав остаточно емігрувати за кордон: клопотався й після поліцейських перешкод виправив таки собі закондонного законного поспорта, намічав низку науково-літературних робіт, що міг виконати за тимчасове перебування в Європі, і навіть свої публіцистичні праці в російських органах підписував за перший час європейського життя своїм ім'ям, не почувавши себе політичним емігрантом» (7, 61).

Наконец свободен: «Молоде подружжя Русових зустрілося з Драгомановим у Відні, коли він тільки-но починав своє нелегке емігрантське життя. У 1905 р. Софія Русова писала: «он был как-то лихорадочно возбужден, говорил много о Малороссии, о безобразной инертности ее общества, о необходимости нового направления, говорил убежденно о том, может и должен сделать для своих земляков. В его лице, в его голосе, во всей цельности его образа чувствовалось, как всецело, безвозвратно он предан своей задаче: образованию сознательной полити-

ческой демократической партии в Малороссии и в Галичине». В другом месте она вспоминала: «Він був у піднесеному настрої, вірив, що його праця на еміграції, вільна й незалежна, матиме політичне значення і увяляв собі її в двох напрямках: 1. критика політики російського уряду і політичне виховання України і 2. ознайомлення Європи з правдивим становищем України... На кінець він повів нас до величезного Рінгтеатру на оперу Вагнера «Кола ді Ріенцо». Драгоманов захоплювався постаттю цього італійського революціонера...»

В отсутствие цензуры можно было отвести душу и говорить все, что в голову взбредет (но, разумеется, только о русских, а не о европейских, делах): «В таких державах, как Россия, не можна й говорити ні про яку сталість праці, ні про який закон. Там всякий час треба бути готовим боронити не то свою працю, а й думку й шкуру просто револьвером од царських беззаконників». Неужели бедный доцент вспоминал, как из опасения за свою шкуру, он ходил с револьвером по Киеву? Или просто привычно врал (как делали в этой семье все – от мала до велика)?

«Переїхавши до нейтральної Швейцарії, Михайло Петрович у листі до Суворіна (листопад 1876 р.) написав: «Мои корабли сожжены, и пока в России не будет конституции, я в нее не вернусь. Здесь же я не затем, чтобы молчать и прятаться». У першій половині 1878 р. побачило світ перше число збірки «Громада»... Часопис передбачав висвітлювати справи політичні, господарські та освітні... Довкола «Громади», яка стала першим українським політичним журналом, утворився так званий Женевський гурток – зародок українського соціалізму... Прихильність до соціалізму як до ідеології соціального перелаштування суспільства Михайло Петрович зберіг на всіх етапах свого життя і творчості».

О своих утопических целях он писал: «Ціль та зветься *безначальство*: своя воля кожному й вільне громадство й товариство людей й товариств. Це діло не зовсім таки нечуване на нашій Україні. Наша Січа Запорозька була подібною ж вільною спілкою: кожний міг прийти до неї й одійти, коли хотів. Кожний приставав до такого куреня, до котрого хотів; кожен курінь був спілкою вояцькою й господарською, котра працювала спільно й жила своє добро в спільному будинку... Тепер ніхто ще не може сказати докладно ні того, коли, наприклад, світ дійде до таких безначальних порядків, про які сказано вище, ні всіх доріг, якими він дійде до них. Цілком такі порядки тільки тоді можуть бути й в одній якій країні, коли вони будуть на всьому світі, бо тільки тоді зовсім перестане потреба в вояках і купцях, з котрих скрізь і заводиться панство

й багатирство, а за тим і начальство. Для таких порядків мусить також, щоб не було попівства й віри, з котрої виходить попівство, бо попівство теж панство й начальство, а віра заводить незгоду між людьми. Замість віри мусить бути вільна наука... В Західній Європі й Америці єсть вже сотні тисяч людей, котрі просто прямують до таких порядків. То *партия соціальна, громадська, соціалісти-громадівці*. Почавшись серед деяких людей з самого панства й купецтва, котрі провели далі думки XVIII століття про волю й щастя кожної особи (Р.Овен, Сен-Сімон), думки громадські дедали притягали до себе і чорноробів і людей великої науки й розуму (Луї Блан, Прудон, Лассаль, Маркс, Дюрінг, в Росії Чернишевський) і тепер стали вже чималою силою, на котру мусять вважати й байдужі й вороги... Повне ж безначальство, повна воля кожної особи завше зостанеться ціллю всіх порядків, чи по малих, чи по великих спілках, так само як думка вменшити до 0 перешкоду од тріння в машинах... Ми бачили вище, що українські письменні люди й українське мужицтво прийшли до того, що їм нічого не остається далі, як просто *пристати до думок європейських і американських громадівців* і по-своєму прикладати їх на своїй землі». И сегодня не перевелись желающие сидеть в своем курене и сводить к нулю силу трения.

Революционер Л.Дейч вспоминал 70-е годы: «Драгоманов был тогда несомненно социалистом, даже «анархистом», хотя и «умеренным». Человек с большой эрудицией, особенно по истории, он был знаком со всеми социалистическими учениями, начиная с утопических и кончая современными. Но, как во всем, Драгоманов и по отношению социализма был своеобразен. Он решительно ни с одной из социалистических систем не был согласен, находя в каждой из них те или иные изъяны, неверности. Но он не выработал и не старался пропагандировать какую-нибудь свою самостоятельную теорию. Для него социализм был важен лишь как идеал, более или менее отдаленный: когда-то он еще осуществится! Или, как он довольно недвусмысленно выразился в одном из своих малорусских произведений, «се діло зтяжне!» Поэтому не стоило, мол, терять время на споры об этом отдаленном идеале».

И тем не менее, при таком расплывчатом представлении о «светлом будущем», он развил бурную революционную деятельность. «Драгоманов разом з дружиною і дітьми займав найбільшу серед емігрантів квартиру в Женеві. Тому він запропонував щотижневі зібрання у своєму помешканні». Очевидец вспоминал: «Совершенной новостью для эмигрантов явились большие, устроенные Драгомановым, политичес-

кие собрания, на которых обсуждался вопрос об организации единой социально-революционной партии, – но на федеративных началах и с делением по принципу национальностей».

Национализм Драгоманова опирался на «принцип національного самовизначення, обґрунтований швейцарцем Й.Блюнчлі: «Скільки народів – стільки держав». Учтивая, что на земле существует несколько тысяч языков, легко себе представит кровавую мясорубку, которая начнется, когда каждый народ начнет «національні змагання за власну державність». (Например, недавно междлис крымско-татарского народа провозгласил курс на свою собственную «незалежну державу»). Но Драгоманов всегда знал все и лучше всех. По свидетельству очевидца (А.Гольштейн): «Його власна думка була глибока й зовсім самостійна; він ніколи не зважав на які б то не було ходячі, загальнопоширені міркування. Так він думав, і що б не думали інші, це йому було зовсім байдуже. Рідка самостійність думки завдала йому багато неприємностей, але він думав і говорив тільки своє. Він часто з захопленням повторював слова Лютера: «На цьому я стою; інакше я не можу», очевидячки, пристосовуючи це й до себе».

Другой очевидец (бакунист Л.Дейч): «Как сын Украины, разделенной между тремя государствами, Драгоманов являлся ярым противником всякого централизма... В своих напаках на централизм Драгоманов является самобытным, своеобразным националистом: он требовал полной самостоятельности решительно для всякой народности, как бы незначительна она ни была. Он желал, чтобы каждому представлена была возможность всестороннего развития его языка, литературы, общественной жизни». Его современные украинские последователи, очевидно, должны выступать за «полную самостоятельность» крымских татар и против украинского централизма.

«Михайло Петрович був переконаний, що пропаганда прогресивних ідей, у тому числі соціалістичних, має вестися мовою того народу, серед якого вона здійснюється, а не панівною мовою держави». Вопрос о языках являлся, таким образом, самым радикальным для Драгоманова. По поводу его он готов был вести бесконечные споры, во время которых чрезвычайно горячился и даже доходил до колкостей и резкостей, обзывая несогласных с ним якобинцами, «государственными», что в те времена считалось бранными словами, а то и просто «великорусскими чиновниками, переодетыми в социалистический мундир» (Л.Дейч). «Завжди спокійний і врівноважений, Драгоманов

помітно нервував, коли заходилося про мовне питання». А что бы он сказал о сегодняшних «державниках», если для него слово «государственник» было бранным?

«Принагідно згадати про його знання інших мов. Очевидці свідчили, що він «зовсім не здібний до чужих мов. Після довгого життя в країні французької мови (Швейцарії), він так і не навчився бодай пристойно розмовляти по-французькому. А теоретично він знав французьку мову прекрасно, міг виправляти помилки в шкільних писаннях своїх дітей. Йому був чужий дух мови, розуміння його відтінків... Від краси й блиску розмови Михайла Петровича нема й сліду в його писаннях. Їх мова важка, навіть незграбна, суха. Дехто думав, що це залежить від того, що він писав великоруською мовою, а не своєю природною... Але справжні хохли, з селян, казали, що Драгоманов зовсім погано розмовляє по-українському, що зрозуміло при його великорустській освіті: від перших класів гімназії до магістерської дисертації». У цьому сенсі Олександра Гольштейн наводить цікаву подробицю. Коли вона порекомендувала Драгоманову прискіпливіше «обробити мову своїх творів», він зовсім поважно відповів: «Книга, добродійко, не повія і ніяких оздоб не потребує»... Згадуючи про те, як Михайло Петрович готував свої твори, його донька зазначає: «Часто я переписувала батькові статті... Узагалі його письмо було страшенно погане, що далі, то гірше і дрібніше; й я собі попсувала очі, переписуючи його писання... Помагаючи отак йому, я часом дорікала йому, що він кохається в довгих періодах, стиль німецьких учених!.. «Кому треба, той прочитає й так!» У цьому він, здається, помилявся й судив по собі... Батько не в'являв собі добре середнього читача, котрого тяжкий стиль примушує кидати книжку... Це все торкається лише його наукових праць. Зате в маленьких брошурах його журналістичний стиль був надзвичайно живий, повний гумору й сили...»

Таким образом, Драгоманов был большим мастером маленьких научно-популярных брошюр. А еще – мастером разговорного жанра. Но далеко не всегда. «Лев Дейч пригадує тему невеличкої доповіді колишнього університетського викладача на одному із зібрань. «Темой он избрал ближайшие задачи в России... Во время этого первого своего выступления Драгоманов видимо конфузился, – не находил слов, останавливался, повторял одно и то же. Это тем более было странно, что Драгоманов, вообще любивший и умевший говорить, выступал перед тою же публикой, которая незадолго перед тем собиралась у него на дому. Более официальная обстановка подействовала даже на опытного лектора.

Нечего и говорить о других выступавших на первых собраниях «ораторов»: за исключением Кропоткина, остальные – в том числе и я – совсем не находили в нужный момент необходимых слов и, пробормотав несколько фраз, неожиданно умолкали. Так в те времена российские условия влияли на умение излагать публично свои мысли!». Проклятое самодержавие: даже доценты (и после многолетних зарубежных командировок) при нем не умели излагать публично своих мыслей...

Об антисемитизме Драгоманова поведал Рабинович, «якого Михайло Петрович залучив до співробітництва в газеті. М.Рабинович вважав свого роботодавця талановитим публіцистом і видатною людиною. «В общем он представлял собою типичного малоросса, каким он и был в основных чертах своего характера. В своей же частной и особенно семейной жизни он обладал всеми добродетелями хорошего еврея старого закала... Горячий патриот-украинец, Драгоманов в своей публицистической деятельности был убежденным юдофобом. Борьба против еврейства составляла один из пунктов его национальной украинской программы. Между тем он держался так, что не только его никто юдофобом не считал, но, напротив, многие считали его чуть ли не защитником евреев».

Он и был защитником евреев, но только своих партайгеноссе: «В закладі соціалістичної проповіді серед жидів у Росії і Австрійській Русі є велика потреба й найголовніше діло так званої «жидівської справи» по тих сторонах. У книжечці «Про те, як наша земля стала не наша» ми зробили рахунок жидів і праці їхньої на нашій Україні, з якого виходило, що жидів усіх у нас 1300000; з них четвертина робітників, а решта шахраїв (купців, факторів, шинкарів і т. ін.). Треба ж, щоб хто-небудь поніс до них думки соціалістичні, а найбільше до 400000 робітників, яких треба ж одірвати од шахраїв і звести з іншими робітниками. А цього ніхто не зробить так, як соціалісти з жидів і на тій мові, якою тепер говорять наші жиди». Но поскольку последние хорошо владели также русским, то вскоре и перешли на тот язык, который хорошо понимали русские и украинцы, евреи и грузины, поляки и все прочие народы Российской империи.

Рабинович работав в газете «Вольное слово», история которой такава: «Улітку 1881 р. «Священна дружина», яка виникла як реакція промонархічних сил Російської імперії на вбивство Олександра II, вирішила боротися з революціонерами новими, нетрадиційними методами. Вона направила за кордон свого члена Аркадія Мальшинського для видання газети, котра б виступала проти терору як форми боротьби.

А.Мальшинський зустрічався з визначними політичними емігрантами (П.Лавровим, П.Аксельродом, М.Драгомановим та ін.) і за співпраці з Михайлом Петровичем видавав у Женеві «Вольное слово». М.Драгоманов вважав газету органом Земського союзу – таємної російської антиурядової організації. Але його опоненти переконані в тому, що ця газета фінансувалася «Священної дружиною», тобто добровільною російською поліцією, ще й стверджують, що Михайло Петрович знав справжню мету видання». Сам Драгоманов «писав, що редактор «Вільного слова» йому чужа людина і як літератор – досить слабкий, що згодився він співробітникувати за певну платню і з умовою писати що хочеш, а «для мене дуже важно мати катедру, з якої я можу балакати що хочеш. Хто ж видавці – я не знаю і не втручаюся». Доверие русских монархистов он заслужил потому, что осуждал политический террор. Но это не мешало ему проектировать «тайное общество «Вильну спілку», в программу которого террористическая борьба не входила».

«Михайла Петровича називали «новим Герценом», який полемізував із російськими лібералами з позицій революційної демократії. Діячі революційного народництва А.Желябов і С.Степняк-Кравчинський вважали такого Драгоманова не просто спілником, а й учителем. Але коли він розкритикував їхні погляди на українське питання, то перетворився на «шпигуна» та «зрадника революційних ідеалів...» Своім одностороннім бачили Михайла Петровича й анархісти. Той самий Черкезов, який згодом напише на нього справжній пасквіль, спочатку захоплювався його ідеями... У листі до Івана Франка Драгоманов зізнався: «Я завше прожив так, що мене по меншій мірі з двох боків ляляли, й навіть таке сам собі правило виробив, що як що-небудь напишу таке, що лають тільки з одного боку, то вважаю за діло невдячне».

По словам Забужко, «Драгоманов *першим* (від 1876 р., тобто відколи емігрував із Росії) став уживати в своїх писаннях того самого «етнічного» псевдоніма, що відтак перейшов і до неї – «Українець» (10, 343). Как известно, в языке Т.Шевченко вообще не было слов «украинец», «украинка» или «украинцы». Драгоманов же писал о себе: «ми хоч і родилися від «подданных русского императора», але не є «руськими»... Ми – українець» (10, 348). (Во множественном числе говорил о себе в своем манифесте русский царь: «Мы, Николай Второй...»). Правда, в других местах этот «Українець» признавался: «А які ми руські – чи ми різновидність общого чи окреме зовсім, цього, правду сказати, гарно ніхто не знає».

Мемуарист писав: «Драгоманову, як людині з соціалістичними переконаннями, деякі члени Громади, за словами В. Антоновича, не раз закидали, що, мовляв, радикали зовсім не хочуть знати українства, але на це він гостро відповідав, що той не радикал, хто на Україні не визнає українства, як і навпаки, кожний українофіл, що не додумався до радикалізму, є нікчемний українофіл. На цьому ґрунті ще до еміграції деякі члени Громади нарікали на Михайла Петровича, що він, мовляв, затіяв «общий кавардак» і хоче перевернути все догори ногами і скерувати в одне річище і радикалізм і українофільство... Не дивлячись на принципи розходження в соціально-економічних, політичних і національних питаннях, все ж Громада вважала за свій моральний обов'язок підтримувати Драгоманова і його видання. Правда, гроші часто посилались йому за кордон нерегулярно, приходили іноді з великим запізненням... Подібне ж було з листами. Тим часом Драгоманов, не маючи ні моральної, ні регулярної матеріальної підтримки, дуже нервував і нарікав на Громаду за недодержання своїх обіцянок та нездатність не тільки до політичної, а навіть і до видавничої роботи, в гострих виразах докоряв Громаді за дилетантизм, археологічну романтику і лакейську філософію, невідступно рекомендуючи зрестись краще всякої провідної ролі в пропаганді українства як національно-політичного руху. Такий стан доводив його іноді до неприємності; так, не одержуючи довго від Громади ніяких вістей, він просто захворів і написав їм листа в різких виразах, що «вони певно з холери повмирали» (16, 397).

Известний український меценат Евгений Чикаленко в споминал: «Колись Драгоманов у графі «характер» написав: «Весьма строптивый», що, певне, й було в дійсності, коли судити по його сестрі Олені Пчілці та по оповіданнях його товаришів» (там же). Все это привело в 1885 году к разрыву с киевскими украинофилами. «З 1889 р. на запрошення болгарського уряду переїхав до Софії, де й викладав історію в Вищій школі до своєї смерті 1895 р.» (11, 56). На якому ж мові викладав? Старша дочка в споминала: «Він прийняв свою нову службу в Болгарії з радістю і задоволенням. (Це був час страшних моральних мук його розриву з київськими товаришами, від котрих він далеко зайшов уліво і вперед...). Але він мусив страшенно працювати, щоб виробити два цілком нових курси... В контракті стояло, що через два роки він мусить викладати болгарською мовою. Але цього від нього не вимагали. Він сам сказав: «Я можу, як хочете, це робить, але мої лекції будуть дуже недоскональні!» В той час у Софійський університет

не пускали жінок. Я так і не була в Софії ні на одній лекції батька...» (26, 60). Один из его слушателей вспоминал: «Спочатку нам було важко, не освоївши російської мови, слухати Драгоманова, але чим далі, тим більше й більше Драгоманов викликав у нас інтерес, тим більше він зачаровував слухачів своїм захоплюючим красномовством і своїми величезними знаннями» (7, 129).

О чем же были эти лекции? «Донька Михайла Петровича згадує: «Він прийняв свою нову службу в Болгарії з радістю і задоволенням. (Це був час страшних моральних мук його розриву з київськими товаришами, від котрих він далеко зайшов уліво і вперед...). Улюбленою темою його викладів була боротьба народів за політичні права. Про це він говорив з особливим пафосом і якимось закінчив одну з лекцій словами: «Господа! Китайцы и славянские народы многочисленны, но будущее принадлежит англичанам, потому что оно зависит от характера народа». Його очі наповнилися сльозами, і всі зрозуміли, що він говорив із сердечною тугою...»

Больше всего раздражали его не просто славяне, но именно украинцы. Причем некоторые вызывали отвращение. Один галичанин «запропонував М. Драгоманову відвідати збори віденських українців і учасників поїздки на Празьку промислову виставку. Михайло Петрович радо пристав на цю пропозицію, оскільки йому вперше доводилося бачити у Відні таку кількість галичан разом. Однак враження софійського професора від цієї вечірки «було дуже сумне. Усі промови, які проголошували, були такі пусті і смішно-патетичні, патріотичні пориви бесідників, мало чи не всіх, такі безглузді – се були саме місяці баденівської « нової ери » – а одушевленне публіки тими промовами таке огидне, що Драгоманів почув вкінці відразу до тої публіки, і він, не вичікуючи кінця, запропонував відійти додому... Додам тут ще і те, що як полудні, в кав'ярні, так і тепер, ніхто з галичан не побажав познакомитись з Драгомановим, хоч я звертався з тим до декотрих з них...» Не захотять знакомитись з самим Драгомановим! Да это уже просто беспредел...

* * *

С галичанами у Драгоманова был долгий роман. В 1891 г. он написал «Австро-руські спомини (1867-1877)»: «Доля привела мене в стосунки з австрійськими русинами Галичини, Буковини й Угорщини більші, ніж це звичайно случаетсяся росіянам, та навіть, наскільки знаю, й самим австрійським русинам. Котрі рідко виходять поза границі кож-

дий своєї провінції. Через те я думаю, що мої спомини про ті стосунки не будуть без інтересу, а може, й не без користі й для самих австрійських русинів. Тож я розкажу тут як можу тільки об'єктивно». «Познайомившись з галичанами у Відні і вступивши в листування з львівськими літераторами молоді, чи народної, чи української партії, я помітив, що як у думках, які є в Росії щодо галицьких партій, так і в розумінні самих галичан існує багато недорозумінь... Я помітив, крім того, що галичани, не дивлячись на своє західніше положення, в ідейному відношенні відсталіші від Європи, ніж росіяни...» Но как такое возможно?

«В очі галичан побачив я вперше в Відні літом 1871 р. Нас тоді з'їхалось у Відні четверо російських українців... З галичан ми бачились з членами «Січі», про котру не раз писав прихильно в «Санкт-Петербуржских ведомостях»... Молодші мої приятелі раніше мене прибули до Відня й познайомились з січовиками, то й ці були сміливіші з ними, ніж зі мною, бо (як це кинулось нам у вічі зразу) галичани, як і німці, а надто австрійці, далеко більше звертають увагу на ієрархічні одміни, ніж росіяни. Незабаром один з моїх приятелів переказав мені, щоб я був обережний в розмовах про папу і римську церков, бо деякі січовики образились на мене, хоч не сміли того мені заявити. Я, як і всі ми, росіяни, а по крайній мірі – кияни університетського виховання, не маючи ніяких конфесійних тенденцій, не думав навіть чіпати навмисне папу, як і поклонятись йому... Тепер я наткнувся на земляків, та ще й сопартійників, народовців, перед котрими мені не вільно було показувати симпатії до італійської вільності й єдності і антипатії до «Послання» Пія IX! Звісно, я відповів, що буду більш обачним щодо форми моїх думок, але суті їх змінити ні для кого себе обов'язаним не вважаю. Це була перша в своєму роді наука мені, наївному російському прогресисту, котрий знав доти одну тільки цензуру – поліцейську, що єсть далеко страшніша цензура – громадська, добровільна! Згодом я все більше дізнавався її у своїх австрійських земляків, а нарешті побачив її і в російських українофілів далеко більше, ніж ждав. Окрім усього іншого, в останньому не можна не бачити впливу галичан і на російських українців.

В дальших розмовах наших з січовиками виявилось, що для них наша Україна сама в собі і у відносинах до Росії terra incognita: ні історії, ні географії, ні порядків наших, навіть літератури спеціально української вони не знали, а вже про книги, писані про Україну ж, та «по-московському», хоч і не питай: так, не знали вони творів ні Гоголя, ні Костомарова. Коли ми дивувалися тому, то нам відповідали

не тільки, що того в них нелегко здобути, а навіть і таке, що знати те і не обов'язково, бо то все «московське». А коли ми на те казали, що хоч би й так, то все ж, не знаючи таких речей, ми не тільки були б глухі й німі, а навіть про нашу Україну нічого б не знали, на те нам потроху почали закидати, що ми лихі патріоти. В поглядах на відносини України до Росії, до російської культури й літератури виявлялись в січовиків думки зовсім фантастичні. Вони просто прикладали до того всього австрійську мірку... Переяславська умова 1654р. здавалась їм чимсь подібним до угорської конституції 1848р.; Москва так само порушила Переяславську умову, як Австрія – угорську конституцію після 1849р. ...Того, що гетьманщина 1654р. – зовсім не вся Україна й що після того було кілька умов, котрі затерли ту першу... що помосковлення йшло у нас поволі й за поміччю самих наших земляків (починаючи з «чорні» й славного Запоріжжя в 1658-1663 рр.), в котрих не було свідомого національного чуття, що й тепер його нема в більшості наших освічених класів, а в народі єсть тільки неясне чуття, що він не «кацап», але нема ясної думки про те, хто він? – і що через те всі ми мусимо виходити навіть у своєму автономізмі не від трактатів і навіть не від принципу національності (котрий панрусисти повертають проти нас), а від загальних ліберально-демократичних принципів політичних і культурних... – цього всього слухали від нас наші січовики як чогось зовсім чудного, а в усякім разі незгідного з нашим українством. Після розмов ми поклали перш усього постаратись зібрати для «Січі» бібліотеку...»

Вскоре вияснилось, що галичане не тільки не читали української или русской литературы, а просто мало читали. «Як я поїхав з Відня в Галичину, то перше слово, яке я чув від молодих галичан, – це дивування перед тим, які освічені в російській Україні жінки. Це була перша побіда, яку одержала нова російська культура в австрійській Русі, побіда, котру volens-polens признавав кожний галичанин, навіть і ті, котрим не подобались манери росіянок». Но вот, наконец, долгожданный Львов. В Полтаве Драгоманов привык к тому, что «карточник стіл – це «свідок духовного убозтва» компанії... Коли це бачу у Львові, в університетському місті, в столиці вільнішої частини нашої Русі, в напівполітичному товаристві – столи з картами і за ними сидять звісні патріоти, професори, літерати, політики, для них покидають усяку розмову про найбільше пекучу справу патріотичну, народну, літературну...» Та це ж старий Гадяч, повітове місто миколаївської доби! – думалось мені, коли я вертався у свій готель після першого вечора в «Бесіді» (народний дім

у Львові). – Ось куди я вернусь, об'їхавши стільки світу!» Незабаром довелось мені проїхати і в мій Гадяч, а потім ще два рази одвідати Львів і навіть прожити в ньому якийсь час, і я мусив сконстатувати порівняння, таки менше корисне для столичного й університетського міста галицького перед повітовим містечком у Полтавщині. Нігде я себе не почував так одрізаним від інтелектуального світу, як у Львові, не кажучи вже про другі міста австрійської Русі, нігде не бачив меншої ваги, котра давалася читанню для загального образования. Галичани мають кав'ярні, куди майже кожний забіжить щодня, мають товариства; і там і там єсть газети, майже виключно австрійські, в котрих галичанин пробіга телеграми та дивиться карикатури і анекдоти (обов'язково навіть більш, ніж телеграми!). Дехто дома або в наукових бібліотеках працює над спеціальностями, хоч найбільше над вузькими, далекими від інтересів життя, та ще й по старомодним, схоластичним методам. Але, власне, образуючого читання в Галичині я майже не бачив. Публічних бібліотек замало, кабінетів до читання майже не було, нічого подібного до музеїв у малих німецьких університетських містах; товариські бібліотеки мізерні навтид; по домах теж не побачиш багато книжок, – кажуть, через бідність, хоч, наприклад, у Росії вчителі гімназій не багатші, а все-таки книжок у них більше, і хоч на кав'ярню й карти знаходяться грошенята й у галичан. От через що в Росії не то по університетських або й по губернських містах, але й по повітових, де все-таки з 50-х років почали закладатись публічні бібліотеки, перед котрими, наприклад, на просвітську сором і глянути, а іноді й на селах, де дві родини виписують одна «Вестник Европы», а друга «Отечественные записки» та й міняються ними, й дають навколо – побачиш було багато більше зв'язку з цивілізованим світом, більше смаку до інтелектуальних інтересів, ніж у Галичині в самому Львові (Майже точнісінько таке саме казав мені й один молодий поляк, котрий прожив років з 2 в Галичині, ві Львові й у Кракові).

Миссия во Львові продовжалась. «Пішов я до редактора «Правди». Чоловік, як у нас кажуть, з толком, не скорий, але розважний, не дуже одвертий, але й не крутий; нагадує трохи кацапську приповідку: «Хохол не соврет (не збреше), да и правды не скажет», коли перевернути цю приповідку з кінця... Найбільше довелось мені говорити з Корнилом Сушкевичем, до котрого навіть вислав мене редактор, сказавши, що він сам, власне, самостоячий хазяїн у «Правді», котра залежить од громади, а тут найбільше має впливу К. Сушкевич. Він показавсь мені чоловіком доволі енергичним (що рідко серед галичан, взагалі апатичних)...

Я вкінці допевнився в тому, як важко довідатись навіть елементарних досвідів про реальний стан життя галицького через недостачу літературних джерел. Обертаясь я листами до різних осіб, але пожитку було мало. Взагалі тоді і навіть на пізніше я дійшов до такого виводу, що *недостача знаття своєї країни є немов спеціальна ознака галичанина*».

И еще один специальный признак галичанина: всячески способствовать подрывной деятельности в России. «Треба, зрештою сказати, що був один пункт, на котрому усі знайомі мені народовці були радикали, – це справа перевозу в Росію цюріхського «Вперед», не глядячи на його нігілізм... Приїхавши у Львів, я довідався, що справа перевозки «Вперед» досить там звісна і всі до неї показували симпатію. Декому я заявив своє здивування і почув відповідь: «А нас що то обходить? До наших соціалізм не пристане, бо в нас соціальної квестії нема»... Через кілька часу й галицько-польська преса навіть з превеликою похвалою говорила про «Вперед» і про російських «соціальних революціонерів» як про «єдиних чесних москалів». Я тоді більше зрозумів галицьку логіку. «Против Москвы й соціалізм добре, а до нас він не пристане, в нас соціальної квестії, мовляв, нема!» Тільки ж який галас підняли ті ж самі польські газети, а з ним вкупі й русини-народовці з «Правдою» на чолі, коли трохи згодом поліція зачепила кількох русинів, а у них знайшла видання впередські і українські книжки соціалістичного характеру... Львівські народовці, котрі противились ширенню моїх думок культурних і громадських як мовби-то нігілістичних, прийняли й ширили безпечно ті самі російські твори, в яких соціалізм вилився у такій, власне, формі, з якою я не міг солідаризуватись, між іншим, і як свідомий українець... Звісно, вони думали, що «проти Москви» все можна, хоч і в Москві, тобто в Росії, єсть же й українська молодіж... Але вони не подумали, що «Вперед» же буде ширитись і серед галичан...» Все иезуиты знают: цель оправдывает средства.

Под конец своего первого пребывания во Львові Драгоманов познакомился с персонажем, который «в 1876р. напечатал мені чимало компліментів... в 1877р. той же самий чоловік напечатал на мене особистий пасквіль... Я згадую цього чоловіка і ці деталі, котрі радий би був проминути, для того, що й вони мені здаються характерними: в Росії ні серед москалів, ні серед українців я не бачив того способу пошани, з яким говорив зі мною той чоловік, ні такого, власне, сорту пасквілів. А в Галичині бачив не раз і чув про такі речі од других теж не раз...» Двуличие называется.

«В українофілів російських звичайно подибуєте фрази: Галичина – єдина наша земля, в котрій наша національна справа поставлена явно, вона вивезе й нашу справу і т. ін. Тільки ж такі фрази не перешкоджають тому, що, наприклад, я так обрид навіть своїм найближчим приятелям своїми неперестанними розмовами про Галичину, що мене прозвали «Михаил Галицкий». Коли українофіл загляне за офіціальну етикетку, по котрій він судить про братів галичан, та вбачить їх дійсну суть, то його бере така нехїть, що він не хоче й слухати таких навіть намов: Галичина безпремінно вивезе нашу національну справу, та перш усього вона потребує заходу навіть і з нашого боку, бо це тепер авгієва стайня, з котрої перш усього треба й нам помогти вивезти маси багна, що душить усі свіжі парості. «Нехай їм сто чортів!» – кричить на такі намови й найгарячіший українофіл, коли хоч трохи познайомиться з галицькою дійсністю [Не племянницу ли он имел в виду? – Авт.]. В остатні роки відносини трохи змінились, бо й Галичина пішла наперед: там єсть уже люди, котрі хоч знають, що навкруги їх багато багна. Та ще недавно один українофіл і при тому далеко не «правобережний» і навіть москво-ненависник, придивившись до галицьких народовців найбільш у Львові, писав мені: «Господи! Коли хочеш карати Росію й Україну, карай їх огнем, мечем, чим хоч, тільки не прилученням Галичини, бо в нас же й свого сміття стане Дніпро перегородити, а що ж буде тоді, як галичани посунуть до нас цілою хмарою на учителів, на станових і т. п.!? Пропали ми тоді навіки!». Это уж точно Украинка. Она была дальновидна и предвидела время, когда на Украину «посунула ціла хмара» Зварьчей...

«В Києві в часи археологічного з'їзду в августі 1874 р. ...було кілька галичан і буковинців. Не можна сказати, щоб вони підняли добру славу закордонних братів у Росії». Председатель съезда, граф Алексей Уваров, даже защищал галичан от Драгоманова: «Під екскурсію на пароході по Дніпру граф Уваров мав зо мною довгу розмову – щось годин зо дві, про речі українські і слов'янофільські, про мої статті в «Вестнике Европы», між іншим, і про галичан... Казав навіть, що більшу половину поглядів моїх, вилжених у статтях в «Вестнике Европы», він сам поділя. Але, каже, Ви міри не знаєте, особливо критикуючи других... Вам мало розбити, Ви хочете добити людей, показати, що вони цілком дурні, навіть тоді, коли й так видно вже, які вони».

Но Драгоманова учить – только портить: «Я зробив з «Киевского телеграфа» газету критики громадського і письменського життя в Галичині, так що ніколи ні перед тим, ні після того на Україні не писалось

так часто й багато про Галичину, як в початку 1875 р в «Киевском телеграфе». В народовецькій печаті вживається формула, по котрій я б то тільки й думаю, що чорнити все народовецьке. Так, я мушу сказати, що в «Киевском телеграфе» я, звісно, критично обертався до всіх галицьких партій, але не пропускав пригоди виставити російсько-українській громаді всякий порядний виступ, найменшу ознаку поступової, народолюбивої думки, свіжого літературного заходу в писанню й діяльності галицьких народовців».

В 1875 г. Михаил Галицкий предпринял то, что он назвал «мій об'їзд Австрійської Русі», где обогатил свои впечатления. «Галичина – *безспорно* зостаток Польщі з державного погляду, і тому не дивно, що тут поляки чиновники поспішаються помститись над Москвою, над усяким москалем, котрий попадеться їм у лапи».

Митинг в Станиславе (Івано-Франковск): «Оратори галицькі страшно незручні: не вміють говорити коротко, образно і просто про діло, а несуть хрїї, зложені по старій риторичі, – довжезні, бліді, темні і страшенно скучні. Витерпіти галицький мітинг – тяжка робота навіть для вишколеної людини, тим паче для простої». Проголодавшись, Драгоманов записал: «Я розказую це все як про свого роду ознаку культури, котру можна побачити на східній половині Австрії і на Балканському півострові і котра зовсім відмінна від нашої, української, або взагалі російської. Це стан речей, в котрому нема культури ні дикої, ні цивілізованої. У нас при культурі дикій по крайній мірі випросиш або купиш в кожного мужика хліба, яєць, молока... Далеко не в одній з їжі можете знайти подібний же стан речей в таких сторонах, як Буковина, де нема вже культури первісної, та нема й європейської».

Далеко идущие националистические (и даже шовинистические) выводы делаются из одного разговора с почтмейстером: «Він відповідав на обох мовах. Я спитав його, чи він німець, чи русин? «Ich kann deutsch und rutenisch», – відповів він. З цієї формули видно, що мій амфітріон ще не дійшов до думки про націю як про якусь колективність. Це атом, котрого доля, а почасті й начальство поставили у примус говорити по-руському й по-німецькому. В Буковині, тай в усій нашій країні, чимало таких атомів, і живуть вони, сповняючи те, що велить їм грубий егоїзм або воля начальства. Безспорно, що націоналізм для таких індивідуумів, навіть коли він не обходиться без певної долі шовінізму, буде для них ступнем до вищого, до того, що все-таки вони стануть «звірами громадськими», говорючи словами Арістотеля». Разумеется,

все это «безспорно» только для самого Михаила Галицкого. А другой может сказать, что по Аристотелю *всякий* человек есть *zoon politicon*, независимо от того, что о нем думает Драгоманов.

Далее возница напутал с дорогой. Следует молниеносный вывод мыслителя: «Розказую про це не тільки як про дорожню пригоду, а й як новий примір галицького незнання і в'ялості, котрі показав візниця (був у 4 класах гімназії) у своїм ділі і котрі звичайно галичани показували кожний у своїм». «Я розпитував про краєві суди... і прийшов до того, що на Угорщині нема навіть такого захисту для бідних людей, який все-таки дають мирові суди в Росії, а до того всі процеси ведуться на мадярській мові, котрої слов'яни не розуміють...»

«Я, котрий замічав не раз, що в галичан, можна сказати, стало обов'язковим не знати історії України, не пропустив пригоди в галицькій хроніці в «Киевском телеграфе» звернути увагу на фантастичну мальовку в промові Володимира Барвінського (в усій його промові історія польсько-українсько-московська XVII–XVIII ст. була нарисована зовсім фантастично) й порадив йому познакомитися з реальною історією України... По моїм досвідам, одно з лих галицьких – це апатичність, якась фізична й моральна анемія, котра робить їх індіферентними до всього. А в В.Барвінського я побачив хоч злість, котра все-таки давала надію, що він спосібний проявити якусь енергію».

Но еще П.Кулиш предупреждал Драгоманова по поводу денежных расчетов, «що галичани взагалі не дуже-то акуратні люди і що тим паче нічого потребувати від Вол. Барвінського, а через те він, Куліш, радить мені махнути на цю справу рукою і мати на оці, що іноді найліпший спосіб вдержати людей, схибивших на дорозі порядчності, – це вибачити їм і держати себе з ними так, мовбито з порядчними... Але сам з В.Барвінським не хоче мати діла і просить мене самому обернутись до нього і при цьому не змішувати В.Барвінського з братом його Олександром, до котрого Куліш остається з пошаною». Сражения с Александром Барвинским продолжала уже Украина.

Драгоманов вспоминал: «В Галичині комедія з нігілізмом і соціалізмом стала тим жвавішою, що там у 1877р. лучились два судові процеси проти соціалістів, кількох українців і одного поляка, прокуратурія зробила кілька обшукань по хатах у русинів і навіть у деяких товариствах... Звісно, як деморалізована публіка галицька, польська й руська. Всі партії й партійки кинулись доносити одні на одних: ти, ви, мовляв, джерело соціалізму й нігілізму!.. Після арештів у Львові духовні

сини церкви Шевченка так і такими словами почали одхрещуватись од нігілізму, соціалізму й революції і від тих, кого в ній обвинувачувано, одхрещувались раніше, ніж іще сказала своє слово прокуратурія, що зарані передавали в руки прокуратурії земляків своїх».

«Багато відомих у майбутньому громадських і культурних діячів пройшли Драгоманівську школу – і, слід сказати, школу вельми сувору. Так, І. Франко у листі до А.Кримського від 26 вересня 1898р. писав: «Без сумніву, великий вплив мав на мене покійний Драгоманов, але вплив дуже своєрідний, більш негативний, як позитивний. Спеціально як белетрист я майже нічого не скористав від нього; він, бачилось, не звертав уваги на мою белетристику, а коли де на що й звертав увагу, то тільки лаючись. Посередньо і безпосередньо він пер мене до публіцистики, але й тут не любив думок інших, крім своїх власних. Ресумуючи все, що лишилося мені в пам'яті з його впливу, я сказав би, що він не був для мене батьком, добрим, ласкавим і вирозумілим на хиби поводитирем, а радше батоном, що без милосердя, не раз несправедливо, а завжди болоче цвьігав мене. Се була важка школа, тяжча, як у дрогобицьких василіан».

* * *

Дрогобычские монахи-василиане были христианами, а Драгоманов – атеистом. Его атеизм брал начало еще с гимназической скамьи: самоуверенный гимназист никак не мог отстать от духа времени. Не менее самоуверенным был и студент, который не желал видеть никаких других мировоззрений, кроме своего. Отсюда его беспардонные обобщения: «Як усі російські студенти, ми були вільнодумці. Дехто з нас, що спеціально займався історією, починали історично студіювати й релігії, в тім числі християнство... Вся наша атмосфера, яка проступала при всяких справах літературних, наукових, політичних, про які ми розмовляли, була рішуче вільнодумна, нехристиянська».

В своих антихристианских штудиях он широко использовал безбожные «надбання» своих предшественников. Например: «Поєму Шевченка «Марія» я надрукував 1882р. окремою брошуркою в оригіналі, але латинськими літерами, переважно для тих українців у Галичині та частково і в Росії, які не знають так званого кириличного алфавіту і залишаються цілком без українського читання з боку патріотів-русинів, які вважають русинами лише православних та уніатів, а потім перевидав у великоросійському перекладі 1885р. У пояснювальних примітках

до нової поеми, в якій Шевченко опрацював у своєрідній раціоналістичній формі євангельську легенду, я спробував популярно викласти наслідки світської історико-літературної критики Нового заповіту і палестинської цивілізації». Если кто-то из очень наивных людей считает эту поэму христианской, то Драгоманов прекрасно понимал, «що в поемі «Марія» Шевченко виступив за границю не тільки ультрамонтанства або католицтва, а й християнства!»

Свои религиозные познания «научный» атеист желал использовать для манипуляции духовной жизнью «темного» украинского народа. «Интерес до історії релігій та церков супроводжував усю творчість ученого... Концептуальною основою драгоманівської реконструкції минулого української церкви була запропонована ним модель «української реформації», яка була складовою його національної історіософії. Михайло Петрович наголошував, що «українська історія ще більш обірвана, ніж московська, бо в ній нема навіть і поступу національного збору, й краєвої невіддільності». У межах його загальної схеми доля реформаторських тенденцій в українському суспільно-політичному та духовному житті XVI – початку XVII ст. розглядалася як складова цього відриву від провідних загальноєвропейських тенденцій. Отже, можемо говорити про розуміння М. Драгомановим національних паростків реформаційних процесів як «обірваної реформації» в Україні... Михайло Петрович акцентував ті складові національної минувшини, які несли потенціал демократичних змін. Відповідно до цього він демонстрував власне прочитання церковної історії України, її позитивних і негативних рис, намагаючись «відділити національні та привнесені ззовні традиції, чітко наголошуючи на умовності такого погляду». «Четкая условность» – это что-то наподобие «условной четкости».

«Виходячи зі своїх уявлень про «обірваність» української реформації, М. Драгоманов вважав, що вона не означає фатальної неможливості надолужити загаяний історичний час і подолати цивілізаційну відсталість, яка відділяла його співвітчизників від західноєвропейських народів. Він переконливо обстоював необхідність відновлення процесів модернізації українського релігійно-духовного життя, але корпоративні інтереси церковної ієрархії, політика Росії та Австро-Угорщини щодо віруючих українців, незадовільний стан національної та політичної зрілості останніх видавалися йому надто сильними перешкодами у побудові нових церковно-суспільних відносин на фундаменті «історичних» церков. За його переконанням, на роль творців альтернативної

церкви краще підходили нові протестантські рухи. До того ж вони здобували підтримку серед певної частини українців і взагалі створювали враження своєї життєвої динамічності. Це дозволяло М. Драгоманову у його політичних розрахунках припускати подальші успіхи церковної реформації, опертої на організаційну та догматичну основу протестантських церков або, як їх ще називали, «сект». У цьому зв'язку вчений писав до І. Франко: «В крузі останніх справ багато ознак, котрі можна навіть назбирати по самим теперішнім галицьким газетам, показують, що і в Австрійській Русі піднімається свій протестантський рух, мабуть чи не найрадикальніший, ніж русько-українська штунда. В Галичині той рух має, між іншим, ту вигоду, що він ще зовсім не розірвав з нашою національністю». Свій, так би мовити, протестантський проект великий реформатор вважав етапом, без якого подальший поступ української нації неможливий. Магістральний напрямок розвитку української духовності, за Драгомановим, – це «перехід до еволюції, котра мусить кінчитись безконфесіалізмом і вільною думкою» (до М. Павлика). Михайло Петрович розумів, що для досягнення зазначеної мети потрібна більш приваблива християнська альтернатива як для українських віруючих, так і для віруючих інших національностей, котрі мешкали в Україні. Нею був проект формування якісно нового суспільства, і в цьому проекті протестантська церковна організація виступала лише складовою більш широкого задуму утворення світського, динамічного українського суспільства... До національних, соціальних, світоглядних аспектів протестантського проекту мислителя додавались і його політичні плани. Пов'язуючи досвід формування протестантських церков із масовими суспільно-політичними рухами, М. Драгоманов розраховував, що події в Україні розгортатимуться за загальноєвропейським сценарієм. Тобто боротьба за релігійну свободу, свободусовісті, за толерантність щодо представників інших конфесій і вір в Україні йтиме поруч із боротьбою за демократичні права, за встановлення політичної свободи, конституційного ладу та демократії. І в такий спосіб усі ті, хто прагне ствердити релігійні права і свободи для своїх церков, стануть союзниками у боротьбі української демократії і загалом демократичних сил у Росії та Австро-Угорщини за національне та політичне визволення. У цьому зв'язку він заохочував українських протестантів до розуміння того, що політична свобода життєво необхідна передусім для них самих (Драгоманов М. Про братство християн або баптистів на Україні. Коломия, 1893). І все ж, попри

докладені М.Драгомановим зусилля, так звана друга хвиля реформації в Україні не спричинила очікуваної ним світоглядної революції. Його протестантська агітація вплинула тоді лише на частину інтелігенції та молоді. Загалом слід погодитися з висновком А.Круглашова, згідно з яким «спроба пришвидшеної модернізації українського суспільства засобами «протестантської революції» залишилась тільки сміливим проектом М.Драгоманова», як, до речі, й намагання створити для українців власну національну версію «громадської Церкви».

Бедний атеист мислив себе дирижером релігійної життя українського народу: «Повалити готове попівство й не дати вирости новому серед таких братств, як штунда, котрі тепер виступають проти готового «православного» попівства, та тільки з тією ж самою «святою» книгою, на котрій заоснувались православні святощі й попівство, помагати теперішнім протиопівським братствам стати людьми цілком вільного розуму можна тільки так, щоб підкопати в корені віру в те, чого не бере розум чоловічий. А це можна зробити тільки за поміччю науки про зріст усього в природі, а також про те, як росли й віри й попівські порядки по всьому світу... Віра ж і попівство здавна підбивали незгоду між людьми й не можуть перестати підбивати її ніколи. До того всього, коли нові безначальні порядки потребують, щоб люди мали більше часу на науку й не несли нікчемної праці й видатків, то певно, що скасування віри, богомільства, церков і попівства влегшить ті тягарі, котрі скрізь несуть людські громади. От через це все наукова праця з різних боків проти попівства єсть одна з найбільших потреб прихильників громадянства скрізь. Коли ж на нашій Україні попівство зверта на себе більшу, ніж по деяких інших країнах, увагу громад, то тут мусила б повстати тепер же по всіх купках українських громадянців пильна праця, щоб почати широку проповідь проти кореня віри й попівства за поміччю науки природної й громадської». Так говорив научний атеист. А також научний соціаліст: «Український соціалізм не партія, а громада. То значить, що українські соціалісти мусять од тепер же змагатись, щоб, осівши по наших громадах, приложити свої голови й руки до того, щоб справляти всі служби, потрібні в здоровому житті громадському, і там в громадах з тими службами проповідати здорові громадські порядки, показувати примір їх та обороняти старі здобутки й нові парослі тих порядків од ворогів їх усіма способами, мирними й вояцькими».

«Знання, котрими я не обладаю, вельма обширні», – говорив Б.Шоу. Но Драгоманов нікогда так не считал. С легкостью в мыслях

необыкновенной он судил и рядил обо всем на свете, упрощая любые концепции до своего уровня их понимания. Вот, например, типичное для него высказывание: «За часи Петра вже жили Ньютон, Вольтер, Лесінг і т. д., що увільняли розум людський од путів попівських». Очевидно, желая из Ньютона сделать «научного атеиста», он ничего не знал о его богословских работах или о том, что английский ученый считал пространство чувствительным (sensorium) Господа Бога и т. д. Ничего не знал этот «историк» и о том, что Вольтер умер раскаявшимся католиком.

Все святыни его находились на Западе, но круг интересов был ограничен только «поступовыми» тенденциями: «Перебування в Західній Європі остаточно переконало мене, що саме європеїзм або космополітизм, який не заперечує часткових національних варіацій спільних ідей і форм, і є ліпша основа для українських автономних прагнень і що тепер будь-яка наука, як і політична, діяльність повинна бути заснована на інтернаціональному фундаменті... При зустрічах з молоддю «радикального» й українського напрямку я завжди говорив, що не розумію їх поділу, оскільки за обставин України, «тут поганий той українець, який не став радикалом; і поганий той радикал, який не став українцем»... Будучи соціалістом за своїми ідеалами і переконаним, що здійснення цього ідеалу можливе тільки в певній поступовості і при високому розвитку мас, а тому і досягаєміше за допомогою розумової пропаганди, ніж кривавих повстань... Одержати політичну свободу в Росії українська нація, на мою думку, може не шляхом сепаратизму, а тільки разом з іншими націями й областями, шляхом федералізму».

В качестве образца для России ему виделась Швейцария: «У рамках автономії земських одиниць я вважав і розв'язання національного питання у Росії, висловлюючись... за таке розв'язання національного питання, яке наприклад, існує в Швейцарії (де ні вся країна, ні навіть кантони зовсім не розділені за расовим принципом)». Всеми силами он желал «заманіфестувати поступове українство, новоевропейське, космополітичне по думкам та національне по формі, по ґрунту». Как мы помним, все годы советской власти украинскую культуру также пытались сделать «поступовой»: социалистической по содержанию и национальной по форме.

* * *

Когда он скончался «од розрива аорти», Украинка как раз находилась в Софии. «Постало питання, як бути з похороном. На завваження

Лесі, яка добре знала дядькові погляди, що, зрозуміло, похорон має відбутися без жадної релігійної обрядності, Шишманов, який з нею вдвох порядкував усім, зауважив, що болгарське право не визнає нерелігійного похорону. Отже, знаючи, як небіжчик ставився прихильно до протестантського релігійного руху, вони вирішили поховати його за цим обрядом» (11, 97). Протестантское религиозное движение он противопоставлял православию только из политических соображений. Забужко пише: «Драгоманов був чи не найкваліфікованішим у нас і досі релігієзнавцем-єресіологом, ба більше – як доводить І. Лисяк-Рудницький, свідомо робив *ставку на єресі* як на єдино продуктивний для України «третьої шлях» духовного розвитку, альтернативний і «духовбивчому» офіційному православ'ю, – котре ненавидив не менш палко, ніж згодом його небога, – і матеріалістичному «нігілізмові» контівського та марксієвського штибу» (10, 347). Українка хорошо знала мировоззрение дяди, поэтому и считала, что «похорон має відбутися без жадної релігійної обрядності». Сама Забужко называла Українку «вишколеною на позитивієвський лад «людиною наукового світогляду» (10, 221). Кто же ее вышколил на позитивієвский лад, если не дядя со своей сестрой?

Сын Драгоманова Светозар вспоминал: «Леся Українка після промови представника студентства над могилою М. Драгоманова, в якій було висловлене прокляття царському абсолютиєвмі, вона мужньо наблизилася до промовця й потиснула йому руку. Вона не зважала на те, що серед присутніх були агенти того абсолютиєвства, які могли передати, куди слід, про її мовчазний, але тим самим гучний виступ». Кто виноват в смерти любимого дяди? Двух мнений быть не может: конечно, царизм.

Он же говорил и о завещании отца: «Сей заповіт не написаний, тексту його ми не маємо. Але вона чула його в Софії з уст товариша, друга, вчителя й дядька і вірно виконувала його в своєму житті і в своїй творчості». Через год после смерти дяди она просила у его дочери: **«Люба моя Лідочко! Отримала я посилку з Болгарії... Там не все, про що я просила. Там, наприклад, нема «Tuganicide» (Тирановбивство). От сим останнім я дуже інтерєсуюсь і повторяю, що я, коли треба, перешлю сю книжечку назад, переписавши і переклавши. Коли нема способу передати просто з Болгарії, то, будь ласкава, пошли Павликові, а він легко може передати мені таку маленьку річ, як «Tuganicide».** Такие маленькие вещи и переводила Українка «на українське».

Драгоманов учил всех и всему. «Як свого часу сформулював запитання Микола Євшан, чи можна взагалі говорити про Драгоманова як про літературного критика, адже, властиво, він не був критиком, як не був «ані вченим, ані публіциєвтом», лише «усім нараз і то всюди, у кожному творі» (7, 98). «Намагаючись провести українське письменство дорогою європеїзації, він вказував на те, що література має віддзеркалювати реалії життя, як, наприклад, французька. Крім того, не радив він відвертатися й від літератури російської, яку поцієнував за те, що «свідомий лібералієвзм, як і свідомий демократизм зародився на Україні перше зовсім не на нашій етнографієвчій мові», але російською... Крім того, перша «поетична проба зв'язати європейський лібералієвзм з ієвсторичними традиціями українськими» була зроблена не українцем, а великоросом – Рилєєвим – у його думках... Драгоманов високо поцієнував твори Пушкіна й Лєрмонтова: «Підіть в сім'ї українські і подивітьєвсья, чи можуть там батьки, навіть україєвфільи, дати своїм дітям літературне образєввання на самому Шевченку без Пушкіна і Лєрмонтова? І не судіть строго тих батьків, бо на світі єсть інтерєси і окрім етнографієвчного патрієвтиєвзму!» Однак, віддаючи належне росіянам там, де вони на це заслуєвгуєввали та були тим корисними й для української нації, Драгоманов водночас бажав, щоб українці все-таки «черпали культуру прямо із європейських джерел», а не з сучасних «московсьєвко-петєвбурзьких водєввозних бєвчок». І з сумом зауєвжуєввав у листі до В. Антоєввича, що «земляки в гарячі хвилини потрапляють не лише на петєвбурзькі бєвчки, але навіть прямо на московські лайночисні ящики» (7, 101).

В это время творили Достоевский и Толстой, писатели высшего мирового уровня. Но он видел преимущественно «лайночисні ящики». Такая уж оптика была у этого человека. Такому не угодит никто: «М. Драгоманов критикуєввав українсьєвку поезієвю, що «майже не обновляється новими мотивами», а перєвспієвєує Шевченка, та й то «переважно його козакофільєвство й формальний націоналієвзм»... Не жалієв він критики й на адресу своєї рідної сестри, Олєни Пчілки. В одному з листів до неї він, зокрема, писав: «Удивительное, как это люди сорок лет не могут выскочить из-под «Тополі» и проснуться от «Приєвчинних». Но еще более удивительно, как это люди не наберутєвсья ни вкуса, ни самоуєвважения, чтобы не издавать «Луны» (украинский альманах на 1881 год) и «Сужєвной»... Но пусть уже Нечуй никогда вкусом не отличался... Старицький тоже, а Конисский, сей, очевидно, тепєврь leader Киевского украинофильєвства, который заставит плакать и о Чубинском – и безвкусен, и необразован и ничем не занят.

Но как же «Пчёлка», насекомое, которое й світу бачило, літаючи, вкус обязанное иметь уже по самому званию своему и занятое делом действительно медоносным, – азбукою, – могла унизиться и до писания, даже думанья о такой во всех отношениях пошлости, как «Сужена»? (7, 102). Кто бы мог подумать, что Нечуй-Левицкий и Старицкий никогда не отличались вкусом, а Конисский был еще хуже Чубинского? И этот самый Конисский – «теперь leader Киевского украинофильства». «Теперь», т. е. после их конфликта с Драгомановым.

«Сестра, напевно, ображалась, але її листів, в яких би вона перечила братові, не залишилось. Однак про те, що образа з її боку все-таки була, можна судити, читаючи одне з наступних драгомановських послань, датоване червнем 1886 р.: «А выражения у меня сильные выливаются именно от того, что я ценю тебя высоко и не могу не плакать при виде того, как ты, – и значит тем паче целый слой людей, – «переконились», добровольно удалиться за 50-60 лет назад не только от Европы, а даже образованной кацапии, – это называется «культурничество» (7, 102). «Образованная кацапия» в это время дала Толстого и Достоевского. А кого Европа такой же глубины?»

Племяннице дядя писал: «Моя думка завше одна: твоя муза розуменька і тепленька дівчина, та ще молода, мало бачила світу і картин не набралася... Люди з неї будуть непримінно, а надто коли вона буде критично дивитись на доморощену премудрість» (7, 102). Не Пчёлка ли имелась в виду? Или, может быть, «Киевское украинофильство»? Вот Украинка «переклала з «Великої французької енциклопедії» статтю французького вченого Моріса Верна «Біблія або Старий завіт». Перевод вышел во Львові. Дядя недоволен: «Прочитавши твій переклад в печаті, бачу, що в ньому чимало церковних слів і московитизмів. Але ж ти мову українську собі виробила. Так то і єсть, що всі ви виробили мову, – та бідну, як тісний круг ідей, в котрім всі ви крутитесь. А прийдеться вийти з него, – і нема набою. Ще один резон – налягти на переклади «знатних иностранцев», замість тим способом добиватись у Львові помпадуства серед дурнів».

В другой раз она оправдывалась в своем подозрительном интересе к «кацапшине». Написав о своих претензиях к натурализму Золя, продолжала: «За це ж я не люблю й Толстого, та ще за його містицизм. Я ж, як нарощне, читала більш усього його остатні твори, в котрих, окрім чортів та ангелів, нічого не видко, або само тільки страхіття, як наприклад, «Смерть Івана Ільича». «Власть тьмы» мені теж зовсім

не подобається, отже я й просила прислати її не для того, щоб я так уже кохалась у Толстому, а для того, щоб побачить, як може вийти така крайня кацапщина у французькому перекладі».

«Заслугою Драгоманова стало видання у Женеві у 1878-1882 рр. першого політичного українського часопису – журналу «Громада». Метою видання, вільного від цензури, став не лише розвиток самосвідомості українців, а й їх ознайомлення з ліберальними та соціал-демократичними теоріями, що побутували на західноєвропейських теренах... Драгоманов обґрунтував програму федералізації Росії... Ідея Драгоманова про необхідність активізації політичного українського руху не знайшла відгуку у середовищі української інтелектуально-політичної еліти... Результатом полеміки, суперечок і взаємних звинувачень, що летіли від громадівців до Драгоманова й у зворотньому напрямі у 1886-1887 рр., і став розрив стосунків. Як писав сам Драгоманов, після 1883 р. «я став demode (немодним) навіть у більшості своїх попередніх друзів, став вважатися за людину наївну і притому, небезпечну через радикальний і навіть «революційний» характер свого лібералізму. Реакційне спрямування і відроза до мене проникли і в українські гуртки» (7, 127).

Християнство как таковое он вообще не принимал «за фактично національну віру» українцев: «Коли взяти пам'ятники «народної мудрості» – легенди, пісні, прислів'я українські – та по них характеризувати народну релігію, то побачимо, що в ній над ґрунтом натуралістично-політеїстичним лежить найбільше кора релігії маніхейсько-богумильської, так що коли б треба було застосувати до якої з історичних релігій наш народ, то я б його застосував скорше всього до богумильства, і наперед хвалюсь, що одолію кожного свого противника в науковому спорі про цю справу» (10, 280). Да уж, это было бы очень «научно»: ограничивать спор о вере народа его легендами, песнями и пословицами. Даже его племянница не ограничилась только этими источниками. Поэтому и не могла игнорировать историю християнства. Но поскольку оно было у нее, как кость в горле, в конце жизни она собирала материал для произведения «з боротьби християнства з «релігією предків моїх».

5.4. Русскоязычный отец Украинки.

Петр Косач (1841-1909) также был настроен оппозиционно: «у 1859 році вступив до Петербурзького університету... За участь у студентських заворушеннях був виключений з другого курсу» (11, 359).

«Багато студентів покарали, в тому числі й батька». Кара была такая: «Приїхав до Києва і поступив до Університету Святого Володимира на правничий факультет. У 1864 році захистив ступінь кандидата за-конознавства... Ще навчаючись у Києві, Петро Косач увійшов у това-риство української «Громади», працював у недільних школах, видавав «метелики» (популярні книжечки українською мовою)... З того часу проблеми, болі й надії української інтелігенції увійшли в його кров і плоть. Серед товариства української інтелігенції зустрів свою майбут-ню дружину, сестру Михайла Драгоманова красуню Ольгу... Хоч усе своє свідоме життя був тісно пов'язаний з українськими культурно-громадськими справами, проте українською мовою досконало не во-лодів, лише послуговувався окремими виразами, словами, принаймні в усному мовленні... Був, як на ті часи, людиною досить забезпеченою. Однак майже всі чималі кошти він віддавав на українські громадські справи... Фінансував більшість видань дружини (Олени Пчілки), дочки (Лесі Українки), сина (Михайла Обачного), невістки (Грицька Григо-ренка). А також українські періодичні часописи, альманахи» (11, 359).

Сестра Українки Исидора писала: «Батько мій – Петро Антонович Косач – мировий посередник першого призову по скасуванні кріпацтва в Росії» (11, 303). Кто же «призвал» папу на это благородное поприще? Известно кто: русский царь Александр Второй Освободитель. Сестра Оль-га вспоминала: «Батько 1865 р. був призначений секретарем Київського губернського по селянських справах присутствія: з того часу все життя служив по тих справах. 1866 р. був призначений председателем Новоград-Волинського з'їзду мирових посередників. Посади мирових посередників утворено в царській Росії по визволенні селян з кріпацтва. І мирові посе-редники за буквою закону мусіли бути за посередників поміж поміщи-ками та селянами, обстоюючи інтереси останніх щодо нарізки землі та дбаючи про полюбовне вирішення суперечок. Суперечки ці розглядалися на засіданнях з'їзду мирових посередників» (11, 52). Биограф поясня-ет: «Інститут мирових посередників та їх повітових з'їздів було введено у зв'язку з реформою 1861 р. Їм належала адміністративно-судова влада в повітах. Крім того, вони здійснювали нагляд за селянами, розмежовува-ли поміщицькі та селянські земельні наділи й склали уставні грамоти. Мирові посередники розглядали чиншові справи та про викуп селянами землі у поміщиків» (7, 182). Таким образом, отец Украинки всю жизнь реализовывал благую волю царя. И за это получал немалые деньги. Од-нако для всего семейства не было врага большего, чем русский царь.

В 1878 г. Петр Косач был переведен в Луцк на ту же должность. В воспоминаниях сестры Ольги этот факт выставляется очередной репрессией царизма: «Батька нашого переведено з обжитого місця, щоб покарати за його «українофільство» та за побачення, під час подорожі до Парижа на виставку 1878 р., з емігрантом, батьковим другом, а материним братом Михайлом Петровичем Драгомановим» (7, 63). Но современные биографы другого мнения: «Сьогодні про переїзд сім'ї Косачів до Луцька висловлюються й інші припущення. Зокрема те, що Косач сам був зацікавлений у тому переході спочатку до Луцька, а потім і до Ковеля, оскільки неподалік останнього, в Колодяжному, на той час уже закладався родинний маєток. Відтак наближення місця робо-ти Петра Антоновича до Колодяжного було дуже бажаним для сім'ї» (7, 65). И никаких репрессий. Но ненависть все равно оставалась.

Например, у Михаила Драгоманова был единомышленник и близкий приятель (отец жены брата Украинки) Судовщиков: «Якось там на вечірці навесні 1866 р., коли розійшлися відомості про замах на Олек-сандра II, Судовщиков висловився з цього приводу: «Хоч би гірше та інше!» (11, 61). Так звучит девиз всех революционерів. После убийства Александра II они стали охотиться на его сына. В 1887 г. в Париже на жизнь Александра Третьего покушался польский эмигрант А.Березовский. В это время Александр Ульянов со товарищи готовил цареубийство в Петербурге. И в этом же 1887 году мать Украинки по лите-ратурным делам пишет к И.Франко: «Що Ганна Барвінок не «злупила» нічого за своє оповідання – дуже добре! Се приємна несподіванка для мене! Але нащо то оповідання, як Ви кажете, «підвіяне царофільством»? Глядіть, щоб се не було такою смердючою краплею дьогтю в оповіданні Ганни, що носи многих не можуть з прикростю й наганою одвернутись од нашого вінка (альманах «Перший вінок»). Принаймні навіть мені Ваша звістка ударила дуже погано в ніс, а що ж допіро скажуть молодші, чуткіші носи?!.. Царофільство: се щось до такої міри не підходяще ні до якого українського видання, що я не знаю, як се воно буде! Кажу твердо свою думку, що такого дьогтю, як те фільство, цілком не вдобр-яю, і коли будуть лаять діток за те, що оповіданням Ганни взяли таку несподівано таку ноту, матиму право сказати: не моя вина, не моя «в-елика вина»! Мене до такої міри вражає Ваша звістка, що я хочу тиши-ти себе думкою, що, може, я не так розібрала букви вашого писання – може, яке інше фільство треба розуміти?» Ганна Барвінок была женой Пантелеймона Кулиша, который вопреки революционерам (а сам он

в молодості був подельником Шевченко по «Кирилло-Мефодієвському братству») переводив на український Біблію і непогано отзывався о царі, а також о поміщиках. Но для драгомановцев это – «смердяча крапля дьогтю», которая уничтожает любые заслуги перед украинской культурой. И вообще в украинской культуре имеет право на существование только то, что получило сертификат у этих «украинофилов».

Итак, выполняя благую волю русского царя, отец Украинки сделал неплохую карьеру. Но жена его буквально дышала ненавистью к царю. Папа, естественно, не мог и пикнуть против. Такое состояние в науке называется расщеплением личности. «З російських письменників чи не найулюбленишим батьковим письменником був Салтиков-Шедрін. Читати з батьком Щедріна було просто насолодою, так батько досконало знав, як треба розшифрувати всі щедрінські «иносказання», так гарно він умів коментувати всі твори Щедріна». Ему здесь и карты в руки. Ведь он сам был одним из тех чиновников, которых безжалостно высмеивал Щедрин. О.Пчилка писала: «В Луцькому по службовому становищі мій чоловік (він був не тільки «председатель съезда мировых посредников», але й «предводитель дворянства») був у близьких стосунках із владою і цивільною, і військовою...» Очевидно, именно о таком образе дійсвий в народі говорять: «Держать фігу в кармані». В такому незручному положенні отец Украинки і проживав всю життя. Забужко пише про «славнозвісну радянську «соціальну шизофренію» (10, 604). Но, оказывается, некоторые страдали от этой болезни еще задолго до революции и без советской власти. А бывает еще мировоззренческая шизофрения. Ее Забужко обнаружила у самой Украинки (см. выше).

«Зі спогадів старих селян Ковельщини видно, що «пан» (П.Косач)... на відміну від дружини, з «народом» не пінібратствував, добродієствував же йому недемонстративно, «не словом, а ділом»: напр., завдяки йому «за сорок років з Колодяжного пішло лише два хлопці в солдати» (10, 132).

5.5. Мать украинского национализма.

Так величає Пчилку Забужко: «Про найближчу й найголовнішу в її долі вчительку – «королеву-матір», Олену Пчилку, цю, без перебільшення, доленосну для України жінку, чия біографія, наколи б була написана, могла б замінити собою цілий посібник з історії української культури останньої чверті XIX – початку XX ст., у нас досі хіба те й відомо, що вона

«мати Лесі Українки», – а те, що вона *мати українського націоналізму*, так і не зважуються сказати навіть «найпоступовіші» політичні історики» (10, 427). Но вот, наконец, некоторые отважились. Та же Забужко называет ее матерью авторитарной: «...Хоч би якою авторитарною матір'ю була Олена Пчилка (а вона безперечно нею була!)...» (10, 124). В сумме получается «авторитарная мать украинского национализма».

Биограф сообщает: «З-під батьківського даху Ольга Драгоманова вийшла вільнодумною, незалежною духом, упевненою в собі особистістю... Д.Донцов написав: «мало було тоді таких, що думали більш незалежно», що «до тих небагатьох» належала й Олена Пчилка... Вільнодумство відтак у кожному новому поколінні Драгоманових виявляється все з більшою й більшою силою» (7, 39). Эту закономерность отметил еще Достоевский в «Бесах»: каждое новое поколение революционеров оставляет предыдущее далеко позади и устремляется все дальше и дальше по направлению к зияющим высотам.

Ольга Драгоманова «за дитячих років весь час перебувала в батьківській садибі, де й дістала початкову освіту. По смерті батька (1860) дівчиною заопікувався брат Михайло. На початку 1864 року він її забрав з собою до Києва, де й вмістив до «зразкового» пансіону пані Нельговської, в якому мусів навзаєм давати безоплатно уроки. Ольга Драгоманова вчилася добре, в усякому разі винесла з пансіону непогане знання французької й німецької мов. Закінчивши науку, дівчина оселилася у брата Михайла, весь час перебуваючи під впливом його й української «Громади» й тоді вже захоплюючися українською етнографією. За допомогою брата вона написала декілька фельетонів до петербурзьких газет і разом з братовим приятелем, Михайлом Старицьким, почала перекладати українською мовою казки Андерсена з французької мови. Одружившись і переїхавши на постійне проживання до Новоград-Волинського, Ольга Петрівна дуже багато читала, особливо з старої грецької мітології й загальної географії, перекладала дещо українською мовою з французької та німецької мов» (11, 57). Биограф добавляет: «Українськістю, так би мовити, Ольга дихала, всотувала її в себе зі своїх найранніших років... Почуті легенди та міфи, казки й забобони входили в дитячий розум «як цвяшки» й назавжди залишали не тільки в свідомості, але й у душі особистості помітний слід. Але поруч «української течії», української народної стихії існувала «московська течія», що «починала боротьбу» з українством із самого дитинства, «вдиралася в життя з самого народження» (7, 39).

Пример «московского течения» – русскоязычный отец Ольги Драгомановой. Другой пример – ее русскоязычный муж. Именно для того, чтобы скомпенсировать это зловерное «течение», она уже сознательно настойчиво вбивала такие же «гвоздики» («легенды та міфи, казки й забобони») в головы своих детей: «Олена Пчілка тим самим започатковувала у власній сім'ї культурні традиції, відмінні не лише від традицій сім'ї свого чоловіка, але й від традицій сім'ї, з якої вийшла сама. Тож якщо, приміром, листування зі своєю матір'ю – Єлизаветою Драгомановою – вона здійснювала, за рідким винятком, російською, то Лесині листи до «любої мамочки» писалися вже тільки українською» (7, 49). Поетому подруга Українки Людмила Старицкая справедливо писала: «Наше покоління – виключне покоління: *ми були першими українськими дітьми*. Не тими дітьми, що виростають в селі, в рідній сфері стихійними українцями, – ми були дітьми городянськими, яких батьки виховували вперше серед ворожих обставин свідомими українцями з сповитку» (7, 53). И даже еще раньше.

* * *

«18 липня 1869 року Косачам народився син Михайло, а 13 лютого 1871 р. – дочка. Перед її народженням Ольга Косачева весь час працювала, перекладаючи з німецької мови українською твори Шпільгагена. Пологи були цілком нормальні. Дитину названо Ларисою» (11, 57). Шпільгаген – это символично. Українцям тогдa явно не хватало произведений Шпільгагена. Из истории всемирной литературы узнаем, что «в технике его романов многое напоминает Эжена Сю и эпигонский романтический французский «жестокий роман»... писатель чаще всего просто заимствует романтические штампы». Эжен Сю прославился «Парижскими тайнами», а Шпільгаген специализировался на тайнах берлинских: «Главная заслуга Шпільгагена (и секрет его успеха у современников) – умение оперативно откликнуться на веяния времени, отразить столкновения разных политических концепций, которые хотя подчас и носили преходящий характер, однако в те годы были злободневны... Его романы пользовались популярностью у современников, и прежде всего в «прогрессивных» кругах. Мироззрение писателя не отличалось ни последовательностью, ни самостоятельностью... сочувственно изображал сторонников социалистических идей, опять-таки воспринятых весьма поверхностно, преимущественно через деятельность Лассалья, в котором он видел героя своего времени».

У героев Достоевского всегда трудное детство. Так было и у Ларисы Косач. Проблемы начались уже на первом году жизни. О них рассказывала ее мать. Летом 1891 года в семье Косачей гостило семейство И. Франко, который осенью писал к матери Украинки: «Ми обоє з жінкою дуже турбуємося станом Вашого здоров'я, шановна пані. Від їжджаючи жінка покинула Вас недужою і боїться, чи турботи, які причинили Вам наші діти, не пошкодили Вашому здоров'ю. Будьте ласкаві, напишіть нам хоч кілька слів». В ответ О.Пчилка писала: «Діти Ваші мене не клопотали. Одно мене журило, се здоров'я Петруся. Скажу Вам по правді, от же я боялася, щоб він не помер у нас замість того, щоб поправитись; думаю й тепер, що лиш якимсь чудом зостався він живим. Ви втішилися тим, що у Петруся не сухоти, а тільки англійська слабкість. Отже, по-моєму, не велику прислугу роблять надто недолугим дітям, коли, так сказавши, силою затримують їх при житті...» Это письмо родителям, которые благодарят за помощь, после отдыха в деревне привезли своего Петруся домой и продолжают старательно заниматься его здоровьем. Странное письмо... Очевидно, не зря публикаторы письма Пчилки к Украинке опустили то место, где говорится о бедном Петрусе (см. раздел 4.6).

Дальше – больше: «...Принаймні я, дивлячись на Лесю, не раз і не два винувала себе, що виратувала її, коли вона дуже слабувала на першому році життя. О, моральні слабості. Чи ж смерть не була б кращою долею, ніж теперішнє її життя, котре і у неї, і у всіх найприхильніших до неї людей будить тільки тяжкий жаль. Ну, але що про се говорить! Як я, так Ви не зможемо чинити по холодному розумові спартанців – свідомо прикінчувати життя недолугій дитині. Дай боже, однак, щоб Ви з своїми помічними заходами коло бідолашного Петруся були щасливіші, ніж я коло Лесі! У всякім разі я рада, що Ви не проклинатимете побит у Колодяжному, бо якось вивезли Петруся звідси живого, увесь час я дуже боялася, щоб не вийшло інакше».

О том, как мать «виратувала» дочку на первом году жизни, вспоминала сестра Украинки Ольга: «Коли народилася Леся, то мати наша заслабла на тяжку анемію і мусила серйозно лікуватися, не могла доглядати сама своїх двох малих дітей (синові Михайлові було півтора року), а найгірше, не могла сама годувати Лесю, як вигодувала сина Михайла... Довелося годувати Лесю штучно, а за тих часів це була справа ще дуже незвична та невпорядкована. Леся почала сильно слабувати. Батькові тоді доводилося раз у раз їздити в службових справах,

і він розказував мені, як він до розпачу доходив, приїздячи додому та застаючи Лесю в тяжкому стані, після того як під час пробування вдома налагодив було її годування. Врешті батько взяв відпустку спеціально для того, щоб доглянути Лесю, бо боявся, що інакше вона загине. Взявся пильно виконувати всі лікарські приписи і врешті досягнув того, що Леся не лише залишилася при житті, а зовсім одужала та поправилася». Но вот вопрос: а где же в это время находилась мать? Многие биографы об этом скромно умалчивают, но прогрессивная Забужко режет всю правду-матку: «пані Косачева... могла покинути новонароджену Лесю на руки чоловіка й податись на півроку до Італії зцілитись «од анемії» (мовою сучасної медицини – од постпологової депресії)» (10, 429).

Немного погодя – опять Италия. Сестра Ольга писала о путешествии 1872 года: «Весною чи літом Лесина мати поїхала на довший час до брата М.П. Драгоманова за кордон у Фльоренцію (з Лесею і її братом малими залишилися батько і бабуся та тітка Олександра Косач). Мати їздила з братом до Риму, з братом і братовою до Помпеї. В листопаді Лесина мати, вертаючись додому од брата з-за кордону, зупинялася на 8 днів у Відні. Там вона познайомилася з Мелітоном Бучинським, якому М.П. Драгоманов доручав «наставити її у Вашій столиці на путь істини». Бучинський познайомив Лесину матір з галицькими відносинами, справами. Своїм органічним і свідомим українством інтелігентної людини зробив велике враження на неї... На Бучинського своєю відмінністю від тодішніх галичанок і німок О.П. Косач справила теж сильне враження. Він написав про неї, що це «ein herrliches Weib» (чудова жінка), що вона його «ідеальна приятелька» (30, 26). Разобравшись «з галицькими відносинами, справами», ein herrliches Weib (великолепная женщина) вернулася в семью. Но своего «идеального приятеля» не забыла. «В уривку з оповідання «Товаришки» (збірник «Перший вінок», Львів, 1887) про знайомство Люби з Бучинським у Відні є, між іншим, такі слова: «Коли вони (Люба і Бучинський), вітаючись привітно, ласкаво стискають одне другому руку, то не залицяння об'являється в тому: то братерськи вітається галицький Русин з сестрою Українкою». Уривок той кінчається так: «Люба виїжджає з Відня. Бучинський провадить її на вокзал; Люба дякує йому за всі його послуги, котрі він з своєї доброї ласки оказав їй у невідомому великому місті; вона соромиться тільки сказати йому, що в душі своїй вона дякує йому ще за одну послугу і що коли вона вернеться додому з міцнішими національними «переконаннями», що й цим вона мусить завдячувати

йому! Люба попросалася з ним щиро, по-братерськи. Так багацько послуг, дарованих так щиро-безкорисно, можна пам'ятати цілий вік!» (30, 26). Да, редкий человек способен «так щиро-безкорисно» позаботиться о сестре своего соратника. Да еще укрепить ее «національні переконання». Т. о., не только дядя Украинки величал себя «ми – Українець», но и ее мать – «сестрою Українкою». У этого ребенка была одна дорога: в Украинки.

В десятилетнем возрасте у здоровой девочки начался туберкулезный процесс: «Шостого січня 1881 рок Леся в Луцьку пішла на річку подивитися, як святять воду, і в неї дуже померзли ноги. Скоро потому і від того, як тоді думали, вона заслабла... Отже, в Луцьку під час першого Лесиноного пробування там почалися два найвизначніші у Лесиному житті процеси: там почалася її творчість, що піднесла її так високо, там почалася страшна недуга, що занастила її в розквіті творчості». И вот в 1891 году, глядя на больную 20-летнюю дочь, мать вспоминает, что «не раз і не два винуватила себе, що виратувала її, коли вона дуже слабувала на першому році життя». А как же 10 лет здоровой жизни после того, как отец спас ребенка? В этом она тоже «виноватила себе»? «О, моральні слабості. Чи ж смерть не була б кращею долею, ніж теперішнє її життя, котре і у неї, і у всіх найприхильніших до неї людей будить тільки тяжкий жаль». Это письмо – скорее страшное, а не странное. Мать Украинки была типичным персонажем Достоевского.

Даже преисполненная всевозможной «пошани» Кармазина не держала правдивых слов своего кумира и назвала это письмо: «щось відразу просто *незбагненне*» (7, 141). Но и со второго раза в голову ничего подходящего не приходило. Тогда она подумала-подумала и, за именем мыслей, выразила свои чувства большими буквами: «ЗВИНУВАЧУВАЛА СЕБЕ, ЩО ВРЯТУВАЛА? (І це говорила МАТИ?!). КРАЩА ДОЛЯ – СМЕРТЬ?.. (Своїй дитині?! Але як же їй бачити ті нескінченні страждання й страждати, ніяк не менше, самій весь вік поруч? Страждати від безсилля...). МОРАЛЬНІ СЛАБОСТІ?..(що робить людину людиною). А ЯК ЖЕ УКРАЇНА – БЕЗ НЕЇ?» (7, 142).

Дочь Ольга так характеризовала мать: «Нам у дитинстві здавалося, що кращої, добрішої, розумнішої за маму на світі жінки нема. Аналізуючи її розумом і свідомістю дорослої людини і наскільки можу «збоку», а не як дочка, думаю, що схарактеризую досить вірно, коли скажу все наступне. Лесина мати була дуже розумна, горда, певна себе і певна в правості своїх думок і переконань людина, тверда й уперта в перева-

денні в життя того, що уважала за потрібне. Дуже небезстороння (коли кого любила, то прощала йому багато чого, кого не любила, то знаходила в ньому й неіснуючі вади), дуже ревнива, недовірлива (напр., була переконана, що про правдиве відношення до себе в когось можна довідатись, лише ненароком почувши чи прочитавши його думку), добра загалом, але могла бути жорстокою і то навіть, або й особливо до тих людей, що їх сильно любила. Як Ніоба, зарозуміла на своїх дітей, і хоч сама часами могла дуже їх «коренити», але не терпіла критики-догани на їх адресу від інших людей. На великий жаль, мала серед своїх (шістьох) дітей любиміших і менш любимих. Жіночого домашнього господарства не любила, не вміла його провадити і не провадила, так само і дамського рукоділля не робила, але могла спекти чудову паску «бабушину», або скраяти і приладувати до пошиття штуцерну дамську сукню. Ніколи не була «радикалкою-нігілісткою», і, будучи вродливою жінкою замолоду, одягалася і зачісувалася як показувала тогочасна мода і її жіночий інстинкт, щоб виглядати якнайкраще» (11, 32).

Т. о., дітей виховувала мати «горда, тверда й уперта, небезстороння, дуже ревнива, недовірлива, зарозуміла; інколи жорстока і то навіть, або й особливо до тих людей, що їх сильно любила». Її любимцем був первенець Михайл. На него возлагались особые надежды. Он был, так сказать, орудием в национально-освободительной борьбе. Забужко пише: однажды мати попросила «припровадити до неї провідного, натовді, імперського історика Дм. Іловайського, щоб її малолітній син втер йому носа в науковій дискусії... Як багато важив для Олени Пчілки цей зрежисований нею диспут, у якому «малий Михась навіть переспорив Іловайського», видно з її «Автобіографії», де вона з гордістю переповідає цей епізод. Шкода, що наші дослідники ніколи не завдали собі труда «оцінити мізансцену»: з одного боку, Д. І. Іловайський – один із стовпів російської історіографії, автор офіційного гімназійного підручника з «русской истории», чоловік, за свідченням його нерідної внучки Марини Цветаєвої, котрий у балачку навіть із рідними дітьми й внуками заходив виключно для того, щоб екзаменувати їх з історії... – історик не просто монархічної, а так-таки чорносотенної складки, запеклий не-нависник «жидів» і «іногородців». З другого ж боку – на сорок років молодший Михась Косач, якого до гімназії, на «русскую историю» за Іловайським, навмисне не віддають і до 5-го класу вчать удома за іншою, маминого виробу програмою, – і в зайшлій між цими двома дискусії (sic!) про Червону Русь Іловайський змушений скласти зброю, тільки

й сказавши матері: «О, это у вас растет какой-то дока», – а хлопчик ще й відмовляється від такої чести («Не то что дока, а просто очень любит читать книги по истории Украины»), либонь відчувши з маминого настрою, що це «екзамен» не йому, Михасеві, і справді – це Пчілчин поєдинок з її багаторічним, в особі Іловайського, противником – імперським шкільництвом, це вона вивіряє ефективність своїх навчальних методик, це її перемога, яка каже про неї куди більше, ніж усі наші неопоганські славословія «великій Матері» (10, 431).

Вот, например, она пишет сыну (1896) из Киева в Тарту как будто на тот свет: «Дорогий Мака! От і зібралась написати до Тебе, але не пишеться, бо нічого доброго не можу Тобі написати. Тая заживо мерля Леся приводить мене до такого тяжкого, холодного розпачу, що всі думки од мене одлітають і нікаторої охоти не маю писати ні до кого, навіть до Тебе. Врешті, взагалі мало маю «охоти» писати до Тебе, бо теж пишу Тобі на той світ неначе. Ти теж дедалі все менше і менше здаєшся мені живий для мене, у понятю Тобі смислі. Ти од нас одірваний, перерваний – осталась лиш полоска якоїсь шкурки не перервана й то мов тільки на те, щоб вона боліла, щоб через неї ішла боль. Ти плачеш, читаючи наші листи, ми плачем, пишучи їх. Тільки всього. Ти розважить і помогти не можеш нам, а ми – Тобі. Так, я настояща Ніобея. Котре доростає – погибає. З Ніобеєю тільки діло було краще, бо і діти її покоченіли на смерть, і вона сама закореніла, нічого не почувачи. А з нами іначе!»

Из мифологии известно, что, обладая многочисленным потомством, Ниобея возгордилась перед богиней Латоной, имевшей только двоих детей (Аполлона и Артемиду). Разгневанная богиня пожаловалась детям, которые своими стрелами перебили всех детей Ниобеи. Она оплакивала их, пока не окаменела от горя. А что же случилось с О.Пчилкой? В чем трагедия? Почему погибает сын? Очень просто: женился, работает в Тарту, преподает математику, занимается физикой, растит детей. Письмо заканчивается так: «А Ти, моє дороге, як мені Тебе шкода! Де Ти? Що з Тобою? Я знаю, ти самотній душею. Тебе ніщо там не гріє, гніздова коняча оболочка тільки служить средостением, щоб не допускать до Тебе всього давнішого, для Тебе – минулого вже! Я не кличу Тебе до себе на свята, бо знаю, що Тебе не пустять, а як і пустять, то «на короткому шнурку», до бридкості владарському і ревнивому. Кожну минуту жди листа, що прикажуть моментально, неукоснительно явиться, не быть Обломовым – себто не мати ніякої уваги до «рідної сім'ї», «порвать», прекратит драми».

Такая переписка (и не только переписка) длилась много лет. Еще за три года до этого письма Украинка, сочувствуя, писала брату: **«Шкода мені тільки тебе, що тебе от уже з рік раз у раз «дерев'яною пилою пилять», за се я часами почуваю немов якусь уразу до мами, хоч знаю, що вона не винувата. Що ж, коли у неї такий сей фасон любити, що вона безпощадна до того, кого любить. У мене сей фасон зовсім інший, і якщо я кого пиляю, то хіба саму себе, та воно зате нікому не вадить. Мама, запевне не знаючи того зовсім, пиляла не раз і мене, та не те що пиляла, а в саме серце вражала, тільки, я ж кажу, тут вона вже зовсім не підозрювала, що мені болить від її слів, а може, й знати сього ніколи не буде».**

В чем же причина такой неприязни к семье сына? Его жена Александра Судовщикова – «письменница (літературний псевдоним Грицько Григоренко), приятелька Лесі Українки, освіту здобула на вищих жіночих курсах у Києві, активна учасниця літературного гуртка «Плеяда». Авторка збірки прозових творів «Наші люди на селі» (Тарту, 1898 р.). Лесья присвятила їй поезію «Шлю до тебе малий сей листочок» (11, 368). Теща Анна Ивановна была крестной матерью сестры Украинки Ольги, которая вспоминала: «Анна Іванівна Судовщикова – дуже добра, лагідна, стримана жінка. Вона мала гарну освіту і знала скільки чужих мов, це давало їй можливість заробляти лекціями на життя вдвох з дочкою. Жили вони дуже скромно, вся обстановка у них була простенька, але завжди в їх маленькому приміщенні було багато книжок і був надзвичайний порядок і чистота, а обидві господині дуже привітні й ласкаві, особливо з нами. Говорили вони тоді обидві завжди російською мовою, навіть з нами, що говорили тоді тільки по-українськи. Мене приваблювала хрещена мати, що дуже мене пестила, та Шурині дитячі забавки, що зберігалися цілі та в порядку, і давалися мені пограти. Лесья ж і Міша вельми приятелювали з Шурою, хоча вже й тоді часто провадили з нею гарячі дискусії та суперечки, головно, на літературні теми, бо наші були запеклі українці-націоналісти, хоч і з великими нахилами до європеїзму, а Шура була російської культури та симпатій» (11, 39).

Может быть эти симпатии и не давали покоя матери «запеклих українців-націоналістів»? Как человек страстный и творческий, она даже написала рассказ, в котором действие разворачивается так, как ей мечталось. Называется он «Біла кицька» (1901): «...Пан Микола оженився! Так, незважаючи на ледве скінчені 23 роки, пан Микола був жонатий... Пан Микола не зовсім скінчив університет. Пан Микола не має ніяко-

го «положення»... Так дорікала дружина, а пан Микола сидів мовчки, опустивши очі. Ні, один раз він глянув і навіть пильно придивився до неї; здавалась вона йому дуже пожою на ту осоружну кицьку: волосся розтріпалось і настовбурчилось над запухлим почервонілим лицем, як ті руді вуха в кицьки, очі роз'ятрились од злості, сипали хижі іскри, а тими словами вона дряпала, зовсім як от зараз дряпала пазурами кицька.

– Що ж мовчиш, чом ти нічого не говориш? Про що ти думаєш?!

Ах!.. Про що думав пан Микола за скільки хвилин перед цим – ви знаєте; а про що думав він тепер, то вже й не знаю, як вам сказати... Либонь, десь там далеко-далеко в душі молодесенького мужа, пана Миколи, ворухнулась така думка: «Як шкода, що не кожную осоружну кицьку можна взяти за хвіст і вишвирнуть за вікно!..»

* * *

Творчество Пчилки, о чем бы она не писала, всегда было с тенденцией. Например, «у кінці 80-х років Олена Пчилка зацікавилася сектантським рухом, сподіваючись використати його в культурницькій діяльності як рух «опозиційний до уряду, ідейний, хоч і на релігійному ґрунті». Главное – оппозиционность к правительству. Для этой благой цели хороши все средства. Идею использовать сектантство вынашивал еще Михаил Драгоманов. За ним, естественно, последовали племянница и сестра. «Але ближче знайомство з сектами переконало її в його реакційній, антинародній суті... Викриттю мракобісся сектантства присвячено оповідання «За правдою» (1889) та «Рятуйте!» (1887). Молоді герої оповідання «За правдою» студент-народник Лук'яненко, праля Надезя в пошуках правди, справедливості, людяності звертаються до сектантів, але знаходять там лише фанатизм, невігластво і обман. В оповіданні «Рятуйте!» жертвою сектантського фанатизму стає молода селянська дівчина Оріся, яка перед шлюбом накладає на себе руки, щоб зберегти «душу невинну». Ранее эта девушка прекрасно пела в православном храме, собиралась замуж и все было хорошо. И вдруг: после знакомства с сектантами – повесилась в подвале. Казалось бы, мораль очевидна: не оставляй православного храма. Но нет. Пчилка была недовольна: там «дітям забивають голови біблійними легендами» (рассказ «Півтора оселедця»). Имелись в виду уроки Закона Божия. Родных детей она заботливо оберегала от таких уроков. Святыни в этом семействе были другие. И молитвы другие. Одна из них называется «До кобзаря» (1907):

Кобзарю наш, почуй благання
І жить навчи нас так, як ти:
Щоб найсвятіші поривання
Аж до могили донести!

А какие святѳны были у кобзаря, хорошо известно:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!

(Можно подумати, что Украина не в состоянии прожить без любви проклинающих Бога).

Именно в таком духе и воспитывалась Украинка, что отмечалось многими исследователями. В.Архипов в статье «Непримиренна» так защищал ее воспитательницу: «Сучасники докоряли Олені Пчілці і за «нестерпний драгоманівський характер», і за нешляхетну «впертість та прямолінійність» у відстоюванні власної життєвої позиції, і за послідовне «засмічування мови галицизмами», і за надмірний полемічний запал, і за його відсутність. Її ставили на карб навіть... *материнський* вплив на Лесю Українку, перелицьовуючи його у «прояви авторитаризму», «ревності» чи щось схоже на «домостроївшину». Ці гіркі, несправедливі докори вийшли з-під пера непересічних діячів вітчизняного національно-культурного відродження початку минулого століття: Івана Нечуя-Левицького, Сергія Єфремова, Дмитра Дорошенка, Євгена Чикаленка, Володимира Винниченка, Симона Петлюри. Карикатури у тодішніх респектабельних українських газетах, образливі епіграмки та напіввульгарні, зубоскальські словесні налічки, випліткувані у тогочасних київських гуртках української інтелігенції, – всі оті «Пчілку медом не годуй, а Перцем» та «Пчілка – баба з Перцем», – на жаль, мали тих же вельми поважних творців та адептів... Згадаймо, як неприхильно зустрів обрання О.Пчілки членом-кореспондентом Української академії наук багаторічний опонент, академік С. Єфремов» (12, 7).

Кто же прав: «непересічні діячі вітчизняного національно-культурного відродження» и «вельми поважні творці та адепти» или В.Архипов, автор вступительной статьи к книге «О.Пчілка. Викинуті українці: До жидівсько-української справи»? Вопрос нуждается в изучении. Мы видели, что Донцов писал об Украинке: «Її усе мариться **«меч, політий кров'ю»**, або **«зброї полиск»**, вогонь, на якому **«жєвріє залізо для ме-**

чей, гартується ясна і тверда криця» (22). Сначала закаляли ее, а затем она стала закалять других. Забужко напоминает: «Див. напучування О.Кобилянській: **«хтось не з подлої маси скований, а з благородної, і через те мусить від огню гартуватись, а не ломитись»** (10, 482). Как же закалялась эта сталь?

5.6. Так закалялась Украинка.

На первом году жизни ребенок выжил благодаря отцу. Но влияние матери всегда преобладало. Литературовед В.Покальчук писал: «Слід підкреслити, що то була на протязі всього життя вольова, енергійна, може, трохи навіть деспотична людина. У родині вона давала свій певний тон, стиль. Щоправда, домашнє господарство її не захоплювало, натомість же питаннями суспільного життя вона приділяла виняткову увагу». Ее племянница Ариадна Драгоманова вспоминала: «Моя тітка дуже про дїм не дбала, вона була зайнята громадськими справами... Господарювала непрактично».

Дочь Ольга: «Леся і брат Михайло любили її і були під її впливом чи не найбільше з усіх нас» (11, 31). Мать же больше всех любила своего первенца. Поэтому маленькая Лариса изо всех сил старалась добиться ее одобрения и «сиділа до пізна»: «Всі вчителі й учительки бували дуже задоволені з Лєсиної роботи і хвалили її здатність і пильність. В цей час і наша мати вже переконалась і бачила, що Леся не менш здатна й розумна, ніж Міша, мама складала вже Лєсі належну ціну, що видно й по її листах, але все ж ніколи не любила Лєсю так ніжно, безоглядно й гаряче, як Мишу, і це дуже боліло Лєсі все її життя, бо вона любила маму пристрасно, до побожності» (11, 39). Бедный ребенок. Пчилка писала о ней своей матери: «Вона дуже кволала здоров'ям і сложением, може «загнутись», як каже Миша. Дома діти з учителем вчать теж добре і нічим не гірші своїх ровесників-гімназійних учнів...» (7, 73).

А общественная деятельность Пчилки была ключом. Она вспоминала: «Життя цілого кружка Михайла Петровича було напружене, нервове. Кінчалися розпочаті роботи. А наостанку прийшов і той прощальний вечір у травні 1876 року». Далее шло «жваве листування», «міцна потреба нам побачитись». В 1878 г. «був придатний час до того, щоб побачитися з Михайлом, бо на той час була якраз Паризька всесвітня виставка... Ми з ним зїхались у Парижі... Зустрілись ми тоді з емігрантами, бачились на різних збірках і гулянках з кн. Кропоткіним, В.Засу-

лич». «Поки я була місяців 2 за кордоном, то ті, хто глядів моїх дітей без мене, попсували їм українську мову» (11, 129).

По приїзді общественная деятельность продолжалась: «По службовому становищі мій чоловік (він був не тільки «председатель съезда мировых посредников», але й «предводитель дворянства») був у близьких стосунках із владою і цивільною, і військовою, повинен був брати участь і в клубному житті...» Клубная жизнь – это было именно то, что надо... Но вот семья переезжает в село. И весь темперамент матери обращается теперь только на воспитание детей: «У 1880 р. ми переїхали з Луцького в Колодяжне. Головним моїм завданням було виховати Михайла і Лесю... Товариства дитячого у них майже на було: виключність їхнього українського напрямку не давала змоги ширити дитячі знайомства». Все прочие дети в этом украинском селе были, очевидно, какого-то другого «направку», а следовательно – не должны были общаться с детьми «предводителя дворянства». Если учесть, что Ларисе в 1880 году было девять лет, а Михаил – на полтора года старше, то «виключність їхнього українського напрямку» об'яснялась исключительно «направком» их матери: «Я дуже турбувалася тим, щоб обрести дітей від небажаних впливів, бо вже ж рішуче треба було зайнятися шкільною наукою їхньою. До школи мені шкода їх було віддавати. Треба було відшукувати відповідні джерела, щоб знаходити для них хоч відповідну лектуру хатню, коли не в школу».

«Небажані впливи» – это школа, в которую ходили все другие дети, но только не из этой семьи. Сестра Исидора вспоминала: «Нас батьки не віддавали рано до школи (гімназії тоді були російські), а готували до середньої школи вдома, і ми до гімназії вступали до 4-го або 5-го класу, а сестра Ольга до гімназії вступила аж до 7-го класу» (11, 153); «Мене вчитись віддали одразу до четвертої класи державної гімназії. Мама не хотіла, щоб російська гімназія (українських тоді, як відомо, не було) покалічила малу дитину» (11, 303). «Діти підростали, але Ольга Петрівна Косач нізащо не хотіла віддавати їх до гімназії, боялася, що виховання там їх морально покалічить» (11, 60). Кому же нужны моральные калеки, которых выпускали гимназии, через которые проходили все прочие дети страны?

Другие «небажані впливи» – это русская нянька: «До шкіл діти нікуди не їздили. Мені тоді здавалось, що школа зараз же зруйнує моє змагання виховати дітей в українській мові... До цього страху за українську мову дітей приходиться і те, що я, живучи ще у Звяглі, в такому про-

стенському місті, що скидалося навіть на село, приїхавши з-за кордону, возила дітей з першою весною «на дачу», щоб вони не одвикали од мови, бо під той час, як я виїздила за кордон, прийняли були няньку-росіянку, з бувших кріпаків панів Урусових, що розмовляла лише по-російськи і трохи таки мову дітям попсувала. Цей вплив швидко минув». Биограф пише: «Відтак ще зовсім маленькою Леся побувала в селі Жабориця, де дитячий мозок чітко виконував поставлене завдання – «насичувався» мовою рідного народу» (7, 53). Поставленое (перед мозгом) задание было выполнено. Но интересно, не «попсував» ли «мову дітям» отец, «бо він нею не уміє говорити» (как писала его жена)?

Ее влияние было постоянным: «Увесь час діти перебували під невідступним піклуванням матері, яка багато оповідала їм (у Косачів, як і у Драгоманових, вдома розмовляли переважно українською мовою) з історії, переважно старої грецької, з мітології, співала їм українських пісень. Челядь оповідала дітям місцеві казки й перекази, співаючи місцевих пісень» (11, 57). Не каждая семья в Российской империи имела свою челядь. «До плану Лесіної домашньої освіти входило вивчення літератури. Леся писала вірші, і цим безпосередньо керувала її мати. Ольга Петрівна тут виявила велику вимогливість, примушуючи дочку в пошуках досконалості без кінця переробляти свої поетичні твори» (В.Покальчук). Один из гостей семейства Косач удивлялся только одному: что при такой энергии матери не все ее дети стали писателями.

Забужко високо оценивает подобные эксперименты на людях: «Лесю Українку можна вважати «лабораторно чистим» українським «культурним продуктом». Взірцеве дитя... «садової культури», всією своєю «соціальною генетикою», освітою й вихованням вона завдячувала виключно «локальній спільноті», – таємному («катакомбному») «королівському двору» України останньої третини ХІХ ст., де «королева-мати», з метою максимальної ізолювати дітей від впливу імперської школи, ростила їх у спеціально сконструйованій «культурній пробірці» (10, 425).

В 1892 г. Пчилка писала профессору Львовского университета Огоновскому, который собирал материалы по истории украинской литературы: «Питаєте про дітей, Лесю (котра дійсно єсть Лариса) й Михайла. Власне, їх біографія (коли такі молоді особи заслужують на «біографію») єсть разом з тим доповненням і моєї життєписі. В дітей мені хотілося перелити свою душу й думки – і з певністю можу сказати, що мені се удалося. Ховаю дорогий для мене лист Михайла, писаний в одну смутну для мене хвилину; в тім листі мій первенець пише: «Коли

я став тим, чим єсть, коли в мені є що-небудь доброго, то се дякуючи Тобі, мамочко». Не знаю, чи стали б Леся й Михайло українськими літераторами, коли б не я; може б, стали... але хутній, що ні... Від батька вони не могли б навіть навчитися української мови, бо він нею не уміє говорити. Власне, я «наважила» і завше окружала дітей такими обставинами, щоб українська мова була їм найближчою, щоб вони змалу пізнавали її якнайбільше. Життя зо мною та посеред волинського люду сприяло тому. У всякім разі по цих спробунках, що досі надруковано з писань моїх дітей, видно по їх напрямку, по темах і навіть по їх літературній мові, що Леся й Михайло теж і яко автори нової школи суть плоть од плоті моєї і кість од кості моєї!». Она обещала: «От буде письменна та друкована...» И стала дочь «письменна та друкована».

Ольга описувала сестру и ее «полум'яне серце»: «Школи в Колодажному не було, і Леся сама вчила грамоті багатьох своїх подруг. Іноді в селі влаштовувались вистави – живі картини... Мати написала історичну драму в 5 діях «Кармелюк». Розіграти її не було змоги – не вистачало ні людей, ні засобів. Тоді вирішили поставити її в ляльковому театрі. Леся була за режисера, художника, артиста – за все. Зробили багато ляльок, декорації, навіть пожежу панського будинку, підпаленого Кармалюком, показали. Цей ляльковий театр користувався великим успіхом в Колодажному і вносив чимало радості в наше життя». Особенно светло и радостно было, когда горел дом помещика (случайно, не предводителя дворянства?).

Ольга Косач: «Як не згадати з найглибшою вдячністю ту надзвичайну здібність і охоту нашої матері «заправляти», як вона сама казала, своїх дітей та й чужих людей в українстві, в любові до проявів усього хорошого, народного, українського». Кармалюк – это хорошо, это по-народному, это по-украински... Но ни в коем случае не христианство: «Виховання Лесі Українки й інших дітей Косачів було, як на тодішні часи, незвичайне. Навіть у дитячі роки не знала вона молитов, релігійного виховання» (16, 500). И сестра Ольга підтверждала: «Так званий «Закон божий» зовсім не входив до циклу речей, що їх вивчали дома діти Косачів» (11, 74); «Як уже зазначалось, діти Косачів дома виховувались цілком байдуже до релігії, і тому їм доводилося вперше вивчати «Закон божий», коли вони готувались вступати до учбових закладів» (11, 89). Это видно по всем произведениям Украинки. Биограф констатирует: «Ось це все, українське, почуте, побачене та абсорбоване Лесиною душею та розумом у найменшому віці, стане згодом опорою її

духу і відзеркалиться в слові письменниці й дозволить сказати про себе, що вона, мовляв, вихована на фольклорі як англієць на Біблії» (7, 54). Вспоминаются слезы Драгоманова после сравнения украинцев и англичан. Впрочем, некоторые украинцы тоже воспитывались на Библии. Но только не в этом семействе...

«Заправка» шла полным ходом. «Молодість Лесі» вспоминает Варвара Дмитрук, ее крестьянская подруга: «Пригадую, як закладали домок Лесі... Її батько виніс відро горілки і став частувати всіх та промовляти: «Пийте, люди, та веселіться, грайте, щоб домок цей був веселий і той, хто в ньому буде мешкати». Обычно подобные места освящают. Но не здесь: «Поклали перші камені, окропили їх горілкою. Адесь за два тижні домок був готовий. Прибирали його всі гуртом. У вітальні поставили фортепіано, привезене аж з Луцька, на стіні повісили великий портрет Шевченка, картини різні і фотокартки, посклали книжки». Икон не было. Потому что отправлялся другой культ: «У цьому домику щороку святкували Шевченкові роковини. Леся і брат Михайло часто розказували нам про Тараса Григоровича, читали про дівчину Катерину, обдурену москалями, про сліпого кобзаря». (Скільки ж их было всего, тех москалей, которые «обдурили Катерину»?.) «До Шевченківських свят готувалися за кілька днів: прибирали, на кухні пекли пірижки, батько Лесі привозив з Ковеля цукерки. Увечері, як сходились люди, всіх розсаджували у великій кімнаті, частували. На столі в рушниках стояв портрет Шевченка, де Тарас Григорович був у великій смушквій шапці, в пальті і з козацькими вусами. Перед портретом запалювали свічку». Прости, Господи...

«Господарі й діти сідали з селянами, а коли хто був із Києва, то теж. Леся вмощувалася коло столу. Пам'ятаю один такий вечір. Всі порозсідалися на своїх місцях, і Леся почала. Читала про гайдамаків, та так, що аж за серце щипало. Гарно вміла вона читати... Як дійшла до того місця, де Гонта вбиває своїх синів, – не витримала, схилилася голівкою на книжку й заплакала. Батьки кинулися до неї, почали заспокоювати...» Бедное дите...

Или еще один рассказ: «Щороку скликала вона до себе селян на свято Тараса Шевченка. Портрет Шевченка великий такий був, рушником прикрашений. Сама ж Леся й вишивала. Сідала вона ото під портретом, брала «Кобзаря» до рук і все нам вірші читала та про Тараса Григоровича розповідала. Як тепер бачу її... Читає вона «Гайдамаків», а сама аж палає, очі сяють, тремтить уся...» Крестьянка Г.Полищук: «Зала була

чимала. Висів великий образ Шевченка. Так намальовано, що скрізь Шевченко дивиться, куди не підеш». В такій обстановці і виросла будуча «Українка»: куди ни пойдешь – всюду Шевченко смотрит (и если бы только он один). Он стал одним из ее духовных отцов. В 18 лет она пишет **«На роковини Шевченка»**:

**Колись нашу рідну хату темрява вкривала,
А чужа сусідська хата світлами сіяла.
Та минав ти, наш Кобзарю, чужії пороги,
Орав свою вбогу ниву, рідні перелоги.**

В действительности, правда, все было не совсем так. Шевченко писал о себе в «Автобиографии»: «В 1859 году летом, после долгой и тяжелой разлуки, увидел он свою прекрасную родину, крепостных братьев, сестру и благополучно осенью возвратился в Академию художеств, где благодаря правящим Академиею с любовью истинного художника занимается гравюрою акватинта и аквафорта». Но все это мелочи: кому интересна жалкая действительность. Главное – национальный пафос:

**Ми, як ти, минати будем чужії пороги,
Орать будем свої ниви, рідні перелоги.**

Согласно Забужко, «великою жінкою Олена Пчілка безперечно була... але от називати її «великою Матір'ю» не можна... Якраз «гожого наставництва» в ній, як і в її братові, не було й близько (І. Франко й через десять літ по смерті М. Драгоманова не міг простити небіжчикові, що той поводився з ним «непедагогічно», і скаржився на його «безоглядний егоїзм у поведженні з людьми» та «брак виrozumілости», і сестра нічим не поступалася братові під цим оглядом), – не було, за справді-таки «виболеним і мудрим» присудом її славетної дочки, навіть простого **«нормального відношення до здоров'я і волі своєї дитини!»** Вольова, владна, пристрасно-імперативна, одержима «одною ідеєю» – національною, – і, як знати з усіх про неї спогадів, невідпорно харизматична» (10, 428).

Далее эту героиню Достоевского Забужко характеризует как ибсеновскую женщину: «Ольга Драгоманова-Косач, ця *перша в нашій історії «модерна жінка» ібсенівського типу...* була закросена щонайменше на мірку матриарха нової церкви (і такою в очах своїх дітей і залишилася!), але аж ніяк не на «мадонну з немовлям»: *такі жінки взагалі рідко бувають добрими матерями.* У ХХ ст. в будь-якій із європейських країн

на пані Косачеву з певністю б чекала блискуча політична кар'єра – у колоніальній же Україні ХІХ ст. про неї найточніше випадає сказати словами В.Петрова про П.Куліша...» (10, 429). Женская логика неистребима. Почему бы не сравнить судьбу Пчилки «у колоніальній Україні ХІХ ст.» с карьерой «в будь-якій із європейських країн», но только не в ХХ, а в ХІХ веке? Например, в Болгарии, или в милой сердцу националиста Галичине? Это было бы весьма поучительно (даже Забужко справилась бы). См. выше рассуждения Украинки о положении женщин в благословенной Европе.

Но вернемся к нашим овцам: «...слова В.Петрова про П.Куліша: «парламентар без парламенту, лідер без партії, громадський діяч без трибуни, журналіст без журналу». Різниця хіба в тому, що за своє життя ця невгамовна «Єресіархія», де б не опинялася, відразу ж енергійно заходжувався *сама* творити для себе і «трибуну»... і «партію»... і «журнал»... – та й першим українським «парламентарем», хоч і в країні «без парламенту», встигла побувати...» (10, 432). К списку Петрова можно кое-что добавить: сапожник без сапог. Имеются в виду глубоко несчастные люди, желающие осчастливить других (см. миниатюру Украинки под названием «Счастье»). Им бы писать пособия типа «1001 способ разбогатеть».

«Куди більшою мірою, ніж її брат (який до «середичних націоналістичних ідей» все ж, за сердитим закидом Д.Донцова, «не додумався»: «чому могла додуматися Олена Пчілка, а він ні?»), Олена Пчілка втілювала в собі той маркантний для європейської історії ХІХ ст. тип *націєтворця*, «ідеаліста як Бог приказав», котрим так захоплювався був І. Франко в особі «Мойсея нового Ізраїлю» Теодора Герцля, – де їй не вдавалося скорити світ, вона завзято «творила собі новий» і порядкувала в ньому за власними правилами» (10, 432). Но правила у этих «ідеалістів як Бог приказав» были такими, что для Бога места уже не оставалось.

«У кожному разі, свою країну вона, що називається, здала нащадкам у цілком іншому вигляді, ніж прийняла, і тяжкою зневагою до її *справжніх* заслуг є впихання цього істого «Герцля в спідниці» в геть неспівмірне її масштабам «жіноче гетто» дому й родини» (10, 432). Забужко, видимо, издевается. Какой же она «здала» свою страну «нащадкам»? Эта женщина умерла в 1930 году. А безбожная власть только начинала разворачивать «светлое будущее».

«Тобто, вона, звісно, й там урядувала з тим самим «державним» розмахом, і таки справді «здійснила великої ваги педагогічний експе-

римент на власних дітях» (Г.Аврахов), – так, як королева здійснює реформу на підданцях («Ох, та всіх нас ненатурально пригнітили «с детства»!..» – згадувала Лариса Косач, коли виріши, ринулась боронити від маминого втручання психіку її менших «підданців»), – тільки ж, по-перше, той експеримент був лиш одною (і для неї не найважливішою!) стороною її багатогранної, невсипущої і *всуціль успішної* діяльності... по-друге, жоден із дотеперішніх наших виконавців традиційної мантри про «Українку, Матір України» досі не завдав собі труда дослідити, у чому ж конкретно той експеримент полягав, і нарешті, по-третє, – не думаю, щоб хтось із них сам побажав бути об'єктом Пчлчиних експериментів: бути дитиною такої матері – занадто велике й суворе ціложиттєве випробування, і не всім «Косачатам» вдалося вийти з нього ненадламаними» (10, 433). Вернее будет сказать, что все они были в той или иной степени духовно травмированы.

«Свідчення О.Косач-Кривинюк про дитячу лектуру маленьких Косачів: «Мифы классической древности» Штоля, «Сербські народні думи й пісні» в перекладі Старицького, казки Рудченка, окремі томи з «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край» Чубинського, і т.д., тобто, всуціль «дорослі», не адаптовані книжки» (10, 433). Еще сестра Ольга сообщила: «Так званий «Закон божий» зовсім не входив до циклу речей, що їх вивчали дома діти Косачів» (10, 74); «Як уже зазначалось, діти Косачів дома виховувались цілком байдуже до релігії, і тому їм доводилося вперше вивчати «Закон божий», коли вони готувались вступати до учбових закладів» (11, 89). Такая селекция привела к тому, что единственно реальными для Украинки были греческие боги и титаны, а также вилы и мавки, но только не Бог Библии.

«Леся ж була у винятковому становищі ще й тим, що, як свідчить О.Косач-Кривинюк, була в мами «спочатку зовсім нелюбима... а потім згодом без порівняння менше любима, ніж Міша і навіть ніж інші діти»: поруч зі своїм «показним», «по-драгомановськи» яскраво екстравертним братом, на материні тверде переконання, – «негарна, дурна... недотепа, нецікава, нерозвинена» (sic!), і «Леся сама не раз мені казала, що коли б не Мішина прекрасна вдача та не його справді братерське ставлення до неї, то вона б його, певне, була б зненавиділа через те порівнювання». Якої надлюдської гордості й сили характеру треба було жертві такого «гожого наставництва», щоби під тим постійним психологічним тиском у сто атмосфер не «пригнітитись», не зламатись, а *загартуватись*... – над тим наше лесезнавство воліє не застановлятися,

злякано відмахуючись – цур мене, цур! – навіть від таких документів, від яких здавалось би, вже не відмахнешся» (10, 434). Далее Забужко цитирует то самое письмо Пчилки. Может быть и хорошо, что после рождения дочери мать отправилась в Италию? Иначе ребенок мог и не выжить. Впрочем, до конца ли излечилась Пчилка? Разве это письмо писал духовно здоровый человек?

Забужко справедливо отмечает, что одержимая мать воспитала одержимую дочь: «Непосильна пересічній уяві драма (а Леся Українка, завжди стримана в словах і оцінках, казала – «трагедія»!) стосунків двох великих «одержимих», двох рідних, а однак різних, як Анна і Долорес, «королеви» й «королівни», їхня 42-річна кривна «любов-війна», з якої, між іншим, зродилась ціла галерея Українчиних «пожираючих», деструктивних матерів (а інших їх, НЕ деструктивних, у неї й немає, досі, здається, тільки в Н.Кузякіної стало інтелектуальної відваги це констатувати: «Тільки материнську любов поетеса безжално винесла за дужки. На тлі натхненно-обоженних материнських образів поезії Шевченка жорстоко-егоїстичними виникають нечасті образи матерів у Лесі України. Очевидно, ця сфера була надто болісною для поетеси і не схилила її до різнобічності поглядів»), – матерів... котрі безоглядно орудують дітьми як «своєю власністю» аж до повного їх знищення, – «війна», без перебільшення, міфологічного масштабу, істинна «битва титанів» (чи пак, «титанок») на терені свободи й сваволі, «материнського» (поганськи-архаїчного) й «людського» (універсально-визвольного) права, одна з тих безцінних агіографічних історій, якими й живиться кожна національна культура (за умови, розуміється, що то культура жива, а не колоніально «закоченіла!»)» (10, 435).

Забужко приводит пример из произведения Украинки под названием «Приязнь» и находит там интонации Пчилки: **«То, може, там у вас, у панів, такий звичай, щоб дитина матері не слухала, а в нас того нема. Чи то я на те над нею ночей не досипляла, собі од рота хліб одривала, щоб мені якесь дармоїдське в хаті росло?.. Та я ліпше її заб'ю** (sic! – де ми це вже чули? – Курсив мій. О.Забужко), **а дармоїди мені не потрібні**». Прикметно, що саме неписьменна селянка (сюди ж можна долучити й матір Лукаша) напрямки виявляє те, в етичній системі Лесі України найвідразніше, що її інтелігентніші «Медеї» з різною мірою вправності камуфлюють книжною риторикою, – *ринковий характер* «материнського права», погляд на дитину як на довготермінову інвестицію, за яку належить

наперед запланована «віддяка» («**Я маю право на тебе**, – заявляє в «Блакитній троянді» пані Груїчева своєму синові. – **Я тебе викохала. Виростила, тобі все життя віддала. Немає такої жертви, якої я б для тебе не принесла**», – на що Орест резонно відповідає: «**Я від тебе ніколи ніяких жертв не просив**»)» (10, 436).

Бесоодержание первой из титанок можно назвать «украинство без христианства», а второй – «украинство с антихристианством». Существенная разница.

«Звісно, літературного хисту Пчілці, як і багатьом в роду Драгоманових, не бракувало, але головне, що до останнього подиху провадило цю жінку по життю, була служба не музам, а зовсім іншим богам, яких, за браком ліпших дефініцій, можемо, за Д.Андрєєвим, назвати «духом-народоповодирем» і навіть, не виключено, «демоном великодержавности». І якщо вже з кимось її порівнювати за місцем і роллю в нашій історії, то таки не з дочкою, а з братом, Михайлом Драгомановим: обое вони діячі одного типу – харизматичні інтелектуали-проповідники» (10, 437). Типа Ставрогіна.

Чтобы представить себе, как Пчилка давила на психику родственников, достаточно прочитать некоторые письма Украинки к матери: «**Люба мамочко! Хоч ти іронізуєш над сим виразом в наших листах, але я скажу тобі, що пишу його завжди од щирого серця, а не для лицемірства та облесливості. Ти маєш право виляяти мене добре, коли я довго не пишу, але таких вразливих речей, яких ти понаписувала в своєму останньому листі, я все-таки не заслужила і не заслужу ніколи... Ти кориш мене, що я не пишу тобі, як ми вернулись з концерту, і т.п. Се було так давно і так благополучно пройшло, що я зовсім забула про нього згадати, пишучи до тебе, та й з листів наших видно, що з нами нічого лихого не трапилось. Я в прошлих листах старалась пригадати, про які дрібні факти слід тобі написати і просто якось не могла згадати, що може, власне, тебе турбувати, що може здатись небезпечним для нас. А потім виходить, що се я вчинила просто якась злочинство, і ти мене картаєш і сама я картаюся так, аж мені серце болить. Справді, ми виїхали в сей Київ на якусь муку для тебе. Я даю тобі слово честі, що як тільки се для тебе буде спокійніше, то я без жалю покину Київ по першому твоєму листу, – коли ти для нас життя не жалуєш, то невже б я мала пожалувати для тебе київського життя. Не так уже тут**

мені дороги рожами устелені, щоб задля них я не вважала на те, що ти там день і ніч гинеш від турботи і журби... Я не знаю, що мені робити, щоб збутись твоїх докорів. Все-таки вони не зовсім справедливі. Адже скільки раз ти, виїхавши з дому, навіть не зовсім здоровою, не писала потім по два тижні (та от тепер ти папі у Мглин ні одного листа не написала), і невже ти думаєш, що я тоді менше турбувалась за тебе, ніж ти за нас? Тільки ж я б ніколи не зважилась кинути тобі і половини тих вразливих слів, що ти мені кинула тепера... Однак прости, я, може, тільки гірш розстроюю тебе такою мовою, прости мені... Я ж ніколи не думала про якісь розривки та утіхи власні, і їхала в Київ для того, що надіялась вивчитись тут того, чого досі мені бракувало, і принести, яку можу, користь тутешньому товариському життю, але ж се не варто того, щоб я мучила тебе і убивала щоденно. За ціле життя твоє мало платити «кількома стрічками листа», за нього мало цілого мого життя, – вір мені чи ні, тільки я б віддала своє життя без жалю ради тебе».

Еще пример. «Леся прагнула убезпечити себе від можливості потрапляння під лупу чийогось прискіпливого погляду й докорів. Передусім це стосувалося матері. Ольга Петрівна свого часу була проти поїздки Лесі у Мінськ до помираючого від туберкульозу Мержинського. А коли після повернення Леся почала кашляти, мати відразу прямо й без будь-якої делікатності почала говорити про Лесину «заразу». Посипались докори й звинувачення. Конкретні слова матері нам не відомі. Але напевно знаємо те, що Лесі було нестримно боляче від материнських слів. Боляче, дуже боляче... Однак відповідала спокійно і з достоїнством: «...я зовсім не маю нічого проти того, що ти щиро мені говориш про те, як ти дивишся на мій стан, – я взагалі не «мнительна» і ніяких страшних слів (та й речей) не боюся. Мені тільки тяжко, що ти все когось *винуватиш*. Чи то від того легше? Ні, мамочко, *ніхто* не міг нічого від мене *одвернути*. Я не така безхарактерна, як часом здаюсь і як звикли мене вважати, і в *рішучі хвилини* тільки я сама можу собі допомогти або пошкодити, а більше ніхто; се я говорю на основі *певного* досвіду... Коли вже хто *винен*, то тільки я сама, отже, тільки мене можна *винуватити*, але ж тоді ти візьмеш назад те страшне слово «*проклинаю*»? Правда ж, правда?» Прокляття матері... Кого, кого вона прокляла? Не свою ж власну дитину, врешті-решт?

Мержинського? Леся далі писала: «**Я зовсім щиро признаю, що я таки дуже була винна, завдавши тоді всім стільки турботи (ще й досі не заспокоєної) за мене, та тільки ж я вже й так досить «проклята» тією Мойрою**» (7, 298).

Естественно, что «з роками, попри Лесину безмежну любов до матері її душа, особисті переживання ставатимуть все більше й більше закритими для матері. Леся, квола плоттю, але з незламним духом, все більше утаємничувала життя душі своєї. Й важко сказати, чи то було пов'язано з бажанням відгородити матір від надмірних переживань, чи ж – з намаганням захистити свій внутрішній світ від втручання в нього такої сильної особистості, якою була мати, захистити від егоїзму її материнської любові, тієї любові, що вважає за можливе проживати життя своєї дитини, керуючись сотвореним власноруч правом» (7, 166).

5.7. Живые типы Достоевского.

Украинка внимательно читала Достоевского. Поэтому она знала, о чем говорит, когда в письме (1896) к сестре Ольге называла себя живым типом Достоевского. «**Ну, як же тобі показався Київ тепер – це не весело, чи не так? – невже і тут можна сказати: «бывает и хуже!»? Ах, що се за проклята яма сей город, і чого нас туди тягне? Се просто якийсь психоз і більш нічого. Летіти на огонь – я розумію, але летіти самохіть в «пашенну яму» – се щось непевне. А все-таки, а все-таки... «ничего, ничего, молчание!»**

Что за этим молчанием, мы не знаем. Знаем только, что Киев – «**проклята яма**», «**пашенна яма**» (цур йому...) и здесь так плохо, что хуже не бывает. (В XX веке с этой точкой зрения был солидарен В. Стус: «Київ – то така прекрасна флора, але ж фауна!» – казав Віктор Некрасов. І як з ним не погодитися, бачачи цей набір холуїв від літератури, обозних маркитанток естетики... Культ бездарних Яворівських, їхній час, їхня година... Це час Драча – капітулянта поезії. Що не рік – то риси жіночі все яскравіше виявляються в Драча. Сьогодні він – як балакуча тіточка. Такою ж балакучою тіточкою виявляється і Дзюба. Йому хочеться старої своєї стилістики, але з оглядом на нові умови. Виходить же так, що він багато пасталакає, а без користі... В 80-х – вони чуються не в своїй атмосфері. Вони викинені зі свого часу напризволяще». Об отношении Стуса к Украинке Забужко пишет: «йому бачилося в ній щось «холодне, чітке, розважене», – дуже поширений закид Лесі

Українці від поколінь, чий смак уже формувався вульгарною й крикливою *безстильністю*» (10, 452). Бесстильному Стусу було не поняття стильної Українки.

Письмо к сестре Ольге: «...**Ну, скажи мені, чи бракує тобі мене в Києві хоч трошки? Ми сей рік все одна другу шупальцями торкали, з сього заняття вийшло, здається, більше користі мені, ніж тобі, бо ти, здається, не знайшла нічого ні нового, ні цікавого. Мені чогось часами чулося, що я тебе чимсь глухо роздражнюю, не то, щоб ти виражала мені се чимсь прикрим, а так я «всередині чувствовала».** Чи правда се? Коли можеш і *коли хочеш*, скажи, а притім скажи і причину, може, се матиме які корисні для нас обох наслідки. Се правда, що ми з Мишею винні перед тобою і, може, перед всіма вами, надто я. Мій егоїзм бессознательный, але великий, я це спостерігаю на собі, поможи мені скинути се ярмо, не бійся, що, може, при сій операції як-небудь не дуже-то ніжно повернеш шию, – чей же, не зломиться! Тільки цінуючи мою моральну подобу, май на увазі: «Здоровий дух у здоровому тілі!» Я знаю се краще ніж хто. Май сеє на увазі, але не забувай, що ти ж критик, і через те не дуже вдавайся в філантропію. Знай теж, що не завжди через егоїзм я немов віддалялась від тебе, я просто «щадила» тебе, і тут я, може, добре робила, – «ніколи не буває пізно зазнати страждання».

Ти не хочеш бути поетом-суб'єктивістом, писателем-«кровописцем» – нащо ж розстроюджувати тобі серце і розгвинчувати нерви не вчитаними, а живими типами Достоевського? Для вас, мої дорогі сестри і брати, я хотіла б бути енергичною, міцною, з ясним, хоч і поважним поглядом, з сильними руками, здатними до постійної і путньої роботи, з нормальним серцем і здоровою душею – тоді мені нічого було б ховати од вас і вам було б на що подивитись, а тепер... суди сама! Бувай здорова, бажаю тобі всякого поспіху і цілюю міцно. Твоя сестра Леся».

* * *

Помимо туберкулеза Украинка страдала истерией. Она говорила: «**Нервами я, справді, з 14 літ хорую виразно (а «предрасположена», певне, зроду)...**» Пчилка писала в Софию к Драгомановым (1897): «Ничего хорошего у нас нет; у Леси прибавилась еще одна болезнь – сильное нервное расстройство, истерия, что ли, которая выражается

в сильных припадках с дрожью и прочее. Лечится она гидропатией, это глупость (да еще и дорогостоящая) – но Леся в нее верит, то пусть хоть этой верой живет...» В этом же году Украинка пишет сестре Ольге: «Стоїть тільки дати волю своїм нервам, то так і не оглянешся, як попадеш в неврастеніки чи істерички – цур йому! Змінимо тему...»; «...При такій організації, як моя (анемія, істерія)...»

Через год – сестре Ольге: «Щоб ти не запускала своїх нервів, бо так і я колись думала, що пограють та й перестануть, а тепер уже виходить, що я «інтересний об'єкт», як каже д-р Деріжанов... Коли ти хочеш стримувати себе, «не розпускати себе», як ти виражаєшся, то треба ж і помагати собі, а то інакше вийде занадто жестоко і несправедливо. Не налягай дуже на те стримування; розпускатись, запевне, негаразд, але занадто велике стримування доводить часом людей до істерії! Я – яскравий приклад цього...» С Ольгою у неї були довірительні відносини: «Краще було, що я не писала, може, й тепер ще слід би помовчати, бо, либонь, з листа неврастенія скаже – правда?»; «Прости, що я так багато насорочила, не розібравши одразу діла, але я взагалі безтолкова, а тепер ще й надто...»; «Нервова обстановка нашої сім'ї мені тепер, більш ніж коли, не до речі, у мене й так душа не на місці... «Режим» нашого дому тільки загострює мою і без того досить гостру істерію»; «Нормальним людям багато чого недоступно такого, що зовсім ясно стоїть для таких ненормальних, як я... Ти знаєш, що твоя сестра часто буває «без вина п'яна» і *тверезість* не належить ні до її цнот, ні до її професії... Тепер навіть все до цього часу обходиться без драм, так властивих нашій родині при всяких «рішучих» моментах». Сестра Ольга була медиком: «Аж серце стискається од страху за неї. Окрім того, якась особлива нервовість у неї так і видна в кожному русі і слові. Дуже се недобре» (30, 701).

Об відносинах з родителями: «Мушу признатись, що я ще більше «с дитства не привикла» вдаватись до них *просто*, бо, треба сказати, з усіх дітей мене найменше до того привчали. Отже, я боялась, коли б ще гірше не попусувати справи, вдавшись просто до них. Я ще трошки вмію *говорити* з ними, але писати на певні теми зовсім їм не вмію, бо ніколи не певна, в яку хвилину настрою влучу, а се, як ти знаєш, в розмовах з ними (надто з мамою) дуже важно». Или: «Нервова обстановка нашої сім'ї мені тепер, більш ніж коли, не до речі, у мене й так душа не на місці...

«Режим» нашого дому тільки загострює мою і без того досить гостру істерію».

Об відносинах з молодшими сестрами і братом: «Ти, може, й права, що ми почасти підтримуємо традицію неодвертості з нашими меншими і що треба постаратись ту традицію зруйнувати. Тільки ж у нас то ніколи не виходило навмисне, ніколи не походило з байдужості, а скоріше з надміру обережності (принаймні у мене)...» Молодші сестри також знаходились під жорстким «пресингом» любові: «Мама й Оксана сидять в Зеленому Гаю... Якби вони там не шарпали одна одну, та се вже...»; «Мені шкода Оксаночку, що вона якось так нидіє. При її малоекспансивній і, треба сказати, не дуже альтруїстичній натурі ся обстановка може ще більше заставить її заховатись в собі і нагороїжитись проти всіх... Є таланти знаходити собі товаришів, а в Оксани його нема. До того ж Оксана нездорова нервами, я втім певна, бо в неї ненатурально пригнічений настрій... Ох, та всіх нас ненатурально пригнітили «с дитства»!.. Треба думати, що інакше не могли... У всякім разі, се трагедія, про яку вже краще не говорити, бо в *тім* ми не поможемо. Певне, тому, хто «с дитства привик», таки трудно зрозуміти так хутко тих, що «с дитства не привикли». Вони думають, що та «непривычка» не мучить нас, і в тому вони фатально помиляються».

Истерія була у матері. Истерія була у дочерей. Як писала Забужко, «від «істерії» лікували й Лесю Українку, і її сестру Оксану» (10, 68). В хроніці життя Українки то і дело: «папа подає звістку про велике загострення істерії в Оксани»; «батько писав сестрі Ользі, що сестра Оксана хвора нервово – гістерія...»; «Оксана захорувала на нерви (істеричні напади, безсоння і ін.)»; «Ольга пише, що сестрі Оксані дуже зле з нервами...» (30, 625-634). Оксана і її мати довели друг друга до білого калення і дочка уехала из Києва в деревню. Украинка писала сестре Ольге из Сан-Ремо: «Оксана думає, чи не серджусь я, просить забути «те все, що було літом», і вірити, що вона всіх нас любить. Натурально, я їй зараз написала, що і не сердилась, і не серджусь, а тільки рада за неї і за всіх і т. і. Кличу її до себе в гості. Вона може й приїде... Тільки все ж має ще бути «обсуждение вопроса», той фатальний період для нервів всієї нашої родини, що кінце мусить отруїти кожному з нас його найщиріші бажання і радість від сповнення їх. Наскільки я хотіла, щоб Оксана їхала в Запруд-

дя, настільки я тепер не рада, що вона їде на свята в Київ. Я писала і папі свою думку, і самій Оксані, і мамі, та, певне, то так само не матиме впливу, як і твої листи до їх. Оксана згадує в листі до мене, що ти протишся сій її подорожі до Києва, але що вона «не може не їхати» (коротко і ясно!), що хотіла, правда, остатись на перші дні свят в Запрудді ради ялинки для запрудських дітей, але мама (вона ж була в Запрудді) «обидилась» за такий замір, отже «не варт сваритись із-за пустяків», і Оксана вже поїде празникувати в Київ. «Історія нас учить, що вона нічого не учить!» Знов ті самі «обиди», замість нормального відношення до здоров'я і волі своєї дитини! Знов, значить, будуть і ті самі «обсуждения» з вимотуванням жил обоюдним, і всякі інші контрданси, а нерви, тільки що сяк-так налажені – кріпись! І тут же мама пише мені, що хоч вона несказанно рада за поправку Оксани (вона не може не признати, що Оксана в Запрудді поправилась до *непізнання!*), але що вона «Хома невірний» і боїться за тривкість поправки. Раніш мама писала, що в Київ Оксану «тягти» не буде, тепер пише, що Оксана туди «сама хоче», але про свою «обиду» примовчала. О свята істерія! І так робиться жаль при сьому всьому і тих, кого ніяка істерія не навчає, і тих, на кому вона окошається. І чуєш своє безсилля що-небудь в сьому допомогти. Ну, що, справді, ми з тобою можемо з далекого краю допомогти, коли і зблизька приходилось мало не кров'ю своєю здобувати найпростіші речі для тії ж Оксани, коли і зблизька нам казали: «Не мішайтеся!..» Властиве, що про се й говорити, коли все одно не поможеться, та так уже на серці накипіло, що невидержка!»

И вот Оксана в Киеве: «У мами вже нова забота: Оксана «за-надто жизнерадостна, а се теж непевно», – от тут і вгоди! Звичайно, в Києві всяка «правильность режима» пішла до диявола, і з того, натурально, виходить винна *тільки* сама Оксана... Історія навчає, що вона нічого не навчає. Ет!» Оксана с тетей собирається в Италию: «Мама, видимо, боялась перспективи Оксаниного нарікання, дорікання і всякої нервозності в разі, якби Оксана лишилась на сю зиму дома, тим більше, що Оксана менше всіх нас ладить з мамою, і, певне, справді у них були б самі прикрі відносини, а все те либонь окошалось би головно на папі, тож, я думаю, і для нього вийде краще те, що Оксана не піддалась на його вмовляння зостатись».

У сестры Ольги – свои проблемы с родителями. Украинка обещает ей свою поддержку: «Пам'ятай, що ніколи в нашій родині не будуть проти тебе *всі*, що завжди таки буде хтось такий, хто буде готовий тобі хоч «руку подать в минуту жизни трудную», коли вже не тямить нічого ліпшого». Сама она становилась объектом материнской ревности по разным поводам, в частности – в связи с появлением ее будущего мужа Климентия Квитки. Это замужество мать в письме к дочери называла «нещастям». «Мама писала мені пару разів (взагалі мені рідко пишуть з дому, а перший місяць і зовсім не озивались) листи з добрим настроєм і врівноважені, одно було мені прикро, що раз у мами пробилось якесь несправедливо напасливе відношення до Кльоні. Воно, власне, було замітне вже й в остатні дні перед моїм виїздом, уже тоді у мами був неприємно холодний вираз в його присутності, одвертання очей, відповіді кризь зуби, закривання себе газетою або книжкою і т.п. «симптоми», либонь, добре знайомі тобі. Се вже, я бачу, починається «ревность материнська», але все одно, може, тій ревності буде далі ще більше поживи, а свого відношення до Кльоні я не зміню, хіба що в напрямі ще більшої прихильності, у всякім разі, не мамині холодні міни можуть нас посварити. Тільки все-таки се прикро, і тяжко, і фатально, що ні одна моя дружба, чи симпатія, чи любов не могла досі обійтись без сеї отрутної ревності, чи що воно таке, з боку мами. І властиве ж Кльоня як єсть нічим не завинив против мами, навпаки, спочатку він навідь дуже її ідеалізував, та й потім, коли вже факти значно розбили ту ідеалізацію, то він завжди відносився з повагою і без найменшої прикрості».

Последний «комплимент» маме – в письме 1912 года по поводу младшего брата: «Боюся, що Микось повторить історію життя папи або, ще гірше, дяді Гриші. Не ведеться мужській половині роду Косачів, ще гірше, ніж жіночій, бо нас хоч подружжям доля так не обижає, як їх». Ее отца, очевидно, судьба обидела «подружжям». Редкая дочь считает, что ее отца судьба обидела с ее матерью.

* * *

Обидела она и брата Николая. «У студентські роки Микола Косач цікавився соціалістичною літературою. Був членом РСДРП» (11, 263). Украинка писала сестре о младшем брате: «Славная Микуня!.. Шкода тільки, що його думка не завжди поспіває за вчинками, а жит-

тя не жде і не дає йому потрібного для думання часу, через те він не раз сам признається, що в душі він сам ще не рішив того, в чому приходится перекоувати і підтримувати інших, покладаючи на те немало енергії. Але се, здається, не з ним одним так діється». Это точно. А больше всех от этой болезни страдают разнообразные «пламенные революционеры».

Его товарищ вспоминал: «Микола був соціал-демократ. Брав участь у революції 1905 року, за що був заарештований, але незабаром виправданий через своє дворянське походження. Микола був слабого характеру, і тому на нього мали великий вплив сторонні люди...» Иногда его увлечения вызывали неудовольствие Украинки. Об одном из таких эпизодов пишет Забужко. «Коли Леся Українка з істим патриціанським невдоволенням коментує «гендлярське» захоплення брата-гімназіста грою в «лотереї»: **«Микось міг би розуміти, що подібний trafique зовсім не в традиціях нашої сімї»**, – це промовляє та сама родова погорда аристократки до «духу капіталізму», до всякого «торжища» (10, 327).

Не понимал брат Николай и того «трафика», который был в традициях этой семьи. Осенью 1905 года сестра Оксана писала сестре Ольге, как в косачевском киевском доме среди молодежи «часто ведутся диспути «о затемнені класового самосознанія націоналізмом», як виражається Микось» (10, 552). «Микось по цілим дням бігає «по партійним ділам». На питання, чи йдуть заняття в інституті, звичайно відповідає: «Да, здається, читаються лекції, но я, ізвініте, туди не хожу». В лабораторію часом заходить, щоб «свиснути» яку-небудь банку, пробірку і т. і., і все це дуже конспіративно під пальто носить «в военную організацію». Кожний день являється Зоря [Світозар Драгоманов] і часто ведуться диспути на тему о «затемнені класового самосознанія націоналізмом», як виражається Микось. Сьогодні десь читає реферат «один большевик» і Микось предлагав мені піти туди, причому добавляв, що хоч «посторонні люди» не допускаються, но еслі він скаже, що я «склонная к соціал-демократії», то мене пропустять» (21, 260).

Его жена вспоминала: «Мій чоловік був членом РСДРП, мав партійний псевдонім «Яким», брав живу участь в тодішньому політичному і громадському житті, через те у нас, і в Києві, і в Колодяжному, бували часті обшуки царської охоранки» (11, 309). В конце концов, жена от него убежала. Имущество он раздал крестьянам. Умер в одиночестве и нищете (Колодяжное в 1937 г. находилось на территории Польши).

И эти несчастные люди, каждый из которых носил внутри целый букет внутренних конфликтов, хотели осчастливить человечество. «Врач! Исцели самого себя».

5.8. Украинка против Пчилки.

Против матери Украинка выступала не только во внутрисемейных отношениях, но и в мировоззренческих вопросах. Например – в религиозном.

Не было у Пчилки веры в Бога. В 1885 г. она писала своей матери с курорта Друскеник: «Тут жодної знайомої душі: всі прибули то з Варшави, то з Петербурга – поляки, росіяни та жидова... Заздрю тим, хто вірить в чудо, на зразок того, як сталося з Капністовой. Та раз уже втрачена віра в нього, то не можна примусити себе жити такою вірою. Між іншим, тоді говорили в Гадячі, що Капністова жіночка і не думала «исцеляться», а чутка була пущена ради великої грошової наживи за рахунок богомольців. Та бог з ними, що мені до них і що мені від них!». Чудо требует молитвенного обращения к Богу. Однако веры не было. Вместо этого было сильно выраженное желание соблюдать народные традиции, обряды и энергично насаждать их вокруг себя: «Як не згадати з найглибшою вдячністю ту надзвичайну здібність і охоту нашої матері «заправляти», як вона сама казала, своїх дітей та й чужих людей в українстві, в любові до проявів усього хорошого, народного, українського» (Ольга Косач). Сестра Исидора вспоминала: «У нашій рідній хаті завжди дотримувалися українських традицій зі святкуванням Різдва Христового. Леся і всі ми любили наші звичаї...» (11, 187).

Обычаи любили, а Христа – нет. Поэтому христианские таинства встречали бешеное сопротивление. Когда мать настаивала на венчании сестры Ольги, Украинка сочувственно писала последней: **«Ти знаєш, як я відношусь до церковних церемоній взагалі, а до сеї спеціально, але, як вона вже конче мусить бути (коли се інакше вносить «трагедію» в родину!), то треба її принаймні зробити якнайменше неприємною. Єдине, що є гарного при тій церемонії, то убрання молодої, правда ж? Врешті, діло не в обряді, а в настрої того дня...»** Здесь – ироническое отношение к реакции матери, которая устраивает «трагедию» из отказа сестры венчаться. В 1902 г. ирония переходит в злость: **«Ще злить мене сей культ празникування, все одно як культ вінчання у людей, що нібито не вірять в те, во ім'я чого**

установлені і свята, і обряди. Далєбі, я сумніваюсь, чи то щире те невір'я і те вільнодумство, бо, щоб не щадить нервів своєї дитини для якихось «культурних переживань», я того не розумію, в мою логіку то не поміщається». Родители декларировали свое неверие и вольнодумство, но настаивали на необходимости венчаться и этим самым не щадили «нервів своєї дитини». Дети были безбожниками последовательными и радикальными: раз Бога нет, то долой и церковную обрядность.

«Мене страшно, до краю гризе і гнітить ваша «тактика мовчання». Господи, що за фатум непорозуміння та нещирости вісить над нашою родиною! І звідки ся нещасна традиція? Хто їй дав початок?.. Ну, та що думати про те, може хоч тепер яким героїчним зусиллям можна буде поправити справу, внести нормальну ноту в сей ненормальний, натягнений стан речей... Тьотя Єля казала мені, що мама скільки днів плакала і ридала по кутках, поки наважилась вимовити тобі своє бажання про формальне вінчання. Та вона часто всім говорить що-небудь про тебе, а тобі самій боїться сказати, так таки сама й каже: я її боюсь, бо вона мені щось різке скаже... Так нащо ж, нащо ж, кому вона потрібна? Покиньте її (оту взаємну «тактику мовчання»)! Ти молодша, здорова духом, одважніша, менше покалічена життям, може тобі і легше буде взяти на себе ініціативу... Я не пекти тебе хочу, я б сама за тебе в огонь пішла. І тепер, коли хочеш, піду в «огонь», в перший огонь «обсуджений» наново того, що вже обшудалося раз... Я не говорю до тебе згори вниз, не читаю нотації, бо я тямлю, що сама не стояла ніколи на висоті того ідеалу, на який тобі вказую, на який вказує сумління і логіка. Я дуже далека від того ідеалу, але я намагаюсь до нього, – якби не намагалась, не сиділа б я тут тепер, а знайшла б щось таке, що помогло б мені скоріше спалити себе...»

Сочувствувала она і мужу сестры: «Мені жаль було за Лілю і досадно за Вас, що Ви попалися нізачо ні про що в те хронічне шарпання нервів, що зветься нашими родинними відносинами...» Брат Михаил, в свою очередь, сочувствовал родственникам: «Та ще моя сердечна рада: не заводься ти тепер з мамою у спори при обстоюванні своєї самостійності, бо нічого спорами не докажеш. Тільки сама накричися та й мамі тяжко буде, а краще, як кажуть черніговці, «перемовчать», та зробити по-своєму, коли не можна інакше зробити.

У нас все-таки нерви молодші та еластичніші, у мами ж вони геть не можуть витримати того, що наші, і так швидко забутих вона не може якої-небудь фрази...» (21, 59).

А родители все продолжали устраивать «трагедии» и настаивать на венчании уже самой Украинки и ее мужа К.Квитки. В 1904 году она их успокаивает: «Я не переїду з Кльонею з Тифліса в інше кавказьке місто жить невінчана; поки є перспектива, що, може, за місяць-два чи хоч весною таки буде перевод з Тифліса, то я не хочу завдавати собі сеї прикrostі тут, бо тепер я нітрохи себе фальшиво не почуваю, всі відносяться до мене з повагою (та й яке ж би мали оснування відноситись інакше?), ні натяків, ні косих поглядів я ні від кого не маю, а певне, в ролі мадам такої-то я почувалась би гірше серед тутешніх людей, від яких не сподіваюсь нічого доброго при ближчій знайомості, – тепер же я маю повну змогу зоставатись в дальшій знайомості, і нікого се не обижає. Коли ж виясниться, що надія на перевод марна, ну, тоді вже відбуду сю «операцію» тут, вибравши якнайвигідніший момент...»

Но наивыгоднейший момент для «сеї прикrostі» выпал еще не скоро. В начале 1905 года Украинка жаловалась мужу сестры Ольги: «З осени у мене з мамою чимало було принципіальних і неприципіальних розмов на тему про шлюб, вінчання і т.д., тоді було з її боку маса сліз, ридання, прикрих і вразливих речей, часом цілі ночі проходили так, що бодай не згадувати... Тії ночі надломили мені душу, і через те я, може, колись мусітиму зробити навіть таке, від чого ви з Лілею щасливо врятувались. Але як коли почуєте про мене щось подібного, то не кидайте каменем, знайте, що не власна воля, а тяжкі рани змусили мене скласти зброю». Множественные тяжелые раны в конце концов сделали свое черное дело. В августе 1907 года атеистка «відбула сю «операцію»: «Люба мамочко! Справа скінчена – ми звінчались сьогодні о першій годині дня. Знайшли такого попа, що сам порадив коротший спосіб, без оглашеній. Хоч с'як, хоч так дивитись на сей обряд, то все можна сказати: «Слава богу, це кінець», коли вже взагалі він мусив відбутися».

«Сей обряд» вывел молодую из душевного равновесия: «Більше не пишу, бо теж втомлена і мушу чимсь таким зайнятись (хоч коректурою), щоб вернути собі рівновагу душевну». Однако, волнения еще не закончились. Нужно как-то оправдаться перед сестрой-

атеисткой, которая по-прежнему стойко жила невенчанной: **«Люба Лілеєнька! Спасибі за повіншування і за добрі слова. Я думала, що ти скоріш осудиш мене за сей крок, що тобі трудно буде зрозуміти, як могли ми «скласти зброю» там, де ти свою держиш, не хиллячи... І великий камінь знявся з душі моєї, як я побачила, що ти очевидячки «ввійшла в наше положення». Справді, стільки вимучившись, як я за сей рік, може, навіть Галілеєве одречення можна зробити, бо таки людина більш не видержить, ніж її сила дозволяє; та й то, якби річ була тільки в мені, то, може б, я й видержала ще, але наражати Кльоню на дальшу турботу я вже не могла, се занадто страшно. Сподіваюсь, що тепер матимем спокій хоч від людей, коли не від іншого чого. Тим часом все гаразд, ніхто нас нічим не мучить, і ми собі збираємось у Крим».**

Таким образом, многолетняя эпопея с «операцией» венчания закончилась. Но проблемы у бедных атеистов остались. Осталось христианство. Остались христианские праздники. И остались «вольнодумные» родители, которые продолжают их праздновать. А последовательная Украинка продолжает гнуть свою линию. На Рождество 1908 года она пишет матери: **«...Пробач, що у мене прокинувся досить гіркий і зовсім уже не празниковий тон, але я не почуваю ніякого свята і не можу вмовити себе, що воно є – де?»** Ей говорят: «Христос рождається!» А она: **«Я не почуваю... де?»** Ей скажут: «Христос Воскрес!» Она: **«Де? Я не почуваю...»** А то, чего **«я не почуваю»** – того не только нет, но и быть не может. А все, кто думает иначе – лицемеры и ханжи (вроде ее родителей?).

Смерть Украинки стала для матери аргументом в пользу атеизма. Вместо того, чтобы помолиться о душе усопшей рабы Божьей Ларисы, в письме к О.Кобылянской она ропщет на Бога: «Однак нема Лесі! Не тільки боляче, але якось дивно уявлять собі се. Такий величний вогонь перестав горіть, такий високий і тонкий інтелект перестав жити, думати, працювати! Мов вітром здухнуло сю прекрасну, так багато обдаровану істоту! Нащо так ведеться на світі?! І як можуть люди вірити в якийсь мудрий, вищий рід мислі, якоїсь всеорудної сили, бачивши такі явища? – кому, навіщо потрібна була дочасна згуба сієї прекрасної людини – і це серед таких мук?..» Божий промысел дал ее дочери 42 года. Будь на то воля матери – мучения ребенка могли бы закончиться уже на первом году жизни: «Я, дивлячись на Лесю, не раз і не два винуватила себе, що виратувала її, коли вона дуже слабувала

на першому році життя». Когда дочери было 20 лет, мать писала: «Чи ж смерть не була б кращею долею, ніж теперішнє її життя, котре і у неї, і у всіх найприхильніших до неї людей будить тільки тяжкий жаль». Смерть в 20 лет – это не «дочасна згуба». Смерть ребенка на первом году жизни – тоже. «Дочасна згуба», оказывается, – это 42 года жизни. И эти люди еще пеняли на Бога. При том, что Бога они знают не хотели. Но если человек сознательно и настойчиво отворачивается от Источника Жизни Вечной, то как ему помочь? Он ведь свободен...

* * *

Дойдя до крайности в безбожии, Украинка доходила до крайности и в своей революционности.

Литературовед А.Каспрук писал: «О.Пчілка уявляє «переможця», того, хто принесе волю народові – «без крові і вогню», «без громів блискавиць», «без зброї і меча», а «з масличною віткою і корогвою науки і праці». У дочки идеал другой – кровавая социальная революция. Поэтому, начиная с юношеских стихов, «Леся Украинка вживає метафори зброї на протязі всього свого творчого шляху поета-борця... В художньому зображенні боротьби панує така кольорова гама: більшість поезій насичені метафорами вогню: **«сльози огнисті», «огнисте слово», «зірка палає», «промінь червоний», «пожежа горить», «туга палає огниста», «серце палять, мов жерущий промінь»...** Леся Украинка вводить в свою лірику алегорії революції – вогонь, полум'я, червоний прапор, червона заграва, кров... Епітети – пекучий, палкий, гарячий і т. п., притаманні тогочасній нелегальній літературі, зокрема поезії... **«Червоні співи», «червона кров», що «красила тверді мури», «гартовані ножі», «червоні корогви»...** Леся Украинка в своїх поезіях постійно зображує картини битв, бойовиськ, збройних сутичок».

Завершая свой анализ художественных особенностей гражданско-политической лирики Л.Украинки, Каспрук напоминает слова Ленина: «революция есть война», «на войне нужно действовать по-военному». Т. о., Украинка была настоящей большевичкой. У нее разговор с эксплуататорами короткий:

**Чи ті кості білі всюди,
Чи блакитна кров пролетється,
Як пробити пану груди?**

Ну, а Пчилка не розуміла значення класової боротьби і розводила інтелектуальні антимонії. В.Курашова так описує її байку «Розмова»: «змальовуючи темноту і забобони неписьменних селян, авторка засуджує ледачого пана, який не мав часу навчити їх грамоти і кінчає твір закликом до інших «добрих» панів «просвіщати» селян і тим зарадити їх лихові». Это и не удивительно: старшие Косачи сами были дворянами, т. е. панами, и пытались реализовывать свои взгляды на практике отношений с крестьянами. Крестьянин Василий Бончак: «У Косачів я десять років служив наймитом. Наймитів усіх було десять. Родина Косачів з людьми обходиться добре...»

Українка же навчала селян класової боротьби. Крестьянин Федор Иллюх: «Шість років служив у Косачів наймитом... Леся давала мені читати революційні книжки, вона мене вчила, вчила таємно. Вона говорила, що цар – то змії полосатий, що царя не потрібно. Вона не вірила в бога і говорила мені, що бога нема на світі. А якщо їздила у церкву в село Волошки, то не молитися, а слухати, як співають. Була соціалісткою». И не только социалисткой, но и большевичкой. Как и большевики, она активно занималась агитацией и пропагандой. Крестьянин И.Бигун: «Вона була 1899 року в мене на весіллі... А як заспівала Леся пісню, то все весілля дивувалося. Пісня ця була проти государства. Люди не розуміли, що то за політика, але всі уважно слухали...» Еще бы не слушать: «проти государства» призывает не кто-нибудь, а дочь «предводителя дворянства».

У Пчилки були інші проблеми. Стихотворение «Пророк»: «герой (образ поета) лишається самотнім, бо народ – темна «юрба» – не може його зрозуміти через духовну убогість:

Йому з'явилась яма вся глибока
Духовна, в котру люд його упав.

Українка ж сміло прыгала в цю яму і призивала ко всеобщей мобілізації: «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» Образовалась глибока пропасть, разделяющая мировоззрение двух украинских писательниц (примерно такая же, как между отцом и сыном Верховенскими). Так сказать, единство и борьба противоположностей.

Забужко описує полеміку «делікатної Лесі Українки з твердою на вдачу О.Пчілкою, її багатолітнім «божеством» (зокрема й «хтонічним», «пожираючим», – взагалі, стосунки з матір'ю були, без перебільшення, її центральним і чи не найдраматичнішим життєвим сюжетом,

до якого наша культура ще й близько не приступалася і на якому колись ще розкошуватимуть цілі покоління дослідників усіх мастей)». А далі – приводить слова сестри Ольги: «У всякім разі, Леся безмірно любила її і дуже високо цінувала все своє життя аж до смерті, хоч не раз умлівала від болю, що його завдавала її мати» (10, 258).

«Із «гучної тиші», що переслідувала Українку в сні й наяву, раз у раз лунав «свисток», цілком гідний і лєнінського критичного репертуару: «Воно добре написано, тільки нащо воно?» (sic!): саме так «казала їй одна близька людина, навіть письменник, і сю фразу Леся пам'ятала весь вік» (10, 566). Таку фразу вповне могла себе дозволити Пчилка з присущим їй тактом.

«Леся Українка збиралася підписати «Боярину» ініціалами або криптонімом, потерпаючи, щоб ця публікація не пошкодила Квітчиній кар'єрі, а Олена Пчілка вважала таке перестраховання «злочином» і покликала для заохоти дочці на власний приклад і успішну, попри дружинине «мазепинство», кар'єру П.Косача. Це, здається, чи не єдиний випадок, коли Леся Українка наважилася делікатно вказати своїй надміру егоцентричній матері, кому, властиво, та цілий вік завдячувала своїм благополуччям» (10, 315). Вот еще случай. Українка писала сестре о матери своего мужа: **«Я чогось сього по ній не сподівалась, бо нехай мама наша ніколи не знала, що таке робота, але Феоктиста Семенівна могла б по собі знати, що заробітки річ нелегка».**

* * *

Мать Українки «з самопожертвою трудилася як журналістка. З 1905 року почав виходити у Полтаві український тижневик «Рідний край» (часопис літературна і громадська з ілюстраціями). Олена Пчілка була найактивнішим співробітником, а згодом (з 1907 р.) видавцем і редактором цього часопису» (11, 205). И вот в 1908 году в этом журнале делается глубокомысленное умозаключение: «Останні три роки показали, що народ наш можна намовити на злочинство: палити панські економії, різати худобу, вбивати панів і т. і.» (12). А хто же «намовляв»? И как это делалось? Очень просто. Некоторые писали и ставили исторические драмы типа «Кармалюк» («навіть пожежу панського будинку, підпаленого Кармалюком, показали. Цей ляльковий театр користувався великим успіхом в Колодяжному і вносив чимало радості в наше життя»). Другие читали крестьянам ударные произведения Шевченко («Читала про гайдамаків, та так, що аж за серце щипало.

Гарно вміла вона читати... Як дійшла до того місця, де Гонти вбиває своїх синів, – не витримала, схилилася голівкою на книжку й заплакала. Батьки кинулися до неї, почали заспокоювати... Сідала вона ото під портретом, брала «Кобзаря» до рук і все нам вірші читала та про Тараса Григоровича розповідала. Як тепер бачу її... Читає вона «Гайдамаків», а сама аж палає, очі сяють, тремтить уся...»). Третью – не тільки чужоє читали, но и свое создавали и печатали в том же духе (**«чи ті кості білі всюди? чи блакитна кров пролетється, як пробити пану груди?»**). «Намовляти» удавалось по-разному.

Украинка никогда не раскаивалась в своем революционном творчестве или его последствиях. Пчилка же, как водится, искала (и успешно находила) виновных где угодно, только не в себе и не в своем семействе. Эпохальный вывод про «останні три роки» был сделан в статье сотрудника журнала «Рідний край» Немоловского под названием «Чим нам корисні жида?»: «Тільки сліпа людина не бачить економічної переваги безправних жидів над нашим народом. Дати тепер жидам рівні права – значить не тільки скривдити наш народ, а осудити його на безпросвітне страждання. А через те український народ не може привітати жидів щирим покликком, яким вітають їх деякі інтелігенти» (12,237). «Найкраще жилося жидам у Польщі, і вона стала для них другою вітчизною... Коли з Польщею злучилась Литва і Україна, то і тут жида дістали такі самі права, як у Польщі. А вільний народ український лишився без усяких прав, бо заведена була панщина і народ став панським бидлом... В Польщі жида мали повні права, як шляхта, а вільний колись польський народ, потім і наш український повернуто було на кріпаків, на «бидло» без усякого права» (12, 262).

Оказывается, не все беды украинского народа именуют русское происхождение. «Погроми жидівські показують ворожнечу народу до жидів. Правда, що тепер пушено поголоску, ніби правительство намовляє поліцію та військо бити жидів. Але ми бачимо, що ворожнеча до жидів зростає в Америці, в Англії, ми знаєм про погроми в Румунії, в Галичині. Або хіба російський уряд намовляв народ на страшні погроми за часів Богуна, Хмельницького та Залізняка? Хто теж намовляв на погроми жидівські по селах та хуторах, де нема ні поліції, ні війська?.. Досить згадати шевченківського Ярему, щоб зрозуміти, звідки беруться теперішні погромщики і в чому їх сила [Іменно про Ярему и читала Украинка крестьянам села Колодяжного]... Сього б не могло бути, коли б сотні тисяч мешканців схотіли боронити жидів. Можна ще

й те сказати, що не будь урядової оборони, то мабуть і тепер ми дожилися б до страшних подій Гонти і Залізняка» (12, 258).

Для кого «страшних»? Только для псевдо-революционеров и псевдо-революционерок. Настоящие же не боятся ни Гонты, ни Железняка, ни Кармалюка, ни гайдамаков, ни «коліїв». Потому что сами такие. И неужели ненавистное царское правительство способно на что-то хорошее? Оказывается, способно. И было способно тогда, когда Пчилка его презирала: «Царофільство: се щось до такої міри не підходяще ні до якого українського видання, що я не знаю, як се воно буде! Кажу твердо свою думку, що такого дьогтю, як те фільство, цілком не вдобрять...» А когда другие украинцы «вдобрять», она называла это такой «смердячою краплею дьогтю в оповіданні Ганни Барвінок, що носи многих можуть з прикростю й наганою одвернутись... Принаймні навіть мені Ваша звістка ударила дуже погано в ніс, а що ж допіро скажуть молодші, чуткіші носи?!»

После первой русской революции в журнале Пчилки уже можно было встретить доброе слово и о русском царе: «Бидлом народ був 200 років, аж поки цар Олександр II не дав народові волі і землі» (12, 265). Далее следует анализ еврейского вопроса: «У жидів школа існує понад 2000 літ і жиденята починають ходити до неї з 4-х літ. У нас же школи почалися недавно, їх дуже мало і по деяких закутках вони й тепер стоять пустою» (12, 268) и т. д. «У нашому царстві живе багато жидів, а серед нашого українського народу жидів живе більше, ніж по всіх інших царствах... Жида, обмежені в своїх правах, досягли переваги й заволоділи значною частиною громадянства так міцно, що боротьба з ними неможлива. Коли тільки жидам дати однакові права, то запевне вони стануть панями нашого народу... Для того сьогодні не можна давати жидам прав більших, ніж вони мають тепер... На нашу думку, поширити права жидів не можна, бо побільшити права жидів – се поменшити права нашого народу...» (12, 276). Можно легко себе представить реакцию украинского революционера (например, Украинки), если бы это сказал русский человек. Но поскольку журнал мамин, то это совсем другое дело.

«Скажемо кілька слів про знищення «межі осідлості», тієї відомої «черты оседлости» жидівської. З українського погляду було б добре, коли б жидам дозволено було жити по всьому царству, бо тоді на Україні зосталося б їх менше... Але не можна бути певним, що до нас не натиснуться жида з інших царств... Боронитися від переселення до нас чужих жидів ми не можемо, з різних причин... Згадавши все вище напи-

сане, ми приходимо до думки, що на Україні ще не пора побільшувати права жидів, бо це було б кривдою нашому народові, далеко менш озброєному в життєвій боротьбі... Майже по всіх царствах Європи жиди мають тепер однакові права. Наш уряд теж не завжди буде обмежувати права жидів і тим обороняти від них наш народ... Одна порада в цьому прикрому становищі – це переселення...» (12, 277). Т. о., автор солідарен с царським правительством, захищаючим український народ.

Естественно, по поводу этой статьи (по словам Пчилки) сначала «встає гомін», а затем «зчинився вже справжній гвалт». Она берет своего сотрудника под защиту: «Росправа добродія Немоловського висловлює вже просто погляд наш на життя цього племені в нашому краю. Головна думка тієї розправи така, що жиди не тільки не корисні, а навіть дуже шкідливі для нас, і що нам треба боротися з ними – тими самими способами, через які вони беруть гору над нами... Я від свого автора не відцурюсь... Звичайно, стаття виходить з відома редакції і вміщено її зовсім свідомо... Я від уміщеної мною розправи не відрікаюсь. Навпаки, справу шкідливості жидів для нас, українців, хочу освітити ще з того боку, з якого не торкався її мій співробітник... Автор бере нашу справу з жидами виключно з економічного боку. Справедливо бачить він тут *перевагу* «спритніших» жидів над нашою темнішою людністю, бачить користь від того для них і шкоду для нас. Але ще того зла не досить. Є ще один обсяг, де нам треба дуже уважно розглянутись і застерігатись: *жиди шкодять нашим завданням національним*. Між тими жидами, що живуть на Україні, не тільки хижі стяжатели, визискувачі, а і все те, що виходить в поступову інтелігенцію, – не хоче знати українства, з презирством дивиться на наші національні прикмети, починаючи з такої значної, як мова, і стає в ряди пануючої нації... Отож. Опріч всіх лав, що стоять супроти наших українських національних змагань, матимем – або вже й маємо – ще й лави поступового жидівства, бо воно плювать хоче на нашу мову, сидячи, мовляв, не на українському ґрунті, а в «Российской империи»... Отакий ще один бік нашої справи з жидами. Опріч ролі економічних визискувачів, *жиди є нашими ворогами ще й на нашому культурно-національному полі*. Боротьба неминуча й тут! Звичайно, боротьба не погромами, але все ж таки – боротьба... Що пора вже позбавити жидів тієї привілеї недоторканих в поступовій пресі нашій, то пора! Уряд їх обмежує, стискає, се правда, але з того виходить одна доволі дивна річ: не смій ніхто про них слова сказати! Я певна в тім, що багато людей думають про жидів так, як і «Рідний

край», але «помалкивають», під страхом того, щоб їх не розжалувано з «поступовців». Годі вже сього!

В українській пресі прикра розмова з приводу жидів постає не вперше: на зорі нашої журналістики, як почала виходити «Основа», наші письменники вже наткнулися на жидівську справу – і на жидівський протест. Образившись на назву «жиди», «евреї» зняли суперечку, туя полеміку, з діячами «Основи» – і теж зводили річ на «Російську імперію» та на український «сепаратизм». Видно, 47 літ нічого не змінили. Так! Становище жидів поміж нами не змінилось: чи то «жиди», чи «евреї» – всі вони (і стяжатели, і поступовці) таким самим колючим «инородним телом» сидять у нас в печінках, як і сиділи: хіба те тільки змінилось, що за півстоліття ще виразніше об'явилося те, що почували душею наші націоналісти-народники» (12, 51).

Высказывая такие идеи, Пчилка сразу же столкнулась с цензурой. Причем, не с царской, а с настоящей: «Єсть така цензура – освячена давнім звичаєм, – що пережила й часи попередні, дожила й до теперішніх і містить в собі обидві властивості: вона й *попереджальна*, вона разом і *каральна*. Се та цензура, *що глядить інтереси жидівства*. Обсяг тієї цензури – широченний і сила її могутня, бо живе вона у всіх поступових часописах або й у всіх тих, що вважають себе такими, часом тільки торгуючи поступовим товаром (бо є й такі людці)... І бояться люди тієї подвійної цензури – дуже. Та й є чого боятись: хіба не страшно стратити ім'я «поступового письменника», а ще разом з тим і заробіток? Через те жидівській цензурі всі поступові письменники годять, навіть ті, що в душі мають неприязнь до жидів... Жиди до всього того звикли, давно зважили, що так і повинно бути. Проти їх повстає часом народна сила, вибухає в народі трагічна ворожнеча, але то повстає сила стихійна: сила ж інтелігентна, сила поступова мовчить або говорить тільки прихильно до жидів. В цьому поступовому письменницькому гурті жиди мають цілу армію – велику, могутню, слухняну. Одні часописи прямо-таки жидівські, другі – під їх впливом. Мати собі до оборони таку армію – багато значить!» (12, 63).

Очевидно, Українка также относилась к тем писателям, кто «мовчить або говорить тільки прихильно до жидів». Поэтому Пчилка продолжала сражаться с врагами украинского народа в одиночестве. Между прочим, поймала на вранье еврейского историка Галанта, который отрицал тот факт, что евреи арендовали церкви на Украине; при этом искажал публикуемые им документы. Если в договоре было написано,

что польский пан отдал в аренду имение с церквями «жиду Песахові і пану Миклашевському», то историк опубликовал «попу Миклашевському». Киевский журналист А.Саликовский, защищая «историка», хулил уже православных священников. А «пан Галант сидит нишком і мовчки слухає, як через те одно слівце в його розвідці (попу, замість пану) ставлять «к позорному столбу истории» наше духовенство». Так Пчилка вступалась за православное духовенство: «Я не знаю, як назвати вчинок п. Ал. С-кого, що, *не давши собі труда заглянути в самий документ*, він поважився кинути ганьбу цілому станові людей, духовенству! Ось як чинять жидівські історики й жидівські оборонці» (12, 117). Но разве только они? Для некоторых украинцев (М. Драгоманов) и украинок (Л. Украинка) это сословие было опорой самодержавия и называлось «темна сила». Неужели в духовенстве может быть что-то хорошее? Если может, то оно там было и раньше. Но революционная интеллигенция (в том числе украинская) этого не признавала никогда.

Осенью 1927 г. академик Ефремов записал в дневнике: «Дійсність постачає анекдоти, яких не видумаєш. Прибавили платню керівникам жидівських катедр, зрівняли їх з академіками. Приходить наш Галант, питає, що новенького. Дають йому папірець. Подивився, поцмакав. «Ну, а Грушевський же где?» – питає. – «Нема Грушевського». – «Пускай винит себя, что не родился евреем!», – завважив Галант, сам еврей 96 проби» (12, 33).

Иногда против Пчилки использовали аргументы из писаний ее брата М. Драгоманова. Она защищалась так: «Люди забувають, що навіть у Святому Письмі оборонці самих супротивних думок знаходять (висмикуючи *те, що їм хочеться*, й минаючи *те, чого їм не хочеться*) підпору кожен для своєї думки. Отак само виходить і тоді, коли люди, кажу, починають «битися Драгомановим» (12, 128). Она знала, о чем говорит. Именно так всю жизнь использовала Священное Писание в своих целях Украинка. Именно так поступали Шевченко, Франко, да и сама Пчилка.

Она продолжала сражаться в 1909 году: «Жида, яко «чужородне тіло», сидять болячкою серед нашого племені, жидівство стає проти нас – у лаву з тими, що мають нас привести до втрати нашої національності, жидівство «*проти нас, бо не з нами!*» (12, 135). И в 1911 году: «Як казали, так кажемо й знов: жидівство є велике зло для нашого краю, для нашого племені – особливо; жидівство розрослося посеред нас ве-

ликою силою, на економічній полі й на культурній, і вже так давить на нас, що треба боротися з цим злом. Боротися не погромами, а всіма тими способами, якими жида перемагають нас» (12, 151). «Що ж до висловлення думок про жидівську справу, то тут панує просто якийсь жах! Бо коли б хто сказав хоч тільки те, що він *не дуже* великий прихильник жидівства, то зараз би його назвали «людожерцем», «чорносотенцем» і т. д. А хіба ж не страшно придбати собі тее тавро?! Страшно, справді єсть чого боятися, бо коли ви скажете ту «сресь», то се вам і в житті, у всій вашій практичній письменницькій кар'єрі, відгукнеться... Російсько-жидівська печать, а за нею й наші публіцисти, одлучать вас від церкви поступовців і тоді – нікуди ні з чим своїм не потикайся! А як же тоді в світі жити такому «отверженному» письменникові?.. Отсей жах опинитися в такому становищі, мабуть, замикає уста «більшості поступових людей» (12, 150).

«Ми в «Рідному Краю» казали й кажемо: що жида серед нас – «інородне тіло», котре росте за наш кошт і, розростаючись та зміцнюючись, на всякому полі шкодить розвитку нашого народного тіла, – «натурально» дбаючи про *свою* користь. Нас виключають з гурту «поступовців» усі «істинно прогресивні» російські журналісти, послугачі своїх панів-хлібодавців, жидівських видавництв, а за ними йдуть услід і «менші брати» російсько-жидівських журналістів, оті всі С. Ефремови, Володимир Дорощенки й інші, що теж докоряють «Рідному Краю» та його редакторці особисто за таку страшну для них річ, як «одкритий антисемітизм» – тее «предерзосне» «противлення жидівству» (12, 159).

В 1912 году вышла статья «Галицькі жида й українські публіцисти»: «...Чого вони стають ще й в оборону тих напасників, тих потайних ворогів нашого люду, що на кожному ступні – і на широких міських стогнах, і по найглухіших селянських куточках – смочуть, як ті п'явки, кривавицю наших людей, тиснуть їх, випирають з рідного поля, з рідних хат? Чому наші часописи не говорять так само, як про поляків, – про жидів? Адаже се плем'я так проникливо-напасно й шкодливо всмокталосся в ціле тіло Галичини, чинить таке зло в цілому краю, а нашому покроволому людові особливо, – отже наші вартові повинні б, власне, «криком кричати» проти сих напасників, «шкодників»!.. Але вже, мабуть, не за горами той час, коли й «Дніпрові Хвилі», запорізький часопис, не тільки поляків картатиме, а скаже: «Як національна свідомість спалахне могучим полум'ям, народ порухає всі свої кривди! Уся одвічна староруська земля аж поза високі Карпати перейметься одним

братерським духом і як паскудну нечисть струхне з себе і жидів, і євреїв. Так пам'ятайте ж це!» (12, 180).

В том же году – стаття «Галичина переходить в жидівські руки»: «Ні, нехай те, що ми говоримо, називають «чорносотенством», «людожерством», «зоологічним націоналізмом», а, бачивши такий лихий приклад (як в Галичині), навіть у конституційній державі, де здавалося б, легше вберегти люд від всякої кривди, – ми повинні сказати, що той день, коли жиди здобули б собі у нас рівні права, був би, звичайно, дуже добрий день для них, але був би нещасним, страшним днем для нашого люду, для всієї нашої країни! Через лихварські позички та при допомозі всякої «геніальності» земля наша так би й шугнула в жидівські руки!.. Ми просто не розуміємо, як можуть наші публіцисти мовчати або кидати лише побіжне слівце – про таке страшне, корінне лихо! На наш погляд, жиди більше зла коять в Галичині нашим людям, ніж поляки» (12, 183).

«...Яким страшним лихом насувається на Україну (та вже насунулась!) жидівська колонізація... Вони в нас «пригнічені», та «безправні». А що ж би було, якби вони мали «повноправіє»? Ні, не дай Боже, щоб наш край опинився в повній владі сього племені, особливо страшного для наших покволих людей. Воно мов шашіль сточить нашу країну, засмокче наш люд... Щірі друзі нашого краю повинні не розпинагись за тих напасників, а всіма силами боротися проти них, проти їх колонізації, проти того, щоб вони мали більшу змогу розкорінюватись у нашій країні, більшу змогу визискувати, та витискати наших людей на всіх життєвих дорогах. Нема тут ніякого «чорносотенства» – на основі певних явищ дивитися на жидів, яко на *шкодливих для нашого краю колонізаторів*. А коли хто вважає, що-небудь за зло, то, звичайно, не хоче, щоб воно ширилось, щоб воно здобувало право більшати й з більшою силою дошкуляти» (12, 199).

В том же году «Рідний Край» поместил фельетон на ту же тему: «Колись-то ще Т.Шевченко крив'яними барвами накинун зародок українського лиха, сказавши про те, як «гинуть у ярмах лицарські сини», а пани – «Жидам, братам своїм хорошим, Останні продають штани!» Що сказав би Шевченко тепер, як лихо те й зовсім запанувало!.. Говорили та й говорять, що в нас жиди «найперевіший елемент», що вони ведуть перед у простуванню до свободи і т. д., і т. д. А яку велику вагу має та реклама – слава для жидів – всяк зрозуміє!.. Я міг би тут привести й ті слова, котрими жиди самі себе «превозносили» на сторінках часописів: ось, мовляв, хто веде Росію. – ми! І якось так вийшло, що

увесь Ізраїль – найперевіший: то між іншими нашими людьми єсть експлуататори, визискувачі, буржуї тощо, а коли *такі самі* люди належать до нації жидівської, тот вони таки – «найперевіші» й недоторкані! Отак ведеться... Отак-то цупке та заїдливе плем'я розкоренилося в нашому краю... Хоч би для власної користі подивилися на село, яка там боротьба ведеться з жидівською «енергією» та холодним жорстким матеріалізмом, що наче шуліка рве й скубе селянське тіло, та бажає видерти й душу» (12, 320).

В 1913 году Пчилка захищала австрійських гуцулов: «Хоч живуть гуцули в країні конституційній, та темні вони, не мають у своїй вдачі твердості, відпорності – подаються перед натиском інших племен... Щороку забира гуцульську землю жидова, що тяжко обсіла Гуцульщину... Величезне число селянських ґрунтів перейшло від гуцулів до жидів... І прийшла сього року нужда крайня. В Гуцульщині прямо-таки голод! Не тільки прості гуцули, а навіть священники й учителі просять запомоги, щоб добути хоч шматочок чорного хліба...» (12, 209). Значит, конституція – это вовсе не предел мечтаний. В этом же 1913 году 10 миллионов жителей Российской империи посетили Европу в качестве туристов.

* * *

В том же году в Киеве проходил процесс по делу Бейлиса. Пчилка писала о продажной украинской литературе: «Хочемо оглянутись на дивне поведіння нашої української печаті з приводу тієї преславної «Бейлісової справи». Перше всього, печать наша взялась так ретельно за оборону «справи єврейства», мовби се була найважливіша справа нашого життя... Чого ж так пустилися «воздавати ясу» жидівству наші письменники, старі й наймолодші, – у Бейлісовий час? Правда, наші письменники, опріч хіба Шевченка, завжди шанувались перед жидівством і, виводячі жидівські постаті, старалися возвеличити їх, або хоч якось не шкрябнути прикро жидівства; але таки до коронації його – ще не доходили. Чого ж тепер кинулись навзаводи кадити з тієї «толеранції», бити поклони жидівству? Річ дуже проста: було навіть надруковано, що «Бейлісова справа» може служити «спробним каменем» для всіх! Спочуваєте ви Бейлісові, шануете жидівство – ставайте одесною, бо ви «поступова людина»; не розпинаєтесь ви за жидів – ідіть у вогонь вічний, бо ви, значить, «обскурант», не просвічений світлом «толерантності», гуманності, «чоловічності», – ви людожерець. І на вас покладуть чорне тавро.

Спробував був «Маяк» дуже обережно сказати, що відношення до Бейлісової справи ще не може служити за мірку поступовості якоїсь людини, але ж «Маякові» забили баки і в тій же таки українській печаті сказали, що, власне, таки відношення до жидівства єсть міркою передовості всякої людини: що сей народ, ущерблений у своїх правах, повинен бути від нас поважаний, не тільки при погляді нашому на економічне поле нашого спільного життя, а навіть повинен бути нам милим і через свої нутренні особливості, через ті прикмети, що становлять його особний національний тип (власне, значить, і через те, що комусь здається найпротівніше). «Маяк» умовк – і розляглося вже тільки само возвєлення жидівства, що дійшло аж до тієї «коронації!» (12, 228).

Под коронацией она имела в виду «Драматичний етюд п. Васильченка «Зіля Королевич». В сьому творі автор уже свого діяча-єврея – просто коронував!» (12, 219). Героїни цього произведения – «зовсім неначе б вони читали приписи письменника В.Винниченка. Катря – «чесна з собою»: думає про розпусту – і так і робить, так про се й говорить, мовляв, без сором казка!.. Безперечно, любов до «єврея» показано велику, включно до коронування його – золотим вінцем... Правда, рішення се дуже «модне» в нашій письменстві – воно як раз іде вслід Винниченкової «проповіді нової моралі»... Услід за винниченками, що в свою чергу пішли вслід російських «учителів нової моралі», – пішли молодші васильченки. А тут ще й нова присмака: у виборі учительниці показано ще й «толерантність» – до хлопця єврея, та ще й у Бейлісовий сезон!» (12, 227).

«Коли нам кажуть, що навіть нутрянні прикмети, котрі становлять саму національну вдачу жидівства, повинні бути нам милі, а інакше нас будуть уважати «людодержцями», то се вже цілковите безглуздя! Дозволяємо собі думати, що навіть деякі з тих наших письменників, що розпадаються за жидів, у глибині своєї душі ховають неприязнь до національного типу жидівського, такого супротивного вдачі українській, а опріч того, ще й добре розуміють, скільки зла приносить нашому народові пробування жидів у нашій країні. Коли ж се так, коли люди розпадаються за жидівство «про людське око» й «про людські вуха», то се єсть недостойне лицемірство, рабство!» (12, 233).

* * *

Один из современников вспоминал: «В редакції «Рідного краю» застав редакторку, а за хвилину зайшла туди й Леся. Відбулась така (приблизно) розмова: – І нащо вам те і те? – спитала мене Олена Пчілка. –

Просив мене професор Перетц... Пчілка знизала плечима і своїм дуже мелодійним, м'яким голосом промовила: – І охота вам воловодитись з жидами! – Та ж і ви, Ольго Петрівно, їх не бойкотуєте, – пожартував я, натякаючи на її знаменитий прилюдний герць з Перетцом у Київському науковому товаристві. – Та й ось і Лариса Петрівна все пише про жидів. Чом же ви їй не дорікаєте? – Але! – махнула рукою Пчілка, – Леся пише тільки про мертвих. Я теж проти мертвих та ще й таких, що померли перед двома тисячами літ, нічого не маю. – Леся усміхнулась, але усміх був сумний: – Мамо, та ж цим можна зморити й українців! – і вийшла з редакційної кімнати» (29, 647).

Далее шел комментарий: «Частина цих спогадів В.Королева-Старого була друкована в 1940 р. у краківських «Ілюстрованих вістях». Друга частина не з'явилася в друку через інтервенцію покійної Олени Теліги, мовляв, такі речі «компрометують ідеальний образ поетки, що ми його маємо» (29, 648). Это уважительная причина. И сегодня в ходу подобные «интервенции». Правда отдельно, а «идеал» – отдельно. Соцреализм называется.

«Идеальный образ» Українки немного двоится. В молодости со слов матери и дяди ей все было ясно:

**Вже другий день, як хліба в нас немає.
В неділю ще за той нещасний хліб
Останню худобу жид загірб,
Продав за довг останню корову...**

Но затем пришел Интернационал – и в бедной голове все перепуталось.

А профессор Перетц провинился перед националисткой тем, что работал как в украинском научном обществе, так и в русском обществе Нестора Летописца. Известный меценат и спонсор националистов Е.Чикаленко вспоминал: «На засіданні Наукового товариства Олена Пчілка знов завелась з проф. Перетцем. Коли на виході Перетц висловив думку, що треба вишукувати багатих українців, які піддержували б Наукове товариство грішми, то Пчілка знов уїдливо обізвалась:

– Щоб розвинути діяльність нашого товариства, треба, щоб члени його не працювали по кацапських товариствах, як це робить наш член професор Перетц.

Тоді Перетц, натякаючи на юдофобські статті в редактованому Пчілкою «Рідному краю», відповів:

– Мені здається, що для поліпшення фінансів нашого товариства годилося б «устроїть маленький погромчик».

Вийшла ніяковість. Пчілка, одягаючись, роздратовано кинула Перетцеві:

– Я вам цього ніколи не забуду.

І, певно, не забуде, тим паче, що Перетц жидівського походження» (16, 414).

Однако, будь ты хоть трижды «жидівського походження», но если сотрудничаешь с русскими, то ты – «кацапський професор»:

«Треба розказати ще про одну суперечку Пчілки з Перетцем, свідком якої я теж був. Обмірковувалося в Науковім товаристві під головуванням проф. Грушевського питання, чи привітати Л. Толстого в день його 80-ліття, чи ні. Пчілка довго й гаряче стояла на тому, що не треба, бо Толстой не вартий того. Перетц, навпаки, відстоював думку, що треба привітати і, чи умисне, щоб вколоти Пчілку, чи ненавмисне, вжив у розмові таку фразу: «Хотя мне часто говорят, что я страдаю женскою болтливостью». Пчілка встає і, здержуючи своє роздратування, звертається до Грушевського з такими словами:

– От наш пан професор ніколи собі не дозволив би в присутності дам сказати таку неделікатність, яку сказав, – показуючи на Перетця, – кацапський професор...

Грушевський, переводячи це на жарт, підбіг до Перетця і почав його пошепки заспокоювати, а Стешенко на вухо докоряв Пчілці. Присутні не знали, що їм робити, але швидко Перетц вивів усіх з ніякового становища. Він почав розмову про те, що він тепер студіює українські приказки.

– И есть весьма меткие, например: «Це та баба, що їй чорт на махових вилах черевика подавав».

На це Пчілка кинула:

– Еге, є дуже влучні, наприклад: «покірливе теля дві матки ссе», намагаючи цим, що Перетц працює в Українському науковому товаристві і в російському Товаристві Нестора Літописця. Грушевський, боячись, щоб не вийшло чого гіршого, поспішив закрити засідання» (16, 415).

Чикаленко был издателем газеты «Рада»: «Пчілка пожалила мене за те, що «Рада» виступила в сторону жидів проти «Рідного краю». Скаржитись, що тепер бойкотують її журнал, що мало хто його передплачує. Я радив їй зробити з «Рідного краю» або чисто селянський журнал, або родинний, на кшталт російської «Ниви». Але вона відповіла, що хоче

якраз такого журналу, яким він є тепер. Їй кортить полеміка. З професором Перетцем завела таку баталію, що публіка й приказки склала: «Пчілку й медом не годуй, а Перцем», або «Пчілка – баба з Перцем» (16, 416). Теперъ понятно происхождение этих выражений, о которых скромно умалчивает (или сам не знает) современный комментатор В. Архипов.

Однако Перетц был не один такой. В Киеве имелся еще один «ласковый теленок, который сосал двух маток»: известный деятель «Громады» Яков Шульгин «был одним из членов-фундаторов Украинского научного общества в Киеве и активным сотрудником Общества Нестора Летописца» (16, 399). По логике Пчілки – типичный «кацап». Но, тем не менее, она не обзывала его этим обидным словом. И останавливало ее вовсе не то, что он был таким же «русским», как и Перетц. Причина была более существенной. Сын Шульгина вспоминал: «Батько одержав у спадщину від покійної матері 12 тисяч карбованців і, відклавши собі на свою подорож за кордон та додаткову науку 2 тисячі карбованців, не менш 10 тисяч карбованців (золотих) оддав Драгоманову, спершу на школи, але за дозволом батька Драгоманов ужив ці гроші на видання «Громади». На той час це була поважна сума, на яку можна було видати не одну книжку...» (16, 400). Ну можно ли спонсора обзывать «кацапом»?

Оправдывая Пчілку от обвинений в антисемитизме в своей статье «Непримиренна», В. Архипов приводит слова графа Витте: «Цілком очевидно, що жодна національність не дала в Росії такого відсотка революціонерів, як єврейська» (12, 30). Но настоящий патриот мог бы и возразить: украинский революционер ничем не уступает еврейскому, а некоторым даст фору. И чем хуже были революционеры других национальностей? Например, грузины? Может быть процент ниже, зато качество было неслабым. Ленин учил: «Лучше меньше, да лучше».

Тот же автор цитирует «Нью-Йорк Сан» (1912): «Євреї всього світу оголосили війну Росії. Подібно до римо-католицької церкви, єврейство є релігіно-племінне братство, яке, не володіючи політичними органами, здатне, однак, виконувати важливі політичні функції. І ця держава тепер оголошує відлучення російському царству» (12, 31). Пчілка і її единомышленники также ненавидели Россию давно и стойко. Однако все познается в сравнении. Возможно, после победы пролетариата некоторые из них с ностальгией вспоминали царские репрессии. Самая известная репрессия царизма по отношению к Украинке и ее семейству называется «украинская ночь». А знаете ли вы «украинскую ночь»? О, вы не знаете «украинской ночи»!

* * *

Дело было во время первой русской революции, которая убедительно показала, «что народ наш можна намовити на злочинство: палити панські економії, різати худобу, вбивати панів і т. і.». Сестра Исидора вспоминала: «Про арешт Лесі в 1907 році можу докладно написати, бо пам'ятаю про це дуже добре (до різних деталей включно). Як прийшли робити трус, вночі, звичайно, то застали дома тільки Лесю, Лілю (сестра Ольга), Микосю й мене, бо папа був у службовому відрядженні, а мама у Полтаві – видавала там «Рідний край»... Ордер на арешт був на ім'я Лесі й Ольги Петрівни Косач, себто мами, але Ліля сказала, що то на неї, бо ж вона таки Ольга Петрівна, і показала поліції свій лікарський диплом, виписаний на дівоче прізвище. Хоч і вона, і всі ми розуміли добре, що по маму тоді прийшли. Та Ліля свідомо зважилась удавати, що вона гадає, що то не до мами стосується, а що навіть коли після з'ясується там десь у жандармському управлінні помилка, то все ж пройде якийсь час і, може, маму тоді вже й не арештовуватимуть, і взагалі, що мама буде підготовлена до такої перспективи. Трус робили досить довго, але тільки в кімнаті Лесиній і Ліліній, і нічого з собою не взяли: ні рукописів, ні книжок, взагалі нічого. По закінченні тругу, зробленого поліцією, приїхав жандармський офіцер, подивився на протокол тругу і, згідно виписаного ордеру, арештував обох: Лесю й Лілю. Звичайно арештантів везе поліція, а тут несподівано жандарм сказав, що вони, коли хочуть, можуть їхати самі. Очевидно, розумів, що втекти вони все одно не втечуть: дві жінки, та ще одна з них хвора! Так ото вони сіли на візника, котрого закликав ім поліцейський, і поїхали в участок... Їдуть вони в участок, а їх обганяє Микола Віталійович Лисенко, теж на візнику. З ним син Остап, що відпроваджував батька під арешт. А повернули на Паньківську, а там біля № 140-го Людмила Михайлівна Драгоманова з сином Світозаром (молодим тоді студентом) теж уможуються на візника – син проводжав матір до участка. А як приїхали в участок, то там застали уже Бориса Дмитровича Грінченка і ще декого з добрих знайомих українців – не пам'ятаю вже кого саме.

Як забрали сестер, то ми з братом Миколою зостались самі і одразу й не знали, що нам слід робити... Дядя Гриша жив дуже близько від нас. То я зважила якнайшвидше піти до нього порадитись, що маємо робити. І ото ледве світало пішла я до дядька. Він одразу заявив: – Едем сейчас же в жандармское управление, – подивившись на мене додав, – пойди оденься прилично... Було 10 годин ранку. В жандармському управлінні застали

душ десять знайомих – все родичі арештованих тої ночі. Сидять люди в почекальні і терпеливо дожидаються своєї черги. Виходить ад'ютант жандармського полковника, каже, кому до начальства. Ми увійшли. Дядько не сідає, нетерпляче поглядає навколо. Підійшов ад'ютант і питає, по якій справі: «по какому делу?» «По личному», – відповідає дядько і протягає йому свою візитну картку. І що то значить, коли людина поводитьсь з певним апломбом, з незалежністю! Це робить на людей враження. Дядько жодного високого становища не мав, не мав ніяких протекцій у «високих сферах». Був собі «статский советник в отставке» і нічого більше такого, щоб мало якусь вагу в жандармському управлінні. Всі інші, «без апломбу», залишились чекати покірно своєї черги.

– По какому делу, – спитав начальник, – чем могу служить?

– Да вот, арестовали моих племянниц, – почав дядя Гриша з обуренням, – что это за произвол? В чем их преступление?..

Жандармський полковник у дуже коректній формі відповідав:

– Для задержания были основания, но мы их скоро выпустим. Не волнуйтесь... Быть может, их уже отпустили.

З тим ми й повернулися додому. А дома на нас уже чекали Леся й Ліля – недавні арештантки. Вони розповіли, що на допит їх не викликали, а тільки взяли з них підписку про невиїзд з Києва. Того ж таки дня, трохи пізніше, випустили й інших українців з цієї серії, заарештованих вночі. Згодом дізнались, що ті арешти були зроблені за провокацією чорносотенної газети «Киевлянин», яка доносила, що «мазепинцы затевают отторжение Малороссии». Цю прикру історію потім називали «украинская ночь». В спогадах самих учасників цієї події (Лисенко М., Драгоманова Л.) ця історія іноді виглядає анекдотично, бо кінчилась без великої шкоди для них. Але, звичайно, що й самі арештовані і їхні родини пережили прикрі години тієї ночі. Та й пізніше все чекали всяких несподіванок від свавільного III-го «отделения». Наша молодь – брат Микось, Зоря Драгоманов – та й інші, що належали тоді до різних революційних партій, почувалися ніяково із-за того, що їх не арештували, а їхніх старших – батьків, матерів, сестер – яких вони вважали за поміркованих, льобяльних до влади і взагалі легковажили їхньою діяльністю на громадській ниві» (11, 223).

Украинка сообщила матери: **«Яксь чисто божевільна історія: натаскати людей, не раз хворих і старих, по участках і, не спитавши навіть нічогосінько, відпустити во-своєси, – кому й нащо потрібно, щоб люди сі одну ніч не ночували дома? Нам з Лілею ще**

сяк-так було: камера більш-менш чиста і товариство не уголовне, та ще Грінченко, що був нашим *vis a vis* по камері, поділився з нами присланою йому з дому стравою (дав пляшку гарячого молока і дві котлети), то, значить, ми й без сніданку не zostались. Найгірше було дядині, бо її затаскали аж в Лук'янівський участок (ми були в Либедському), де взагалі дуже погано, та й при її здоров'ї та настрої се вже дуже невідходяща річ. Прикро було теж Модестові Филиповичу, бо в жінки його саме було запаленіє легких, та й сам він тільки що перед тим перебув тяжку інфлуенцу. Ну, все ж таки нікому не трапилось великого лиха, і то добре». Так виглядела самая страшная репрессия царизма в жизни Украинки. Дай Бог каждому только таких «репрессий». Как говорится: «Да, Россия величественна: голод, невежество, преступления, лицемерие, тирания без конца, и все эти страшные несчастья огромны, колоссальны, грандиозны».

5.9. Бесоодержимые в Киеве и окрестностях.

После первой русской революции некоторым стало ясно, что революция – это никакой не выход из положения и никаких проблем она не решает. Но, к сожалению, таких людей было мало. Максим Славинский в своих воспоминаниях приводит слова историка В. Антоновича, который в 1908 году говорил: «Ота нібито революція, що її ми зазнали, – це лише вказівка, чого треба чекати за якийсь десяток літ. Прийде ще раз не нова революція, а новий бунт, але вже не такий нікчемний, як отой перший. Буде щось страшне, щось схоже на те, що відбулося в Московщині в початках XVII століття, але ще гірше. Вони винищать усе, що тільки можна винищити: шляхту, купецтво, духовенство, інтелігенцію; й самого царя в калюжі втоплять. Розграбують усі багатства; коней і коров переріжуть, а про людей нема що й казати. А найгірше постраждає Україна. Тяжко собі й уявити, що перебуде наш народ, але з певністю можна сказати, що загинуть у боротьбі з москалями сотні тисяч, а може, й мільйони українців. Зруйновані будуть наші міста, – чи не загине й Софія Київська... Спалені будуть села, сади вирубані, поля бур'яном заростуть» (цит. по: 10, 219).

Так стоило ли раздувать революцию? Тот же Антонович, например, всю жизнь был горячим поклонником революционного Гейне. Однажды в связи с надзором полиции он даже заболел, но его быстро

излечили оригинальным способом: «Лікар не тільки не заборонив мені читати книжок, а навпаки – радив читати, особливо те, що до вподоби. Мені дано твори Гейне, що здавна подобались мені своєю щирістю та глибиною думки, і за днів кілька я почав одужувати» (16, 363). Только недалекий человек не понимает прямой связи между революционным словом и революционным делом. Но разве может быть ограниченным человеком профессор истории? Оказывается, сколько угодно. Вот один пример из жизни Антоновича. Его знакомый побывал на концерте знаменитого Пабло Сарасате:

«– Скрипаль зачарував усіх; навіть діти переживали якийсь особливий настрій...»

Говорив я з жаром, з запалом, бо ще був переповнений свіжим враженням. А коли скінчив свій довгий монолог, Антонович лагідно посміхнувся і промовив:

– Отже, я дивлюся на скрипку інакше... По-моєму, скрипка не що інше, як відомої форми дерев'яний ящик, на який натягнуто скручені баранячі кишки, а скрипаль водить по ним пасмом кобилячого хвоста.

Я зацікавився от здивування. Через хвилину Антонович додав:

– Музика для мене взагалі не існує... Я її не розумію, а особливо скрипку» (16, 368). Ну что ж, на всякого мудреца довольно простоты.

* * *

Еще пример путаницы в головах. Видный деятель киевской «Громади» композитор Н. Лысенко писал музыку к революционным виршам Шевченко («Як понесе з України у синєє море кров ворожу, отоді я і лани, і гори, все покину і долину молитися до самого бога, а до того я не знаю бога...») и Франко: «Вічний революціонер» написаний влітку 1905 року на дачі в Китаєві... Привітавшись, збуджено почав ходити по веранді. Нам всім здалося, що він приніс якісь важливі політичні новини (тільки ними й жили в той бурхливий час). Та несподівано для всіх Микола Віталіович підійшов до рояля, відкинув кришку і вдарив по клавішах. Незнайомі звуки все росли й міцніли, тривожні, закличні. Та ось у мелодію вплелися слова:

Вічний революціонер –
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю,
Він живе, він ще не вмер!

– Не знаю, чи це минеться так авторові, але гімну забезпечене довге життя, – зауважив хтось з гостей. – Ви, Миколо Віталійовичу, не пісню, а бомбу створили» (16, 377). Уже после первой «неудачной» русской революции (когда многим стало ясно, что натворит революция «удачная») он продолжал дуть все в ту же революционную дудку, причем в трогательной интернациональной симфонии с русскими революционерами. Его сын вспоминал: «В 1911 році «Український клуб» готувався відзначити 50-ті роковини смерті Т.Г. Шевченка. За участю батька була вироблена широка програма Тарасових вечорів з доповідями, читанням віршів, концертами тощо. Готуючи урочистий концерт, Микола Віталійович написав на слова В.Самійленка кантату «До 50-річчя з дня смерті Т.Г. Шевченка»... За наказом царського міністра внутрішніх справ, всяке громадянське вшанування пам'яті Шевченка на території України було заборонено. Що ж діяти?.. Тут трапилась ще одна, радісна для батька, подія. Справа в тому, що на Москву царська заборона не поширювалась. Скориставшись цим, московський гурток українських артистів («Кобзар») та українське громадянство Курська вирішили урочисто відзначити 50-річчя з смерті великого Кобзаря в серці Росії – Москві, а також у Курську.

На запрошення «Комітету по влаштуванню вшанування Т.Г. Шевченка» охоче відгукнулись кращі сили української трупі М.Садовського, солісти московської опери, серед яких була і А.В. Нежданова. Для участі в концертах батька запросили до Москви і до Курська. Концерти перетворились для Миколи Віталійовича на своєрідний творчий звіт Москві, Росії. Шевченківські концерти в Москві і Курську надзвичайно підняли настрої батька.

– Хоч і не на рідній Україні, а таки вдалося нам за допомогою російських братів, у сім'ї братній пом'янути Тараса. І добре пом'янути, – поділився він з нами своєю радістю. З особливою теплотою Микола Віталійович говорив про Нежданову. Декому з відвідувачів клубу батьків настрої не сподобався.

– Не слід було вам, українському Бояну нашому, їздити в ту Москву. Хіба не росіяни заборонили Шевченкове святкування? А ви, наш батько, надія наша, до росіян їдете та ще й не нахвалитесь ними, – пам'ятаю, так «відчитував» Лисенка клубний діяч з націоналістичної братії.

– Е, добродію, як вже почали про росіян, то треба до кінця розібратись, – рвучко, всім тілом повернувся до нього батько. – Так, так, треба, добродію, добре розібратись, які росіяни заборонили Шевченка і до яких росіян я їздив. Хто визволяв Шевченка з неволі кріпацької?

Жуковський і Брюлов – росіяни. Цар російський засилає Тараса в солдати. А хто його вдруге визволяє? Може українські панки, які від нього відвернулись, мов од прокаженого? Ні, знову-таки петербурзькі друзі – росіяни. Міністр його «великомордія» забороняє Шевченка, а хто співає Тарасові пісні на московській сцені? Нежданова – цариця російської опери. Отаке-то, добродію! А то, землячки, все дзвоните в усі дзвони: росіяни, росіяни, а нема того, щоб подумати, хто з них народу українському справжній ворог, а хто брат рідний!

Батько так розхвилювався, що одразу пішов додому: серце розболілось» (16, 378). Что тут скажешь? Кобзари всех стран, соединяйтесь!

* * *

На сестре композитора Софії Лысенко был женат видный деятель киевской «Громады» писатель М.Старицкий. Пчилка писала: «Вспомнили, что трудится Михаил Петрович давно – и в 1894 году устроили его 30-летний юбилей. Этот юбилей был отпразднован в тесном товарищеском кругу, быть может, чересчур тесном: решено было отпраздновать юбилей исключительно в кругу товарищей, следовательно, без участия дам. Не знаю, почему именно к этому празднику, 30-летия литературной деятельности Михаила Петровича, приложен был архаический принцип Запорожской Сечи» (16, 392). Комментарий объясняет: «Эта архаическая форма дискриминации применялась также и в работе киевской Старой громады, на заседания которой женщины не допускались. Исключения делались только для Анны Берло, о чем она с гордостью сообщает в своих мемуарах. В свою очередь, дамы из Общества дневных приютов, организованных Громадой, не допускали в свою среду мужчин» (16, 393).

Женский вопрос однажды обсуждался с подачи видного деятеля Киевской громады К.Михальчука: «Щирий і глибокий патріот, людина великих наукових здібностей та знань в ділянці філологічній (був членом-кореспондентом Російської академії наук), він якось незмірковано одружився без почуття національно-громадської спільності і до того ж повинен був заробляти на хліб на посаді в знаній в Києві пивоварні... Гіркий досвід власного життя був причиною, що коли обмірковувався статут Товариства українських поступовців, то Михальчук дуже настоював, аби заведено було до статуту пункт, що заборонив би членам організації братися з неукраїнками... Але, не зважаючи на такий наочно сумний приклад, пропозиція та перепала» (16, 417).

Но даже чистокровные украинки вряд ли долго высидели бы на совместных собраниях Киевской громады: «Казацкие обычаи» старых громадцев включали «вечеринки» с водкой и танцами. Обычные рабочие заседания также оканчивались застольями с выпивкой» (16, 411). Такой режим выдерживал далеко не каждый мужчина. Например, выдающийся историк Киева, архивист и педагог В.Щербина не выдержал нагрузок. Очевидец вспоминал: «Він був дуже зацікавлений Україною, про це свідчить його наукова діяльність, його пильна праця над архівами, його інтерес до української історії. Однак його ніяк не можна характеризувати як активного громадського діяча. Звичайно, змолоду він був членом Старої громади, але потім чомусь вийшов з неї. Чому? Скільки я знаю, йому дуже не було до вподоби, що, збираючись за чергою у одного з своїх членів, ця громада мала справжні бенкети, з дуже добрими стравами, винами й горілками. Демократично і, як сказав, аскетично наставленому Щербині це здавалося неприпустимим. А між тим, може, завдяки цим бенкетам поліція ніколи не чіпала Старої громади, і це була чи не єдина українська конспіративна організація, що за все своє існування не знала «провалів». Але певно Щербині, що явно не мав громадської вдачі, не подобалось і те, що там забагато говорили, а він волів би обходитися короткими діловими розмовами, що в соціальному житті не завжди буває можливе» (16, 407). Такові уж особенности национальной социальной жизни (а также – национальной конспирации).

Но вернемся к Старицкому. Он был соратником Пчילков, Драгоманова и прочих конспираторов-«громадян». Его дети воспитывались в том же духе, что и Украинка. Ее подруга Людмила Старицкая вспоминала 1880-е годы: «Мое поколение – особое поколение: мы были первыми украинскими детьми. Не теми детьми, которые вырастают в селе, в родной атмосфере стихийными украинцами, – мы были детьми городских, которых родители впервые с пеленок воспитывали сознательными украинцами среди враждебного окружения. Таких украинских семей было немного; все другие дети, с которыми нам приходилось постоянно встречаться, были русифицированными барчуками. В то время среди русской квазиинтеллигенции Киева утвердилось недоброжелательное отношение ко всему украинскому, и особенно к самим «украинофилам»; в лучшем случае к ним относились иронично, как к «блаженненьким» или чудакам. Мы говорили по-украински, и родители всюду обращались к нам по-украински; часто нас одевали в украинскую одежду. И, конечно, и тем и другим мы обращали на себя

общее внимание, а вместе с тем и – шутки, глумление, насмешки, презрение. О, как много пришлось испытать нашим маленьким сердцам горьких обид, незабываемых... Помню, как с сестрою гуляли мы в Ботаническом саду, конечно, в украинской одежде и говорили между собой по-украински. Над нами стали смеяться, вышла гадкая сцена: дети, а заодно и такие же разумные бонны и няньки начали издеваться над нами, над нашей одеждой, над нашим «мужицким» языком. Сестра вернулась домой, заливаясь слезами. Моих слез не видел никто: яростное, волчье сердце было у меня; но, помню, как ночью, когда все вокруг спали, вспоминала я, бывало, происшествия дня и думала, думала... И такая страшная, такая хищная ненависть ко всем угнетателям родного слова и люда поднималась в сердце, что страшно теперь и вспоминать...» (16, 353).

* * *

Одним из самых щедрых спонсоров украинских националистов был крупный землевладелец Е.Чикаленко: «Член Старой громады. Финансировал многие начинания в общественной, политической и культурной жизни Киева... Финансировал политическую деятельность украинских нелегальных организаций» (16, 403). Чикаленко вспоминал свою дискуссию с видным деятелем киевской громады Житецким, который ситал, что «нам, украинцам, не по дорозі з соціалістами»: «–Даремно, – кажу, – ви так ставитесь до них. Поки у нас не було соціалістичної партії, то краща, енергійніша молодь наша тікала в російські революційні партії. Згадайте Дебогорія-Мокрієвича, Лизогуба, Стефановича, Кравчинського, Кибальчича, Желябова та й багато інших, бо молодь не може задовольнитися культурно-національною справою. Я хоч не соціаліст, а радію, що у нас вже є українська соціалістична партія, бо тепер молодь наша не буде так денационалізуватися, як досі, а буде працювати на українському ґрунті і для нас не пропаде...» (16, 440). Кибальчич и Желябов, «кращі» из этих «кращих», убили Александра Освободителя. Это было их главное достижение, апофеоз, так сказать. А к этому Пику терроризма вели «благословенные 70-е». Украинка воспитывалась именно в те годы и засчитывала это себе в актив, сравнивая себя со своим мужем Квиткой.

«Енергійний» украинский молодой человек Степняк-Кравчинский известен тем, что в 1878 году кинжалом на улице убил жандармского генерала Мезенцева. Яков Стефанович – «известный киевский рево-

люционер-народник, выдающийся мастер политической провокации, автор фальшивых царских манифестов к крестьянам о переделе помещичьей земли, организатор тайных народных дружин под Чигирином. Из Лукьяновской тюрьмы его вызволил известный террорист Валериан Осинский, который считал киевского гения провокации своим учителем. В 1879 г. вошел в террористическую организацию «Земля и воля». В 1883 г. осужден на каторжные работы. В 1905 г. вернулся в Украину и отошел от революции» (16, 675). Если бы ему удалось поднять крестьян на передел земли, то «крупный землевладелец Е. Чикаленко» прочувствовал бы все это на своей шкуре. Но «меценат» предпочитал натравливать террористов на кого-нибудь другого.

После революции один из народников вспоминал молодость: «Некоторая часть молодежи увлекалась идеей самозванства и думала, что если бы явился новый Пугачев в качестве самозванного царя, то социальный строй в России можно было бы изменить несколькими указами. Другие мечтали о том, что было бы недурно использовать с целью революционной пропаганды слухи, которыми, за отсутствием достоверных сведений, питаются неграмотные люди. Говорилось, что умелым распространением тенденциозных слухов можно было бы повлиять в желательном направлении на мирозерцание народа... Какими бы бесплодными ни были все подобные мечтания и разговоры, они показывали, что организатор какого-нибудь в этом роде фантастического предприятия мог бы рассчитывать на известный круг последователей и исполнителей. Такой организатор и нашелся в лице Стефановича, задумавшего воспользоваться царским именем для поднятия крестьянского восстания. За сотрудниками дело не стало. Заслужив предварительно доверие крестьян, избравших его ходоком, он через повода, в ноябре 1876 года, явился в их среду уже в качестве доверенного от царя и принес подложную царскую грамоту, приказавшую крестьянам соединиться в тайные общества. Сам он редко показывался крестьянам, но действовал как опытный организатор и в короткое время успел создать большую боевую крестьянскую дружину. Во второй половине 1877 г. арестовано было без малого сто человек чигиринских крестьян, принадлежавших к союзу, а вскоре затем и Стефанович с Дейчем и Бохановским, но им удалось бежать из киевской тюрьмы. Аресты же членов союза вызвали, конечно, плач жен и детей, но не сразу убедили крестьян, что грамота подложная. Сидя под арестом, они продолжали верить, что Стефанович действительно царский посланник» (16, 676).

Еще один из «краших», В. Дебогорий-Мокриевич писал: «Помню, в одном из тюремных писем Стефанович описывал ход чигиринской конспирации. Среди чигиринских крестьян были произведены аресты в связи с волнениями на почве распределения земельных участков, которое значительная часть крестьян считала несправедливым. Арестованных привозили в Киев и держали под замком в полицейских участках. Днем им позволялось бродить по всему городу и искать себе работу для пропитания. Стефанович познакомился зимой 1875 года с чигиринцами, находившимися в киевских полицейских участках, под видом крестьянина Херсонской губернии Димитрия Найды, отправлявшегося якобы ходоком к царю. Заручившись их доверием, по истечении некоторого времени он представил им царскую грамоту, в которой повелевалось всем крестьянам соединиться в тайные общества («Тайные дружины») с целью восстания против панов. [Этот фальшивый документ был составлен самим Стефановичем и отпечатан в подпольной типографии народников в Киеве]. Эти «тайные дружины» должны были организовываться по известному плану, изложенному в другом царском документе – «Уставе Тайной дружины». Согласно «Уставу», всякий, желающий сделаться «дружинником», должен был принести присягу в верности тайне и принимался в члены только за поручительством двух «дружинников». Всякий «дружинник» должен был вносить ежемесячно по 5 копеек в кассу и иметь собственную пику на случай восстания. 25 «дружинников» составляли одно староство и выбирали своего старосту. Староста собирал денежные взносы, приводил к присяге вновь поступающих и т. д. 20 староств составляли атаманство. Атаман избирался старостской радой и был посредником между «Дружиной» и комиссаром. Во главе «Тайных дружин» (которых по всей России должно было быть много, конечно) стоял «Совет комиссаров». Такова в общих чертах была организация, которую Стефанович старался провести среди чигиринских крестьян. Само собой разумеется, что затея эта имела полнейший успех. Крестьяне стали записываться в «Тайную дружину» целыми десятками... В ноябре 1876 г. Стефановичем пущены были в дело «Грамоты» и «Устав», а уже к весне 1877 г. в рядах «Тайной дружины» насчитывались сотни людей. Но этот быстрый количественный успех и явился причиной неудачи. Тайна была очень скоро открыта и среди чигиринцев начались аресты и преследования, окончившиеся арестом самого комиссара Димитрия Найды, т. е. Якова Стефановича.

– Удивительно смелые мысли! – говорил Осинский о чигиринской конспирации Стефановича. Это дело произвело на него сильное

впечатление. Осинскому, слыхавшему лишь о пропаганде социалистических идей, чигиринское дело, построенное на народной вере в царя, представлялось и оригинальным и смелым.

– Удивительно смелые мысли! – восклицал он» (16, 675).

Еще бы не смелые. Оказывается, многие идеи большевиков были впервые придуманы одним из «кращих» молодых украинцев в Киеве для обмана украинских крестьян. А некоторые из них были хорошо известны героям «Бесов» Достоевского.

«Среди киевских анархистов-народников 1870-х годов широко обсуждались методы политических «вспышкопусканий», т. е. масштабных провокаций, способных взбудоражить народ и подвигнуть его к бунтам. Самой выдающейся акцией такого рода стала организация нелегальных народных дружин припомощи подложных «царских грамот», что привело к арестам нескольких десятков крестьян в селах под Чигирином. Подпольщики подбрасывали в редакции газет ложную информацию, расклеивали по городу фальшивые правительственные сообщения и вынашивали планы выдвижения из своей среды самозванного претендента на царский трон. После ареста Стефановича, спровоцировавшего чигиринцев на создание тайных дружин, для его вызволения из Лукьяновской тюрьмы прибыл из Петербурга Валериан Осинский. С освобождением своего кумира он справился блестяще, а заодно, по ходу дела, организовал несколько покушений на представителей царской администрации и таким образом положил начало киевскому политическому террору. Его же группа распускала слух о подпольном «Исполнительном комитете», который якобы начал деятельность с этих кровавых расправ и предупреждал, что его агенты уничтожат каждого, кто встанет на пути революции. Сделана была также подложная печать овальной формы, вверху которой помещалась надпись «Исполнительный комитет», а внизу – «Русской социально-революционной партии». Посередине были вырезаны скрещивающиеся револьвер и кинжал, а между ними еще и топор. На самом деле такой партии не было и комитета – тоже, но нападения и убийства происходили часто, что говорило о том, что революционное движение на юге России, и в первую очередь в Киеве и Одессе, встало на путь террора» (16, 671).

В Киеве существовала коммуна, представлявшая собой кружок анархистов-бакунинцев (братья Дебогорий-Мокриевичи, сестры Брешко-Брешковские, Я. Стефанович и др.). Существенным отличием «Киевской коммуны» 1870-х годов была ее революционность. Сущест-

вующему общественному порядку «она противопоставляла свое право на террор от имени большинства – угнетенного народа. Естественно, права на убийство никто коммуне не давал, да она и не нуждалась в таком позволении, высокомерно третируя сам народ как «темную массу», которую приходится насильно подталкивать на борьбу за «счастливое будущее» (16, 671). В. Дебогорий-Мокриевич описывал своих революционных друзей, из соображений конспирации называя их по именам: «Тут (в Киеве 1870-х) можно было видеть краснощекого здоровенного Алешку, к которому более чем к кому-либо подошло бы название «доброего молодца». С этим «молодцем» постоянно происходили какие-то экстраординарные случаи: то у него в квартире выстрелит нечаянно револьвер, то выпадет на улице из чехла и публика обходит его, точно прокаженного, глядя с любопытным страхом, как он подбирает свои «террористические» принадлежности. Один раз на Крещатике у него каким-то образом вонзился в ногу его собственный кинжал, висевший сбоку на поясе, и такую глубокую рану сделал, что воротился он домой весь окровавленный» (16, 673). Очевидно, в голове у этого «борца за народное счастье» происходило нечто аналогичное.

«Автор цитируемых мемуаров считал, что хорошо организованные кружки 1870-х гг., как правило, были косны и консервативны и подавляли волю революционера к действию. Лишь в Киеве и Одессе настоящий революционер мог отдохнуть от бесконечной пропагандистской работы, проявить свою смелость в борьбе с царизмом. Поэтому, мол, здесь и зародился революционный терроризм» (16, 674). В Петербурге тоже были сторонники террора, но там они не могли как следует развернуться. Сегодня таких назвали бы «отморозками», а тогда величали иначе, но тоже довольно точно: «Террористов, сторонников физического насилия над представителями власти называли «троглодитами» (16, 674).

«Раза два приехал из Петербурга Сенька, приятель Валериана Осинского и член одного с ним петербургского кружка так называемых «троглодитов». В Петербурге Сенька вынужден был сидеть смиренно и заниматься пропагандой; организация подавляла его. Но поживет, бывало, он в Киеве день-другой, и на его бедре появится длинный, серпообразный кинжал. Высокий, стройный, с выпуклой грудью и выгнутой поясницей, – точь-в-точь как его кинжал, – Сенька представлял собой прекрасное доказательство консервативного воздействия петербургского кружка. Тут (в Киеве) можно было видеть Брандтнера

из Харькова, Свириденко и Попко из Одессы, – лиц необычайной отваги, так сказать, богатырей нашего времени, готовых к смерти в любую минуту. Тут же появлялся и Лизогуб, подобно Осинскому и Сеньке, принадлежавший к кружку «троглодитов» и бывший также одним из первых сторонников терроризма» (16, 674).

Если Степняк-Кравчинский убил шефа жандармов, то этим троглодитам (или отморозкам) было все равно, кого убивать. Городскую атмосферу хорошо передают сообщения газеты «Киевлянин»: «Вечером 3 марта 1880г. случилось следующее происшествие загадочного свойства. Офицер генерального штаба капитан С-кий, проезжая на извозчике по Шулявской улице, на углу Паньковской почувствовал прикосновение к шее холодного тела и затем услышал характерный звук осечки курка, через несколько мгновений вновь повторившийся. Обернувшись, С-кий увидел какого-то человека, направлявшего в него дуло револьвера. Неизвестный, взглянув в лицо С-кого, крикнул: «Извините!» и пустился бежать. С-кий, соскочив с извозчика, начал преследовать убегавшего, но не догнал его...» (16, 677). По справедливому мнению современного исследователя Киев был настоящей Меккой для подобных «троглодитов» (16, 673). А в эмиграции все эти революционеры обрабатывались в своем духе Драгомановым.

Лечение бесоудержимых весьма затруднительно (поскольку они считают себя лучшими из лучших, авангардом всего прогрессивного человечества). Редко какой священник добивался такого успеха, который был описан мемуаристом: «Замечательная метаморфоза произошла со студентом Федором Гурьевым. В студенческие годы это был человек крайних анархических убеждений и вышел из Киевской духовной академии, не мирясь с ее порядками. По выходе из академии он в Москве пристроился к какой-то редакции, бывал в разных частных собраниях и на них давал волю своему злоязычию. Раз он разошелся так, что поразил всех собеседников своими анархическими идеями. Когда кончил он свои речи, к нему подошел один священник, бывший в собрании, и начал с ним дружескую беседу.

– По глубокому убеждению, – спросил священник, – говорите вы все это или просто для красного словца, как часто делают наши либералы, желая заявить себя наиболее передовыми людьми?

– По искреннему глубокому убеждению. – отвечал Гурьев.

– Если вам нестерпимо жить в нашем обществе, в России, и нашу атмосферу вы находите такою, что вам дышать невозможно, – продол-

жал священник, – то где бы вы могли найти более благоприятные условия для своей жизни? В Западной Европе?

– Нет, ни в одном из государств Западной Европы. Во всех них то же самое, что и у нас.

– А в Соединенных Штатах Северной Америки?

– Там уклад жизни более благоприятней, чем у нас. – отвечал Гурьев.

– Знаете ли, что? Пожалуйте в Северную Америку, где вы можете мирно устроиться и найти более благоприятные условия для своей жизни. Я даю вам на это 5 тысяч рублей. Не изумляйтесь. Я говорю серьезно. Я человек одинокий, у меня деньги есть, и предлагая их, я думаю сделать через то доброе дело, – во-первых, доброе дело для вас, надеясь через то доставить вам возможность жить более мирной жизнью, чем какою вы живете ныне, – во-вторых, доброе дело для общества, избавив его от человека, болящего болезнью заразною, от которого зараза может перейти к другим.

Беседа священника ошеломила Гурьева, и он начал задумываться над собою и из анархиста и крайнего либерала сделался славянофилом и консерватором. Московские славянофилы, считая его своим, близким по убеждениям, рекомендовали его Галагану, богатому малороссийскому помещику, тоже славянофилу, он принял его домашним учителем к своему сыну (именем Павла Галагана, который вскоре умер, была названа частная гимназия Галаганов в Киеве)» (16, 677). Так был излечен один из бесоудержимых. Прочие же продолжали свою активную деятельность. Издали все они были красного цвета, но вблизи имели бесконечное количество оттенков.

Особенно «переймався» чистотой окраса Чикаленко. Он вспоминал об одной манифестации: «Демонстрація, на мою думку, склалася зовсім стихійно. День 25 лютого несподівано був такий надзвичайно гарний, сонячний та теплий, що сила публіки висипала на вулицю, бо кожного тягнуло з хати на сонце. Всім у Києві відомо, що в цей день щороку служитися панахида по Шевченку в Софійському соборі, і багато народу посунуло туди, але, побачивши, на дверях оповістку, що панахиди не буде, натурально обурилась. Російська революційна молодь, якій все одно, з якого приводу робити демонстрацію, – чи скориставшись іменем Толстого чи Шевченка, почала підбивати публіку до протесту. За це гаряче вхопились кавказці, які, як я вже казав, з пієтизмом ставились до Шевченка за його «Кавказ». І таким робом почалася демонстрація, а коли

з'явилась контрдемонстрація монархістів-«двухглавців» на чолі з студентом Голубєвим, то тут уже пристрасті розгорілися... Кажуть, що при списуванні протоколів арештованих демонстрантів кавказці, а власне грузини, наче змовились називати себе українцями.

– Та який же ви українець? – питає їх на допиті поліцейський пристав, – ви ж грузин, видно по вас.

– Пиши українець. Ти «Кавказ» Шевченка читав? Його писав українець. І я теж хочу бути українцем!» (16, 525).

История умалчивает об их фамилиях (Джугашвили? Жвания? Берия? Саакашвили?). Однако Чикаленко был очень доволен грузинами. Почти так же, как Ленин, в это же самое время называвший их «чудесными грузинами». Но эти русские! «Повбивав би». Комментатор комментирует: «В таком недоброжелательном тоне Чикаленко говорит о русских революционерах в своих дневниках и мемуарах не раз и не два, а постоянно. То же самое находим и у многих других деятелей украинского национально-освободительного движения после их вынужденной эмиграции и разочарования в результатах своей политической деятельности. Осуждая русскую молодежь, которая будто бы «примазалась» к Шевченко, Чикаленко с восторгом пишет о «кавказцах», которые присоединились к демонстрации. Непредубежденному человеку трудно понять, какая в данном случае разница в действиях русских и «кавказских» студентов» (16, 525). А национально «свидомому» и объяснять ничего не нужно. Москаль он и есть москаль. Поэтому: революционеры всех стран (кроме москальщины), соединяйтесь!

В Старой громаде радикалов было мало. Но на смену умеренным, как всегда, пришли крайние. «Молодые радикалы считали старых громадцев оппортунистами, сторонились их, но не разрывали с ними окончательно, принимая участие в их культурных и иных общественных мероприятиях и пользуясь их связями и средствами» (16, 411). Одним из самых известных молодых «громадян» был Н. Михновский (1873-1924): украинский политический деятель праворадикального направления; один из основателей «Братства Тарасовцев». «Через романтическую историю (одбив жінку у свого патрона-адвоката) М. Михновський мусив залишити Київ та перенісся на життя до Харкова. Тут провадив він активну громадську й політичну працю в національному напрямі. Ім'я його зв'язувано з замахом зрвати пам'ятник Пушкіна» (16, 409). Комментатор: «Попытка взорвать памятник Пушкину в Театральном

сквере Харькова произошла в ночь с 30 на 31 октября 1904 г. Акцию осуществила экстремистская группа «Оборона України», в которую входили представители радикального крыла возглавляемой Михновским Украинской народной партии... Под памятник был заложен динамит, но так неумело, что взрыв лишь слегка повредил пьедестал. Акция вызвала всеобщее возмущение. Заграничный комитет Революционной украинской партии остро осудил эту выходку «михновцев», четко определив ее шовинистическую суть: «Ясно, что такое могли сделать только украинские шовинисты, что молятся на все украинское и поносят без разбора все русское только потому, что оно русское, а не украинское». Михновский, как отмечает один из мемуаристов, руководил этой акцией и остался доволен ее результатом, во всяком случае, встретившись с террористами на следующее утро в университетском саду, он тут же кинулся их поздравлять и целовать» (16, 410).

Не любили шовинисты и украинцев, не разделявших их позиций. Чикаленко вспоминал такой показательный эпизод: «На жаль, наші занадто «щирі» українці відбили у В.Г. Короленка охоту до українства. Недавно, на сектантському судовому процесі в Сумах, де адвокат М. І. Міхновський виступав як оборонець, був і В.Короленко як редактор «Русского богатства», що дуже інтересується народним життям. В кулуарах суду якийсь адвокат, не розпитавшись попереду, звів Міхновського з Короленком, бажаючи їх познайомити. Короленко охоче простягнув руку, а Міхновський, заклавши свої руки за спину, відповів своїм звичаєм з театральним пафосом:

– Я зрадникам мого народу руки не подаю!

Можна собі уявити, як Короленко був вражений і ображений.

Все ж таки! Йому не схотіли потиснути тої руки. Яку російське громадянство залюбки готове цілувати... Мені розказували, що Короленко після того інциденту скаржився своїм близьким:

– Який же я зрадник, коли я ніколи українцем не був? Мати моя полька, батько російський урядовець – русифікатор у спольщенім місті Житомирі; весь свій вік я прожив в Великоросії та на засланні в Сибіру і батьківщиною своєю завжди вважав «русскую литературу».

З того часу Короленко, як кажуть, почав обминати свідомих українців, боячись напоротися на другого Міхновського. Взагалі занадто «щирий» Міхновський раз у раз шкодить українському національному відродженню в Харкові, бо він не приваблює обмосковлених українців до українства, а відлякує їх. Досі в Харкові нема жодної української

книгарні, не кажучи вже про газету, нема української громади. І в цьому немало завинив М. Міхновський» (16, 409).

Во время Первой мировой войны – подпоручик юстиции, служил в Киевском окружном военном суде. Сторонник создания регулярной украинской армии. Соперник С.Петлюры за лидерство в военной сфере. Член Центральной Рады. Социалист Грушевский критиковал его за радикализм, считал его чуждым украинской демократии. «За часів гетьмана Скоропадського Міхновський зайнявся організацією військових частин українських в противність московським «добровольческим» формуванням урядовим. Заснував військовий клуб, який містився на Фундуклеївській вулиці. В час більшовизму закінчив життя самогубством, щоб не оддатися в большевицькі руки» (16, 409).

Предпоследний роман Достоевского называется «Подросток». А вот деталь для будущего автора романа «Украинский подросток»: «Першу промову на святкуванні тарасовцями роковин Т.Шевченка в 1890-х рр. мав сказати М. І. Міхновський, – се був перший в його житті публічний виступ. Почав він, хвилюючись, кількома реченнями. Зупинився, підійшов до дверей і безнадійно схилив голову на одвірок. Так ще тоді не призвичені були люди публічно говорити, що спасував промовець, який після уславився своїм красномовством як адвокат в суді і при різних громадських виступах» (16, 409).

Одним из самых ярых русофобов был Чикаленко. Его дочь вспоминала: «Тут варто згадати про батькове відношення до Москви. Помимо приказки: «Тату, лізе чорт у хату! – Дарма, аби не Москва!», яку батько часто наводив як приклад народної мудрості, ще задовго до війни 1914 року батько висловив такі приблизно думки: «Німці чехів вивели в люди. Поляки самі вважають познанців за найкультурніших та національно свідомих. Порівняти литовців та латишів під німецьким культурним впливом і тих самих литовців під російським та польським; а ще яскравий приклад – фінські народи: мордва, череміси, зиряни і т. д. під російським пануванням стоять на первісному ступні розвитку». Під час війни батько, як і більшість київських українців, нетерпляче чекали німців-австрійців, щоб ті «зайняли Україну принаймні по Дніпро».

– Нам не страшно, – казав батько, – щоб німці нас онемечили, а за економічне визискування вони дадуть нам свою культуру.

Під час перебування німецького війська в Києві 1918 року до мене зайшов знайомий і земляк мого чоловіка, офіцер у тій армії. Я предста-

вила його батькові і помагала в їхній розмові. Коли той, наслухавшись десь у російських колах, почав щось про «братерство» москалів і українців, батько з серцем устав і сказав уже по-українськи, не пробуючи боротися з труднощами німецької мови:

– Краше я буду німецьким наймитом, ніж братом москалів! Переклади йому це.

– Knecht! Наймит! – настоював він, коли я шукала за м'якшим виразом. – Sie haben aus den Polen Europaer gemacht! [Вы сделали из поляка европейца!] – тикав він пальцем на здивованого таким вибухом німця» (16, 404).

Натурально, немец был удивлен: редко встретишь такое откровенное холуйство. Разве что у Смердякова, который мечтал о том, чтобы Россию захватили французы. При этом русофобия землевладельца Чикаленко плавно переходила в украинофобию. По сути дела, его главные претензии были к Богдану Хмельницкому. Если бы не Богдан, украинцы были бы своевременно ополячены, а затем уже немцы сделали бы из этих ополяченных холопов европейцев. Так приходит желанный Ordnung. За этот «европейський дім» и хлопотал, не покладая рук, Чикаленко: «Перед Первой мировой войной и во время нее, опасаясь ареста, менял адреса и жил в Финляндии, Петербурге и Москве. В 1917 г. вернулся в Украину» (16, 403).

А другие мазепинцы никуда и не уезжали. В годы мировой войны они продолжали свою «діяльність на громадській ниві». Сестра Исидора вспоминала: «Перед I-ою світовою війною Український Клуб – це вогнище українського громадського життя, – адміністрація закрила за його «мазепинство», як тоді чорносотенці говорили, а тоді Лисенкові, Ол. Пчілці та Л.Старицькій удалося дістати дозвіл на клуб під назвою «Родина», що звучало наче російське «Родина». Під час I-ої світової війни уряд улаштував у цьому українському клубі «Родина» шпиталь для ранених вояків. Тоді Л.Старицька почала опікуватися раненими: писала від них листи до їхніх родичів, багато читала їм українських книжок, а також оповідала головним чином на теми з української історії. Мала неабиякий хист цікаво оповідати. Ранені вояки дуже любили її слухати, отож не одному з них, що були денационалізовані перебуванням в російському війську, від тих розповідей розвиднилося, хто вони такі» (11, 280). Таким образом, одни сражаются за Родину, а для других она – вовсе и не Родина. Они в это время занимаются сортировкой православных христиан по национальному признаку с целью

собрать свою « семью ». Как видно, мировая война – самое время для того, чтобы в своем Отечестве отделять русских от украинцев.

Проблема, однако, в том, что на планете сегодня около двухсот государств, а языков – в десять раз больше. Так что горячего материала для межнациональных разборок хватит надолго. Да и не всем еще « розвиднилося, хто вони такі ». Например, Л. Старицька: « хто вона така », какой национальности? Некоторые думают, что украинка. Оказывается нет: « Батько мій, М. П. Старицький (і дворянин, і поміщик, та ще рід свій вели Старицькі від брата Іоанна III князя Старицького, що і село їх зветься Княжою Лукою » (31, 32). Так некоторые из русских « колонизаторов » меняли свою национальную ориентацию. Но ведь не всем же дано с легкостью проделывать подобные операции. Это особый дар. Украинцы про таких говорят: « перевертні ».

Но Забужке нравятся: « Л. Старицька-Черняхівська у своїй творчості якраз потрапила досить повно представити суто « мазепинську » версію новочасної української історії, – вивівши на кін цілу галерею портретів нашої « антиколабораціоністської » шляхти XVII-XIX ст., від « Гетьмана Дорошенка » (драми, у якій є образ молодого Мазепи), « Івана Мазепи » (без коментарів) та драми « Милость Божа » (про Данила Апостола), до повісті « Діамантовий перстень » (про роль українського офіцера в польському повстанні 1830 р.) та загублених п'єс « Декабристи » (без коментарів!) і « Тихий вечір » (про кирило-мефодіївських « братчиків ») » (10, 385). Если, по мнению С. Павличко, « українська література XIX–XX століть була літературою помсти », то интересно: кому всю жизнь мстила Л. Старицька? Очевидно, своим русским предкам (без которых не было бы ни ее, ни ее « помсти »).

Пчілка также вносила свою лепту в общее дело. Сестра Исидора вспоминала: « За першої світової війни влада заборонила українські періодичні видання, отже, закрили « Рідний край ». У січні 1917 року маму запросили на редактора газети Гадяцького Земства, що виходила російською мовою. Мама добилася постанови Земства про те, щоб газета виходила українською мовою, і тоді згодилася бути в ній за редактора і була редактором цього часопису до початку 1919 року. Революційні події мама зустріла радісно, з властивою їй енергією, і незважаючи на свій похилий вік, брала участь у громадському житті у Гадячі » (11, 184). Еще бы не радоваться: наконец-то костер разгорелся. Но вот беда: он разгорался все больше и больше. А угасать вовсе не собирался...

Итак, « газета почала виходити українською мовою під редагуванням О. П. Газета відразу змінилася на краще і придбала прихильників невдовзі, коли було повалено царат, а з ним і всякі цензурні заборони, то О. П. одразу скористала з можливості вільного вислову своїх національних прагнень та демократичних ідеалів. Весною 1917 року по більших та й менших містах України, отже, і в Гадячі, була загострена національна боротьба. Тоді О. П. в газеті та на різних зборах виступала за українізацію школи, установ і т. ін. Влітку 1917 року у Гадячі був учительський з'їзд і курси для народних учителів, де О. П. своїми викладами дуже зміцнила національну свідомість серед слухачів. Про це я пізніше не раз чула від колишніх учасників цих курсів. Ще в той же період О. П. охоче уділяла час і дітям-школярам. О. П. вважала, що цьому поколінню доля судила будувати українську Державу, отже, їй хотілося передати йому свій патріотизм, свою любов до всього хорошого, рідного, природи, мистецтва, звичаїв і т. ін... Революція, повалення царату сповнювали О. П. надією на відродження Української Держави. Але вона бачила, що ворогів Україна має багато – і зовні, й з середини, тому дуже смутило її те, що виявилось, як в такий відповідальний історичний момент мало є серед українців справжніх державних діячів великого масштабу, та й ще серед тих небагатьох немає часто згоди. Пам'ятаю, наприклад, як, на думку О. Пчілки, Український Уряд недостатньо рішуче протиставився до великодержавницької політики російського Тимчасового уряду » (11, 196).

В. Архипов приводить архивний « лист Олени Пчілки до українського письменника та діяча Центральної Ради Івана Стешенка. Пчілка з гіркотою оповідає, якими неймовірними потугами, через лютий спротив, просувається вперед українізація шкільництва, зокрема в Гадячі, де вона тоді проживала. « У нас такими супротивниками виступають і деякі педагоги (« потайні »), і « родителі », найбільш ваші « прекрасні » жиди (котрих ви напустили і в Центральну Раду)... Жиди (« родителі ») і « потайні » педагоги оце недавно більшістю голосів (таємним голосуванням) на зборі постановили: « В сьому році – 1917-1918 – українізації в гімназії не проводити зовсім » (12, 32). Это было возмутительно. Также возмутительно вела себя и Центральная Рада.

* * *

Украинские историки свидетельствуют: « Зробивши основною стратегічною метою Центральної Ради гасло національно-територіальної

автономії, М.Грушевський доклав чимало зусиль, щоб розкрити його глибинний внутрішній зміст. З цією метою 1917 р. він опублікував кілька брошур... У брошурі «Якої ми хочемо автономії та федерації» йдеться про національно-територіальну автономію... «Ми всі стомлені й знеохочені страшним і прикрим централізмом старого російського режиму і не хочемо, щоб він жив далі, хоч би й під республіканським червоним стягом. Ми хочемо, щоб місцеве життя своє могли будувати місцеві люди і ним порядкувати без втручання центральної власті». У федерації він бачив об'єднання в одній союзній (федеративній) державі кількох національних (білоруси, литовці, латиші, ести, грузини та ін.), а до функцій федеративної влади відносив: «справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митових, нагляд за поштами, телеграфами, надання певної одностайності карному й цивільному праву країн, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншостей у краєвому законодавстві» (27, 187).

Но разве может автономия или федерация удовлетворить настоящего националиста? Возможно, самые большие огорчения Пчилки были связаны с универсалами Центральной Рады. И сегодняшние националисты о них обычно помалкивают. Летом 1917 года «на 2-му Всеукраїнському військовому з'їзді оприлюднено документ, який дістав назву 1-го Універсалу Української Центральної Ради. 2,5 тис. делегатів з'їзду, які попри заборону уряду, приїхали до Києва і ще напередодні поклялися, що «не вернуться до своїх частин без автономії матері-України», в урочистій тиші переповненого залу напружено слухали кожне слово декларованого В.Винниченком тексту: «...Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сейм)... І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: одини будемо творити наше життя» (27, 189).

Второй универсал также огорчил националистов. В июле 1917 года «Центральна Рада проголосила 2-й Універсал. Там, зокрема, зазначалося: «із задоволенням приймаємо заклик правительства до єднання». Далі йшлося про поповнення Української Центральної Ради представниками національних меншин і перетворення її на єдиний найвищий орган революційної демократії України. Рада обіцяла твердо йти «шляхом зміц-

нення нового ладу, утворенного революцією», підготувати «проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Установчим зборам». Українська громадськість сприйняла 2-й Універсал як ще один крок до омріяної автономії, хоч у ньому Українська Центральна Рада вимушена була відмовитися від спроб «самочинного здійснювання автономії України». Переговори з урядом В.Винниченком назвав перемогою українства, якій «було надано правової сили в юридичних актах державного характеру». «Порозуміння Української Центральної Ради з Російським центральним урядом, – писав М.Грушевський, – відкрило собою нову сторінку в житті України» (27, 190).

И третий универсал был не лучше. После большевизского переворота 25 октября 1917 года «Українська Центральна Рада 27 жовтня ухвалила резолюцію про владу в країні... Висновок був такий: «українська Центральна Рада висловлюється проти повстання в Петрограді й енергійно боротиметься з усякими спробами підтримати бунти в Україні» (27, 193).

«7 листопада Центральна Рада ухвалила 3-й Універсал, який проголосив створення Української Народної Республіки у федеративному зв'язку з Російською державою... Проголошуючи створення Української Народної Республіки з метою захисту українського народу від петроградських заколотників, Центральна Рада водночас прагнула «дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність». Таким чином, зваливши на свої плечі основний тягар перетворення Росії на федеративну республіку, Українська Центральна Рада добровільно зобов'язувалася «силами нашими допомогти Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів»... Не вірячи в можливість остаточної перемоги більшовиків, Українська Центральна Рада зробила ставку на федеративну Росію. У листопаді в «Народній волі» М.Грушевський закликав рятувати Російську федерацію: «Висловивши своїм Універсалом тверду волю силами Української республіки рятувати цілісність і єдність Федеративної Росії, ми мусимо негайно вжити всіх заходів до того, щоб виявити цю волю в ділі. Федеративна Росія для нас цінна і потрібна, і ми мусимо її рятувати всіма силами» (27, 195).

«Центральна Рада, як і більшість російської революційної демократії, засуджувала деструктивну руйніщю політику більшовиків. У заяві Генерального секретаріату 30 листопада їх було названо «безвідповідальними людьми, які розуміють революцію як додання всякого органі-

зованого життя». Українська Центральна Рада прагнула припинення світової війни правовими засобами. В 3-му Універсалі наголошувалося на необхідності «примусити спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори». Це свідчило: українці й більшовики по-різному бачать механізм завершення війни. За Універсалом «до офіційного підписання миру кожен громадянин Республіки України разом з громадянами всіх народів Російської Республіки повинен стояти твердо на своїх позиціях як на Фронті, так і в тилу». І ще одна суттєва деталь: Центральна Рада вважала, що повноважним суб'єктом ведення переговорів від Росії має виступати не Рада народних комісарів, а створений за згодою всіх соціалістичних політичних сил країни центральний уряд» (27, 196).

Центральна Рада вступила в конфлікт з більшовиками, продовжуючи отстаювати федеративне устроювання єдиної країни: «4 грудня в Києві відкрився з'їзд представників робітництва, вояцтва та селянства України (Всеукраїнський з'їзд рад), в роботі якого взяли участь понад 2,5 тис. делегатів. Більшовики, виявившись у значній меншості, з самого початку з'їзду зрозуміли, що їм не вдасться не лише переобрати склад Центральної Ради, а й внести суттєвий розкол у національний рух. Ультиматум Ради Народних комісарів делегати розцінили як замах на Українську Народну Республіку: «Всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих і солдатських депутатів стверджує, що централістичні заміри теперішнього московського (великоруського) правительства, доводячи до війни між Московщиною і Україною, загрожують до речі розірвати федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія». Висловивши повну підтримку Центральній Раді, з'їзд вирішив недоцільним переобирати її склад, тим більше, що 9 січня 1918 р. мали відбутися Всеукраїнські установчі збори, яким Українська Центральна Рада повинна була передати владу» (27, 197).

Висшим органом влади в масштабі всієї країни вважалося Всеросійське учредительное собрание: «Великі надії поклалися на Всеросійські установчі збори, вибори до яких відбулися в листопаді-грудні 1917 р. Вони показали, що більшовиків підтримує неповних 25 % виборців, тоді як партію есерів – понад 40 %. В Україні за більшовиків голосувало заледве 10 % виборців, а за українські партії – понад 75 %... Ленін точно визначив, що для збереження влади контроль над армією куди важливіший за результати виборів до Установчих зборів» (27, 195).

Опираючись на воєнну силу, більшовики в началі 1918 г. розогнали Учредительное собрание. Тоді у противників комуністів виник

лозунг «Вся власть Учредительному собранию!». Но, к сожалению, Украинская Центральная Рада не стала отстаивать законный орган власти, где широко были представлены украинские партии. Как и большевики, она пошла путем беззакония: «Мала Рада 11 січня ухвалила 4-й універсал, який проголошував самостійність УНР» (27, 199). Встає питання: наскільки ж «мала» була ця «рада»? І які у неї були повноваження, щоб слідом за більшовиками викинути на смітник всенародно обране Учредительное собрание?

* * *

Ітак, «революційні події мама зустріла радісно, з властивою їй енергією, і незважаючи на свій похилий вік, брала участь у громадському житті у Гадячі. Ці роки 1917-1920 у Гадячі, як і по всій Україні, йшла дуже загострена національна боротьба» (11, 184). І не тільки національна, но й класова. Из искры наконец-то усилиями многих возгорелось пламя и, вопреки наивным надеждам сохранить среди пожара собственную «хату», пошло гулять по свету. Жена предводителя дворянства, к примеру, лишилась собственности: «Наприкінці 1918 року Гадяч зайняли більшовики, від мами відібрали Зелений Гай, ліс порубали на дрова, а будинок продали «на знос» якомусь спритному заїдді, що поставив з цього матеріалу десь на Пслі сукновальню. Так не стало Зеленого Гаю. Тяжко, прикро було мамі пережити його кінець. Ще на початку 1918 р. у мами, як і в усіх інших землевласників, забрали іншу власність – землю (теж у Гадяцькому повіті), і хоч матеріально мама тоді втратила значно більше, але поставилася до того цілком спокійно, – земля її перейшла до селян. Коли б влада, відібравши від мами Зелений Гай, не знищила його, а влаштувала в ньому Дім відпочинку для українських письменників, чи літницько для українських дітей, чи щось інше подібне – з певністю можна твердити, що мама не переживала б так втрати Зеленого Гаю. Але як ото так, по-хижацькому знівечили його, тоді дійсно не сила було мамі дивитися. Вона так почувалася тоді, наче була присутньою на похороні близької людини» (11, 184). Одно дело – огонь революції в домі сусіда, совсем другое – в своем собственном. Это неприятно. Собственно, такой урок дала уже первая русская революция. Но некоторые почему-то упорно надеялись, что уж новая революция будет бушевать только в России, а в Украине – как-нибудь пронесет. Не пронесло.

После гражданской войны «мама з приємністю їхала до Києва, хоч і знала, що режим там такий самий, але раділа, що знов буде у великому

культурному центрі. Одразу по приїзді до Києва мама включилася до роботи ВУАН, брала участь в трьох комісіях – етнографічній, громадських течій і сходознавства. Читала доповіді, опрацьовувала матеріали, що надходили з провінцій. Коли повернувся Михайло Грушевський з-за кордону, то мама казала, що хоч і страждає її національна гордість, що Президент Першого Українського Парламенту повернувся в окупований Київ, проте він тут багато корисного зробив. Тишилася з того, як Грушевський розгорнув наукову роботу, сама брала участь у виданнях, керованих ним: «За сто літ», журналі «Україна». Мама розуміла, що офіційна українізація – це певний дипломатичний крок влади, але вважала, що все ж таки ті курси українознавства для службовців і робітників мали позитивні наслідки в розумінні збільшення національної свідомості, особливо там, де лекторами були такі талановиті люди, як Микола Зеров та інші. Сама охоче прикладала своїх зусиль, щоб українізація була на ділі, а не на словах» (11, 204). Українізація – краще всього. Даже если ее проводят безбожники, уничтожающие христианскую церковь и желающие разжечь огонь мировой революции. В украинизации и с ними можно сотрудничать.

После революции каждый мог сравнить порядки в Российской империи и СССР. Например, вспомнить то прошлое, о котором писала сестра Исидора: «Там, у Звягелі довгий час жила Олена Пчілка, доїжджаючи лише часами в справах та для приємності, чи в гостину, то за кордон, то в різні місця на Україні і в Росії» (11, 209). Но такое было возможно только в Российской империи (т. е. «тюрьме народов»). После революции превалировали уже другие маршруты.

«Мама не була соціалісткою, вважала соціалізм утопією, але демократка вона була і на словах, і на ділі. Так само, як і ворогом соціальної нерівності мама була все життя і свої переконання висловлювала одверто не тільки в родині своїй чи серед друзів, а широко в громаді, в пресі» (11, 226). Однак все це було можливо тільки в Російській імперії.

И последняя ценная мысль от сестры Исидоры: «Хороших людей наших є по всій Україні багато, але й падлюки, на жаль, трапляються всюди» (11, 236). А мы о чем? Может быть, дело совсем не в национальности, а в чем-то другом?

* * *

Украинская история и настоящее дают богатейший материал для произведений в стиле Достоевского. Легко можно представить целую

библиотечку: «Украинские бедные люди», «Украинские униженные и оскорбленные», «Украинский дядюшкин сон», «Украинское село Степанчиково и его обитатели», «Украинские записки из Мертвого дома», «Украинское преступление и наказание», «Украинский идиот», «Украинские бесы», «Украинский подросток», «Украинские братья Карамазовы». А там глядишь – и премия какая-нибудь подвернется. В Украине их много: «державна премія імені Тараса Шевченка», «літературна премія імені Івана Франка», «премія імені Володимира Винниченка», «премія імені Лесі Українки за літературно-мистецькі твори для дітей та юнацтва». Что ни одержимый – то и премия. Бедная Украина...

ЛИТЕРАТУРА

1. <http://www.l-ukrainka.name/>
2. Зеров М. Твори: в 2 т. К.: Дніпро, 1990.
3. <http://kodges.ru/111514-marks-k.-engels-f.-sochineniya.-tom-1-50.html>
4. Гейне Г. Собрание сочинений: в 6 т. М.: Худож. литература, 1981.
5. Гейне Г. Полное собрание сочинений. СПб.: Изд. А.Ф. Маркса, 1904.
6. <http://www.i-franko.name>
7. Кармазіна М. С. Леся Українка. К.: Альтернативи, 2003.
8. Спогади про Леся Українку. К.: Радянський письменник, 1963.
9. Українка Л. Стародавня історія східних народів. Репринтне видання. ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008.
10. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. К.: Факт, 2007.
11. Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. Нью-Йорк – Київ: Факт, 2004.
12. Пчілка О. Викинуті українці: До жидівсько-української справи. К., 2006.
13. Козлов М. М. До проблеми людських жертвоприносин в язичницькій Русі/Гілея. Науковий вісник. К., 2009. Вип. 27.
14. Дзензелівський Й. Лексика демонології у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня»/Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження. К.: Наукова думка, 1973.
15. <http://www.sdpuo.com/about/history/more-about/3pdfce08>
16. Макаров А. Н. Киевская старина в лицах. XIX век. К.: Довіра, 2005.
17. Українка Л. Бояриня. К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1991.
18. Экштут С. Враг номер один/Искусство кино. 2009, № 10.
19. Франко І. Створення світу. К.: Обереги, 2004.
20. Кониський О. Оповідання. Поетичні твори. К.: Наукова думка, 1990.
21. Листи так довго йдуть... Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі. К.: Просвіта, 2003.
22. Донцов Д. Поетка українського рісорджіменту (Леся Українка)/Українське слово. Хрестоматія: у 3 кн. Кн.1. К.: Рось, 1994.
23. Драгоманов М. Вибране. К.: Либідь, 1991.
24. Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654-1876). К., 1992.
25. Драгоманов М. Вибрані праці: у 3 т. Т. 1. К.: Знання України, 2006.
26. Драгоманов М. Автожиттєпис. К.: Либідь, 2009.
27. Історія України/В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; Під ред. В.А. Смолія. К.: Альтернативи, 1997.
28. Зеров М. Українське письменство. К.: Основи, 2002.
29. Королів-Старий В. Спогади про Л.Українку/Хроніка-2000. № 51-52.
30. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хроніка життя і творчості. Нью-Йорк, 1970.
31. Старицька-Черняхівська Л. Автобіографія/Слово і час. 1997. № 2.
32. Володимир Винниченко: у пошуках естетичної, особистої і суспільної гармонії: Зб. статей. Нью-Йорк, 2005.

СОДЕРЖАНИЕ

1. Украинка против Бога.....	4
1.1. Авторитеты.....	13
1.2. Гейне против Украинки.....	23
1.3. Другие переводы.....	30
1.4. «Научный» атеизм.....	32
1.5. Сектоведение.....	46
1.6. Одержимая.....	52
1.7. Обвиняется Спаситель.....	63
1.8. Оправдывается Иуда.....	66
1.9. Против Церкви Христовой.....	68
1.10. «Адвокат» и прокурорша.....	78
1.11. Болезная.....	81
1.12. Украинка и черти.....	88
1.13. Языческий культ природы.....	92
1.14. Ересиарша.....	100
1.15. Последний антихристианский замысел.....	106
1.16. Безбожное «счастье».....	109
2. Безбожная классовая борьба.....	112
2.1. Гейне и коммунизм.....	112
2.2. Другие переводы.....	118
2.3. Марксизм Украинки.....	127
2.4. Первое стихотворение.....	134
2.5. Англия – наш рулевой.....	140
2.6. Узница.....	148
2.7. Ух! Волки!.....	152
2.8. Наставница социал-демократов.....	155
2.9. Утопический анализ утопии.....	159
2.10. Буревестница.....	164
2.11. Первая русская революция.....	168
3. Безбожный национализм.....	172
3.1. Три в одном.....	192
3.2. Украинка в тылу врага.....	197
4. Украинка против украинской культуры.....	210
4.1. Т. Шевченко.....	211
4.2. Н. Костомаров.....	216

4.3. Ю. Федькович.....	224
4.4. А. Барвинский и «кліка Грушевського».....	228
4.5. Галичане.....	232
4.6. И. Франко.....	239
4.7. А. Конисский.....	254
4.8. И. Нечуй-Левицкий.....	256
4.9. Б. Гринченко.....	258
4.10. Б. Кистяковский и другие.....	261
4.11. М. Славинский и другие.....	274
4.12. М. Драгоманов.....	276
4.13. Человек-амфибия.....	280
4.13.1. Национально-освободительная «Оргія».....	296
4.13.2. Человек-амфибия после «Оргії».....	302
4.14. Д. Донцов.....	313
4.15. И. Карпенко-Карый и другие.....	324
5. Украинские герои Достоевского.....	328
5.1. Исторический фон романа.....	331
5.2. Братья Драгомановы.....	336
5.3. Дядя самых честных правил.....	344
5.4. Русскоязычный отец Украинки.....	381
5.5. Мать украинского национализма.....	384
5.6. Так закалялась Украинка.....	395
5.7. Живые типы Достоевского.....	406
5.8. Украинка против Пчилки.....	413
5.9. Бесодержимые в Киеве и окрестностях.....	434
Литература.....	458

Дерев'янка К. В. Бобров Г. Л.

Українка проти України

Художник:

Технічний редактор: Мельник М. С.

Коректор: Дерев'янка К. В.

Комп'ютерна верстка: Мельник М. С.

Підписано до друку 14.09.2012
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 26,85
Наклад 1000 прим. Зам. №

Видавець і виготівник
ТОВ «Віртуальна реальність»
91011, м. Луганськ, вул. Челюскінців, 6/15.
Тел.: (0642) 718-140, 718-141.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №1415 від 03.07.2003 р.